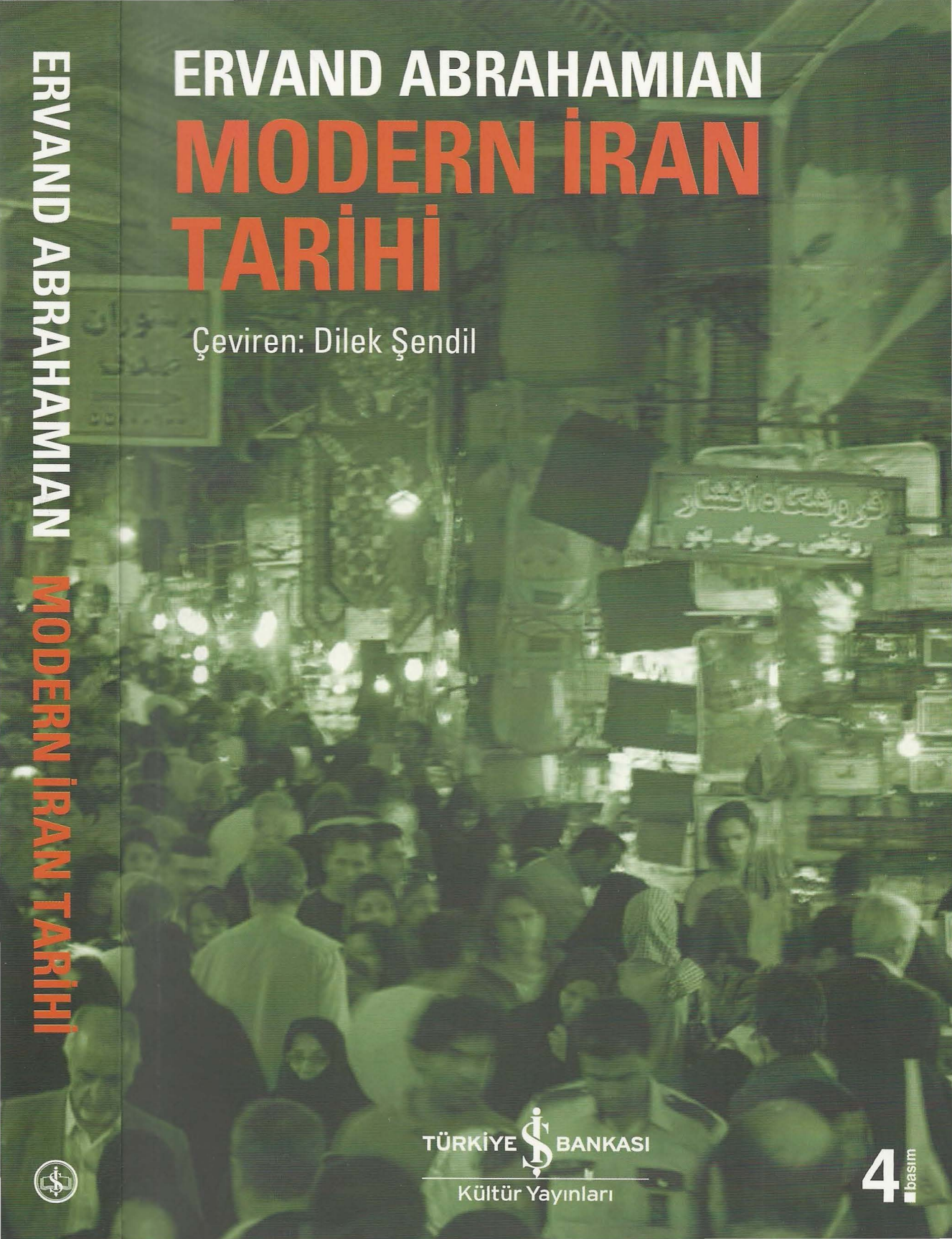

ERVAND ABRAHAMIAN

MODERN İRAN TARİHİ

Çeviren: Dilek Şendil

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Kültür Yayınları

4. basım

ERVAND ABRAHAMIAN MODERN İRAN TARİHİ

TARİH

ERVAND ABRAHAMIAN
MODERN İRAN TARİHİ

ÖZGÜN ADI
A HISTORY OF MODERN IRAN

COPYRIGHT © ERVAND ABRAHAMIAN, 2008
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
DİLEK ŞENDİL

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2008
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: ŞUBAT 2009, İSTANBUL
4. BASIM: ŞUBAT 2017, İSTANBUL

ISBN 978-9944-88-567-6

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Fax: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Ervand Abrahamian

Modern İran Tarihi

Çeviren: Dilek Şendil

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Doğaüstü güçlere inanır gibi yapmayı reddettikleri için
1988 yılında ipe yollanan üç yüzü
aşkın siyasal mahkûmun anısına

İÇİNDEKİLER

Harita ve Resimler IX
Tablolar ve Şekiller X
Kronoloji XI
Sözlükçe XIII
Modern İran Siyasetinde Kim Kimdir XV
Önsöz XXVII

Giriş 1

I
"Hanedanlık Zorbaları":
Kaçarların Egemenliğinde Devlet ve Toplum 11

II
Reform, Devrim ve Büyük Savaş 47

III
Rıza Şah'ın Demir Yumruğu 85

IV
Milliyetçi Ara Dönem 129

V
Muhammed Rıza Şah'ın Beyaz Devrimi 163

VI
İslam Cumhuriyeti 203

Notlar 255
Kaynakça 271
Dizin 279

Haritalar

1 İran ve Ortadoğu XXIX
2 İran'ın bölgeleri XXX

Resimler

1 Taç giyme töreni anısına basılan pul, 1926 89
2 Yol inşaatı pulu, 1934 105
3 Pehlevi ideolojisini tasvir eden pullar, 1935
3.1 Persepolis 105
3.2 Tahran havaalanı 105
3.3 Tahran yakınlarında sanatoryum 106
3.4 Abdülazim'deki çimento fabrikası 106
3.5 Gambot 106
3.6 Karun üzerinden geçen tren köprüsü 107
3.7 Tahran postanesi 107
3.8 Adalet: terazi ve kılıçlı kadın 107
3.9 Eğitim: gençliğe ders veren melek 107
4 Eski İran'ın anısına hazırlanan pullar
4.1 Persepolis: Ana Saray'ın harabeleri 108
4.2 Persepolis: aslan kabartması 108
4.3 Persepolis: Dareios (Dara) 108
4.4 Persepolis: savaşçı 109
4.5 Pasaraga: Kyros'un (Kuraş, Keyhüsrev) mezarı 109
4.6 Nakş-ı Rüstem'deki kabartma: Ardaşir'in Ahura Mazda tarafından tahta geçirilmesi 109
4.7 Nakş-ı Rüstem'deki kabartma: İmparator Valerianus, Şahpur'un huzurunda teslim olurken 110
5 Pullar (1963-78)
5.1 Beyaz Devrim'in çeşitli yönlerini kutlayan pullar 179
5.2 Rıza Şah anısına basılan pul dizisi 180

5.3 Pehlevi hanedanlığının ellinci yıldönümü anısına basılan pul dizisi ... 181
6 Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin heykeli devrim sırasında Humeyni'nin karargâhının yakınlarında yere devrilmiş. Tahran, Şubat 1979. ... 210
7 Devrim sırasında askerlerin önünden geçen bir kadın. Tahran, 1978. ... 210
8 İslam Cumhuriyeti'nin pulları
8.1 İslam Devrimi'nin öncüleri anısına basılmış pullar. ... 222
8.2 Ayetullah Kâşani için basılmış pul ... 223
8.3 Ayetullah Behişti ve yetmiş iki şehit anısına iki pul ... 223
8.4 Bezirgân hükümeti tarafından Âli Ahmed, Şeriati, Musaddık ve Dehhüda anısına basılmış pullar ... 224
8.5 1980'lerde İslam Devrimi'nin yıldönümü için basılmış pullar ... 225

Tablolar

1 Önemli istatistikler ... 7
2 1900'de İran'da cemaatler ... 25
3 Devlet bütçeleri, 1925-26 ve 1940-41 ... 93
4 Halk eğitiminin yaygınlaşması, 1923-24 ve 1940-41 ... 111
5 Yer adlarındaki değişiklikler ... 116
6 Resmi terminoloji değişiklikleri ... 117
7 Başbakanlar, 1941-53 ... 136
8 Petrol gelirleri, 1954-76 ... 165
9 Başbakanlar, 1953-77 ... 171
10 Askeri harcamalar, 1954-77 ... 174
11 Sanayi üretimi, 1953-77 ... 177
12 Şehirli hane halkı harcamaları, 1959-60 ve 1973-74 ... 185
13 Petrol gelirleri, 1977-94 ... 228
14 Cumhurbaşkanları 1980-2007 ... 243

Şekiller

1 Sınıfsal yapı (1970'lerde işgücü) ... 184
2 İslam Anayasası Çizelgesi ... 216

Kronoloji

1901	D'Arcy İmtiyaz Antlaşması
1905 Aralık	Tüccarların falakaya çekilmesi
1906 Temmuz	Britanya temsilciliğinde protesto
1906 Ağustos	Şah rejiminin anayasa çıkarmayı vaat etmesi
1906 Ekim	Birinci Meclis'in açılışı
1907 Ağustos	İngiliz-Rus Konvansiyonu
1908	İlk petrol kuyusu
1908 Haziran	*Askeri darbe*
1909	Anglo-Persian Oil Company'nin kurulması
1909 Temmuz	Devrimciler Tahran'ı zapt eder
1909 Kasım	İkinci Meclis'in açılışı
1911	Rus ültimatomu
1912	Britanya Donanması yakıt olarak kömür yerine petrol kullanmaya başlar
1919 Ağustos	İngiliz-İran Antlaşması
1921 Şubat	*Askeri darbe*
1925	Kurucu Meclis Kaçar hanedanlığına son verir
1926	Rıza Şah taç giyer
1927	Kapitülasyonlar kaldırılır
1928	Yeni kıyafet yasası
1933	D'Arcy İmtiyaz Antlaşması iptal edilir
1934	Pers ülkesinin adı resmen İran olur
1941 Ağustos	İngiliz-Sovyet istilası
1951	Petrol devletleştirilir

1953	CIA darbesi
1963	Beyaz Devrim
1974	Petrol fiyatları dörde katlanır
1975	Yeniden Diriliş Partisi kurulur
1979 Şubat	İslam Devrimi
1979 Kasım	Öğrenciler ABD Büyükelçiliği'ni işgal eder
1979 Aralık	İslam anayasası için referandum
1980 Ocak	Beni Sadr cumhurbaşkanı seçilir
1980 Eylül	Irak İran'a saldırır
1981 Haziran	Mücahidin ayaklanması; Beni Sadr görevden alınır; Hamaney cumhurbaşkanı seçilir
1983	İran Irak'a saldırır
1988	İran-Irak savaşı sona erer
	1989 Humeyni ölür; Ayetullah Hamaney "Ruhani Lider" seçilir; Rafsancani cumhurbaşkanı seçilir
1997	Hatemi cumhurbaşkanı seçilir
2001	Hatemi bir kez daha cumhurbaşkanı seçilir
2005	Ahmedinejad cumhurbaşkanı seçilir

Sözlükçe

ahund	mollalar sınıfı
âyan	ileri gelenler
ayetullah	üst düzey din adamı (sözlük anlamı "tanrının işareti")
besic	rejime bağlı gönüllü direniş güçleri
çador	çadır, örtü, çarşaf
erbab	toprak sahibi
eşraf	aristokrat, soylu
fıkıh	din hukuku
hâkim	vali yardımcısı
hüccetü'l-islam	Büyük Ayetullah ve Ayetullah'ın bir altındaki dini unvan (örneğin, eski cumhurbaşkanlarından Rafsancani'nin unvanı)
hüseyniye	dini toplantı yeri (ibadet edilen değil, toplanılan)
kanat	yol kenarındaki açık su kanalları
keşvar	ülke, krallık, devlet
merci-i Taklid	Şii inancında, her bireyin emirlerini uyguladığı ve yaşam biçimini kendine örnek aldığı Büyük Ayetullah rütbesine sahip molla, taklit mercii
mihan	vatan, yurt
müctehid	içtihat yapma yetkinliğinde din bilgini
müstezefin	mustazaflar, ezilenler.
mustavfi	muhasebeci
pasdaran	muhafızlar
rusari	başörtüsü

ruşenfikren	aydın görüşlü, entelektüel
seyyid	peygamberin soyundan gelen
taziye	Kerbela anmalarındaki temsiller
tekke	tiyatro binası
tuyul	tımar
velayet-i fakih	İran rejiminde en üst makam olan dini lider. On İkinci İmam'ın yokluğunda ona vekâlet eden kişi (eskiden Humeyni, şimdi Hamaney).

Modern İran Siyasetinde Kim Kimdir

Ahmed Şah (1896-1929): Son Kaçar hükümdarı. 1909'da tahta çıktığında küçük bir çocuktu, ancak 1914'te reşit oldu. Gerçek bir güce sahip olmadığı ve canını kaybetmekten korktuğu için 1921 darbesinin hemen ardından ülkeyi terk etti. Paris'te öldü ve Kerbela'ya gömüldü.

Ahmedinejad, Mahmud (1956-): 2005 yılında seçimle işbaşına gelen muhafazakâr cumhurbaşkanı. Bir demircinin oğlu olan, Irak savaşı gazisi Ahmedinejad cumhurbaşkanlığı seçimlerini popülist temalar işlediği kampanyası sayesinde kazandı. Petrol gelirlerini halka dağıtmayı, Humeyni'nin devrimci ideallerini yeniden canlandırmayı ve yüzyıllarca ülkeyi sözüm ona yönetmiş "bin aileye" son darbeyi indirmeyi vaat etti. En muhafazakâr ulemadan bazı kimseler tarafından desteklenmektedir.

Alam, Esadullah (1919-78): Muhammed Rıza Şah'ın en büyük sırdaşı. Sistan ve Belucistan'da "Sınırların Efendisi" diye bilinen köklü bir aileden gelip 1946'da saraya girdi ve devrimin başlangıcında ölene dek şahın danışmanlığını yaptı. Kimileri şahın 1977-78 yıllarındaki kararsızlığını, dolayısıyla devrimle sonuçlanan sürecin ortaya çıkışını onun yokluğuna bağlar. Öldükten sonra yayımlanan anıları ise, sorunun sanıldığından fazla parçası olduğu görüşünü destekler niteliktedir.

Âli Ahmed, Celal (1923-69): "Köklerine dönme" hareketini başlatan kişidir. Siyasete Tudeh Partisi'nde Marksist olarak başlamış ve son günlerine dek kuşkucu bir aydın olarak kalmış, ancak 1960'larda İran'ın kültürel köklerini daha çok Şiilikte aramıştır. "Batı vurgunu" anlamına gelen *Garbzedegî* adlı en bilinen eserinde İran'ın "Batılılaşma hastalığı" nedeniyle mahvolduğunu savunur. Humeyni'nin açıkça övgüler düzdüğü birkaç aydından biriydi.

Arani, Taki (1902-40): İran'da Marksizmin kurucusu. 1922-30 yıllarında Almanya'da öğrenim görüp ülkesine döndüğünde *Dünya* adlı dergiyi çıkarmaya başladı ve üyeleri sonradan Tudeh Partisi'ni kuracak olan bir entelektüel çevre oluşturdu. "Sosyalizm" ile "ateizm" savunuculuğu yaptığı gerekçesiyle on yıl hapse mahkûm edildi ve cezaevinde öldü.

Bahar, Muhammed Taki (Melikü'ş-şuara) (1885-1952): Klasik Fars edebiyatının mümtaz şairi. Siyasal yaşamına anayasal hareketin etkin bir üyesi olarak başladı ve Tudeh yanlısı Barış Partizanları'nın başkanı olarak öldü. Üretken bir şair olmasının yanı sıra *İran'da Siyasal Partilerin Kısa Tarihi* adlı iyi bilinen bir kitap da yazmıştı.

Beni Sadr, Seyyid Ebul Hasan (1933-): İran'ın ilk cumhurbaşkanı. 1953 darbesini desteklemiş bir ayetullahın oğlu olmasına rağmen, Musaddık'ın tarafında yer aldı ve yetişkinlik yıllarının çoğunu Paris'te Ulusal Cephe ve Kurtuluş Hareketi içinde geçirdi. 1979'da Humeyni'yle birlikte ülkesine döndükten sonra din adamlarını "molla diktatörlüğü" kurmayı planlamakla suçlayana kadar kısa süreliğine cumhurbaşkanlığı makamında oturdu. Tekrar Paris'e kaçmak zorunda kaldı.

Bezirgân, Mehdi (1907-95): Humeyni'nin ilk başbakanı. Musaddık'ın yardımcısı olarak Ulusal Cephe'deki diğer arkadaşlarından çok daha dindardı. 1961'de Kurtuluş Hareketi'ni kurdu ve kendini İran milliyetçiliği, Batı liberalizmi ve Şiilik ideallerine adadı.

Laikler onu fazla dindar görürlerdi; dindarlarsa fazla laik... 1979'da öğrencilerin ABD Büyükelçiliği'ni basmasını protesto etmek için istifa etti.

Behbehani, Seyyid Abdullah (1844-1910): Meşrutiyet Devrimi'nde önde gelen iki ayetullahtan biri. Bunun arkasından laik Demokratlarla dindar Ilımlılar arasında çıkan kavgalarda suikasta kurban gitti. Oğlu Ayetullah Muhammed Behbehani 1953 darbesini fiilen desteklemişti. Darbe sırasında pazarda harcanan paralara "Behbehani dolarları" deniyordu.

Bozorg, Alevi (1904-1995): Modern Fars edebiyatının önde gelen isimlerinden. Almanya'da öğrenim gördükten sonra 1930'larda yurduna dönünce *Dünya* dergisinin ortak yayın yönetmenliğini yaptı, Arani'nin çevresine katılmak suçundan hapse atıldı ve 1941'de salıverildikten sonra Tudeh Partisi'nin kuruluşuna katkıda bulundu. Yazdığı kitaplar arasında cezaevi anılarını anlatan *Elli Üçler* de vardır. Marx kadar Kafka, Freud ve Hemingway'den de etkilenmişti. Yine bir edebiyat ustası olan Sadık Hidayet'in iyi dostuydu.

Burucerdi, Ayetullah Ağa Hacı Ağa Hüseyin Tabatabai (1875-1961): En yüksek rütbede son Şii lider. Necef ve Burucerd'de uzun süre ilahiyat fakültesinde görev yaptıktan sonra 1944'te yüksek *merci-i taklit* olmaya layık görüldü. Din adamlarının siyasete karışmasına karşı olsa da 1953 darbesine yardım edenlere göz yumdu. Ölümü, genç ayetullahların onun ardından boş kalan yüksek mevkii doldurma rekabetini kışkırttı. Aynı zamanda şahın Beyaz Devrim'i başlatmasına yol açtı.

Curzon, Lord George (1859-1925): Ülkeyi kendi imparatorluğuna katmaya kalkışacak kadar İran tutkunu olan Britanya dışişleri bakanı. Lisansüstü öğrencisiyken İran'a yolculuk yapmış ve *Persia and the Persian Question* adlı klasikleşmiş kitabını yayımlamıştı. 1919 tarihinde imzaladığı İngiliz-İran Antlaşması İran'da milliyetçi bir tepki görmüştü.

Dehhüda, Ali Ekber (1879-1956): Modern İran'ın önde gelen aydınlarından. Meşrutiyet Devrimi'nin sivri dilli yergicilerinden biri olduğu için başta din adamları ve toprak sahipleri olmak üzere pek çok kişinin tepkisini çekmişti. Siyasetten elini ayağını çekerek ömrünü ünlü *Lugatnamesi*'ni derlemeye adadı. Ağustos 1953 kargaşasında şah ülkeden kaçtığında, bazı radikal milliyetçiler ona kuracakları cumhuriyetin başkanı olmasını önermişlerdi.

Ebadi, Şirin (1947-): İran'ın Nobel ödüllü tek yurttaşı. Eski rejimin son yıllarında genç bir yargıç olan Ebadi, diğer bütün kadınlarla birlikte yargı sisteminden dışlandı. O da başta kadınlar ya da çocukları ilgilendiren davalar olmak üzere insan hakları konusunda uzmanlaşan kendi hukuk bürosunu kurdu. 2003 yılında Nobel Barış Ödülü'ne layık görüldü.

Eşref, Prenses (1919-): Şah'ın ikiz kardeşi. Etkileyici kişiliğiyle perde arkasında önemli rol oynamış ve Batı'da öğrenim görmüş pek çok genç teknokratın zenginleşip mevki sahibi olmasına, özellikle de hükümette yer almasına yardımcı olmuştu. Bazıları onun rejimin en kötü yanlarının somut örneği olduğunu düşünmektedir. Kimileri de bu görüşün kadın düşmanlığı anlamına geldiğini iddia eder.

Fatimi, Seyyid Hüseyin (1919-54): Musaddık'ın sağ kolu olarak şah tarafından idam edildi. Fransız öğrenimi görmüş bir gazeteciydi, petrol endüstrisinin devletleştirilmesini destekleyen kampanyanın sözcülerinden ve ilk destekleyenlerden biriydi. Dışişleri bakanlığı da dahil pek çok görevde Musaddık'a hizmet etmişti. Darbeden sonra tutuklandı ve "hanedanlığı küçük düşürmek" ve cumhuriyet kurma planları yapmak suçundan idam edildi. Milliyetçi hareketin kahramanı olarak kabul edilmektedir. İslam Cumhuriyeti tarafından adı bir caddeye verilen birkaç Ulusal Cephe üyesinden biridir.

Fermanferma, Firuz (Nusredü'd-devle) (1889-1937): Seçkin ileri gelenlerden. Ünlü Fermanferma ailesinin bir üyesi ve Feth Ali

Şah'ın torunu olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra birçok farklı bakanlığın başına getirildi; Rıza Şah'ın güçlü bir merkezi devlet kurmasına yardım eden üç kişiden biriydi. Sonradan Şah onu hapse attırmış ve öldürtmüştü. Hapiste Oscar Wilde'ın *De Profundis* [Oscar Wilde'ın Mektupları] adlı eserini çevirdi.

Fazlullah Nuri, Şeyh (1843-1909): Meşrutiyet Devrimi'ne muhalif önde gelen ruhani liderlerden. Tahran'da seçkin bir ilahiyatçı olarak başlangıçta şahın iktidarını kısıtlama çabalarını desteklemiş, fakat laiklere yönelik korkularının artması nedeniyle sonunda şah yanlılarına katılmıştı. Reformcuları gizli Babi'ler, ateistler ve serbest fikirli kimseler olmakla suçlayan fetvalar yayımlıyordu. Bunlardan bazıları İç Savaş sırasında öldürüldü, idam edildi. Savaştan sonra ölümcül fetvalar yayımladığı gerekçesiyle onu da astılar. Modern İslami hareket onu ilk "şehitlerden" biri olarak kabul etmektedir.

Hamaney, Ayetullah Seyyid Ali (1939-): Humeyni'nin halefi olan "Ruhani Lider". Azerbaycan'da ikinci derece bir din adamı ailesinden gelir, önce Meşhed'de, sonra Kum kentinde Humeyni'yle ilahiyat okudu. Devrim ertesinde kısa süreli cumhurbaşkanlığı da dahil peşpeşe yüksek mevkilerde bulunana dek öne çıkmamış bir liderdi. Humeyni'nin ölümünün hemen ardından rejim onu ayetullah mertebesine yükseltti ve yeni Ruhani Lider olarak bağrına bastı. Humeyni'nin yetkilerini almış olsa da onun karizmasından yoksundur.

Hatemi, Hüccetü'l-islam Seyyid Muhammed (1944-): Liberal cumhurbaşkanı. Humeyni'nin yakın arkadaşı bir ayetullahın oğlu olan Hatemi, Kum kentinde ilahiyat, İsfahan Üniversitesi'nde felsefe okudu, bu arada biraz İngilizce ve Almanca öğrendi. Devrim'in başlarında Hamburg'daki Şii camiini yönetiyordu. Devrim'den sonra devlet yayınevine başkanlık etti, Meclis'i yönetti ve kültür bakanı olarak kitap ve filmlere uygulanan sansürü gevşetince muhafazakârların öfkesini topladı. Bakanlıktan istifa ederek ulusal kütüphanenin başına geçti, Tahran Üniversitesi'nde

siyasal felsefe dersleri verdi. Reform platformunu sürdürerek 1997 ve 2001 yıllarında cumhurbaşkanlığı seçimlerini iki kez kazandı, ikisinde de çoğunluğun oylarını almıştı.

Humeyni, Ayetullah Seyyid Ruhullah (1902-89): İslam Devrimi'nin karizmatik lideri. Bir molla ailesinde doğdu, gençlik yıllarını Kum ve Necef kentlerindeki medreselerde geçirdi. 1963'te siyasete atıldığında Amerikalı askeri danışmanlara "kapitülasyonlar" tanıyor diye şaha suçlamalarda bulundu. Sınırdışı edilince on altı yılını Necef'te Şii İslam'a yeni bir yorum getirmeye adadı. Şiilerin geleneksel *velâyet-i fakîh* kavramını iyice genişletti – mollaların öksüzler, dullar ve geri zekâlılar üstündeki yetkilerini bütün yurttaşları kapsayacak şekilde artırmıştı. Aynı zamanda radikal popülizmi dini muhafazakârlıkla birleştirdi. 1979'da zaferle ülkesine döndüğü zaman, yeni anayasa onu Devrim Komutanı, İslam Cumhuriyeti'nin kurucusu, İslam Cumhuriyeti'nin Ruhani Lideri ve hepsinin üstünde Müslüman Dünyası'nın İmamı olarak tanıdı. Şiiler bu sonuncu unvanı geçmişte yalnızca On İki Kutsal İmam için kullanmışlardı.

Hüveyda, Abbas (1919-79): Şahın en uzun süre görev yapan başbakanı. Devlet memuru olan Hüveyda, Bahai bir ailede yetişmişti –ancak kendisi Bahai ibadetlerini yerine getirmezdi; 1965'te kendinden önceki başbakan köktendinciler tarafından suikastta öldürülünce başbakanlığa getirildi. Şah 1977 yılında muhalefeti yumuşatma çabasıyla önce onu görevden alana, arkasından da tutuklatana dek bu görevde kaldı. Devrimci rejimin ilk idam ettiklerinden biriydi.

İskenderi, Mirza Süleyman (1862-1944): Yarım yüzyıl boyunca sosyalist hareket içinde öne çıkmış Kaçar beyi. Şah despotizmine karşıydı, Meşrutiyet Devrimi'ne katıldı – ağabeyi İç Savaş'ta can verdi; 1909-21 arasında Demokrat Parti'nin liderliğine yardım etti; Birinci Dünya Savaşı'nda Britanyalılar tarafından hapse atıldı; 1921-26 arasında Sosyalist Parti başkanlığını yürüttü; 1941'de Tudeh Partisi milletvekili olarak politika sahnesine geri döndü.

Kesrevi, Seyyid Ahmed (1890-1946): Modern İran'ın, özellikle de Meşrutiyet Devrimi'nin önde gelen tarihçilerinden. Ulusal dayanışmanın şiddetli savunucusu olarak Şiilik dahil her türlü cemaatçilik ve bölücülüğü ısrarla kınadı. En aykırı çalışması *Şiigâri*'dir [Şii Satıcılığı]. "İmansız" suçlamasıyla itham edilerek öldürüldü. Buna rağmen Kesrevi'nin *İran Anayasası Tarihi* adlı kitabı Humeyni'nin kitaplığında yerini korumuştu.

Kevam, Ahmed (Kevamü's-sultani) (1877-1955): Eski âyanın en seçkinlerinden. 1906 devriminde sarayın destekçisi olarak anayasayı ilan eden metni hat yazısıyla kaleme aldığı bilinir. Gerek meclis gerek hükümette entrika çevirmekteki ustalığı dillere destandı. Rıza Şah'tan önce dört, sonra altı kabineye başkanlık etti. Genç şahı pek umursamazdı. Truman'ın yanı sıra bazıları onun Kızıl Ordu'yu Azerbaycan'dan çekmesi için Stalin'i ikna ederek İran'ın bütünlüğünü koruduğunu düşünürler. 1952'de başbakan olarak Musaddık'ın yerini almayı önerdiği için, öldüğünde adına leke sürülmüştü.

Kâşani, Ayetullah Seyyid Ebul Kasım (1885-1961): Musaddık'ı önce destekleyen, sonra ona muhalefet eden mollaların en önde geleni. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizlere karşı savaşan babasının öldürüldüğü Irak'tan mülteci olarak gelmiş; kendi de İkinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından tutuklanmıştır. Petrol endüstrisinin devletleştirilmesi için kampanya başladığında bütün gücüyle Musaddık'a destek verdi. Musaddık şeriatı getirmediği için 1953'te onunla arası gözle görülür ölçüde açıldı. Yandaşları 1953 darbesini fiilen desteklediğini şiddetle inkâr ederler.

Muhammed Rıza Şah Pehlevi (1919-80): İslam Devrimi'nin tahttan indirdiği şah. Babası onu silahlı kuvvetlerin başkomutanlığına getirmişti. 1941'de tahta çıktığında silahlı kuvvetlerin denetimini ele geçirmeye çalışan generallerle ileri gelenleri başarıyla saf dışı bırakmasını bildi. 1953 CIA darbesinin ardından iktidarını pekiştirince petrol gelirlerini silahlı kuvvetleri olduğu kadar devleti de

büyük çapta genişletmek için kullanarak babasına benzer bir yönetim sergiledi. Devrimden kısa bir süre sonra rejimi tehlikeye sokmamak adına kendi ailesinden bile sakladığı kanserden öldü. "Hatalar şaheseri" olarak anlatılır.

Musaddık, Muhammed (Musaddık Essultani) (1881-1967): İran milliyetçiliğinin simgesi. Köklü bir âyan soyundan gelen Musaddık, öğrenimini Avrupa'da görmüş ve Rıza Şah tarafından istifaya zorlanana dek devlet hizmetinde başarılı bir memur olmuştu. 1941'de siyaset sahnesine geri döndüğünde, öncelikle "rüşvet almaz" bakan, sonra da Britanya mülkiyetindeki petrol şirketinin devletleştirilmesi kampanyasını başlatan Ulusal Cephe önderi olarak isim yaptı. 1951 yılında başbakan seçilir seçilmez ilk iş petrol endüstrisini devletleştirdi, böylelikle Britanya ile İran arasında büyük bir uluslararası krizin patlak vermesine neden oldu. 1953 Ağustos'unda CIA tarafından örgütlenen askeri darbeyle alaşağı edildi. Laik milliyetçiliğe sımsıkı bağlı olması İslamcıları rahatsız etmişti.

Müderris, Seyyid Hasan (1870-1937): Rıza Şah'a muhalefet eden başlıca ayetullah. 1914'ten beri meclis üyesi olan Müderris, daha çok parlamenter olarak tanınırdı. 1914-18 arasında İtilaf Devletleri'ne karşı çıkan ulusal hükümette yer aldı; 1919 İngiliz-İran Antlaşması'nın ses getiren muhaliflerindendi ve Rıza Şah'ın yükselişini önlemeye çalıştı. Sürgün edildiği taşrada öldürüldü. Modern İslamcılar onu öncülerinden biri kabul etmektedirler.

Nevvab-Safevi, Seyyid Mücteba Mirliva (1922-56): İran'ın ilk gerçek köktenci örgütlerinden biri olan İslam Fedaileri'nin kurucusu. Örgüt 1944 ile 1952 yılları arasında üst düzey suikastlara imza attı. Ayrıca Musaddık'ın baş danışmanına ve kendisine suikast girişiminde bulundu. Ancak 1953 darbesinde rol aldığını inkâr etti. Safevi, 1956'da başbakana yapılan suikast girişiminden sonra idam edildi. Humeyni'nin yandaşları arasındaki aşırı sağcılar Safevi'yi öncülerinden biri kabul etmektedirler.

Rafsancani, Hüccetü'l-islam Ali Ekber Haşemi (1934-) İslam Cumhuriyeti'nin "perde arkasındaki beyni" olduğu varsayılır. Zengin bir çiftçi ailesinin oğlu olan Rafsancani öğrenimini Kum kentinde Humeyni'yle birlikte yaptı, 1960'lar boyunca defalarca hapse girip çıktı. Ülkeyi sanayileştirmeye çalışmış 19. yüzyıl vezirlerinden birine övgüler düzen bir kitap yazdı. Devrimden sonra cumhurbaşkanlığı ve Teşhis Konseyi Başkanlığı gibi bir dizi yüksek mevkide bulundu. Ruhani Lider'den sonra en önemli kişi olarak görülmektedir.

Rıza Şah Pehlevi (1878-1944): İran merkezi devletinin kurucusu. Asker bir aileden gelerek o dönemde ülkenin başlıca muvazzaf ordusu olan Kazak Tugayı'nın üst basamaklarına yükselmişti. 1921'de askeri darbe yaptıktan beş yıl sonra kendini şah ilan ederek Kaçar hanedanlığına son verip yerine Pehlevi ailesini geçirdi. 1941'de Britanya ve Sovyet orduları ülke topraklarını istila edip onu tahttan inmek zorunda bırakana dek katı bir yönetim sergiledi. Tahttan uzaklaştırıldıktan üç yıl sonra Güney Afrika'da öldü. Oğluna yalnızca tacını değil o dönemde Ortadoğu'da eşi görülmedik diye bilinen muazzam servetini bıraktı.

Serdar Esad Bahtiyari, Cafer Kuli Han (1882-1934): İç Savaş'ın çok önemli kimselerinden. Diğer Bahtiyari reisleriyle beraber kabile birliklerini Tahran'a sokarak anayasa yanlılarının zafer kazanmalarında belirleyici rol oynadı. Bahtiyariler Rıza Şah tarafından defedilene dek bazı bakanlıkları kendi ailelerinin arpalığına dönüştürmüşlerdi. Serdar Esad, hapisteyken cinayete kurban gitti.

Seyyid Ziyaeddin Tabatabai (1889-1969): 1921 darbesiyle yakından ilişkili Britanya yanlısı politikacı. Britanya yanlısı olduğunu gizlemeyen bu gazeteci, 1921'de Rıza Şah tarafından başbakanlığa getirildi, ama bu birkaç aydan fazla sürmedi. Yirmi yıllık sürgünün ardından İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'a dönünce yeniden başbakan olmak için türlü yollar denedi, bunların çoğu İngilizlerce desteklenirken, Sovyet ve Amerikalıların muhalefetiy-

le karşılaştı. Ölümüne kadar şahla düzenli olarak özel görüşmeler yaptı.

Sipahdar, Muhammed Veli Han (Sipehsalarü'l-azzam) (1847-1926): İç Savaş'ın önemli kişilerinden. Mazenderan'ın önde gelen toprak ağalarından ve şahın ordusunun kağıt üstünde komutanıydı. Anayasa yanlılarının safına geçmesi şah ordusunun yazgısını belirledi. 1910 ile 1919 yılları arasında sekiz farklı kabineye başkanlık etti. Rıza Şah tarafından hapse atılma korkusuyla intihar etti.

Şeriati, Ali (1933-1977): İslam Devrimi'nin "gerçek ideologu" olarak kabul edilir. 1960'larda Fransa'da öğrenim gördü, Üçüncü Dünya Devrimi kuramcılarından, en çok da Franz Fanon'dan etkilendi. Otuz altı ciltlik bir kitapta topladığı yazıları, Şiiliği muhafazakâr ve siyaset dışı bir din olmaktan çıkarıp, Leninizm ve Maocululuk rekabet eden devrimci siyasal bir ideolojiye dönüştürmeyi hedefliyordu. Onun yazıları devrime katılan pek çok eylemciyi etkilemişti. Devrime kısa bir süre kala sürgünde öldü.

Tabatabai, Seyyid Muhammed Sadık (1841-1918): Meşrutiyet Devrimi'nde öne çıkmış iki ayetullahtan biri. Gizli bir masondu, devrim sırasında başroldeydi, 1909 darbesinden sonra ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Adaşı olan oğlu 1940'larda mecliste siyasal ağırlığı olan sayılı kişilerdendi.

Takizade, Seyyid Hasan (1874-1970): Meşrutiyet Devrimi'nin önde gelen aydın politikacılarından. Birinci Meclis'te ortalığı karıştıran milletvekili olarak Demokrat Parti adına yaptığı konuşmada ona karşı fetva çıkaran muhafazakâr ulemanın nefretini kazandı. 1909'dan 1924'e dek sürgünde yaşadı, ülkesine döndükten sonra Rıza Şah'ın yönetiminde bakanlar kuruluna girdi. Muhammed Rıza Şah döneminde de senatör olarak görev yaptı. Bazılarının gözünde Pehlevi rejiminin bir parçası haline gelmiş genç radikaller kuşağının temsilcisidir.

Talekani, Ayetullah Seyyid Mahmud (1919-79): Devrim sırasında Tahran'ın en popüler mollası. Musaddık'ın istikrarlı destekçisi ve Kurtuluş Hareketi'nin kurucu üyesi olan Talekani Ulusal Cephe'den Mücahitler'e, hatta Marksist gruplara kadar muhalefetin bütün kademeleriyle uyumlu ilişkiler kurmuştu. 1978'de kitlesel toplantılar düzenledi. Devrim'den hemen sonra ölmeseydi Humeyni'nin karşısında dengeyi kurabilecek liberal bir güç olurdu.

Vüsuk, Mirza Hasan Han (Vüsuku'd-devle) (1865-1951): Ünlü 1919 İngiliz-İran Antlaşması'nı imzalayan kişi. Âyandan biri olarak 1909 ile 1926 yılları arasında çeşitli idari görevlerde bulundu. Kevam'ın ağabeyiydi.

Yeprem Han (Davudiyan) (1868-1912): İç Savaş'ta Kafkas savaşçılarının lideri. Rusya'da Ermenilerin milliyetçi Daşnak (Taşnak) Partisi üyesiyken Sibirya'ya sürgün edilip oradan kaçarak İran'a geldi. İç Savaş'ın patlak vermesiyle birlikte "Hürriyet Aşkı Vatan Tanımaz" sloganıyla anayasa yanlıları için çarpışacak gönüllü Kafkas savaşçılara önderlik etti. İç Savaş biter bitmez Tahran emniyet müdürlüğüne getirildi, başkaldıranlarla dövüşürken öldürüldü.

Zahidi, General Fazlullah (1897-1963): 1953 CIA darbesinin görünür lideri. Kazak Tugayı'nda subayken Rıza Şah ve Muhammed Rıza Şah'a karşı bir lehte, bir aleyhte tavır alırdı. 1942'de Üçüncü Reich ile ilişki kurduğu gerekçesiyle İngilizlerce hapse atıldı. 1953'te başbakanlığa getirilmesine rağmen 1955 yılında Şah tarafından görevden uzaklaştırıldı. Sürgüne gittiği İsviçre'deki lüks villasında öldü.

Önsöz

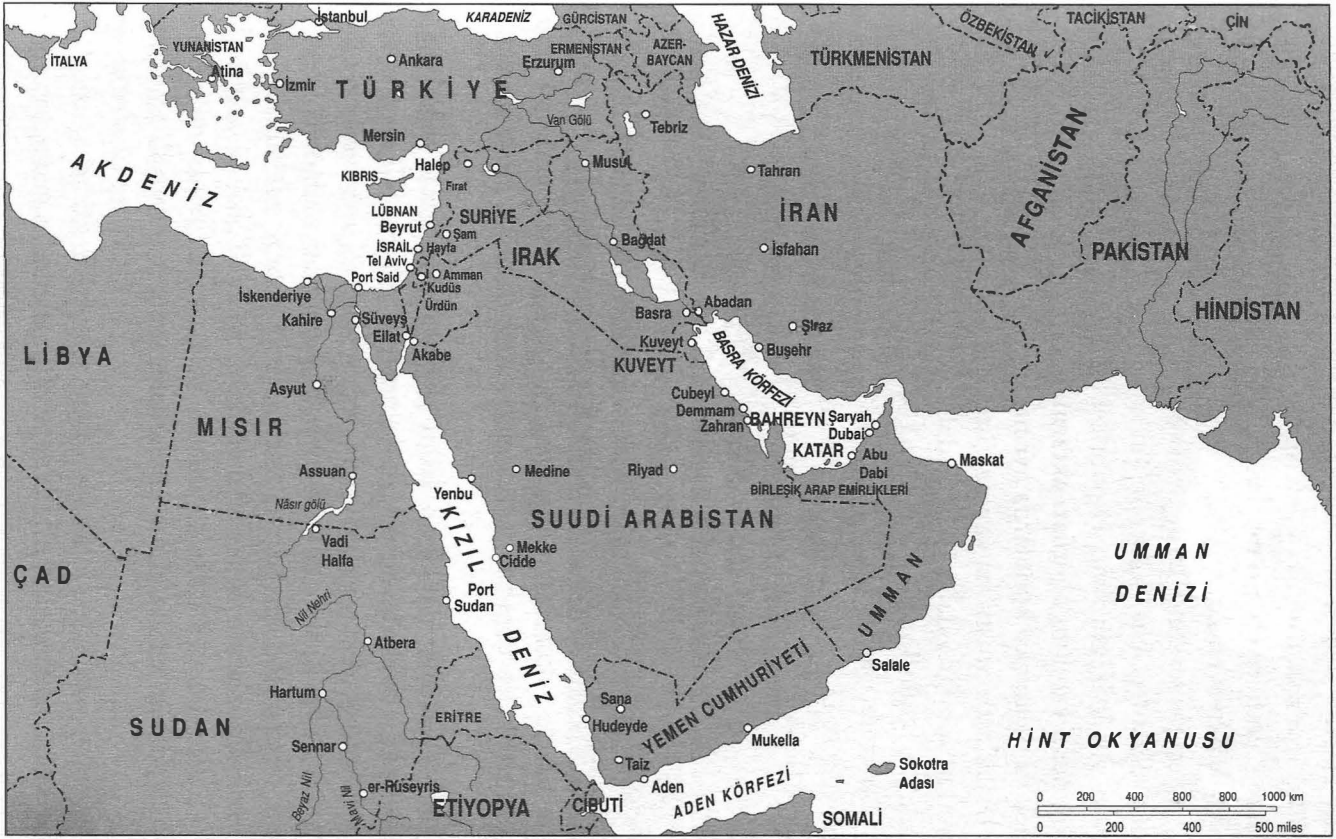
Geçmişi ancak bugünün gözüyle görür ve
geçmiş anlayışımızı bugünden bakarak oluştururuz.
E. H. Carr

Bu kitap öncelikle modern İran'ın sesi ve öfkesi karşısında şaşırmış durumdaki genel okuyucuya bilgi vermek amacıyla yazılmıştır. İran'ın neden sık sık haberlere konu olduğunu; çoğu zaman "Alice'in Harikalar Diyarı"nı çağrıştırmasının nedenini; bir yüzyıl içinde neden iki büyük devrim geçirdiğini –ki bunlardan biri bizim gözlerimizin önünde olmuştur; hepsinden önemlisi şimdi İslam Cumhuriyeti olmasının nedenini açıklamaya çalışmaktadır. Kitap E. H. Carr'ın, biz tarihçilerin kaçınılmaz olarak geçmişi kendi zamanımız üzerinden algıladığımız ve geçmişin neden ve nasıl bugüne yol açtığını açıklamaya çalıştığımız görüşünü paylaşmaktadır. Ancak bu önermenin bizim açımızdan ufak bir sakıncası vardır –bunu Carr da kabul ederdi. Eğer bu kitap yayımlanana dek dışarıdan gelen büyük bir saldırı sonucunda rejim, hatta devletin tamamı "tarihin tozlu sayfalarında" kaybolmuş olursa, o zaman kitabın yörüngesi bütünüyle yanlış tasarlanmış gibi görünecektir. Bu tehlikeye rağmen riski göze almaya ve eğer on tonluk goriller aniden sahneye dalmazsa, İslam Cumhuriyeti yakın bir gelecekte yoluna devam edeceği, önermesinden hız alarak çalışmaya karar verdim. Uzun vadede bütün devletler yok

olur elbette. Benim ele aldığım dönem, Meşrutiyet Devrimi'nin 1890'ların sonlarındaki köklerinden başlayıp 2000'lerin başında İslam Cumhuriyeti'nin gücünü pekiştirmesiyle sonra eren İran'ın bitmek bilmeyen 20. yüzyılı.

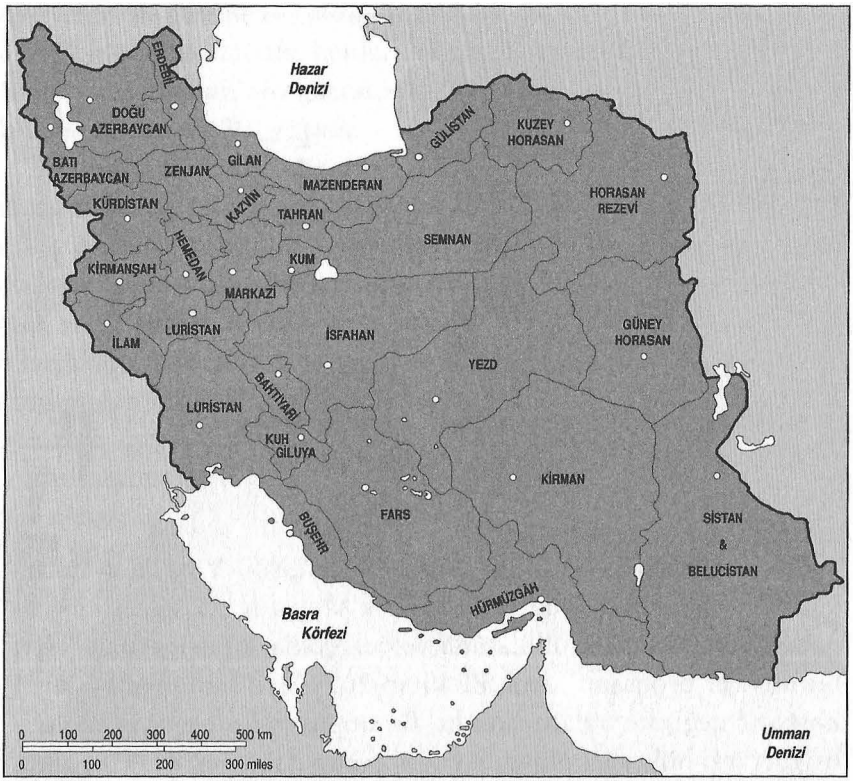
Kitap profesyonel tarihçilere yönelik temel bir araştırma çalışması olmadığı için akademik yayınların ağır donanımını kullanmayı gereksiz gördüm. Dipnotları ölçülü bir şekilde, yalnızca doğrudan yapılmış alıntıları aktarmak, tartışmalı cümleleri belirtmek ya da gerekli konularda ayrıntı vermek için kullandım. Belirli başlıklarda araştırma yapmak isteyecek okurlara yönelik olarak kitabın sonunda daha önemli, daha yeni basılmış ve daha kolay bulunan, çoğu İngilizce kitapların bir dökümünü verdim.

Bu kitabı yazmam için bana zaman tanıyan başta Tarih Bölümü olmak üzere Baruch Koleji'ne teşekkür etmek isterim. Ayrıca bana bu ödevi üstlenmemi öneren ve ön çalışmalarından yayımlanmasına kadar metnin bütün süreçlerinde bana yol gösteren Margold Acland'a teşekkür ederim. Metni düzeltiden geçiren Amy Hackett'a, yayımlanma sürecinde yardımlarını esirgemeyen Helen Waterhouse'a da teşekkür borçluyum. Elbette kitapta karşılaşılacak yanlışların ve görüşlerin tüm sorumlusu benim.

Harita 1 İran ve Ortadoğu

XXX

Harita 2 İran'ın bölgeleri

Giriş

Geçmiş yabancı bir ülkedir.
David Lowenthal

İran 20. yüzyıla öküz ve kara sabanla girdi. Yüzyıldan çıkarken, çelik fabrikaları, dünyada en çok sayıda trafik kazasının yapıldığı ülkelerden biri olma ünü ve pek çoklarını dehşete düşüren bir nükleer programı vardı. Bu kitap 20. yüzyıl İran'ında yaşanan korkunç değişimi anlatmaktadır. Bu dönüşümün başlıca lokomotifi merkezi hükümet olduğuna göre, kitap daha çok devlete, onun nasıl kurulup büyüdüğüne, bu büyümenin yalnızca politika ve ekonomi değil, aynı zamanda çevre, kültür ve hepsinden önce, büyük bir toplum üstündeki geniş yansımalarına odaklanmıştır. Yansımalardan bazısı tasarlanmıştı; ancak özellikle protesto hareketleri ve siyasal devrimler beklenmedikti. Devleti günümüz çelişkilerinin çözümü diye görmek yerine, onun doğası gereği sorunun bir parçası olduğuna inanmış kimselere bu kitap biraz tuhaf, hatta sinsi görünebilir. Ancak kitapta daha çok büyük dönüşümler ele alındığına ve İran'daki bu dönüşümlerin hepsi merkezi hükümet tarafından başlatıldığına göre, devleti yüceltici Hegel-Ranke tuzaklarına düşmemeyi umut ederek merkezi hükümet mercek altına yatırılacaktır.

Yaşanan bütün değişimler boyunca İran'ın coğrafyası ve kimliğinin değişmeden kalması dikkat çekicidir. Günümüzde İranlılar

aşağı yukarı büyük dedelerinin yaşadıklarıyla aynı sınırlar içerisinde hayatlarını sürdürürler. Yüzölçümü Fransa'dan üç kat, Birleşik Krallık'tan altı kat daha büyük olan bölgenin güneyinde Basra Körfezi, doğusunda çöller ve Horasan'ın dağlarıyla, Sistan ve Belucistan, batısında Irak bozkırları, Şattülarap ve Kürt dağları, kuzeyinde de Ağrı Dağı'ndan Hazar Denizi'ne akan Aras Nehri ve Hazar Denizi'nden Orta Asya'ya uzanan Atrek Nehri yer alır. Ülkenin beşte üçü, özellikle de belli başlı yaylaları sürekli tarımı elverişli kılacak yağışlar almaz. Tarım yalnızca yağış alan Azerbaycan, Kürdistan ve Hazar kıyılarıyla, başta sıradağların etekleri olmak üzere ülkenin dört bir yanına dağılmış sulama yapılan köyler ve vahalarla sınırlıdır.

Bütün ulusal kimlikler gibi İran'ınki de akışkan ve tartışmaya açıktır. Buna rağmen İran'ın İran Toprakları'na (*Zemin-i İran*) ve İran İli'ne (*Şehr-i İran*) bağlılığı değişmemiştir. İranlılar hem Şiilikle hem İslamiyet'le hem de başta Sasaniler, Ahamenişler ve Partlar (Arşaklılar) olmak üzere İslamiyet öncesi tarihleriyle özdeşleşmişlerdir. Ana-babaların çocukları için seçtikleri isimler de bunu kanıtlar: Şiiliğin etkisi Ali, Mehdi, Rıza, Hüseyin, Hasan ve Fatima; şair Firdevsi ve onun *Şehname*'si aracılığıyla antik İran'ın etkisi İsfendiyar, Rüstem, Suhrab, Erdeşir, Gâve (Kâve), Behram ve Atussa isimlerinde görülmektedir. 10. yüzyıla ait bu destan modern çağda hâlâ yaygın olarak okunur. Ulusal kimlik her ne kadar modern çağın bir icadı olarak görülse de *Şehname*'de İran'a yapılan gönderme sayısı bini aşar ve destan başından sonuna İran ulusunun tarihi olarak okunabilir. Diğer bazı Ortadoğu halklarında olduğu gibi İranlılar arasında da ulusal bilincin modern çağdan çok öncesine dayandığı görülmektedir. Elbette, bunun ifade ediliş biçimleri ve konuyu dile getirenler değişmiştir.

Sürekliliklere rağmen 20. yüzyıl, İranlıların yaşamının neredeyse bütün yönlerinde büyük değişiklikler meydana getirdi. Yüzyılın başında toplam nüfus 12 milyonun altındaydı –yüzde 60'ı köylü, yüzde 25-30'u göçebe, yüzde 15'ten azı da şehirliydi.[1] Tahran 200.000 nüfuslu orta ölçekte bir şehirdi. Doğumdan sonra hayatta kalma oranı olasılıkla üçte birden azdı, bebek ölümleriyse 1.000

doğumda 500 gibi yüksek bir rakamda seyrediyordu. Yüzyılın sonunda toplam nüfus 69 milyona çıkmıştı. Göçebe nüfusun oranı yüzde üçün altına düşmüş, kentsel dağılım yüzde 66'yı geçmişti. Tahran artık 6,5 milyon nüfuslu bir mega-kentti. Yaşam süresi yetmiş yıla ulaştı, bebek ölümleri binde 28'e düştü. Yüzyılın başlarında okuma yazma oranı yüzde 5 dolaylarındaydı, bu da medrese, Kuran kursu ve misyoner kuruluşları mezunlarıyla sınırlıydı. Farsça anlayanlar nüfusun yarısından azdı; geri kalanlar Kürtçe, Arapça, Gilaki, Mazenderani, Beluçi, Luri gibi dillerin yanı sıra Azerice, Türkmence ve Kaşkay gibi Türkçenin lehçeleri konuşurdu. Halk eğlenceleri yerel spor salonlarında (*zurhane*) yapılan atletik gösterilerden; çay bahçeleri ve kahvehanelerde *Şehname*'den bölümler okumaktan; Şah ailesinin resmigeçitlerinden; meydanlarda arada bir yapılan idamlardan; hepsinden önemlisi de Şiilerin en kutsal ayı olan Muharrem'de düzenlenen kendini kırbaçlama ritüelleri, taziye gösterileri ve yakılan şenlik ateşlerinden oluşurdu. Yüzyılın sonuna gelindiğindeyse, okuryazarlık yüzde 84'e ulaşmıştır, yüksek öğretim kurumlarına kayıt yaptıranların sayısı 1,6 milyonu bulur, 19 milyon öğrenci de ilk ve orta öğrenim kurumlarına devam etmektedir. Nüfusun neredeyse yarısı evlerinde "ana dillerini" konuşmayı sürdürse de, yüzde 85'ten fazlası artık Farsça iletişim kurabilmektedir. Halkın eğlence aracı daha çok futbol maçları, sinema, radyo, gazeteler, videolar, DVD'ler ve televizyondur; şehirdeki her haneye ve kırsal kesimin dörtte üçünün evine televizyon girmiştir.

20. yüzyılın başlarında modern seyahat biçimleri daha yeni başlıyordu; asfalt yollarla demiryollarının uzunluğu 340 kilometreyi bile bulmuyordu. Yabancı bir diplomata göre katır ve develerle yolculuk etmek olağandı, çünkü neredeyse "hiç tekerlekli taşıt" bulunmazdı.[2] İran genelinde tek motorlu taşıt sahibi olma şerefi şaha aitti. Yola çıkanlar en iyi koşullar altında Tahran'dan Tebriz'e kadar olan 563 kilometrelik mesafeyi 17 günde; Meşhed'e giden 898 kilometre uzunluğundaki yolu 14 günde ve Buşir'e uzanan 1.126 kilometreyi 37 günde geçerlerdi. Gaz lambaları, elektrik ve telefon yalnızca Tahran'da yaşayan birkaç kişiyle sınırlı lüks bir

tüketimdi. İngiliz ziyaretçilerden biri geçmişte özlemle şöyle yazmıştı: "İran'da hiç şehir olmadığı gibi gecekondu da yok; buharla çalışan sanayi de olmadığından beyni dumura uğratan, kalbi mahrum bırakan, yeknesaklığıyla vücudu ve zihni yoran mekanik zorbalıktan eser yok. Ne gaz var ne elektrik, ama yağ kandillerinin alevi daha hoş değil mi?"[3] Yüzyılın sonunda yollar, elektrik sistemi ve doğalgaz ağı sayesinde ülke ulusal ekonomi içinde bütünleşmişti. Çoğu evde, hatta aile çiftliklerinde su akıyor, elektrik yanıyor, buzdolapları çalışıyordu. Ülkede 10.000 kilometrelik demiryolu, 59.000 kilometrelik asfalt kaplamalı yol ve 2,9 milyon motorlu taşıt vardı artık, bunların çoğunun montajı ülke sınırları içinde yapılmaktaydı. Uçakla gidenler bir yana, Tahran'dan yola çıkanlar ister otomobille ister trenle olsun birkaç saat içinde taşra kentlerine ulaşabiliyorlardı.

Yüzyıl aynı şekilde günlük korkulara da büyük değişiklikler getirmişti. Dönemin başında ortalama bir insanın sürekli karşılaşmaktan korktuğu tehlikeler yoldaki hırsızlarla eşkıyalar; yaban hayvanları, *cinler*, nazar, önünden geçen kara kediler; kıtlık, salgın ve başta sıtma, difteri, dizanteri, verem, suçiçeği, kolera, frengi ve grip olmak üzere bulaşıcı hastalıklardı. Yüzyıl sona ererken bu korkuların yerini işsizlik, emeklilik, konut, elden ayaktan düşme, kirlilik, trafik kazaları ve otomobil çarpmaları, kalabalık okullar, üniversiteye girme yarışı aldı. İran tam anlamıyla modern dünyaya adım atmıştı. İranlı bir Rip Van Winkle 1900 yılında uykuya yatıp da 2000'de uyandırılmış olsa çevresinde gördüklerine tümüyle yabancı kalırdı.

Bununla birlikte en göze çarpan değişiklik devletin yapısında gözlendi. 20. yüzyıla girildiğinde devlet, devlet denebilirse elbet, yalnızca şah ile onun maiyetindeki birkaç kişiden –bakanları, ailesi, baba tarafından akrabaları– oluşmaktaydı. Şah ülkeyi zaten olmayan bürokrasi ve düzenli ordu aracılığıyla değil aşiret reisleri, toprak ağaları, üst düzey ruhani liderler ve zengin tüccarlar gibi yerel ileri gelenlerle yönetirdi. Yüzyılın sonunda ise devlet ülkenin her katmanına ve bölgesine nüfuz etmiş bulunuyordu. Yirmi tane koskocaman bakanlık 850.000 devlet memuru istihdam etmekte-

di, ulusal ekonominin yüzde 60'ı bakanlıkların, yüzde 20 kadarı da yarı resmi kuruluşların denetimi altında tutulmaktaydı. Bir o kadar önemli bir başka değişiklik de artık devletin elinin altında yarım milyonluk bir askeri gücün bulunmasıdır. Yüzyıllar boyunca taşra vilayetlerinin yönetilmesine yardımcı olan ileri gelenlerden geriye yalnızca ruhani sınıf kalmıştır. Devlet o denli büyümüştür ki, kimileri ona "totaliter" der. Fakat totaliter olsun ya da olmasın, devlet öyle büyük bir sıçrama ve hamle yapmıştır ki artık vergi toplama mekanizmasını, adaletin işleyişini ve sosyal yardımların dağıtımını olduğu kadar, organize şiddet kurumlarını da denetim altında tutmaktadır. Böyle bir devlet İran'da hiçbir zaman görülmemişti. Yüzyıllardır *devlet* kelimesi şahlık yönetimi anlamına gelmekteydi. Oysa şimdi modern anlamdaki devlet tanımıyla eştir.

Benzer dil değişiklikleri başka alanlarda da görülebilir. 19. yüzyılın sonunda Nasreddin Şah *Şahenşah* (şahlar şahı) *Padişah*, *Hakan* ve *Zillullah* (Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi) olarak hükümdar olmuştu. Saraylılar onu Adalet Dağıtıcısı, Yüksek Hakem, Müminlerin Komutanı, Ahalinin Koruyucusu ve Cihanın Ekseni diye selamlarlardı. Devlet onun hükümdar kişiliğinin yalnızca bir uzantısıydı; hükümdar dünya çapındaki geleneksel bütün krallar gibi egemen güçtü. 20. yüzyılın sonlarına doğruysa Ayetullah Ruhullah Humeyni daha yenilikçi unvanlara sahipti: *Rehber-i İnkılab* (Devrim Önderi), *Rehber-i Müstazafan* (Ezilenlerin Önderi) ve *Bünyadger-i Cumhuriye İslam* (İslam Cumhuriyeti'nin Kurucusu). Onun "cumhuriyeti" yalnızca İran ve Şiilik adına hareket etmekle kalmayıp, aynı zamanda "devrimci kitleler" için ve "menfur dünya"ya karşı konuştuğunu iddia ediyordu; yüzyılın başında bunlar anlaşılmayacak terimlerdi.

Siyasal söylem pek çok açıdan değişmiştir. Yüzyıl başlarken siyasal sözlükteki kilit sözcükler şunlardır: *istibdad, saltanat, eşraf, âyan, erbab, raiyyet* ve *tire* (klan, kol) – bu sonuncu terim, bugünün şehirli İranlılarına, en az klan sözcüğünün Viktorya döneminde Londra'da yaşamış İskoçlara yabancı olduğu kadar yabancıdır. Yüzyıl biterken kilit kavramlar *demokrasi, çoğulculuk, modernite, hukuk-ı beşer* (insan hakları), *camia-ı medeni* (sivil toplum), *müş-*

terek (halk katılımı) haline gelmiş ve bunlara yeni bir sözcük olarak *şehrvend* (yurttaşlık) eklenmişti. Diğer bir deyişle, ortalama İranlılar cinsiyet gözetmeksizin artık kendilerini yalnızca hükümdarın tebaası olarak değil, ulusal politikaya katılma hakkından vazgeçmeyecek tam yurttaşlar olarak görmektedirler. 1990'larda yetişkin nüfusun yüzde 70'inden fazlasının ulusal seçimlere düzenli olarak katılması hiç de şaşırtıcı olmasa gerek.

Ulusal bilincin oluşturulmasına yardım eden iç içe geçmiş iki öğe olan İrancılık ve Şiilik kavramlarının anlamları da 20. yüzyıl boyunca değişim geçirdi. Yüzyıllar boyunca sağduyu sahibi kimseler *Şehname*'yi şahla Farsça arasında köprü kurarak ve İran'ın yanı sıra eski Pers hanedanlıklarının destansı başarılarını överek monarşiyi meşrulaştıran bir eser olarak görmüşlerdi. Başka türlü söylersek, *Şehname* İran'ın kimliğinin monarşi kurumundan ayrılamaz olduğunun destansı kanıtıydı; şah olmazsa, İran da olmazdı. Fakat 1979 devrimine gelindiğinde bu destanın şahları övmek değil onları lanetlemek amacıyla yazıldığı tartışılıyordu, çünkü kahramanları sarayın dışından kimselerdi, ayrıca şahların çoğu ahlaksız, zorba ve kötü kişiler olarak tasvir edilmişti. Hatta bir yazar Şahlar Kitabı'nın adının İsyanın Kitabı diye değiştirilmesini dahi savundu.[4] Ne de olsa, diyordu, başkahramanı Demirci Gâve zorba şaha karşı isyan bayrağını kaldırmıştı.

Şiilikteki değişiklikler daha da geniş kapsamlıydı. Eskiden Şiilik genelde muhafazakâr, sessiz ve siyaset dışı öğretileri desteklerdi. Bu dünyadan çok öbür dünyanın işleriyle, ruhla, kişisel davranış ve ahlak konularıyla ilgilenirdi. Kutsal takvimde en büyük etkinlik –Muharrem ayındaki Aşura– İmam Hüseyin'in Tanrı'nın önceden belirlenmiş iradesini yerine getirmek amacıyla bilerek ve isteyerek gittiği Kerbela savaşında şehit düştüğü İ.S. 680'deki günü anmaktı. Şiiler'in Kerbela, Aşura ve Muharrem'i anmaları Katolik geleneklerinde İsa'nın Golgota Tepesi'ndeki çilesinin (çarmıha gerilme) anılmasına benzer. Dahası, Safevilerin Şiiliği İran'ın resmi dini yaptıkları 1501 yılından beri hem onlar hem de halefleri ki buna Kaçar hanedanlığı da dahildi, kendileriyle tebaa arasındaki uçurumu kapamak ve dışarıdaki Sünni dünyaya –batıda Osmanlılara,

kuzeyde Özbeklere ve doğuda Paştunlara– karşı kendi tebaaları arasındaki bağları güçlendirmek için sistematik olarak Muharrem'i kullanmışlardı.

Ancak 1979 devriminin patlak vermesiyle birlikte Şiilik saygılı ve muhafazakâr bir din olmaktan çıkıp köktenci bir ideoloji haline gelecek kadar çok değişim geçirerek büyük ölçüde siyasallaşmış bir öğretiye dönüştü. Muharrem'in ana mesajı artık sosyal adalet ve siyasal devrim uğruna dövüşmek diye yorumlanıyordu. Slogan şöyleydi: "Her Ay Muharrem, Her Gün Aşura, Her Yer Kerbela."[5]

Tablo 1 *Önemli İstatistikler*

	1900-06	2000-06
Toplam nüfus	12 milyon	69 milyon
Kent nüfusu (genel nüfusa oranı)	%20	%66
Göçebe nüfus (genel nüfusa oranı)	%25-30	%3
Tahran	200.000	6,5 milyon
Doğumda yaşama beklentisi	30	70
Bebek ölümleri (bin bebekte)	500	30
Okuryazarlık (6 yaş üstü)	%5	%84
Hükümet bakanlıkları	4(9)	25(21)
Eyaletler	8	30
Hükümet harcamaları	8,2 milyon $	40 milyar $
Devlet memurları		850.000
Silahlı kuvvetler	7,000	508.000
Devlet okulllarına kayıtlı olanlar	2.000	19 milyon
Üniversitelere kayıtlı olanlar	0	1,7 milyon
Asfalt yolların uzunluğu	325 km	94.100 km
Motorlu taşıtlar	1	2,9 milyon
Demiryollarının uzunluğu	12 km	10.000 km
Elektrik üretimi (kws)	0	129 milyar kw
Telefon	0	15 milyon
Radyo	veri yok	18 milyon
Televizyon	veri yok	5 milyon
Halk sinemaları	veri yok	311
İnternet kullanıcıları	veri yok	4,3 milyon
Günlük gazete satışı	10.000	2 milyon
Yeni kitaplar		23.300
Halk kütüphaneleri	3	1.502

Artık İmam Hüseyin'in Kerbela'ya Tanrı'nın iradesini yerine getirmek için değil, "nesnel koşulların" kendisine başarılı bir devrim gerçekleştirme fırsatı verdiği sonucuna vardığı için gittiğine inanılıyordu.[6] Kimileri onu Che Guevara'nın ilk günlerine bile benzetiyordu.[7] Muhafazakârlar böyle fikirleri anlamakta zorluk çekmektedir. Şiilik, tıpkı İrancılık gibi kimlik dili olmayı sürdürse de gerçek içeriği korkunç bir değişikliğe uğramıştır.

Bu kitap 20. yüzyıl İran'ını kapsamakta ve 19. yüzyıldan bugüne nasıl geldiğimizi açıklamaya çalışmaktadır. Bir yanda, merkezi devletin kurulmasının toplumun alt tabakalarında yarattığı baskıları; diğer yanda, alt tabakadan gelen baskıların devleti nasıl değiştirdiğini büyük çaplı iki devrim içerisinde ele almaktadır. Devlet bir yandan toplum üzerinde giderek güç kazanırken, çeşitli siyasal grupların belli sosyal gruplarla özel bağlantıları nedeniyle kendi de farklılaşmıştır. Kitap aynı zamanda genel anlamda toplumun siyasal kültürüne olduğu kadar devletin resmi ideolojisine de yansıdığı kadarıyla ekonomik ve sosyal değişim, sosyal ve kültürel değişim, kültürel ve siyasal değişim arasındaki yakın ve karmaşık dinamikleri ele almaktadır. Bu kitap, Weber'ci manada, patrimonial düzenin yerine merkezin çevreye egemen olduğu bürokratik devletin nasıl konduğunun anlatısıdır. Hane düzeni önce yerini şah istibdadına, arkasından da paradoksal olarak yurttaşların vazgeçilmez haklar iddia ettiği modern bürokrasiye bırakmıştır. Tönnies'ci manada, cemaatten (*Gemeinschaft*) topluma (*Gesellschaft*); gelenek, görenek ve akrabalıkla yönetilen dolaysız küçük topluluklardan bürokrasinin, piyasanın ve sanayi üretiminin kişiler üstü güçleriyle yönetilen büyük ulus-devlete geçişi anlatır. Marksist anlamda ise, feodalizmden devlet kapitalizmine; ücra köylerle aşiretlerin dağıldığı gevşek örülmüş coğrafi bölgelerden devlet içindeki sınıfların iktidar peşinde koştuğu kentleşmiş ve bütünleşmiş (entegre) ekonomiye geçişin izleri sürülmektedir. Devlet artık toplumun başında bekleyen bağımsız bir varlık değil, toplumu ağ gibi sarmış büyük bir tüzel kişiliktir. Braudel'ci manada, siyasal olayların yüzey tabakasını aydınlatan kıvılcımlar, "havai fişekler" kadar popüler *zihniyetler* üzerinde yaptığı derinden ve ağır hareket eden kay-

maları araştırmaktadır. Foucault'cu manada, kitap, alışılmadık "söylemlerin" ortaya çıkmasının eskiyle yeni arasında nasıl bir gerilim yarattığını, dolayısıyla hem Şiiliği hem de İrancılığı çarpıcı bir biçimde nasıl değiştirdiğini anlatır. Kısaca, bu kitap, yalnızca siyasal ya da toplumsal tarihi ortaya koymakla kalmayıp Eric Hobsbawm'un da hedefi olan, bütün toplumun tarihini gözler önüne sermeyi amaç edinmektedir.[8]

I

"Hanedanlık Zorbaları": Kaçarların Egemenliğinde Devlet ve Toplum

Bunu belleğimizden çıkaramadığımız hükümdarlıkların iki ayrı yöntemle yönetildiğini söyleyerek açıklayacağım: Ya bir hükümdarın ve onun gösterdiği kayra ve verdiği izinle bakanı olarak görevlendirdiği emir kullarıyla yönettiği hükümdarlıklardır ya da gene bir hükümdar ve bu kez hükümdarın kayrası değil, kalıtsal yoldan o unvana ulaşmış derebeyleriyle birlikte yönettiği hükümdarlıklardır. Baronların kendilerine özgü mülkiyetleri ve kulları vardır. Kullar derebeylerini kendi hükümdarları olarak bilir, tanırlar ve doğal bir sevgiyle onlara bağlıdırlar. Hükümdar ve kullarıyla yönetilen hükümdarlıklarda hükümdar çok daha fazla yetkeye sahiptir, çünkü tüm ülkede en büyük odur, ondan daha büyüğü yoktur. Ve eğer birilerine saygı duyuyorlarsa, duydukları saygı bir devlet büyüğüne duydukları saygıya denktir ve sevgiden yoksun kuru kuru bir saygıdır.

Bu iki ayrı yönetim biçimine vereceğimiz örneklerden biri Türklerin, öteki Fransızların yönetim biçimidir.

Hükümdar, Nicoló dei Machiavelli
(Çeviren: Necdet Adabağ)

Kaçar Devleti

Kaçarlar 19. yüzyılda Avrupalıların gözünde "Doğu despotları"ydı. Öte yandan despotizmleri esas olarak sanal bir gerçeklik içinde kendini göstermişti. Teoride şiddet, idare, vergilendirme ve yargılama araçları şahın tekelindeydi. Onun sözü kanun demekti. Mahkeme başkanlarından, genel valilere ve aşiret reislerine, köy ve mahalle muhtarlarına kadar bütün memurları o atar, o azlederdi. Terfiler ve tenzil-i rütbeler ondan sorulur, nişan ve unvanları o dağıtır, yine o geri alırdı. Ülkeyi kendi özel arazisi gibi idare ederken her şeyin kendi mülkü olduğunu iddia ederdi. Ülkeyi kendi gözleriyle gören ve Hindistan Bürosu arşivlerinden sıkça yararlanan Lord Curzon, *Persia and the Persian Question* adlı ünlü yapıtında, şahın "kamu hayatını döndüren çarkın merkezi" olduğu ve "hükümetin yasama, yürütme ve yargı görevlerini" kendinde topladığı sonucuna varmıştı.[1] Oysa şahın yetkisi aslında oldukça sınırlıydı, onu sınırlayansa devlet bürokrasisinden ve düzenli ordudan yoksun olmasıydı. Şahn gücü kendi başkentinin dışına çıkmazdı. Dahası, yerel düzeyde bölgenin ileri gelenlerince desteklenmedikçe otoritesinin fazla bir ağırlığı da bulunmuyordu. Yakın tarihte yapılan bir araştırmada belirtildiği gibi "Kaçarlar, ismi anılmaya değer ancak birkaç devlet kurumuna sahipti;" ayrıca "tebaalarıyla başa çıkmak için bölgenin ileri gelenlerine bağımlı olmak" dışında bir seçenekleri bulunmuyordu.[2] Machiavelli'nin çizdiği şemaya göre, şah Osmanlı padişahından daha çok Fransız kralına benzerdi. Türkçe konuşan bir aşiretler topluluğu olan Kaçarlar, 1780-90 yıllarında ülkeyi parça parça ele geçirdiler, 1786'da Tahran'ı başkent yaparak, 1796'da hanedanlıklarını kurdular ve bir yüzyıldan fazla sürecek bir saltanat idare ettiler. Devletin merkezini *vezirler* (bakanlar), *darbariler* (saraylılar), *mirzalar* (beyler), *mustavfiler* (muhasebeciler) ve *eşraf* (soylular) yönetir, bunlara *sultani*, *devletli* ve *memaliki* gibi unvanlar verilirdi. Buna karşın ülkenin geri kalanı *âyan* (ileri gelenler) aracılığıyla yönetilirdi ve *hanlar* (aşiret şeyhleri), *erbablar* (toprak sahipleri), *tüccarlar* (zengin iş adamları) ve *müctehidler*

(dini liderler) bu gruba dahildi. Bu ileri gelenler kendi bölgelerinde iktidar alanına sahipti. Devlet kurumları oluşturmak için yarım yüzyıl süren yarı gönüllü çabalar yeterli gelmeyip Nasreddin Şah'ın uzun süren hükümdarlığı 1896'da sona erdiğinde, geriye yalnızca bir merkezi hükümet iskeleti bırakabilmişti. Devlet, dokuz küçük tüzel kuruluştan, diğer bir deyişle bürokrasisi olmayan dairelerden ibaretti. Yeni kurulmuş beş bakanlık (içişleri, ticaret, maarif ve vakıflar, bayındırlık ve güzel sanatlar ile posta ve telgraf) yalnızca kâğıt üzerinde varlık göstermekteydi. Diğer dördü (savaş, maliye, adalet ve dışişleri) ise daha eski olmalarına rağmen maaşlı kadrolardan, bölge dairelerinden, hatta kalıcı bir dosyalama sisteminden dahi yoksundular. İşin aslı bir tek adları vardı.

Bakanlıkların az sayıdaki personeli Kaçarların ilk dönemlerinden –bazıları 17. yüzyılda Safeviler zamanından– beri benzer mevkilere getirilmiş kâtip aileleri arasından atanırdı.[3] Resmi evraka özel belgeleri gibi muamele eder; monarşik idare onlara düzenli maaş vermediği için mevkilerini satın alınacak ve başka kâtip ailelerine satılacak bir gelir kaynağı olarak görürlerdi. Nasreddin Şah onların kurumsal kimliklerinin belli olması için "kalem ehli" *külah* giyecek buyurmuştu; bu, gri renkte yuvarlak bir başlıktı. Bu sayede yüzyılın sonunda siyah, beyaz veya yeşil sarık takan ulema, seyyidler, tüccarlar ve hacılardan ayırt edilmeleri kolay oluyordu. Külah sayesinde kırmızı fes takan rakip Osmanlı İmparatorluğu memurlarıyla da karıştırılmıyorlardı. "Kalem ehli" önemli bir terimdi. Perslere özgü bir tür olan "hükümdarlara tutulan ayna (*mir'ât*)" edebiyatı aracılığıyla eski Zerdüşt ve Yunan düşüncesinden gelirdi. Bu edebiyat halkı, her biri doğadaki dört temel elementi ve insan vücudundaki dört "mizacı" temsil eden dört sınıfa ayırırdı. "Kalem ehli" havayı; "kılıç ehli" ateşi; "ticaret ehli" suyu; "hayvancılık ve köylülük ehli" de toprağı temsil ediyordu. Hükümdarsa, başlıca görevi insan vücudundaki dört ana mizaç arasında sağlıklı bir denge kurmak olan "hekim" olarak tasvir edilirdi. Zaten "adalet" de sağlıklı dengenin korunması anlamına gelmekteydi.[4]

Dört kurumun en eskisi ve en sağlamı olan Maliye Bakanlığı'nın kadrolarına hem merkezden hem de vilayet başkentlerinden babalarının bıraktığı mirasla *mustavfi* (muhasebeci) ve *müşir* (kâtip) olan kimseler atanırdı. Bakanlığın idaresi, 19. yüzyıldan 1920'lere kadar, babadan oğla devredilerek, kökeni Safevilere dayanan Mustavfi'l-Memalik ailesinin elinde kalmıştı. Yüksek mevkideki diğer aileler, ki bunların çoğu ya İran'ın ortasındaki Aştiyan bölgesinden ya da Mazenderan'daki Nur şehrindendi, valilere vergi tahsilatında yardımcı olurlardı. "Hükümetin alacaklarını tahsil eden" anlamına gelen *mustavfi* terimi *ifa* ve *estefa* sözcüklerinden türetilmişti. Ülke otuz sekiz vergi bölgesine ayrılırdı, 1910'lara gelindiğinde bu sayı on sekize indi. Her bölge için *Nevruz*'da (yeni yıl) "ihale" açılır, kazanan kişiye –çoğu zaman en yüksek *peşkeş* veren kazanırdı– gelecek yıla kadar yerel vali olduğunu gösteren resmi giysiyle birlikte resmi bir *ferman* da verilirdi. Böylelikle toprak vergisini (*maliyet*) toplama yetkisini sağlayan bir tımar (*tuyul*) sahibi olurdu, bu sistem merkezi hükümetin başlıca gelir kaynağıydı. Tuyul bazen toprak vergisine, bazen de toprağın kendisine bağlı karma bir tımar sistemiydi. Tuyul sahibi valiler, makbuzları onaylaması gereken ve eski zamanlardan beri vergi matrahlarının kaydını tutan *mustavfiler* ile de, vergi tahsilatını aksatabilecek bölgenin ileri gelen kimseleriyle de işbirliği içinde çalışmak zorundaydılar. Mustavfiler bir yandan da giderek zayıf düşen devleti ve tımar topraklarını idare ederlerdi. Bir tarihçinin sözleriyle, "hükümet vergi toplamak için gereken idari mekanizmadan yoksun olduğundan, 1923 yılında bile vergi toplama işini ihale etmeye devam ediyordu."[5] 1910'da Maliye Bakanlığı'nı yeniden yapılandırmak üzere göreve getirilen Morgan Shuster adlı bir Amerikalı biraz küçümser bir yaklaşımla da olsa, karmaşık mustavfi sistemini şöyle anlatmaya çalışmıştı:[6]

> İran'da hiçbir zaman devletin desteğine güvenebileceği gelir kaynaklarını gösteren, kusurlu da olsa tam bir vergi kaydı ya da "Defter-i Kebir" tutulmamıştır. İran vergi açısından on yedi ya da on sekiz bölgeye bölünmüştür, bunların her birinin idari merkezi büyük bir şehir veya kasabadır... Bu vergilerin ne

kadarının vilayet içerisindeki birinci sınıf bölgelerden gelmesi gerektiği konusuysa yalnızca Tahran'daki kimi baş mustavfilerin ya da "resmi muhasebecilerin" kafasında belirsiz bir fikir halindedir; merkezi hükümet ise gelir kaynakları hakkında hiçbir şey bilmez... Baş tahsildarın elinde vilayet kitapçası adı verilen bir defter vardır, onun altındaki tahsildarların her biri de kendi sorumluluklarındaki kesimin kitapçalarını tutar. Bu defterler Farslara özgü garip bir tarzda tutulan küçücük kâğıt parçalarıdır, yaprak yapraktırlar, tahsildar çoğu zaman onları kendi cebinde veya yanında taşır. Sıradan bir Persli ne yazdığını zor anlasın, hatta anlamasın diye özellikle kargacık burgacık yazılardır bunlar. İran'da kaç kuşaktır mustavfiler diye bilinen belli bir sınıfa mensup adamlar vardır. Mustavfilerin işi ya da mesleği genellikle babadan oğla geçer. Bu adamlar kitapçaların yazılma tarzını ve yerel vergileri hesaplama ve toplamada uygulanan karmaşık, çapraşık sistemi anlarlar. İster vilayetin baş tahsildarı olsun ister vergi bölgesinin tahsildarı, ilgili kitapçayı devletin mülkü olarak değil de kendi kişisel malı olarak görür. Eğer biri kalkıp da ayrıntılarına girmeye veya vergilerin nereden geldiğini bulmaya ya da kendine ne kadar pay ayırdığını öğrenmeye kalkarsa ona fena halde sinirlenir... Demek ki İran'daki merkezi hükümet toplamayı beklediği gelirler hakkında ya da İran halkı arasındaki vergi paylaşımının adaletli mi, yoksa adaletsiz mi yapıldığı hakkında çok az bilgiye sahiptir.

Curzon 1890'lı yıllarda yıllık devlet gelirlerinin en fazla 52,4 milyon kran (8,2 milyon dolar) olduğunu hesaplamıştı, bunun yüzde sekseni toprak vergisinden geliyordu. Geri kalan yüzde yirmi de darphane ve telgraf sisteminden gelen gelirlerdi.[7] Harcamalar daha çok saray için yapılırdı – oradaki atlar ve seyisler, atölyeler, muhafızlar, süvariler ve lojmanlar için. Ayrıca devlet ambarlarıyla din bilginleri ve aşiret reislerine yapılan harcamalar da olurdu. 43 milyon kranlık tutarın 3 milyonu "hükümdarlık konutu" için, 5 milyonu şah muhafızları, 2 milyonu eşraf lojmanları, 1,5 milyonu din bilginleriyle muhasebeciler, 600.000'i Kaçar hanları, 1 milyonu da Dışişleri Bakanlığı için harcanırdı. Curzon'a göre bunlardan sonuncusu tam kadrolu personeli olan tek kurumdu. İstanbul, Londra, Paris, Berlin, Viyana, Sen Petersburg, Washington, Antwerp ve Brüksel'de daimi temsilcilikleri bulunmaktaydı. Ayrı-

ca İran içerisindeki vilayetlerde de temsilcilikleri vardı – amaç yerel valileri gözetim altında tutmaktı.

Savaş Bakanlığı 200.000 kişilik kudretli bir orduya sahip olduğunu iddia ediyordu. Oysa gerçekte, disiplinli ve tam maaşlı düzenli ordu yalnızca 8.000 kişiden ibaretti. Bu kuvvet Tahran'ın başlıca gösteri alanı olan Atış Meydanı'nda teşhir edilen eski zamanlardan kalma dört topa sahip 5.000 kişilik topçu birliğinden ve 1879'da 4.000 kadar Gürcü köleden kurulu geleneksel saray muhafızlarının yerini alan 2.000 kişilik bir Kazak Tugayı'ndan oluşuyordu. Bu Kazak askerlere Ruslar komuta ederdi; fakat erbaşların bir kısmı Şahseven aşiretinden, bir kısmı da 1820'lerde Ruslardan kaçıp Erivan'a gelmiş Türkçe konuşan muhacirler arasından seçilirdi. Pek çoğu askeri hizmetin karşılığında Mazenderan'daki verimli Sefid Rud bölgesinden tımar alırdı.[8] Saray muhafızları Kaçar ailesine damat girmiş ve İsfahan dışındaki Çaharmahal bölgesinden tımar alan kendi beylerinin komutasındaki 100 kadar Bahtiyari ile takviye edilmişti. İsfahan Beyi Zillü's-sultan gibi genel valilerin kendilerine ait muhafız kıtaları vardı.

Kâğıt üzerindeki 200.000 kişilik ordunun çoğu başlarında kendi reisleri olan aşiret birlikleriydi.[9] 1870'li yıllarda Avrupa orduları yeni çıkan arkadan dolma tüfeklerle donatılırken, İran ordusunda Avrupalıların ıskartaya çıkardığı, ucuza alınmış ve miadı dolmuş ağızdan dolma tüfekler vardı. Britanyalı bir seyyahın gözlemlediği üzere, "Şahın ve soylu valilerinin özel koruması olmaktan öteye geçemeyen düzenli ordu dışında Şahlığın bütün askeri gücünü bu aşiretler oluştururlardı.[10]" Üstüne üstlük, yüzyılın sonunda başlıca aşiretler arkadan dolma silahlar edinerek merkezi hükümet karşısında göreli daha güçlü bir duruma gelmişlerdi. Britanyalı ziyaretçilerin aktardığına göre, silah kaçakçıları Bahtiyarilere, Kaşkayilere, Buyer Alımediler ve Türkmenlere, Şahsevenlere, Araplara ve Belucilere kaçak yollardan modern tüfekler sağladıkları Körfez'de çok faaldiler.[11] Genel görüş bu aşiretlerin ellerindeki silahlarla artık "düzenli orduyu" alt edebilecekleri yönündeydi.[12] Nasreddin Şah, "Ne doğru dürüst bir ordum var ne de düzenli ordu-

ya teslim edilecek cephanem" diye yakınırdı.[13] Aynı şekilde, emrindeki bakanlardan biri olan Eminü'd-devle, "Eski İran tahtının vârisleri münasip bir ordu kurana kadar başlarını dik tutamazlar" diye belirtmişti.[14]

1834 yılından beri var olmasına rağmen, Tahran dışında Adalet Bakanlığı'nın esamesi okunmuyordu. Baş muhasip olan Abdullah Mustavfi özlemle yad ettiği anılarında toplumun merkezi hükümetin müdahalesine gerek duymadan hukuki sorunlarını kendi başına çözmeyi başardığından söz etmişti.[15] Aşiretlerin içinde adaleti sağlayanlar klanların şefleri; köylüler arasında köy kâhyaları (*kethüda*), köyün ihtiyar heyeti ve toprak ağaları; esnaf ve tacirler arasında da bağlı oldukları loncalardı. Büyük şehirlerde resmi hukuk sistemi belirsiz bir şekilde *şeriat* ve *örf* mahkemeleri olarak ikiye ayrılmıştı. İlkinin başında *kadılar* ve babadan oğla *şeyhülislam* olanlar; ikincisinde de devletin atadığı *hâkimler* vardı. Şeriat mahkemeleri hukuki ve kişisel davalara; örf mahkemeleri de devlete karşı işlenmiş suçlara bakardı. Bunlara haydutluk, fesatlık ve kâfirlik kadar hırsızlık ve sarhoşluk da dahildi. İkinci tür mahkemeler de kararlarını şeriata, emsal teşkil eden davalara, mantığa, kanıtlara, devletin çıkarlarına, hatta yerel göreneklere dayandırabilirlerdi. Aslında örf kavramı geleneği ifade ettiği kadar devlet hukukunu da ifade edebilirdi. Örneğin Curzon, onu İngilizcedeki "ortak hukuk" kavramıyla anlamdaş görmüştü. Teoride, yalnızca şah ve yakın temsilcileri, yani *Şahi* hançeri taşıyan soylu valiler can alma yetkisine sahipti. Uygulamadaysa, adli kararların çoğu, hatta ölüm kalım meseleleri bile yerel yetkililere bırakılırdı. Dahası, Adalet Bakanlığı'nın bütçesi öyle cılızdı ki yüzyılın sonlarına gelindiğinde bile, taşra daireleri ancak noter pulları satarak ayakta kalabiliyorlardı.[16]

Britanyalı diplomat, Kaçarların, yaşam ve ölüm üstündeki son karar verme yetkisi kâğıt üstünde kendi ellerinde kaldığı sürece, adli konuların çoğunu kadılara, aşiret reislerine, köy muhtarlarına ve lonca erbabına bırakmaya istekli olduklarını gözlemişti.[17] Hükümetin kısıtlı denetim araçlarına sahip olmasına rağmen, dehşet sahneleri ortaya koymak için idam sehpaları kurmaktan

geri almadığı bir ülkede bu hiç de önemsiz bir durum sayılmazdı. 1873-1904 arasını kapsayan bir günlükte yazdığına göre, vilayet başkenti Şiraz'da 82 kişi uluorta idam edilmiş, bunlardan 48'inin boynu vurulmuş, 17'si asılmış, 11'i atlarla çekilerek dörde bölünmüş, 4'ü diri diri gömülmüş, 2'sinin de karnı deşilmişti. Ayrıca 41'inin parmak, 39'unun ayak ve 38'inin kulak olmak üzere 118 kişinin organları kesilmiş; kırbaçlanan 110 kişiden 11'i can vermişti. Günlükte bu gösterilerin hem zat-ı şahanenin gücünü halka sergilemek hem de suç işleyeceklerin "bilhassa kır eşkıyalığına meyilli göçebe aşiretlerin" gözünü korkutmak üzere düzenlendiği belirtilmektedir.[18]

Yeni bakanlıklar da mütevazıydı. İçişleri Bakanlığı 1873 yılında Tahran'da bir polis kuvveti kurmak için bir Avusturyalı, bir de İtalyan subayı işe almıştı. 1900'de *Nizamiye* diye bilinen bu kuvvetteki polis sayısı 460'ı geçmiyordu. Eğitim Bakanlığı kısıtlı kaynaklarının çoğunu 1852'de orduda ve devlet hizmetinde görev yapacak personeli eğitmek amacıyla kurulmuş bir yüksekokul olan *Darü'l-fünun* için harcamıştı. Buraya "âyan, eşraf, hanlar ve zengin ailelerin oğullarının" alınması konusunda kesin talimat verilmişti. 1900 yılına gelindiğinde 300 öğrencisi bulunmaktaydı. Öğretmenlerden biri, "Bu şımarık çocuklara bir şey öğretmenin çöldeki yaban hayvanlarını düzene sokmaktan farksız olmasından" yakınıyordu.[19] İngiliz ve Rus etkisini dengelemek adına eğitmenlerin çoğu Fransa'dan getirilirdi. Ticaret Bakanlığı'nın etki alanı Hazar Denizi ve Basra Körfezi'ndeki birkaç limanla sınırlıydı. Posta ve Telgraf Bakanlığı –ki 1910'lu yıllara kadar "sahibi" Muhbirü'd-devle ailesiydi– kâğıt üstünde hem 1876'da kurulan posta sisteminden hem de Tahran'la Bombay arasında haberleşme sağlanması için 1856'da Britanyalılar tarafından getirilen telgraf tellerinden sorumluydu. 1900'lerde telgraf sistemi Tahran'la bütün taşra vilayetleri arasındaki haberleşmeyi sağlayacak kadar genişlemişti. Ne var ki bu hatlardan bazısı Ermenilerin çalıştığı bir Britanya firmasının idaresindeydi. Polis kuvvetinin kuruluşunda çalışan İtalyan subayın anlattığına göre, "Sadece Ordu, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıkları resmi kurumlara benzer. Diğerlerinin ne dai-

mi bir mekânı ne daimi kadroları ne de daimi bütçeleri vardır. Bakanlar, yanlarında evrak taşıyan müstahdemleriyle oradan oraya dolaşırlar."[20]

Nasreddin Şah'ın son yıllarında en çok nüfuz sahibi olan altı kişi Curzon'un saptamasına göre şunlardı: Gelenek uyarınca stratejik açıdan çok önemli Azerbaycan vilayetini yöneten veliaht Muzaffereddin; İsfahan'ı yöneten ve bir süreliğine Fars, Kürdistan, Arabistan ve Luristan'ı da yönetmiş olan şahın kudretli oğlu Zillü's-sultan; şahın üçüncü oğlu, itibari olarak hem Ordu Bakanı hem de Başkomutan (Emir-i Kebir) olarak askeriyeye komuta eden Tahran Valisi Kamran Mirza (Naibü's-sultan) –aynı zamanda gelecekte Muhammed Ali Şah olacak adamın kızıyla evliydi-; Maliye ve İçişleri Bakanı, Basra Körfezi'ndeki limanların valisi ve *Sadrazam* (Başbakan) olan Gürcü bir kölenin torunu Eminü's-sultani; Eminü's-sultani'nin baş rakibi olduğu kabul edilen Eminü'd-devle adında bir başka Gürcü; ve son olarak şahın kayınbiraderi ve Adalet Bakanı, aynı zamanda liberal görüşlü bir mustavfi olan, oğullarını Avrupa'ya öğrenime göndermiş ve Tahran'da Siyasal Bilimler Fakültesi'nin açılmasına katkılarda bulunmuş Müşirü'd-devle.[21] Babasının unvanını alan Müşirü'd-devle'nin en büyük oğlu Meşrutiyet Devrimi'nde önemli bir rol oynayacaktı. Diğer kabine görevlerini yerine getirenler de şöyleydi: Şahın damadı olan, Posta ve Telgraf Bakanı, aynı zamanda Eğitim ve Vakıflar Bakanlığı'nın da işlerini gören Muhbirü'd-devle; Kazvin Valisi olmasından başka Ticaret Bakanı da olan şahın en büyük ağabeyi Abbas Mirza. Yine büyük vilayetlerden Horasan'ın valisi Rüknü'd-devle de şahın kardeşlerindendi. Bu valilere yalnızca nihai otoritenin sembolü *Şahi* hançer emanet edilmekle kalmaz, aynı zamanda acil durumlar için devlet ambarlarının dolu tutulmasını sağlama sorumluluğu da verilirdi. Nasreddin Şah oğlunu Tahran Valisi olarak atarken, eğer başkentte gıda kıtlığı baş gösterirse, bundan kendisinin sorumlu tutulacağı ve "böyle hayati bir meselede şahın oğluna bile iltimas edilemeyeceğini" bütün dünya görsün diye falakaya çekileceği konusunda onu uyarmıştı.[22]

Merkezi bürokrasiden yoksun Kaçarlar yerel düzeyde ileri gelenlere, diğer bir deyişle aşiret reislerine, ruhani liderlere, büyük tüccarlara ve büyük toprak ağalarına güvenirlerdi. İster şehir olsun ister köy ya da aşiret bölgesi, çoğu yörelerde oranın seçkinleri bir yandan merkezle bağlantı kurar, diğer yandan da kendi güç kaynaklarının keyfini sürerlerdi. Bazıları ya evlilik yoluyla ya da kan bağı nedeniyle şahın akrabasıydı. İkinci Kaçar hükümdarı Feth Ali Şah sistematik olarak bini aşkın kadınla evlenip geride yüz kadar çocuk bırakmak suretiyle kendisiyle taşra aileleri arasında ilişkiler kurmuştu.[23] Nasreddin Şah daha alçakgönüllüydü; yetmiş kez evlenmekle yetinmişti. Halk arasında şakayla karışık, "Her tarafı develer, bitler ve *şehzadeler* istila etti" yollu iğneli sözler edilirdi.[24] Yerli âyan kendine unvan, makam ve tuyul da satın alırdı. Mustavfi, piyasada iki yüz kadar uydurulmuş saygı lakabı dolaştığından ve yüzyılın sonuna gelindiğinde, "kendini bir şey sanan herkesin bir unvan istediğinden" şikâyet etmişti.[25]

Bu ileri gelen kimseler toprak aristokrasisi diye tanımlanabilir. Gelirlerinin çoğunu ziraattan elde ederlerdi. Konuşma dilinde *erbab* (toprak sahibi) ve *umde-i malik* (büyük toprak sahipleri) diye adlandırılmışlardı. Mehdi Bambad'ın birçok ciltten oluşan, Kaçar dönemine ilişkin yaşamöyküleri eserinde 1.283 kişi tanıtılır. Bunlardan 771'i (yüzde 60) devlet hizmetindedir –saray mensupları, mustavfiler ve kâtipler (*münşiler*)–; 286'sı (yüzde 23) edebiyat ve akademi dünyasından –hemen hepsinin sarayla ilişkisi vardı–; 98'i (yüzde 8) bey; diğer 98'i ulema; ve 19'u (yüzde 1) tacirdi.[26] Bambad bunların mali durumu hakkında pek bir fikir vermese de, ulema da dahil neredeyse tamamının ziraat alanında yatırımları vardır, kimi büyük arazi sahibidir, kimi de köylerin hissedarlarındandır.[27]

Toprak sahibi olmaktan başka, üst düzey ulema aynı zamanda kapsamlı bir yetki sahibi olmanın da keyfini sürmekteydi. *Merci-i taklid* olarak hem ruhani hem hukuki açıdan saygı görürlerdi. Sofular hukuki ve dini sorunlardan başka şahsi ve ahlaki konularda da onlara danışırlardı. *Naib-i imam* (imam vekilleri) olarak iki tür öşür toplarlardı, biri "İmam'ın payı" diye bilinen Şii *hums*, diğeri

Müslümanlık gereği yoksullara ödenen zekâttı. Katkı yapanlar daha çok toprak sahipleri, tacirler ve lonca ahileriydi. Dini vakıfların (*evkaf*) başı olarak camileri, türbeleri, medreseleri ve Kuran okullarını gözetim altında tutarlardı. Bağışlar genellikle tarla ve arsa hibe edilerek yapılırdı. Müctehid olarak medreselerde ders verir, burs dağıtır ve şeri mahkeme kadılarıyla müezzinlerin ve okul öğretmenlerinin atanmasına yardım ederlerdi. Kısaca, Sünni dünyasındaki din adamlarının tersine Şii ulemanın kendi gelir kaynakları vardı. Böylelikle merkezi hükümetten bağımsızdılar.

Buna karşı koymak adına Kaçarlar da dini bir kisveye bürünmüşlerdi. Şiiliğin Bekçileri, Kuran-ı Kerim'in Muhafızları, Müminlerin Komutanları ve İmam Ali'nin Kılıcını Kuşananlar olduklarını ilan ettiler. Geniş bir maiyet eşliğinde Şii türbelerini ziyaret ettiler: Sekizinci İmam'ın gömülü olduğuna inanılan Meşhed'deki İmam Rıza Camii'ne; İmam Rıza'nın kız kardeşinin defnedildiği Fatima Camii'ne; hatta İmam Hüseyin'in şehit düştüğü Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Kerbela ile İmam Ali'nin mezarının bulunduğu Necef'e ve On İki İmam'ın yaşamış oldukları Samarra'ya hacca gittiler. Samarra Camii'ndeki büyük kubbeyi altınla kaplattılar. Ayrıca, Mekke ile Medine'ye rakip olsun diye "şehitler diyarı" anlamına gelen Meşhed'i inşa ettiler. Necef, Meşhed ve İsfahan'da ilahiyat merkezlerini himayelerine alıp Kum'da Feyziye Medresesi'ni kurdular. Kendi akrabalarını Tahran'ın dış mahallelerindeki Şah Abdülazim Türbesi'ne defnettiler, burası yalnızca atalarının değil Yedinci İmam'ın oğlunun mezarının da bulunduğu bir yerdi. Kuşkusuz, bu sırada ulemadan kimseleri *kadı, şeyhülislam* ve *imam-ı cuma* (cuma imamı, cuma günleri hutbe okunan camilerdeki imamlara verilen ad) olarak atamaya da devam ediyorlardı. Tahran'daki *imam-ı cuma* şah ailesinin damadıydı. İran'daki ilk resmi Amerikalı temsilci Samuel Benjamin abartılı bir yaklaşımla da olsa Tahran'daki en kıdemli müctehid, her ne kadar katıra binse ve yanında bir tek hizmetkârı da olsa büyük bir nüfuza sahipti, "ağzından çıkacak tek bir sözcükle şahı devirebilirdi" diye aktarmıştı.[28] Kaçarlar aynı zamanda Safeviler gibi kendilerini gerek eski İran hanedanlıklarıyla gerekse Şii imamlarla ilişkili göste-

ren soyağaçları uydurmayı da sürdürmekteydiler. Bir başka önemli uygulama da İmam Hüseyin'in, son Sasani şahının kızı Şahbanu'yla evlendiği efsanesini yaymaya devam etmeleriydi. Böylelikle Dördüncü İmam'la vârislerinin tamamı yalnızca Peygamber'in soyundan gibi gösterilmekle kalmıyor, aynı zamanda Sasani şahının torunları da oluyorlardı.

Kaçarlar bundan başka İmam Hüseyin'in şahadetinin anıldığı yıllık Muharrem törenlerini de himaye etmekteydiler. Kendini kırbaçlama ritüellerini, *ruzehani*'leri (maktellerin okunması), anma temsillerini (*taziye*), din merkezlerini (*hüseyniye*) ve tiyatro binalarını (*tekke*) parasal yönden destekliyorlardı. Nasreddin Şah 1873'te Avrupa yolculuğundan dönüşte yıllık anma temsillerinin sergileneceği kocaman bir Devlet Tiyatrosu (Tekke-yi Devlet) inşa ettirdi. Üzeri çadır beziyle örtülmüş bu yuvarlak bina öyle büyüktü ki 20.000 seyirci alabiliyordu; esin kaynağının Londra'daki Albert Hall olduğunu düşünenler vardı.[29] Amerikalı temsilci içinde Hz. Muhammed'in insan boyunda bir portresinin asılı olduğunu iddia etmişti.[30] Olasılıkla İmam Ali'nin ya da İmam Hüseyin'in portresinden bahsediyordu. Kökleri Safevi dönemine kadar uzanan taziyelerde İmam Hüseyin'le yetmiş iki yol arkadaşının son günleri en ince ayrıntısına dek sahnelenir.[31] Temsil, İmam Hüseyin'in Kûfe kasabası yakınlarındaki Kerbela ovasına vardığı ve Emevilerin Halifesi Yezid'e karşı siyah isyan bayrağını açtığı Muharrem ayının birinci gününde başlar. Muharrem'in onuna denk gelen Aşura günü, İmam Hüseyin'in gönüllü olarak şehitliği kabul ettiği günde biter; geleneğe göre bu sonun daha Kerbela'ya gidişinden önce onun alnına yazıldığına inanılmaktadır.

Nasreddin Şah başka tiyatrolar da yaptırdı. Yalnızca Tahran'da çeşitli mahallelere yayılmış kırk tiyatro binası (tekke) bulunuyordu, çoğunun masrafı yörenin ileri gelenlerince karşılanmıştı. Ayrıca *ruzehanlar* İmam Hüseyin'le refakatçilerinin hayatından etkileyici sahneleri canlandırırlardı. Yüzyılın bitiminde taziyelerde yolculuktan sağ salim dönüşleri ya da ciddi hastalıklardan kurtuluşları kutlamak için neşeli sahnelere de yer verilmeye başlanmıştı. Muharrem ayının her ne kadar ağırbaşlı bir havası olsa da, so-

kak göstericilerinin halkı parodilerle eğlendirmesinde bir sakınca yoktu.[32] Üstelik Aşura'nın hemen ardından Halife Ömer'in İranlı bir Müslüman tarafından öldürülmesinin kutlandığı Kahkaha Bayramı diye bilinen Zelıra Bayramı geliyordu. Kapkara giysilerin yerini rengârenk giysiler alır, kadınlar tırnaklarını, erkekler sakallarını boyar, zenginler havai fişekler atar, mahalle çocukları şenlik ateşlerinde Halife Ömer'in kuklalarını yakarlardı. Bu sahneler İngiliz ziyaretçilere hiç yabancı gelmemişti.

Muharrem ayındaki anma temsilleri ortaçağdaki Hıristiyan *passion* temsilleriyle çarpıcı benzerlikler taşımaktaydı. İkisi de ilahi takdirin yerine getirilmesi olarak görülürdü. İkisinde de insanların işledikleri günahlar uğruna ölen kutsal şehitler tasvir edilirdi. Her ikisinde de ne Kûfe ne de Kudüs halkının üstesinden gelebildiği insani zaaflardan örnekler verilirdi. Her iki ölüm de tövbe etmiş inananların öbür dünyada kurtuluşa erişmelerini sağlayacak bir pişmanlık göstergesi olarak kabul edilirdi. İkisi de dış dünyaya karşı cemaat anlayışına sarılmıştı, dolayısıyla kitleleri seçkin tabakaya yaklaştırırdı. Nasreddin Şah görev duygusuyla her yıl Devlet Tiyatrosu'ndaki temsile katılır ve gözünde dürbünle şah locasından hem oyuncuları hem de rütbe ve sınıflarına göre oturan izleyicileri seyrederdi. Onun özellikle kadınları seyretmeye ilgi duyduğunu söyleyenler vardı. Oyuncular çoğu zaman doğaçlama oynarlardı. Düşman Osmanlı kılığında çıkardı sahneye, İmam Hüseyin'in çocukları *şehzade* olarak gösterilir ve İmam Hüseyin'in çektiği cefalardan çok etkilenip derhal Şii dinine geçen Avrupalılar tanıtılırdı.[33] Bu arada sokaktaki kırbaççılar Sünni halifelerin (Ebu Bekir, Ömer ve Osman) adlarını küfürle anar ve onları ezercesine ayaklarını hızla yere vururlardı. Yaşlıca din adamları böyle gösterileri yakışıksız, kışkırtıcı bulur, belki daha da önemlisi kendi alanlarına el uzatıldığını düşünerek uzak dururlardı. Amerikalı temsilcinin anlattığına göre, genellikle "böyle merasimlere katılanlar cahil kesimdi."[34]

Popüler dinin yükselmesinin yankısı olumluydu, ne de olsa ülkenin yüzde 85'inden çoğu Şiiydi. Sayıları yüzde 10'un altında kalan Sünnilerin yaşama alanlarıysa çevrede kalan bölgelerle sınırlıydı: güneydoğuda Beluciler; kuzeydoğuda Türkmenler; kuzeybatıda

az sayıda Kürt ve güneybatıda yine az sayıda Arap vardı. Müslüman olmayanlarsa ülke nüfusunun yüzde 5'inden azdı (bkz. Tablo 2). Bunların arasında Urmiye Gölü dolaylarında yaşayan 80.000 kadar Süryani Hıristiyan; Reşt, Tahran ve Batı Azerbaycan'da olduğu kadar İsfahan ve çevresinde 90.000 Ermeni; Yezd, Şiraz, Tahran, İsfahan ve Hemedan'da 50.000 Yahudi ve Yezd, Kirman, Tahran ve İsfahan'da 15.000 Zerdüşti vardı. Kaçarlar da Safevi geleneğini sürdürerek Hıristiyan, Yahudi ve Zerdüşti azınlıklarına meşru "Kitap Ehli" muamelesi yaparlardı – meşru idiler çünkü hem kendi kutsal kitapları vardı hem de Kuran-ı Kerim de, şeriat da onları tanımıştı. Kendi liderlerini seçmelerine, kendi derneklerini kurmalarına, kendi okullarında okumalarına, kendi vergilerini toplamalarına, kendi hukuklarını işletmelerine ve kendilerine ait ibadet yeri açmalarına izin verilmekteydi. Şahlar bu insanlarla kendi dini liderleri aracılığıyla iletişim kurarlardı. Ermenilerin temsilcisi İsfahan'daki Başpiskopos, Süryanilerinki Urmiye'deki Patrik, Yahudilerinki Yezd'de bulunan Hahambaşı ve Zerdüştilerinki de yine Yezd'deki Yüksek Papaz'dı.

En büyük azınlık olan Bahailerse hukuki statüden yoksundular. Önceleri "Babiler" diye bilinen bu topluluğun ortaya çıkışı 1840'larda Şirazlı bir tüccar kendisini, On İkinci İmam olan ve Gaybet'e girmiş İmam Mehdi'ye giden yola açılan Bab (Kapı) olarak ilan ettiği zamana rastlar. Bu kişi kıyamet gününü ve Mehdi'nin yeniden ortaya çıkışını haber verdiğini iddia ediyordu. Kendisi idam edilse ve müritleri özellikle 1852'de Nasreddin Şah'a suikast düzenlemeye kalkıştıktan sonra zındık olarak acımasızca cezalandırılsa da, bu hareket Bahaullah (Tanrı'nın İhtişamı) adını alan ve her türlü siyasal etkinlikten kesinkes sakınmayı öğütleyen Bab'ın vârisinin önderliğinde varlık göstermeyi başardı. Hem İsa hem de Gizli İmam olduğunu duyurarak kurulu düzene saygı kadar sosyal reform da yayan yepyeni bir mesaj getirdiğini söylüyordu. Kuran-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes yerine kendi kutsal kitabını yazdı. Öte yandan onun kardeşi Subh-i Ezel (Ezeli Sabah/Sonsuz Yarın) adını alarak Bab'ın gerçek vârisinin kendi olduğunu ileri sürdü ve bütün düzeni topa tutmaya devam etti. Böylelikle Babi

Tablo 2 *1900'de İran'da cemaatler*

Başlıca dil grupları	
Farslar	6.000.000 (%50)
Azeriler	2.500.000
Mazenderanlılar	200.000
Gilakiler	200.000
Taleşiler	20.000
Tatiler	20.000
Başlıca aşiretler	%30
Kürtler	850.000
Araplar	450.000
Bahtiyariler	300.000
Kaşkaylar	300.000
Beluciler	300.000
Luriler	150.000
Buyer Ahmediler	150.000
Mamasaniler	150.000
Afşarlar	150.000
Şahsevenler	100.000
Hazarlar (Berberiler)	80.000
Timuriler	60.000
Türkmenler	50.000
Karadağlılar	50.000
Afganlar	30.000
Basseriler	25.000
Cemşitler	20.000
Tacikler	20.000
Karapaklar	20.000
Daha Küçük Aşiretler	
Kaçarlar, Bayatlar, Karagözlüler, Baharlular, İmanlular, Neferler, Kamatçiler, Makadamdamiler, Cevanşirler, Şakkalar	
Müslüman olmayanlar	
Bahailer	100.000
Süryaniler	90.000
Ermeniler	80.000
Yahudiler	50.000
Zerdüştiler	15.000

Not: 19. yüzyılda genel nüfus sayımı yapılmadığı ve gezginlerin anlattıkları izlenimlere dayalı olduğu için, bu rakamlar Britanya Dışişleri'ndeki raporlardan derlenen bilgilerle birlikte göçler ve 1956'daki ilk genel nüfus sayımı göz önüne alınarak yapılan tahminlerdir. Aşiretlerin boyutuna ilişkin yapılan tahminler için bkz. H. Field, *Contribution to the Anthropology of Iran* (Chicago: Field Museum of Natural History, 1939) ve S. I. Bruk, "The Ethnic Composition of the Countries of Western Asia," *Central Asia Review*, Cilt 7, No. 4 (1960), s. 417-20.

hareketi eylemci Ezeli ile barışçıl Bahai hizipleri arasında ikiye bölünmüştü. İlki daha çok Tahran'da; ikincisi Yezd, Şiraz, İsfahan ve Necefabad'da varlık gösterdi. 19. yüzyılın sonlarında toplam sayılarına ilişkin tahminler 100.000 ilâ 1 milyon arasında değişmektedir.[35] İki tarikat da faaliyetlerini el altından yürütüyordu. İkisinin de başında Osmanlı İmparatorluğu'na iltica etmiş liderler bulumaktaydı. Başta din adamları olmak üzere yetkililer her ikisine de şeytan gözüyle bakıyordu, hem yabancılarla bağlantılı komplolar kurduklarından, hem de Şii İslam inancına karşı olduklarından ölümcül bir tehdit olarak görülmekteydiler.

Kaçarlar aynı zamanda İranlıların İslamiyet'ten önceki düşüncelerinden de yararlandılar. *Şehname*'nin toplu okumalarını destekliyorlardı, hatta hükümdarlığın adını destanda sözü edilen efsanevi Kayan hanedanlığı olarak değiştirmişlerdi. Erkek çocuklarına Kamran, Bahman, Erdeşir, Cihangir gibi Firdevsi'nin kahramanlarının adını koyarlardı. Kendileriyle eski Partlar arasında bir akrabalık bulunduğunu keşfetmişlerdi. Eski *Nevruz* (Yeni Yıl) bayramını havai fişeklerle kutluyorlardı. Saraylarını Ahameniş ve Sasani motifleriyle süslemişlerdi. Üzerinde aslan ve güneş olan yeni bir hanedanlık arması tasarlamışlardı; şövalyelik unvanı verirken, bu armanın "Zerdüşt zamanından beri iyi ve kötü arasındaki farkı" temsil ettiğini belirtiyorlardı.[36] Eski armadan esinlenerek aslanın pençesine İmam Ali'nin ucu çatallı Zülfikâr adlı kılıcını yerleştirdiler.[37] Bazı din adamlarının bu aslan ile güneşin Ermenistan kökenli olduğu yollu itirazlarına rağmen, Osmanlı hilalinden kolaylıkla ayırt edilebilen bu arma çok geçmeden ulusal bir sembole dönüştü.[38]

Kaçarlar dağlara, bazıları eski kaya kabartmalarının hemen yanına olmak üzere dev heykeller yaptırarak da Ahamenişlerle Sasanilere öykünmüşlerdi. Feth Ali Şah kendi yaptırdığını Abdülazim Türbesi'ne giden işlek bir yola koydurmuştu. Saray kayıtlarından birinde, "dindar" şahın bunları yaptırmasının nedeninin "eski zaman hükümdarlarının kendilerinin taştan oyulmuş suretlerini bırakmış olmaları" olduğu ileri sürülüyordu.[39] Dahası, Kaçarlar saray idaresine Fars mustavfileri alarak onları "kılıç ehli" olarak adlandırılan Türkçe konuşan aşiret reislerinden ayırt etmek için,

"kalem ehli" diye nitelemişlerdi. Bu okumuş insanlar yalnızca Firdevsi'yi ezberden yazmakla kalmaz, ayrıca Hafız, Mevlânâ, Rumi ve Sadi gibi Fars şairleri de iyi bilirlerdi. Fars edebiyatına gösterilen ilgi hem mustavfi aileleri arasında hem de İsfahan, Şiraz, Kirman, Kum, Yezd ve Eştiyan gibi ülkenin şehir merkezlerindeki Farsça konuşan nüfus arasında yankı bulmuştu. Avrupalılar ücra yerleşmelerden gelen kırsal kesimin bile *Şehname*'den –kelimesi kelimesine aynı olmasa bile– uzun pasajlar okuyabilmesine şaşırırlardı.[40] Ünlü Fars edebiyatı tarihçisi İngiliz Edward Browne, Firdevsi'yi pek beğenmemesine rağmen *Şehname*'nin İran genelinde, "ilk günden bugüne değişmez ve rakipsiz bir popülerlik yakaladığı" sonucuna varmıştı.[41] Fars ve Şii duygularının açıkça sömürülmesi her zaman işe yaramıyordu elbet. Örneğin, Nasreddin Şah Abdülazim Türbesi'ne yaptığı düzenli ziyaretlerinden birinde maaşları ödenmediği için öfkelenen askerlerce taş yağmuruna tutulmuştu. Demek ki Tanrı'nın Yeryüzündeki Gölgesi (*Zillullah*) bile dünyevi gazaptan muaf değildi.

Kaçar Toplumu

Kaçarlar yönetimde din ve bürokrasiden çok yerel ileri gelenlere dayandılar. Britanyalı diplomat Sir John Malcolm bütün aşiret reislerini, valileri, kadıları ve köy muhtarlarını görünüşte şahların atadıklarını, ancak uygulamada, "tıpkı herhangi bir İngiliz şehrindeki belediye üyeleri gibi" kendi topluluklarında "saygı gören" kimseleri seçmek zorunda olduklarını gözlemişti.[42]

> Bu memurlar her ne kadar resmen seçilmeseler de halkın sesi her zaman onları işaret ederdi: Eğer şah yurttaşların hoşuna gitmeyen bir kadı atarsa, o kimse söz geçirmesine yardımcı olacak kişisel saygınlığın ağırlığını gerektiren görevlerini yerine getiremezdi. Bazı şehir ya da köylerde kethüda ya da muhtar atamalarında halkın istekleri belirleyici olurdu; eğer onaylamadıkları birinin adı geçerse, kopardıkları yaygara yüzünden o adam ya istifa ederdi ya da görevden alınırdı. Bu gerçekler önemlidir; çünkü insanların refah için yüksek eyalet görevlilerini halkın seçmesinden veya bu seçime etki etmesinden daha

önemli bir imtiyaz olamaz. Tabii, bu görevliler onları her zaman iktidarın elinden kurtaramazdı ve genellikle bir baskı aracı haline gelmek zorunda kalırlardı; yine de yüceltilmelerini sağlayacak şekilde yurttaşları tarafından rağbet görmeleri, sahip oldukları gücün ta kendisiydi; günlük görevlerinin bir parçası da onların rahatını, mutluluğunu ve çıkarlarını kollamaktı. Sıradan her şehir ya da büyücek kasabada tacirler, esnaf, tamirciler ve amelelerin her birinin başı, daha doğrusu temsilcisi olur, mensup olduğu sınıfın çıkarlarından sorumlu tutulurdu. Bu kişi ait olduğu cemaat tarafından seçilir ve şah tarafından atanırdı.

Halk kendi yapısı, hiyerarşisi, dili ve lehçesi olan yan yana küçük cemaatler halinde yaşardı. Bu cemaatlerin her biri 19. yüzyıl sonuna kadar ekonomik açıdan kendine yeterliydi. Bu toplumsal mozaiğin kökü fiziksel coğrafyaya dayanırdı. Ortada Deşt-i Kebir adıyla bilinen büyük çöl, Zagros, Elburz, Mekran ve İran Yaylası gibi dört aşılmaz sıradağ, ulaşıma elverişli akarsular, göller ve yağış alan tarlalar; bunların hepsi nüfusun içine kapalı küçük aşiretlere, köylere ve kasabalara bölünmesinde rol oynamıştı.

Nüfusun yüzde 25-30'una denk gelen aşiretlerin oluşturdukları on beş kadar boyun yaşadığı başlıca iller şunlardı: Kaçar, Kürt, Türkmen, Beluci, Arap, Kaşkayi, Bahtiyari, Luri, Mamasani, Buyer Ahmedi, Hazara, Şahseven, Avşar, Timuri ve Hamsa. Bunlar bir anlamda ortak bir efsanevi atanın soyundan geldiklerini iddia eden "hayali cemaatler" sayılırdı. Gerçekteyse, akışkan siyasal varlıklardı, sürekli üye kaybeder, yenilerini aralarına alırlardı. Çoğunun kendi lehçeleri ve dilleri, kendi gelenek ve görenekleri, kendi tarihleri ve soyağaçları, yerel velileri ve hac mekânları, kendi kıyafetleri ve başlıkları vardı. Bunların büyüklüğünü saptamak hiç kolay değildir. Kaşkay reislerinden biri de yönetimindeki boyun ne kadar büyük olduğunu bilmediğini itiraf etmiş, zaten daha çok vergi yükü getireceği için gerçek rakamı bilmek de istemediğini belirtmiştir.[43] Bunun dışında, tarımı yıl boyu sürdürebilmek için göçerleri aşırı dağlık ya da aşırı kurak bölgelere hapsetme eğilimi gözlenmekteydi.

Aşiretlerin çoğu ya göçer ya da yarı-göçerken, bazıları yerleşik yaşam sürüyordu. Örneğin, Kürtlerin çoğu Kirmanşah ve Azer-

baycan'ın batısındaki vadilere yerleşmişti. Onlar gibi Araplar da Basra Körfezi boyunca uzanan köylerde ve güneydeki Arabistan vilayetinde yerleşik düzen içindeydiler. Kaçarlar ise eski büyük bilgin İbn Haldun'un ana hatlarını anlattığı gibi kent yaşamına doğru geçişi yaşamışlardı. Kendi hanedanlıklarını kurduktan sonra başkente yerleşmiş ve bu arada kent nüfusuna karışmışlardı. Başta Kaşkaylar, Bahtiyariler ve Buyer Ahmediler olmak üzere bazı aşiretler, başlarında Türkçe *ilhanlı* unvanını almış ulu kağanlar bulunan geniş konfederasyonlardı. Öbürlerindeyse daha düşük rütbeli *han* unvanlı çok sayıda reis vardı. Araplar reislerine *şeyh* der; Kürtlerse *bey*, *ağa* ya da *mir* diye adlandırırdı; İran lehçesi konuşan fakat çelişkili bir biçimde Peygamber'in kahraman amcası Hamza'nın soyundan geldiklerini söyleyen Belucilerse reislerine yine Arapça bir terim olan *emir* demeyi yeğliyordu.[44]

Ama ister büyük ister küçük reislerin önderliğinde olsun, her il klanlara bölünmüştü, bunlar *tîre* ya da *tâife* (tayfa) diye bilinir, öte yandan bu terimlerin ana aşiret için kullanıldığına da rastlanırdı. Bu klanların her biri de göçebe obaları ve geniş ailelerden oluşan köyler halinde bölünmüştü. Bahtiyarilerin başlıca yedi klanı vardı, her biri *tîre* denecek kadar kalabalıktı. Kaşkaylarda yirmi; Arabistanlı Araplarda yetmiş; Osmanlı sınırındaki Kürtlerdeyse altmış tîre bulunuyordu. Kaçarlar tarafından hazırlanmış bir belgede Afgan sınırındaki Beluciler için belli başlı on iki klanın adı verilmişti, bazıları yüz kadar geniş aileyi barındırmaktaydı.[45] Klanların çoğu zaman kendi köyleri, otlakları ve göç yolları vardı; ayrıca kendilerine göre bir hiyerarşileri vardı: *kelanterler* (beyler), *kethüdalar* (kâhyalar) ve *riş-i sefid* (aksakallılar). Pek çoğunun dinsel kimlikleri belirgindi. Örneğin, bazı Kürt klanları Sünni; bazıları Şiiydi; bazıları İmam Ali'yi tanrılaştıran bir mezhep olan Ali-İllahi mensubuydu; Sufi tarikatlarından Kadiriliği benimseyenler de vardı; Kadiriliğe rakip Nakşibendi olanlar da. Buradaki dini anlayış klan kimliğini pekiştirmeye yönelikti.

Türlü fiili nedenlerden dolayı bu aşiretler özerk topluluklardı. Britanyalı bir memurun sözleriyle aktarmak gerekirse, şah görünüşte Kaşkay İlhanı'nı atayabiliyordu, fakat onun yapacağı

seçim önde gelen ailelerin üyeleriyle, genellikle de bu ailelerin tercih ettiği hanla sınırlı olurdu. "Hükümet" diye açıklamıştı, "ya onların atanmasını kabul eder ya da ona karşı gelemez, bazen de durumu kurtarmak adına topraklarında barışı sağlamaları için onlara yetki tanırdı, böyle bir sorumluluğu tek başına üstlenemezdi. Vergiler hükümete ödenmez, hanlara haraç verilirdi. Aşiret üyeleri İlhan'a desteklerini gönüllü bir vergi gibi ona sundukları 'armağanlarla' gösterirlerdi.[46]

Aşiret sisteminin bütün karmaşıklığını Bahtiyarilerde görmek mümkündür. Bahtiyariler, doğuda İsfahan, kuzeyde Çaharmahal, yine doğuda Luristan, güneybatıda Arabistan ve güneyde Kaşkay'la çevrili ülkenin tam göbeğinde geniş bir alana yayılmışlardı. Bahtiyari aşiretlerinin çoğu, Luri ve Kürtçe sözlerin de yoğun olarak kullanıldığı bir Farsça konuşurdu. Öte yandan içlerinde Arapça ya da Türkçe konuşanlara da rastlanmaktaydı. Bu aşiretler olasılıkla konfederasyona yakın tarihlerde katılmışlardı. Bahtiyariler 17. yüzyılda çeşitli vesilelerle İsfahan'daki Safevi tahtının arkasındaki asıl güç olduklarını göstermişlerdi. Hatta bir keresinde Tahran'ı istila bile etmişlerdi. Bütün olarak konfederasyon iki kola ayrılıyordu: Heft Leng (Yedi Ayaklılar) ile Çehar Leng (Dört Ayaklılar). Sözlü geleneğe göre aşiretin kurucusu peşinden gelenleri Suriye'den çıkarıp şimdiki yerlerine getirdiğinde geride iki düşman aile bırakmış, birinin yedi oğlu varmış, öbürünün dört. Bir başka söylencedeyse, bu rakamların ulu kağana borçlu oldukları vergi miktarını gösterdiği anlatılır, zengin kol dörtte bir oranında vergi öderken, yoksullar için bu oran yedide birmiş.

Heft Leng kolunda dört, Çehar Leng kolundaysa üç büyük *tâife* bulunuyordu. Her bir tâifenin başında kendi hanları vardı. Bu yedi tâife kendi içlerinde bölünerek her birinin başında bir kethüda olan yüzden fazla tîre ortaya çıkmıştı. Bu kethüdaların oturdukları makam İlhan tarafından onaylansa da, çoğu klan içinde en saygın ve yaşlı kimselerdi, bazıları yaptıkları evlilikler sayesinde hanlarla akrabaydı. Kimi tîreler 2.500 kadar aileyi kapsayabiliyorlardı. Çoğu göçebeydi, çadırlarda yaşar, her yıl kış aylarından yaz mevsimine kadar otlaklara giderlerdi. Yerleşik düzene geçmiş

olanlar pek azdı, bunlar da genellikle Bahtiyari topraklarına yerleşmişlerdi. İç kavgalarla geçen bir dönemin ardından Heft Leng ile Çehar Leng üst mevkileri paylaşma konusunda bir anlaşmaya vardılar. İlhan unvanı Heft Leng'e giderken, onun yardımcısını ifade eden *ilbey* unvanı ise Çehar Leng'de kaldı. Daha zengin hanların Bahtiyari topraklarının dışında, özellikle de komşu Fars, Luristan ve Arabistan'da kendi mülkiyetlerinde olan köyleri bulunuyordu. İngiliz raporlarına göre, şahların Bahtiyari topraklarında pek sözleri geçmezdi. İlhan ve ilbey makamları için gösterilen adayları resmen onaylar; bazen önde gelen ailelerin kızlarıyla evlendikleri de görülürdü. Hanları bölgeye *hâkim* (vali) olarak atar, en önemlisi de Heft Leng-Çehar Leng arasındaki düşmanlığı canlı tutmaya çalışırlardı.[47] Kısaca, Bahtiyariler de diğer aşiret toplulukları gibi kendi dünyalarında yaşamışlardı.

Nüfusun yarısından fazlasını oluşturan köylülerin çoğu ortakçıydı. Ülkenin büyük bölümünde yıllık hasat normal olarak beş eşit paya bölünürdü: emeğe, toprağa, öküzlere, tohuma ve kullanılan suya. Gelenek doğrultusunda, toprak başkasının mülkü olsa da köy sakinleri belli toprak parçalarında çalışma hakkından yararlanırdı. "Köylüler" diye yazmıştı İngiliz gezginlerden biri, "mülkiyet hakkı iddia etmez, ama ömürleri boyunca kendilerine düşen toprak parçasını ekme hakkını ellerinde tutmayı ve bunu vârislerine de aktarabilmeyi beklerlerdi. İranlı kiracı payına düşen kirayı ödediği sürece güvencede olurdu."[48] Başka sözlerle ifade edersek, bu ortakçılar dünyanın diğer kesimlerinde görülenlerin tersine, biraz olsun güvenceye kavuşmuşlardı. Tohumlarıyla öküzlerini kendileri tedarik eden köylüler, hasattan beşte üçe kadar varan oranlarda pay elde edebiliyorlardı. *Kanatlara* (yeraltı künkleri) bağımlı köylerde toprak sahipleri suya ayrılan beşte birlik payı alırlardı.

Toprak sahipleriyle köylüler arasındaki ilişki şaşmaz bir şekilde işgücü arzı tarafından etkilenirdi. 19. yüzyılın sonlarına doğru 1870'te yaşanan kıtlık felaketinin ardından, köylüler seyrek nüfuslu bölgelere göçme tehditleri savurabiliyorlardı, çünkü ortaçağdaki Avrupalı serflerin tersine, yasal olarak o topraklara bağlı değillerdi. Fakat sonraki yüzyılda yaşanan nüfus artışı pazarlık güç-

lerini azalttı. Bu da 19. ve 20. yüzyılların Avrupalı gezginlerinin çizdiği tablolar arasındaki keskin farkları açıklamaya yardımcı olmaktadır. İkinci gruptakiler kırsal kesimdeki yaşam koşullarını çok kötü bulmuş, oysa ilk grup makul olduğunu düşünmüştü. Köylüler özellikle tohum almak için borçlandıkça giderek bağımlı serflere benziyorlardı. 1850'lerde diplomat kocasıyla birlikte seyahate çıkan Lady Sheil, köylülerin "kendi ülkem adına imrenerek baktığım azımsanmayacak kadar rahat bir hayat" sürdüklerini belirtmişti.[49] Amerikalı diplomat Benjamin ise, toprak sahiplerinin fazla baskı uygulayamadıklarından, çünkü köylülerin öbür köylere kaçabileceğinden söz etmişti. "İşte" diye açıklamıştı, insanlar bundan dolayı "fakir değil" ve "fikirlerini yüksek sesle ifade edebiliyorlar... İran'daki muhtaçların sayısı İtalya veya İspanya'da olduğundan daha az."[50] Başka bir ziyaretçi "yetiştiricinin" geçiminin genel olarak karşılandığını, karnının doyurulduğunu, giydirildiğini ve barınmasının sağlandığını anlatıyordu.[51] Aynı kişi toprak sahiplerinin köylüleri ellerinin altında tutmak için birbirleriyle çekişmekten başka seçenekleri olmadığını da yazmıştı:[52]

> Nüfusun seyrek olduğu ve toprağı ekmenin ancak mütemadiyen gayret ve zahmet –toprağı işlemekle ilgili çabadan çok kanatlar kazmakla, bakımını yapmakla ve su miktarını ayarlamakla ilgili çaba– harcamakla mümkün olduğu İran gibi bir yerde, kiracısıyla iyi geçinmek toprak sahibinin menfaatineydi; İran köylüsü ise devletin aldığı haraçtan şikâyetçi olmakla birlikte, kendisine derebeyi zorbalığının ne demek olduğunu öğretecek kimsesi yoktu. Fakir, cahil ve dürüsttü; ama dış görünüşü dinç, öküz gibi kuvvetliydi, sırtında çoğu zaman giysisi vardı, dilenci olanı azdı.

Kırsal kesimi oluşturan 10.000 kadar köyün sahipleri tamamen ya da kısmen başka yerde ikamet eden toprak sahipleriydi, bunlar arasında şah, şah ailesi, dini vakıflar, aşiret şeyhleri, hükümet muhasipleri, zengin tüccarlarla *erbab, malik* ve *umde-i malik* diye bilinen toprak ağaları vardı. Bağımsız çiftçiler daha çok dağların ıssız vadilerinde ve yağış alan köylerde görülürdü. Toprak sahipliği sisteminin 20. yüzyıl başlarında *fudal* (feodal) diye nam

salmasına şaşmamalı. Horasanlı bir toprak sahibi tarafından işe alınan Amerikalı bir "askeri danışman" 1920'lerde bu sistemin "ortaçağ Avrupa'sında" görülen "feodalizme" benzediğini yazmıştı; çünkü çok sayıda köy, toprak sahiplerinin mülküydü. Onlar da köylülere "serf" muamelesi yapıyor ve kendilerine ait ordular kuruyorlardı. Kendi patronu tam zamanlı 45, yarım zamanlı 800 askerden müteşekkil özel ordusuyla birlikte bir şatoda yaşıyordu. "Bu askerler" diyordu askeri danışman, "civardaki en alçak adamlardı."[53]

Toprak sahibi ileri gelenler pek çok bölgeyi denetim altında tutuyorlardı. Sultanabad ve Batı Mazenderan ünlü Aştiyani ailesinin mülkiyetindeydi. Doğu Mazenderan ise Veli Han Sipahdar'ın, Sistan ve Belucistan "doğu sınırlarının efendisi" diye bilinen Emir Alem'indi.[54] Arabistan'ınki Şii Kaab aşiretinden Şeyh Hazal; İfahan'la Fars'ınkiler Zillü's-sultan Bey, Bahtiyari hanları, Kevamü'l-mülk, Hamsa reisi ve Kaşkayların başı Savletü'd-devle; Gilan'ınki Eminü'd-devle; Kirmanşah'ınki Şii Kürt aşiretlerinden biri olan Erdelanlar; Azerbaycan'ın iç bölgeleriyle birlikte Kirman ve Fars da Fermanferma ailesinindi (bu ailenin reisi Abdül Hüseyin Mirza Fermanferma, Feth Ali Şah'ın torunuydu). Diğer yandan, Batı Azerbaycan'da Maku Hanları egemenliklerini kurmuşlardı, Mustavfi'nin anlattığına göre Alman *junker*'leri gibi yaşar fakat Fars başlığı takar, arazilerine devlet memurlarının girmesine izin vermezlerdi. Ayrıca Safevilerin zamanından beri bölgeyi denetimlerinde tuttuklarını ve Kaçarların hâkimiyeti başladığından beri vergi ödemediklerini de anlatmıştı.[55] Aynı şekilde Doğu Azerbaycan, özellikle de Maraga bölgesi Kaçarlardan daha eski bir tarihleri olan ve yeni hanedanlığın kurulmasıyla birlikte şah ailesiyle evlilik yoluyla akrabalık kuran Mukaddem ailesinin denetimindeydi. Maraga'da yapılan yakın tarihli bir araştırmaya göre:[56]

> Veliaht şehzade her ne kadar Maraga'ya yalnızca seksen kilometre ya da birkaç gün uzaktaki Tebriz'de ikamet etse de Mukaddemler 19. yüzyıl boyunca vali, yargıç, vergi memuru, birlik komutanı ve derebeyi rolünü tekellerine almışlardı. Bunu, Maraga'yı ilk fethetmelerinden sonra Kaçar hanedanlığına

karşı asla ayaklanmamalarına bağlamak gerek. Merkezi hükümet ne Mukaddemlerin yönetimini doğrudan denetlemeye kalkmış ne Kaçar şahları onların il idaresine kayda değer ölçüde yardım etmiş ne de topraklarını tehdit eden asi Kürtlere karşı sıklıkla çıktıkları seferlerde destek vermişlerdi. Nasreddin Şah hükümdarlığında yetki ve yönetimi modernleştirmek adına yapılan ilk girişimler, Mukaddemlerin bölgesel ataerkil yönetim tarzında pek az etkili olmuştu. Bu reformlar imparatorluğun Tahran sınırları ötesindeki diğer kesimlerinde başarısız olduğu gibi Maraga'da da başarısızlığa uğramıştı.

Bazı Avrupalı tarihçiler bu toprak ağalarının gerçek aristokrasiyi oluşturmadıklarını savunarak, bunu doğru dürüst bir soyağaçları olmamalarına dayandırırlar. Oysa onların şeceresi Avrupalı benzerleriyle rekabet edebilecek güçteydi. Safevi döneminin ilk yıllarından beri saray muhasipleri olan Aştiyaniler dışında, şanlı bir aileden geldikleri için övünen daha niceleri vardı. Mukaddemler atalarının izini sürerek onun Kafkasyalı bir reis ve daha Kaçarlar ortaya çıkmadan çok önce Maraga'da seçkin biri olduğunu saptamışlardı. Alemler 8. yüzyılda yöreyi boyunduruk altına alması için oraya gönderilmiş bir Arap şeyhinin soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. İş yaptıkları kimselerle kendilerine özgü bir Arapça lehçesiyle konuşurlardı.[57] Arabistanlı Hazallar 1761'den beri İngilizlerle antlaşmalar imzalamaktaydılar. Sipahdar "ülkenin en zengin toprak sahibi" olarak görülür ve İmam Ali'nin kıyafetini taşıyan bir kimsenin soyundan geldiği iddia edilirdi.[58] Ailesi 8. yüzyıldan beri Mazenderan'da toprak sahibiydi. Kevamü'l-mülk Şiraz'ın 8. yüzyıldaki zengin tüccarlarından birinin torununun torunuydu. Dedesi ilk Kaçar şahının hizmetinde bakanlık yapmıştı. Babasının adı da Hamsa aşiretinde ilhan olanlar arasında geçmekteydi. Bahtiyarilerin en seçkinleri olan Zarasvand ailesi 7. yüzyıldan beri önemlerini korumuşlardı. Yakın tarihteki bir araştırma İran'da neredeyse bütün makam sahiplerinin henüz resmi unvanlar almadan çok önce geniş arazilerin mülkiyetini ellerinde tuttuklarını saptamıştır.[59] 20. yüzyılın ortalarında toprak sahibi "feodal" sınıf, *hezar famil* (bin aile) olarak ün salmıştı.[60] Oysa bu ailelerin sayısı gerçekte yüzden fazla değildi.

Kırsal yerleşimler birbirleriyle yakın ilişkili cemaatlerdi. Şehir dolaylarındakiler dışında köylerin çoğu coğrafi, ekonomik ve kültürel açıdan kendi içine kapalı kalmıştı. 19. yüzyılın sonlarında bile oralara giden gezginler bu denli tecrit olmalarına şaşırmışlardı. Temel gıda maddelerini, giysilerini hatta araç gereçlerini dahi kendileri üretirlerdi. Çay, kahve, şeker ve Manchester dokumaları gibi yeni tüketici malları henüz oralara ulaşmamıştı. 1850'lerde iç bölgelerdeki köylülerin sahip oldukları malların dökümü hemen her şeylerinin yerli üretim olduğunu göstermektedir: bıçak, lamba, kil ağızlık, toprak kap kacak, kazma, koşum takımı, tahta saban, hayvan derisinden matara, yorgan, keçe başlık, ayakkabı ve bilezik. Envanterin vardığı sonuç, "Köylüler kendi gıdalarını –buğday, arpa, mısır, pirinç, süt, tereyağı, yumurta ve tavuk– kendileri üretiyor, dışarıdan yalnızca tuz, karabiber ve tütün satın alıyorlar" şeklindedir.[61]

Ekonomik izolasyon sosyal bölünmelerle iyice pekişmişti. Aşiret arazisi dışındaki alanlarda bile bazı köylerde belirli klanlar yerleşikti. Örneğin, Mazenderan'ın Tunkabun bölgesinde başlarında ünlü Sipahdar'ın bulunduğu on bir Hâletbâri klanı vardı.[62] İsfahan dolaylarında Fereydun ve Çaharmahal'i oluşturan üç yüz köyün sakinleri Farslar, Türkçe konuşanlar, Luriler, Kürtler, Bahtiyari Heft Leng, Bahtiyari Çehar Leng, Ermeniler ve Gürcülerdi. Ermeniler gibi Gürcüler de oraya 17. yüzyılın başlarında ulaşmış, fakat 8. yüzyıl içerisinde İslam dinine geçmişlerdi. İngilizlerin yaptıkları incelemede köylerden otuz altısı Ermeni, dokuzu da Gürcü köyü olarak belirtilmişti.[63] Sulama yapılan köylerin çoğu toprak sahiplerine ait olmakla birlikte yağış alan bazı köylerin mülkiyeti köylülerin kendindeydi. Deşt-i Kebir çölünde ve çevresinde sıralanmış pek çok köyde ağırlıklı olarak Farslar, Türkmenler, Beluciler, Kürtler, Araplar, Afganlar, Hazaralar, Avşarlar, Timuriler, hatta Bahailer yaşamaktaydı. Avrupalı ziyaretçiler Türkmenlerle Farsların birbirlerinin "arazisine" girmelerinin "tehlikeli" olduğunu gözlemişlerdi.[64] Gezginlerden biri 1841'de gözlemlerini kaleme alırken Sünni Türkmenlerin Şii Fars kızlarını "kaçırıp" Orta Asya'da "köle" olarak satmayı "pekâlâ hukuki addettiklerini"

söylüyordu.[65] Böyle korkular bir sonraki yüzyıla da taşındı. Farsça konuşulan köylerdeki gözetleme kuleleri hâlâ "Türkmen kuleleri" olarak adlandırılıyordu.[66]

Her köyün başında bir *kethüda* bulunurdu. Azerbaycan'da şahın arazilerini çekip çeviren İngiliz Edward Burgess görüşmelerini şöyle aktarmıştı:[67]

> Eğer büyük bir çoğunluk kethüdanın kim olacağına karar vermişse, ne ben ne şehzade ne de bizzat şah onları bundan alıkoyabilir... Ben bu işe seçim adını veriyorum, çünkü onu ifade edecek başka sözcük yok, fakat bu insanlar toplanıp oy kullanmıyorlar. Yaptıkları şeyi kendi aralarında kararlaştırıyor, bir araya gelerek meseleyi görüşüyorlar; çoğunluğun desteğini alan bir kişiye yetkililer karşı çıkarsa, insanlar haklarına sahip çıkarak vergilerini ödemeyebilirler. Pek de nadir görülmeyen bir durum söz konusuysa, yani eğer vali zorbaysa elebaşlarından iki, üç adamı yakalatıp cezalandırabilir, ancak bundan bir yarar elde edemez, dolayısıyla aklıselim sahibi herkes köylülerin dediğini yapacaktır.

Kethüda –aksakallıların (*riş-i sefid*), kolcu başlarının (*peygâr*) ve subaşlarının (*mir-i âb*) yardımıyla– çok sayıda önemli işi yerine getirirdi. Anlaşmazlıklarda arabuluculuk eder, ortak kararları kesinleştirir ve uygulanmalarını sağlardı. Dış dünyaya, özellikle toprak sahiplerine, aşiret reislerine ve şehir memurlarına karşı köyü o temsil ediyordu. Tarlalara su gitmesine yardım ederdi. Ortak arazilerin, ormanların, hamamların, (varsa) camilerin ve hepsinden önemlisi çoğu yerleşimde koruma amaçlı dikilen köy duvarlarının bakım ve onarımını temin ederdi. Ailelerin verimli tarlalardan adil şekilde yararlanmasını sağlamak için toprak parçalarının dönüşümlü olarak her yıl başka aile tarafından işlenmesini gözetim altında tutardı. Köylü değerleri eşitliğe önem verirdi; Hindistan Bürosu'nun raporundaki sözlerle aktaralım: "Köylülere bir ya da daha çok toprak parçası tahsis edilerek bölüşümün adil olması sağlanırdı."[68] Kethüda aynı zamanda, yalnızca toprağı işlemekte kullanılan araç gereci tek elde toplamakla kalmayıp yörenin demircisine, bakırcısına, marangozuna, ber-

berine ve tellağına ücretlerini ödeyen pulluk tayfasını da (*bünye*) yönlendirirdi. Geleneğe göre, köyde ikamet eden köylülerin *bünye* üyesi olmaya hakları vardı, *bünye* üyeliğiyse onlara ortak otlaklar, ormanlar ve su kadar topraktan da yararlanma hakkı sağlıyordu. Ayrıca kethüda toprak sahibi tarafından atanmış köy *kelanterinin* hasattan kendine düşen payı, görenekler izin veriyorsa, ırgat haraçlarını toplamasına da yardım ederdi. Diğer taraftan, kethüda vergilerin tahsil edilmesinde yerel yetkililere destek verirdi. Her köyün ne kadar vergi ödeyeceği mustavfiler tarafından belirlense de her haneden ne kadar katkı payı alınacağı kethüdanın kararına bağlıydı. Kısaca, kethüda bir koltukta birçok karpuz taşıyordu: yargıç, polis, idareci, diplomat ve vergi memuru.

Otuz altı kente yayılmış şehirli halk, nüfusun yüzde 20'si bile değildi. Bunların arasında Tahran ve Tebriz gibi nüfusu, sırasıyla 200.000 ve 110.000 olan büyük ölçekli şehir merkezleri; 20.000 ilâ 80.000 arasında nüfusa sahip Yezd, Meşhed, Kazvin, Kirman, Kum, Şiraz ve Kirmanşah gibi orta ölçekli merkezler ve Semnan, Buşir, Erdebil, Amul ve Kaşhan gibi her biri 20.000'den az nüfusa sahip küçük ölçekli merkezler de bulunuyordu. Çoğu kendilerine has "özellikler"le övünürdü: kendi aksanları ve lehçeleriyle; kendi yemekleriyle; kendi kahramanları ve gurur duyulacak tarihleriyle. İçlerinden bazıları bir dönem ülkenin başkenti olarak da hizmet vermişti.[69] 20. yüzyılın ortalarında yayınevleri dışarıdan gelenlere –Araplara, Moğollara, Osmanlılara, Ruslara, hatta merkezi hükümete– karşı yerel direniş temasını öne çıkardıkları bölgesel tarih kitaplarını peynir ekmek gibi satıyorlardı.

Vilayet başkentlerinin başında *valiler* vardı. Diğer şehirlerde ise *hâkimler*. Ayrıca şehirler bölümlere ayrılarak *mahalleler* oluşturulmuştu, her birinin başında kendi kethüdası bulunurdu. Mahalle kethüdasının görevi köy kethüdasıyla aşiret reisinin yürüttüğüne benzerdi. Dış dünyayla, özellikle de komşu mahalleler ve hükümetle sürdürülen ilişkilerde cemaatin temsilcisiydi. Mahalle içi anlaşmazlıklarda tarafların arasını bulur, vergi toplardı. İşleri yürütürken hem aynı mahallede oturan ileri gelenlerle, hem de

kadı, cuma imamı, şeyhülislam, dergâh ağası (pazar başı) ve *muhtesib* (ölçü ve tartı denetçisi) ile uyum içinde çalışırdı. Mahalledeki çay bahçelerini, hamamları ve loncaları denetlerdi. Loncaların kendi kethüdaları, kendi ihtiyar meclisi (*riş-i sefid*), kendi uzlaşma mahkemeleri, kendi çarşıları, bazen de kendi mezarlıkları olurdu. Mahalle kethüdası haftalık toplantılara (*heyet*) katılırdı. Bu buluşmalarda yalnızca dua merasimleri, düğünler ve geri gelen hacıları karşılama törenleri düzenlenmez, aynı zamanda muhtaç kimseler veya mahalledeki camilerin, okulların ve tekkelerin onarımı için para toplanırdı.[70]

Ek olarak mahalle kethüdası *luti* adı verilen güreşçilerle vücut geliştiricilerin uğrak yeri olan mahalli spor salonlarının (*zûrhâne*) denetimini yapardı. Bu lutiler genellikle bedestende ufak tefek ticaret yapan kimselerdi. Bunun yanında gece bekçisi, kale muhafızı olarak da hizmet görmekte, ayrıca Muharrem törenlerine katılmaktaydılar. Kaşhan'dan eşarp, Yezd'den çivili zincir gibi özel nişanlar taşırlardı. Haydariler ya da Nematiler gibi belli başlı Sufi tarikatlarına bağlıydılar. Topluluğa katılma törenlerinde kendi cesur ahlak kurallarına göre yaşamaya, kuvvetliye karşı zayıfı, dış dünyaya karşı mahalleyi korumaya, "amelelik, hallaçlık, çukurculuk" türünden "şerefsiz" işlerden uzak durmaya ant içerlerdi.[71] İdmanlarda *Şehname*'den seçme pasajlar okurlardı – Türkçe konuşulan Tebriz'de bile.[72] Kimilerinin gözünde *lutiler* halk kahramanlarıydı, kimilerine göre haydut. Onlara verilen ad sonunda adam çarpan, bıçak çekenlerle (*çakı keşî*) eşanlamlı oldu.

Tahran'da beş mahalle vardı: Ark (Hisar), Pazar, Ud Lajan, Jale Meydanı, Sengiley. 1885'te Tahran'da ilk kez yapılan sayımda nüfusun 147.206 olduğu tespit edilmişti.[73] Beş mahalle altı metre yüksekliğinde, on sekiz kilometre uzunluğunda bir duvarla çevriliydi. Her mahallenin kendi kapısı bulunuyordu. Ark mahallesinde ek olarak çepeçevre surlar da vardı. Ne de olsa sarayıyla, atölyeleriyle, ambarları ve cephaneliğiyle, darphanesi, Şah Camii, Top Alanı'yla ve her günbatımında davullarla borazanların şahın şerefine çalındığı Davul Kulesi'yle şahın karargâhı oradaydı. Günbatımı törenlerinin Zerdüştiler zamanından kalma olduğu iddia edilir-

di. Ark mahallesinde bir de Paris'teki Haussman Caddesi gibi bir bulvar vardı, Top Alanı'ndan Darü'l-fünun, Tekke-yi Devlet, Kazak Tugayı, emniyet teşkilatı, yabancılar bürosu, telgraf bürosu ve İngilizlere ait Imperial Bank binasına dek uzanırdı. Bundan dolayı Ark hem "Şah mahallesi" hem de "hükümet" olarak ün salmıştı. Buna karşılık Pazar mahallesi bitişik evler, dükkânlar, atölyeler ve özel çarşılarla dolu daracık kıvrımlı sokaklardan oluşmuştu. Lonca üyeleri aynı ara sokakta oturmak ve çalışmak isterlerdi. Bunun dışında, idam meydanıyla kervansaray da buradaydı. Geri kalan üç mahalle o kadar çarpıcı değildi. Daha çok ileri gelenlerin yaşadıkları geniş bahçeli konaklar görülürdü, zaten sokakların çoğuna da bu âyanın ismi verilirdi. Camiler, dükkânlar, hamamlar, fırınlar ve tekkeler de vardı, onların adları da oralara devam eden cemaati temsil ederdi. Bu mahalleleri ara sokaklar, dolambaçlı yollar ve çoğunlukla eşraf konaklarının kapılarında sona eren çıkmaz sokaklar kat ederdi.

Tahran'da yapılan sayımda 101.893 ev sahibi, 45.363 kiracı saptanmıştı, demek ki ev sahiplerinin oranı yüzde 70'ti. Hanelerde hizmetkârlar dahil en az on kişilik geniş aileler yaşardı. Ayrıca 47 cami, 35 medrese, 34 tekke, 170 fırın, 190 hamam, 130 kervansaray, 20 buzhane, 70 tuğla fırını, 277 ahır ve Yahudilere ait 160 ev sayılmıştı. 42.638 kasaba sakini *agayân vü kasbî* (ağalar ve ticaret adamları), 756'sı *gulâm-ı siyeh* (siyah köle), 10.568'i *nûger* (hizmetli), 46.063'ü *zenân-ı muhtereme* (saygın kadınlar), 2.525'i *kenîz-i siyeh* (siyah kadınlar) ve 3.802'si de *hizmetkâr* (ücretliler) olarak tasnif edilmişti. 1.578 Yahudi, 1.006 Hıristiyan, 13 Zerdüşti ve 30 "ecnebi" vardı. Yeni göçmenlerin oranı nüfusun neredeyse yüzde 27'sini oluşturuyordu. Bunlardan 9.900'u İsfahan'dan, 8.201'i Azerbaycan'dan, 2.008'i Kaçar aşiretinden ve geride kalanların çoğu da Kaşhan, Kürdistan ve Arabistan'dan gelmişti. O döneme ait bir haritada çeşitli sokaklar Türkmenler, Araplar, Şirazlılar, Yahudiler, Ermeniler, yabancılar ve "Şah'ın Sarayının Köleleri" olarak işaretlidir.

Taşra şehirleri de aynı şekilde bölgelere ayrılmıştı. Britanyalı diplomat Malcolm büyük şehirlerin Haydari ve Nemati mahalle-

leri olarak bölündüğünü anlatıyordu. Bunların Safevi dönemine dek uzanan Sufi tarikatlarıyla ilişkili olduğunu saptamıştı: "Taraflar arasında her zaman kıskançlık görülür, Muharrem ayının son günlerinde birebirlerine saldırırlar. Eğer bir camii taraflardan biri süslemişse, öbürleri ellerinden gelirse onları oradan sürer, bayraklarıyla süslerini parçalar."[74] İsfahan'la ilgili ayrıntılı bir vergi raporunda, her yıl Kurban Bayramı'nda binlerce Haydariyle Nematinin, kendi mahallelerindeki lutilerin önderliğinde şehir meydanında nasıl dövüştükleri anlatılır.[75] Raporun meşguliyetler bölümünde, çoğunun medresede okuyan çocukları olan 100 molla ailesine; birkaçı Safevi soyundan gelen 15 yüksek düzen devlet görevlisi ailesine; 8 şehzade ailesine; 25 hâkim (ulema) ailesine; 15 vaiz ailesi; 197 esnaf ve zanaatkâr (dokumacı, hallaç, kuyumcu, eyerci, şapkacı, çadırcı, gümüşçü, ciltçi, cüppeci) loncası ailesine yer verilmişti. Dil bakımından nüfus Farsça, Türkçe, Ermenice, Bahtiyari, Kayani (eski Farsça lehçelerinden) ve Ebri (yerli Yahudilerin konuştuğu ağız) konuşanlara göre bölünmüştü. Rapor ayrıca bazı loncaların kayıt tutarken yalnız kendilerinin anlayabileceği şifreli terimler kullandıklarına işaret ediyordu. Din açısındansa nüfusun Şii, Hıristiyan, Yahudi, Babi, Şeyhi (Şiilikten yakın tarihte ayrılan kollardan biri) ve yedi Sufi tarikatına ayrıldığı belirtiliyor. Bunlardan ikisi olan Haydariler ve Nematiler, her yıl çıkan kargaşanın sorumlusu olarak gösteriliyordu.

Lady Sheil her Muharrem ayında Haydarilerle Nematiler arasındaki kavgalar nedeniyle Azerbaycan'daki Sarab şehrini harabeye dönmüş bir halde bulurdu. Her iki taraf da daha kalabalık kırbaç ritüelleri düzenlemek için komşu köylerden adam getirirdi.[76] Tanınmış tarihçi Ahmed Kesrevi 19. yüzyılda her ikisi de şehirdeki memurluklara kendi adaylarını yerleştirmeye, kendi oturdukları mahalleleri genişletmeye, vergi oranlarını azaltmaya ve komşu köylerle aşiretlerin desteğini almaya çalışan Haydari-Nemati kavgaları nedeniyle pek çok şehrin yerle bir olduğunu yazar.[77] Başka bir tarihçi, Ali Şamin, Haydari-Nemati ayaklanmaları sırasında oturduğu Hemedan'ın nasıl bölündüğünü hatırlamaktadır.[78] Kesrevi'nin doğum yeri Tebriz iki düşman kampa ayrıl-

mıştı: Şeyhilerin denetimindeki mahallelere karşı yerel halkın Müteşeriler dediği bağnaz Şiilerin etkili olduğu mahalleler. Bu iki grup Muharrem ayında çatışmaya girerdi. Belediye memurlukları için rekabet halindeydiler, kendi cemaatleri dışında kız alıp vermezlerdi; ötekilerin uğrak yeri olan dükkânlardan, çay bahçelerinden, spor salonlarından, hamamlardan, tekkelerden ve camilerden uzak dururlardı.[79] Böyle çatışmaların Tahran'da daha seyrek görülmesinin tek nedeni kırbaç ritüellerinin kesinlikle kendi mahalle sınırları dışına taşmaması yönünde şah tarafından mahalle kethüdalarına talimat verilmesiydi.[80] Kısaca, 19. yüzyılda İran şehirlerindeki mahalleler cemaat içinde cemaat oluşturuyorlardı. Kimi Batılı toplumbilimciler geleneksel İran'da "sivil toplum" olmadığını iddia ederler. Oysa Kesrevi gibi İranlı tarihçiler onlara ülkenin bu açıdan bir sivil toplum fazlasına sahip olduğu cevabını yapıştırabilirler.

Devlet ve Toplum

Kaçarlar gerçek baskı ve idare araçlarından yoksun oldukları için sosyal bölünmeleri sistemli olarak kullanarak ayakta kalmışlardı. Kendilerini Yüce Hakem olarak tanımlayarak asiller arasındaki çekişmeleri saraya taşımak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Aslında âyanlar da ya gönderdikleri vekiller aracılığıyla ya da şah ailesi mensuplarından biriyle evlenmek suretiyle orada varlık göstermek gayretindeydiler. Dışarıdan gelenler kolaylıkla içeridekilerin tuzağına düşebilirdi. Türkmen hanlarının saraydan dışlanması onların daimi huzursuzluklarını açıklamaya yönelik eski bir durumdur.[81] Avşar hanlarından biri Britanyalı bir diplomata, rakiplerine saldırmayı göze alamadığını çünkü onların da sarayın himayesine sığındığını itiraf etmişti. "Bu aşiretle benimki arasında epey eskiye uzanan bir çatışma olduğunu herhalde biliyorsunuz... Bugün cesur adamlar gibi dövüşmüyoruz, sarayda entrikalar çevirip komplolar kurarak sinsi alçaklar gibi birbirimizi yiyoruz."[82]

Kaçarlar yerel düzeyde de cemaat bölünmelerinden yararlanırlardı. Şiraz ve Kazvin gibi bazı şehirlerde bu bölünmeler Nemati-

Haydari gruplaşmasıyla atbaşı giderdi. Özellikle Tebriz ve Kirman olmak üzere diğer şehirlerde Şeyhi-Müteşerri saflaşmasında kendini gösterirdi. Kimi vilayetlerde kırsal alanlarla şehirlerin çıkarlarının çatısması nedeniyle bölünme oluyordu. Diğer vilayetlerde ise göçebe çobanlarla yerleşik çiftçiler arasında epeydir süregelen çekişmeler yansıyordu. Bazı kırsal bölgelerdeyse bölünmeleri, özellikle de komşu köyün sakinlerinin farklı lehçeler ya da diller konuşmaları durumunda etnik yapı belirliyordu. Öbür bölgelerdeyse gerek aşiretler arasında olsun gerek aynı aşiretin klanları arasında, grup düşmanlıklarının aynasıydı bu bölünmeler. Göçerler iyi silahlandıkları ve iyi örgütlendikleri için bu çekişmelerin genel toplum üzerindeki etkisi rakamlara yansıyandan çok daha geniş oluyordu, üstelik rakamlar da hiç azımsanmayacak boyuttaydı.

Kaçarların aşiret düşmanlıklarını yönlendirmesine en iyi örnek Bahtiyarilere karşı uyguladıkları şaşırtmacalı politikalarıydı. Heft Leng reisi Esad Han'la başlayan dönem, yeni hanedanlığa karşı büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Hatta Tahran'ı kuşatma altına bile almışlardı. Kaçarlar kendilerini kurtarmak için ona önemli ölçüde bağımsızlık tanıdılar: Emrine 3.000 kişilik bir kuvvet, Britanyalılarla doğrudan görüşme hakkı ve özel ordusunu eğitecek bir İngiliz subay vermişlerdi. Aynı zamanda rakip Çehar Leng'in lideri Muhammed Taki Han'a komşu Luri ve Kürt köyleri üzerinde denetim hakkı vererek onların da gelişmesine önayak oldular. 1851 yılında Muhammed Taki Han öyle güçlenmişti ki Kaçarlar ona ve yakın veliahtlarına suikast düzenlemeyi uygun görmüşlerdi. Britanyalıların hazırladığı bir raporda, "Çehar Leng bu darbeden asla kurtulamamış ve o günden beri Heft Leng karşısında hep ikinci sırada kalmıştır" deniyordu.[83]

Kaçarlar Esad Han'ın oğlu Cafer Kuli Han'a itibarını geri vererek bu suikastları sürdürme yolunu seçmişti. Cafer Kuli kendi ailesinden on üç kişiyi hemen saf dışı etti; rakip Duraki klanının başını ezdi; sonra da reisliği, 1867'de ilhan unvanını alacak olan oğlu Hüseyin Kuli Han'a devretti. Fakat 1882'de İsfahan valisi Zillü's-sultan onu boğazladı; veliahdı İsfendiyar Han'ı hapse attırdı;

ilbey (ilhan yardımcısı) diye bir makam türeterek yetkilerini azalttı. Önceleri bu iki makama İsfendiyar Han'ın rakip amcaları getirilmişti. Derken İsfendiyar Han 1888'de Nasreddin Şah tarafından hapisten çıkarıldı, iki amcasını defetmesinde kendisine destek verildi. Şah ona ilhan unvanını vermekle kalmayıp Samsamu's-saltanat (Saltanat Kılıcı) unvanını da bağışlamıştı. Şah 1890'da bir kez daha desteğini geri çekti. Bu kez ilhanlığı tasfiye edilen amcalardan biri olan İmam Kuli Han'a aktararak diğer amca Rıza Kuli Han'ı da yeni kurulan Çaharmahal bölgesine vali olarak atadı. Britanyalıların hazırladığı bir rapor bu çetrefilli entrikalardan bir anlam çıkarmaya çalışmıştı:[84]

> Yaşlı hanlar arasında hâlâ "merhum İlhanlı" diye hatırlanan Hüseyin Kuli Han'ın öldürülmesi ve bunun sonucunda onun yerine geçen ve İlhan olarak atanmasının hemen ardından Mekke'ye hacca gittiği için "Hacı İlhanlı" diye bilinen İmam Kuli Han ailesi arasındaki kıskançlık Bahtiyari aşiretinde daha büyük bir gedik açmış, ayrıca bu durum yalnızca Heft Leng'i ilgilendirmesine rağmen bugün bile Çehar Leng ile Heft Leng arasındaki düşmanlıktan çok daha fazla önemsenmektedir. Bu gedik Hacı İlhanlı diye bilinenlerle İlhanlı aileleri arasındadır. Çoğu zaman nefrete varan boyutlardaki bu rekabet ışığında, bir süre sonra İlhan ve İlbey makamlarına aynı aileden kimsenin getirilmemesi gelenekleşti. Buna göre İlhanlı hanlarından biri İlhan ise, Hacı İlhanlı hanlarından biri de İlbey oluyordu... 1890'lardan itibaren Bahtiyari aşireti politikalarında büyük bir değişim yaşanmamıştır. Çehar Leng küçülerek Heft Leng'in tam ama gönülsüz hizmetine girmek zorunda kaldı, hanların aileleri arasında yapılan evlilikler de buna katkıda bulunmuştu. Öte yandan İlhan-Hacı İlhanlı kavgası aile evliliklerine rağmen bugüne kadar eksilmeden sürdü.

Kaçarların hileli yönetimi ayrıca Hamseler konfederasyonunun kurulmasında da görülebilir. Yüzyılın başında Kaçarların Fars'taki iktidarı heybetli Kaşkaylar tarafından tehdit ediliyordu. Şahın onları dengeleyecek hazır müttefikleri yoktu. Kuzeydeki Bahtiyariler de tehlikeliydiler; doğudaki Buyer Ahmediler iç savaş yaşıyorlardı; eskiden Fars'a hükmeden Zendler öyle bir parçalanmışlardı ki son hükümdarlarının ölüsü –şah her gün üstünden geçip çiğne-

sin diye– saray balkonunun altına gömülüydü. Şah Kaşkayları bertaraf etmek için Farsça konuşan Basseriler, Arapça konuşan Arap İli, Türkçe konuşan Nafar, Aynallu ve Baharlu adlı beş bağımsız aşiretten Hamseleri (Beşi Bir Yerde) yarattı; bunların her biri Kaşkayları tehdit olarak görmekteydi. Başlarına İlhan olarak Fars valisi Kevamü'l-mülk'ü getirdi, oysa onlarla hiçbir bağlantısı yoktu. Dahası Yahudi soyundan geldiği söylentileri yaygındı.[85] Ataların-dan biri Şiraz'da zengin bir tüccardı; diğeri mahalle kethüdası, bir başkası Zendlerin başveziriydi. Hamseler'in oluşmasıyla birlikte, Kaçarlar başarıyla Kaşkaylara karşı denge kurabilmişlerdi. Avrupa'dan gelen bir ziyaretçinin sözleriyle: "Şah ve valisi iki taraf arasındaki husumeti canlı tutarak kendi otoritesini sürdürmeyi umut ediyor, bu bakımdan yalnızca imparatorluğun dört bir yanında uygulanan politikaya sarılıyorlar ki bunun ezelden beri İran'da devam eden hükümet sistemi olduğu görülüyor."[86] Modern bir antropologun yazdıkları da benzer doğrultuda: "Vaktiyle Fars valileriyle olduğu gibi Kevamlar da giderek önem ve güç kazanan Kaşkay konfederasyonuyla anlaşmazlığa düştüler: Kaşkaylara eşit kuvvetle karşı koymak kadar güney limanlarına giden kervan yollarını korumak için de Ali Muhammed Kevamü'l-mülk başına geçtiği Hamse konfederasyonunun kurulmasını sağlamıştı."[87] Başka sözlerle ifade edersek, kurucusu tüccardan bozma bir vali olan Kevam ailesi, yüzyılın geri kalanında, hatta bir sonraki yüzyılda da uzunca bir süre Kaşkaylara karşı Şah'ın başlıca denge unsuru işlevini görmüştü.

Demek ki Kaçarlar İran'ı bürokratik kurumlar, baskı ya da ilahi güçler aracılığıyla değil de –hoş, onlara da başvurmaktan geri kalmamışlardı – toplumsal bölünmeleri, özellikle klanlar, aşiretler, etnik gruplar, bölgeler, hizipler arası farklılıkları düzenli biçimde yönlendirmek suretiyle idare etmişlerdi. Onların kurduğu devlet –tabii buna devlet denebilirse– toplumu denetleyip içine nüfuz edeceğine havada asılı duruyordu. Gösterişli, tumturaklı ve fazla abartılı bir iktidar talep ediyordu. Oysa gerçek yetki alanı başkent ve dolaylarıyla sınırlıydı. Daha çok "Doğu despotizmi"nin prototipi olarak görülmekteydi. Ancak gerçek otoritesi büyük ölçüde

bazıları şah ailesine damat olan ve çoğu kendi bağımsız güç kaynaklarına sahip yerel kodamanlara dayanıyordu. Yüce Hakem gibi türlü unvanları gururla taşıyan şah, kendine başka bir unvan bulsa daha doğru olurdu: Büyük Entrikacı. Ne de olsa şahenşahtı o, şahlar şahıydı, hem de her anlamda...

II

Reform, Devrim ve Büyük Savaş

Ah İranlılar! Ah benim sevgili yurdumun kardeşleri! Bu kalleş zehir sizi daha ne kadar uyuşturacak? Yetti artık, bu zehirlenme son bulsun. Kaldırın başınızı. Açın gözlerinizi. Çevrenize şöyle bir bakın ve dünyanın nasıl uygarlaştığını görün. Afrika'daki vahşiler, Zengibar'daki zenciler uygarlığa, bilgiye, emeğe ve zenginliklere doğru yürüyüşe kalktı. Yüz yıl önce bizden çok daha kötü koşullarda olan Rusları görün. Şimdi nasıl her şeye sahip olduklarına bakın. Geçmişte bizim de her şeyimiz vardı, şimdi hiçbiri kalmadı. Eskiden başkaları bizi büyük bir ülke olarak görürdü. Şimdi öyle bir duruma geldik ki kuzey ve güneydeki komşularımız bizi kendi mülkleri biliyor, topraklarımızı kendi aralarında bölüşüyorlar. Ne silahımız var ne ordumuz ne güvenecek hazinemiz ne doğru dürüst hükümetimiz ne de ticari hukukumuz. Bunca geri kalmışlığın nedeni istibdat, adaletsizlik ve hukuksuzluktur. Ayrıca din adamlarımız da hatalı, çünkü onlar vaaz verirken insan ömrü kısa, dünyevi payeler nafile derler. Bu vaazlar sizi bu dünyadan uzaklaştırıp teslimiyete, köleliğe ve cehalete götürüyor. Hükümdarlar da sizi soyup soğana çeviriyor... Bunların yanında bir de bütün paranızı alan ve yerine size yeşil, mavi, kırmızı kumaşlar, cicili bicili züccaciye ve şatafatlı mobilyalar sunan yabancılar var. İşte sizin sefaletinizin sebepleri bunlar.

Tahran Hutbesi (1907)

Devrimin Kökleri

İran'daki Meşrutiyet Devrimi, diğer pek çok devrim gibi büyük beklentilerle başladı, ama sonunda derin bir hayal kırıklığı denizinde battı. Devrim, "yeni çağın sabahını," "parlak geleceğe açılan kapıyı" ve "eski uygarlığın dirilişini" vaat etmişti. Oysa yalnızca, ülkeyi parçalanmanın eşiğine getiren kargaşa çağının kapıları açılmıştı. Köklü değişiklikleri savunan reformcular "gençlik çılgınlıklarıyla" aralarına mesafe koyarak, hatta kendi yazdıklarından uzaklaşarak 1910'ların sonunda siyaset sahnesinden çekilmiş ve ülkeyi kurtaracak "beyaz atlı prensi" aramaya koyulmuşlardı. 20. yüzyılın ortalarına dek, devrimin tarihini yazmaya bir türlü başlayamadılar. Devrimin gerçekleştirilmesi ve daha sonra dağılmasındaki görece kolaylık da, akla aykırı olsa da, aynı olguya bağlıydı: Güçlü bir merkezi devletin bulunmaması. Başlangıçta devrimin büyük ölçüde başarıya ulaşmasını rejimin muhalefeti kontrol edecek devlet aygıtlarından yoksun olması sağlamıştı. Aynı şekilde devrimin, sonunda büyük bir fiyaskoya uğraması da reformları uygulamaya koymak bir yana, iktidarını kabul ettirecek aygıtlara bile sahip olmamasının bir sonucuydu.

Devrimin kökleri 19. yüzyıla, özellikle de Batı dünyasının ülkeye ağır ağır nüfuz ettiği dönemlere dayanır. Bu nüfuz hareketleri Kaçar sarayıyla toplumu birleştiren ve zaten hassas olan bağları zayıflatmıştı. Hareket aynı anda iki rakip koldan gelişiyordu. Bir yandan dağınık kent pazarlarına ve dini liderlere ortak bir tehdit oluşturarak, onları hükümete ve yabancı devletlere karşı duyulan ortak sıkıntıların ilk kez farkına varan bölgelerarası bir orta sınıf içinde bir araya getiriyordu. Mülk sahibi bu sınıf içinde hem pazar hem de din adamlarıyla olan bağları nedeniyle sonradan geleneksel orta sınıf (*tabaka-i mutavassıt-i sünneti*) olarak ün kazandı. Günümüze dek süregelen ve camiyle pazar arasında kurulu bu canalıcı bağlantının izleri 19. yüzyıla dek takip edilebilir.[1] Diğer yandan da özellikle modern eğitim aracılığıyla Batı dünyasıyla olan temas yeni fikirleri, yeni uğraşları ve nihayetinde eni bir orta sınıfı getirmişti. Bu sınıfın üyeleri kendilerini "aydınlanmış

düşünürler" olarak tanıtırlarken, önce Arapçadan ödünç aldıkları *münevverü'l-fikren* terimini kullanmış, daha sonra eşanlamlı Farsça bir terim türetmişlerdi: *ruşenfikren.* Bu sınıf, pek çok yönden Çarlık Rusyası'nda Rusça *entelijansiya* terimini uyduran 18. yüzyıl aydınlarına benzer. Bu yeni aydınların hükümdarlık sarayında ya da ilahiyat okullarında görülen geleneksel "kalem ehli" ile ortak yanları ise çok azdır. Dünyayı "Hükümdarlara Tutulan Ayna" edebiyatı gözüyle değil, Fransız Aydınlanması aracılığıyla algılarlardı. Hükümdarlık sultasına değil halk egemenliğine; geleneğe değil Hürriyet, Eşitlik ve Kardeşliğe; Tanrı'nın Yeryüzündeki Gölgelerine değil vazgeçilmez İnsan Hakları'na saygı gösterirlerdi. Toplumsal denge ve siyasal uyum yerine köklü değişimden, temel dönüşümden ve insanın kaçınılmaz ilerlemesinden söz ederlerdi. Mutlakıyetin, muhafazakârlığın değil liberallik, milliyetçilik, hatta sosyalizmin üstün yanlarını tanıtırlardı. Onların bakış açısını Kuran-ı Kerim, şeriat ya da Şiilik değil Mantık Çağı ve onun Doğal Haklarla yani, yurttaşların insan oldukları için sahip oldukları haklarla ilgili köktenci kavramları belirlerdi.

Sonraki yıllarda ilk kapsamlı Farsça lugati derleyen Ali Dehhüda'nın sözleriyle, bu yeni kavramlar yeni terimleri gerektiriyordu.[2] Dehhüda, takipçileriyle birlikte *demokrasi, aristokrasi, oligarşi, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm, emperyalizm* ve *burjuvazi* gibi sözcükleri yaygınlaştırdı. *Çep ü rast* (sağ ve sol), *kurun-ı vasati* (ortaçağ) gibi yeni kavramları tanıttılar. Eski sözcüklere yeni renkler kazandırdılar: "meşru mutlakıyet" demek olan *istibdad* teriminin anlamı değişerek "gayrimeşru diktatörlük" olmuştu; babadan kalma saray anlamına gelen *devlet* ulusal hükümet; "dini cemaat" demek olan *millet* ulus; yerelliği karşılayan *vatan* anayurt; toplantı demek olan *meclis* parlamento; ortaçağdaki arazi anlamına gelen *tabaka* ekonomik sınıf; *terakki* fiziksel yükseliş demekken tarihsel ilerleme; *merdüm* insan anlamına gelirken Halk; eskiden uygun muameleyi karşılayan –çünkü şahın toplumdaki çeşitli katmanlara bunu aynı ölçüde paylaştırması gerekiyordu– *adalet* de artık herkese eşit hakkaniyet göstermek anlamına geliyordu. Yeni terimlerden en tartışmalı olanı *meşruti* (anayasal) sözcüğüydü. Ba-

zılarına göre bu terim Magna Carta'daki gibi "şart" sözcüğünden türemişti. Diğerleri de *şeriat* (kutsal hukuk) ve *meşruta* (şartlı) sözcüklerinden türediğini, geçici yasaların ilahi şeriatla açıklanması gereğini ifade ettiğini düşünmektedirler.[3] Dehhüda'nın işaret ettiği gibi, bu yeni kavramlar üzerindeki çekişme en çok devrim sırasında görülmüşse de çekişmenin başlangıcı bir önceki yüzyıldı.

Batı nüfuzu yüzyılın ilk yıllarında başladı. Önce Rus, arkasından da Britanya ordusu karşısında yaşanan askeri yenilgilerle birlikte kendini gösterdi. Modern silahlarla donatılmış Ruslar, Orta Asya ve Kafkasları silip süpürerek kısa süren iki savaşta Kaçarları yenip onları küçük düşürücü Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarını imzalamaya zorladılar. Benzer şekilde 18. yüzyıldan beri Basra Körfezi'nde varlık gösteren Britanyalılar, Herat'tan vazgeçmeleri konusunda Kaçarlara baskı yapmaya başladılar ve onlara en az öncekiler kadar aşağılayıcı Paris Antlaşması'nı dayattılar (1857). İranlıların gözünde bu iki devlet artık onların "kuzey" ve "güney" komşularıydı. Antlaşmaların çok önemli sonuçları oldu. Günümüze dek hemen hemen hiç bozulmadan devam eden sınırları belirlediler. Ülkeyi bir tampon bölge, bazen de iki devlet tarafından oynanan "Büyük Oyun"un karşılaşma alanına çevirdiler. Bu iki devletin temsilcileri İran politikasında kilit roller üstlenmişlerdi, o kadar ki yalnızca bakanların seçilmesine ve değiştirilmesine değil, yüzyıl boyunca monarşinin dengelenmesine ve vesayet sırasının belirlenmesine de el atmışlardı. Bu durum İran'ın iplerinin yabancı ellerde olduğu, olayların akışının yabancıların kurduğu tezgâhlarla belirlendiği ve her ulusal bunalımın arkasında yabancı güçlerin yer aldığı anlayışını getirdi ki, izleyen yüzyılda bu görüş daha da öne çıkacaktı. Pek çok kişinin dikkat çektiği üzere, İran'ı şekillendiren "paranoyak siyaset tarzının" kökleri 19. yüzyıla uzanıyordu.

Antlaşmalar aynı zamanda diğer yabancı devletlere kapitülasyonlar diye bilinen bir dizi ticari ve diplomatik ayrıcalık elde etme yolunu da açtı. Vilayetlerde konsolosluklar açmalarına izin veriliyor, tüccarları yüksek ithalat vergilerinden olduğu kadar iç gümrük tarifelerinden de muaf tutuluyor, seyahat kısıtlamaları ve yerel

mahkemelerin yetki alanından çıkarılıyorlardı. Kapitülasyon terimi geniş imtiyaz, küstahlık ve ihlallerle eşanlamlı olmuştu. Süveyş Kanalı'nın açılması, Rus demiryollarının Kafkaslar ve Orta Asya'ya ulaşmasıyla birlikte imzalanan antlaşmalar bu devletlerin ticari anlamda da İran'a sızmasına yol açtı. Sonradan Bakû'deki "petrole hücum" edilmesiyle 1890'larda bu süreç daha da hızlandı. Yüzyılın sonunda 100.000 kişi –çoğu eğitimsiz, vasıfsız, mevsimlik işçilerdi– her yıl Rus Çarlığı'na geçiyordu. Neredeyse tamamı Azerbaycanlı olan bu göçmenler Bakû'deki alt tabakayı oluşturdular.[4]

İki "komşu" devletin tüccarlarının egemenliğindeki dış ticaret, yüzyıl boyunca sekiz kat arttı. İthal edilen mallar daha çok Batı Avrupa'dan getirilen silah, araç gereç ve dokuma ürünlerini; Rusya'dan gelen şeker ve gazyağını; Asya'dan getirilen baharat, çay ve kahveyi içermekteydi. İhraç ürünlerinin de büyük bölümü halı, ham pamuk, ipek, hayvan derisi, pirinç, kuru meyve ve afyondu. Son kalem Britanyalı tüccarlar tarafından kârlı Çin pazarlarına taşınıyordu. İsfahan valisi Zillü's-sultan afyon üretiminin gıda üretimini düşüreceğinden endişe duyduğu için, 1890'da haşhaş ekilen her dört tarladan birinin hububata ayrılması gerektiğini bildiren bir kararname yayımlamıştı.[5]

İran 1800 yılında dünya ekonomisinden epey soyutlanmıştı. 1900'lerdeyse o ekonomiye dahil olma yolundaydı. Bu, daha çok Rus pazarına tarım ürünleri ve vasıfsız işçi sağlayan kuzey bölgeleriyle Britanya İmparatorluğu'na afyonun yanı sıra halı ve şal da gönderen başta İsfahan, Fars ve Kirman olmak üzere güney bölgeleri için geçerliydi. Rus hükümetinin Enzeli limanı ve Tahran'a uzanan yola özel ilgi göstermesi hiç şaşırtıcı değildi. Britanya hükümeti de Körfez'i İsfahan'a, Şiraz'a, Yezd ve Kirman'a bağlayan yollarla aynı ölçüde ilgileniyordu. 1888'de Dicle-Fırat hattında zaten faaliyet gösteren Londralı bir firma olan "Lynch Brothers" İran'ın ulaşıma uygun tek akarsuyu olan Karun boyunca Hürremşehr'den Ahvaz'a buharlı gemiler işletmeye başladı. Britanya kendi tüccarlarını desteklemek için 1889'da "Imperial Bank of Persia" adında bir banka kurdu. Ruslar da "Banque d'Escompte

de Perse" ile hemen onları izlediler. Curzon, *Persia and the Persian Question* adlı kitabına başlarken, İran'ın Britanya açısından öneminin yalnızca Büyük Oyun ile ilgili olmadığını ileri sürer, İran'ın aynı zamanda bir ticari fırsatlar ülkesi olduğunu da belirtir.[6] Curzon, Basra Körfezi'nde Rusya'ya ayak basacak bir karış toprak vermeyi bile aklına getiren herhangi bir "haini," hakkında "tahkikat açmakla" tehdit ediyordu: "Rusya tarafından Hazar Denizi'nde tüm denetimi ele geçirmek için ileri sürülecek her iddia Büyük Britanya'nın da Basra Körfezi'nde benzer bir tekelleşmeye gitmek üzere on kat daha çok çaba göstermesini gerektirir. Bu çalkantılı suların durulması için yüzlerce Britanyalı canından olmuş, Britanya'nın milyonlarca sterlini harcanmıştır."[7] Başyapıtının sonunda şu sözlerle hükmünü verir[8]

> Bu ciltlerde verilen bilgi ve çıkarsamalarla İran'ın İngiltere için öneminin yeterince gözler önüne serildiğine inanıyorum. Ticarete, özellikle de İngiliz-İran ticaretine ilişkin rakamlar ve hesaplar, İran'ın doğal kaynaklarının analizi, iç iyileştirmeye yönelik hâlâ geri kalmış planların yapısı ve şansı, bu yolla açılan mantıklı istihdam alanı, hepsi bir arada İngilizlerin iş bitirici, iş yapıcı sezgilerini harekete geçirmektedir. Şimdilerde dünyayı kasıp kavuran ateşli ticari rekabette bir pazarın kaybedilmesi dönüşü olmayan bir geri adım; bir pazarın kazanılmasıysa ulusal güce olumlu katkıdır. İran'a kayıtsız kalmak bu ülkede ve Hindistan'daki yüz binlerce yurttaşımızı besleyen ticaretten vazgeçmek anlamına gelebilir. İran'a dostça yaklaşmak Britanya gemileri, Britanya işgücü ve Britanya'daki tezgâhlar için çok daha fazla istihdam demek olabilir.

Kaçarlar sonradan dünya çapında "savunma modernizasyonu" diye ün salan önlemlerle devletlerini güçlendirerek yabancıların nüfuzunu sınırlandırmaya çalıştılar. Ne var ki, büyük ölçüde vergi gelirlerini artırmadaki beceriksizlikler nedeniyle sonuçsuz kalan bu çabalar, yüzyıl boyunca fiyatların dudak uçuklatacak şekilde altıya katlanmasına sebep olarak sorunu daha da şiddetlendirdi. 1900'de devletin bütçe açığı yılda 1 milyon doları aşmıştı, ancak Kaçar devleti gerek duyduğu vergi gelirlerini yükseltemeyecek ka-

dar zayıf durumdaydı.[9] Bu berbat döngüyü kırma çabasıyla devlet imtiyaz satmak ve borç almak için kolları sıvadı. Nasreddin Şah bu girişimi 1872'de, ileride ünlü haber ajansına adı verilecek olan Baron Julius de Reuter'a maden, demiryolları, tramvay yolları, baraj, yol ve sanayi tesisleri inşaatı için ruhsat satarak başlatmıştı. Satış bedeli 200.000 dolar ve yıllık kârdan yüzde 60 paydı. Curzon bu satışı "bir hükümdarlığın bütün kaynaklarını hayal bile edilmeyecek şekilde, tarihte hiç görülmedik ölçüde tamamen yabancı ellere teslim edişi" diye anlatıyordu.[10] Gerçekten de bu olası tekel tehlikesi özellikle Sen Petersburg'u ve Rus yanlısı saraylıları öyle hiddetlendirmişti ki, zorunlu olarak iptal edildi. Ancak gelecek yüzyılda büyük çalkantılara yol açacak olan petrol imtiyazının tohumları da böylece atılmıştı. Nasreddin Şah 1891'de ikinci bir hamleyle tütün satışı ve ihracatı tekelini bir başka İngilize, Binbaşı Talbot'a sattı. Bunun da iptal edilmesi gerekti, nedeni kısmen Rusların muhalefeti, kısmen de tüccarlarla dini liderlerin başını çektiği, ülke çapında düzenlenen boykottu. Bu tütün boykotu pek çok yönden Meşrutiyet Devrimi'nin kostümlü provası olmuştu.

Bu imtiyaz hakkı zorunlu olarak geri çekildiyse de Kaçarlar daha ufak çaplı imtiyazlar satmayı başardılar. Britanyalı firmalar Karun nehrinde hem dibi tarama hem de deniz yollarını işletme hakkını; güneyde yol ve telgraf hatları inşa etme ruhsatını; İsfahan, Buşir, Sultanabad ve Tebriz'de halı dokuma fabrikalarına parasal destek verme; banknot basımında tam yetkiye sahip Imperial Bank'i kurma hakkını; hepsinden önemlisi de güneybatıda petrol arama imtiyazını satın almışlardı. Böylelikle Anglo-Persian Oil Company'nin kuruluşuna zemin oluşturan D'Arcy İmtiyaz Antlaşması'na giden yolun kapısı açılmış oluyordu. Diğer yandan Rus firmaları Hazar Denizi'nde balık avlama; Enzeli'de gölün dibini tarama; kuzeyde petrol arama ve kendi sınırlarını Tahran, Tebriz ve Meşhed'e bağlayacak yollarla telgraf hatlarını inşa etme hakkını satın aldılar. Bundan başka Britanya ile Rusya arasında tarafsız kalan Belçikalılar, Tahran'da Abdülazim Türbesine'ne ulaşan demiryolunun yanı sıra tramvay hattı, sokak lambaları, şeker değirmeni ve cam fabrikası inşa ettiler. Yüzyılın sonuna gelindiğinde

İran'daki yabancı yatırımlar 60 milyon doları bulmuştu. Belki yüksek bir rakam değildi, ama yerel ticari çıkar sahipleri arasında kaygı yaratmaya yeterliydi.

Kaçarların "savunma modernizasyonu" konusundaki çabalarının fazla bir anlamı yoktu, aslında başkentte birkaç gösteriyle sınırlı kaldı. En göze çarpan projesi olan Kazak Tugayı için ancak 2.000 adam toplanabilmişti. Tahran polis kuvvetinde (*Nizamiye*) yer alanların sayısı 4.600'den azdı. Taşradakilerin çoğunun yerini almış olan baş darphane, artık madeni paraların ayarını bozuyor, dolayısıyla hükümete fazladan para kazandırıyor, ama bu arada da enflasyonu körüklüyordu. Merkezi, Top Meydanı'nda bulunan telgraf bürosu Tahran'la vilayetler arasında bağlantıyı sağlayarak şahın valilerini daha yakından izlemesine fırsat tanıyordu. Tuhaf da olsa aynı zamanda tütün krizi ve Meşrutiyet Devrimi sırasında muhalefetin şaha meydan okuması olanağını vermişti. 1872'de kurulan Posta ve Telgraf Bakanlığı, pul basıp mektup dağıtıyordu. Hükümet Matbaası'nda iki gazete basılmaktaydı: yeni atamaları bildiren *İttilaat* (Haber) ve resmi görüşü özetleyen *İran*. İkisi de Arapça terimler yerine Farsçalarını kullanmaya özen gösteriyordu.

Öte yandan reformların tacı Darü'l-fünun'du. 1852'de kurulan yüksekokulun misyonu "eşraf oğullarını" kamu hizmetine hazırlanmak üzere eğitmekti. 1900'e gelindiğinde 350'den fazla öğrencisiyle tam anlamıyla bir "politeknik" okulu olmuştu. Başarılı mezunlar Avrupa'da, daha çok da Rus ve Britanyalıların etkisini sınırlamak için Fransa ve Belçika'da öğrenim bursu kazanıyorlardı. Zaten öğretim üyelerinin çoğu Fransa ve Belçika'dan gelmekteydi. Yüzyılın sonunda devlet Tahran'da, İsfahan'da ve Tebriz'de dört ortaöğrenim kurumu; beş tane de Darü'l-fünun'la ilişkili fakülte açtı: iki askeri okul, tarım, siyasal bilgiler ve yabancı diller okulları. Sonuncusu Devlet Matbaası sayesinde 160'ı aşkın kitap yayımlamıştı. Bunlardan 80 tanesi tıp, askerlik ve dil dersi kitaplarıydı, 10 tanesi seyahatname (biri Nasreddin Şah'ın Avrupa yolculuğunu anlatıyordu); 10 tanesi Batı klasiklerinin kısaltılmış çevirileri (örneğin, Defoe'dan *Robinson Crusoe*, Dumas'dan *Üç Silahşörler*,

Verne'den *Seksen Günde Devr-i Âlem*, Descartes'tan *Metot Üzerine Konuşma*, Newton'dan *Principia* (Matematik İlkeleri) ve Darwin'den *Türlerin Kökeni*); aralarında Kral XIV. Louis, Napoléon, Büyük Petro, Çar I. Nikolay, İmparator I. Wilhelm'in de bulunduğu dünya çapındaki ünlü kişilere ait 20 yaşamöyküsü ve en önemlisi de, İran hakkında çoğu Avrupalıların kaleminden çıkma İslamiyet öncesi dönemi de içeren 10 tarih kitabı. Dolayısıyla İranlılar bir yandan kendi geçmişlerini, diğer yandan da Batılı gözüyle dünya tarihini öğrenmeye başlamışlardı. Siyasal Bilgiler Okulu'nun kurucusu Müşirü'd-devle bu yeni fikirlerin savunucusuydu. Yurtdışındaki elçiliklerde uzun süre hizmet verdikten sonra ülkesine dönünce millet, milliyet, devlet egemenliği ve tam anlamıyla yurttaş olmak için *raiyyet* (halk, tebaa) gerektiği hakkında daha çok yazmaya başlamıştı.

Nasreddin Şah 1848 yılında hükümdar olduğunda Avrupa ile temastan yanaydı. Fakat saltanatının son yıllarında yabancı fikirlerden öyle korkmuştu ki, artık hükümette Brüksel'in lahana mı, yoksa bir şehir mi olduğunu bilmeyen bakanların olmasını tercih ettiği yolunda söylentiler dolaşıyordu. Yine de yurtdışına diplomatik temsilciler, Fransa ile Belçika'ya da düzenli öğrenciler göndermeyi sürdürdü. Aynı zamanda faaliyetlerini sağlık ve eğitim alanlarıyla sınırlı tutmaları ve yalnızca dini azınlıklar arasında propaganda yapmaları koşuluyla Hıristiyan misyonerlere de göz yumdu. Fransız Katolikleri Urmiye Gölü dolaylarındaki Ermeniler ve Süryaniler arasında çalışmaya başlamışlardı; arkasından ülke geneline yayılan otuzu aşkın tesis kurdular. Amerikalı Presbiteryenler kuzeye; Anglikanlar güneye; Alliance Française ise Tahran, Tebriz ve İsfahan'a odaklanma eğilimindeydiler. Fransız Yahudi derneği olan Alliance Israélite ise Hemedan, İsfahan ve Tahran'da okullar açtı. Hindistan'daki Zerdüşti cemaatiyse benzer bir yaklaşımla Yezd'deki dindaşları için bir okula parasal destek veriyordu.

Aynı anda İranlı özel girişimciler bir dizi mütevazı yatırım yapıyorlardı: Tahran, Tebriz, Reşt ve Meşhed'de elektrik santralleri –sonuncusu ana türbeyi aydınlatmak içindi– Mazenderan'da şeker değirmeni, Gilan'da ipek fabrikası, Tahran'da iplik fabrikası, Tah-

ran ve İsfahan'da matbaa ve gazete kâğıdı imalathaneleri... Yerli sanayileri yabancı rekabetten korumak amacıyla anonim şirketler kurdular. Tahran ve Tebriz'deki halk kütüphaneleriyle biri kız okulu olmak üzere on ortaöğrenim kurumuna kaynak ayırdılar. Reform yanlısı gazetelere mali destek verdiler: Tahran'da *Terbiyet* (Eğitim), Tebriz'de *Himmet* (Emek), Kalküta'da *Hablü'l-metin* (sözlük anlamı sağlam ip, buradaki anlamı İslam dini), İstanbul'da *Ahter* (Yıldız), Kahire'de *Perveriş* (Eğitim) ve Londra'da *Kanun* (Yasa). Aynı zamanda yarı resmi topluluklar örgütlediler – Ulusal Dernek, İnsanlık Derneği, Devrimci Komite, Avrupalı Masonları örnek alan Gizli Cemiyet vb.. Yüzyılın sonunda böyle gruplar yönetim reformlarına duyulan acil ihtiyacı tartışmak için sessizce toplanıyorlardı. Kısaca, ülkede artık sayıları üç bini bulmasa ve üyelerinin çoğu eski seçkin tabakadan gelse de bağımsız bir aydınlar grubu vardı. 1896'da bir muhalif Abdülazim Türbesi'nde Nasreddin Şah'a tek başına suikast düzenlediği zaman, kimilerinin mutlakıyet çağının nihayet son bulduğunu düşünmesi hiç de şaşırtıcı değildi. Yeni hükümdar Muzaffereddin yeni dünyaya çok daha açık olmasıyla tanınıyordu. Suikastçının sıktığı kurşun Nasreddin Şah'ın canından daha fazlasına kıymıştı. Eski düzenin sonunu getirmişti.

Devrimin Getirdikleri

Devrimin uzun vadeli nedenlerinin kökleri 19. yüzyılda atılmıştı; kısa vadelileriyse 1904-05 arasında devletin iflası ve tırmanan enflasyonla gelen ekonomik bunalımın körüklediği nedenlerdi. Devlet harcamalarını karşılayamayan Muzaffereddin Şah, arazi vergilerini artıracağı ve iç borçları ödemeyeceği tehdidinde bulundu. Ayrıca, Britanya ve Rus bankalarından aldığı 4 milyon sterlinlik borcun üstüne yeni krediler için yine onların kapısını çalıyordu. Onlar da bütün gümrük sisteminin Mösyö Naus'un yönetimindeki Belçikalı idarecilere devredilmesi koşuluyla bunu kabul ettiler. Mösyö Naus Britanya ile Rusya'ya eski borçların ödemelerine öncelik verileceğine dair söz vermişti.[11] Naus'un Yahudi kökenli ol-

duğu, Müslümanlardan çok Ermenileri işe almayı tercih ettiği, yerli tüccarlara uygulanan gümrük tarifelerini korkunç oranlarda artırmayı tasarladığı ve geleneksel mustavfi sisteminden tümüyle habersiz olmasına rağmen maliye bakanı olmaya heveslendiği yollu söylentiler dolaşıyordu. 1905 yılının Muharrem ayında düşmanları onu bir kıyafet balosunda molla kılığında gösteren bir fotoğrafı sağda solda dağıtmışlardı.[12] Britanya temsilciliği mali krizi şöyle özetliyordu:[13]

> 1906 yılı İran tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıydı, çünkü parlamenter kurumları getirmişti. İran'ın uzun zamandır içinden geçtiği koşullar giderek dayanılmazlaşıyordu. Şah, hükümetin ve ülkenin kaymağını yiyen yozlaşmış saray çevresine paçasını tamamen kaptırmıştı. Babasından miras kalan hazinelerle imparatorluğun ve ülkenin arazilerini elden çıkarmıştı. Dış borçlardan medet ummak zorunda kalmış, buradan gelen paraları ya dış seyahatlere harcamış ya da saraylılara saçmıştı. Bütçe açığı vardı ve ülkenin borcu günden güne büyüyordu. Yine dışarıya borçlanmaktan başka yol görünmüyordu ve bu borcun ancak ülkenin bağımsızlığına fiilen son verecek koşullarda verileceğine inanılmaktaydı. Birtakım genç ve başına buyruk kimseler gerçeklerin farkındaydı ve borç almak niyetiyle yürütülen pazarlıklara katılmak için hükümet tarafından görevlendirildiler.

Ülke aynı zamanda şiddetli enflasyon yükünü de çekiyordu, ekmeğin fiyatı yüzde 90, şekerin fiyatı yüzde 33 artmıştı. Enflasyona yol açan nedenler kötü hasadın yanı sıra kolera salgını, 1905 Rus-Japon Savaşı'nın kuzey ticaretini ansızın sekteye uğratması ve bu savaşın Çarlık Rusyası'nda yarattığı kargaşanın bileşimiydi. 1905 Haziran'ında Tahran'da öfkeli kadınlar gösteri yapıyor, bir gözlemcinin aktardığı sözlerle, şahın valisine "ağızlarına geleni söylüyorlardı."[14] 1905'in Kasım ayı geldiğinde vali halkın dikkatini başka bir yöne çekme çabasıyla pazarı suçlamış, önde gelen üç şeker tüccarını falakaya yatırmıştı. Bunlardan yetmiş yaşındaki yaşlı bir ithalatçı, yardımsever faaliyetlerinden dolayı çok saygı duyulan biriydi. Pazardaki bütün işyerleri kepenk indirdi ve valinin görevden alınması talep edildi. Gözlemcinin anlattıklarına göre fala-

ka haberi şimşek gibi "pazarlarda çakmış" ve dükkân sahiplerinin kepenk indirmesine yol açmıştı.[15] Bu arada Meşhed'de ekmek ayaklanmalarına katılanlar sarayla ilişkili bir mısır tüccarının evine saldırdı, adam da özel korumalarına, İmam Rıza Türbesi'ne sığınmış göstericilerden kırkını vurmalarını buyurarak karşılık verdi. Yöredeki yaşlı din adamlarından biri ayaklanmanın genel huzursuzluk halini yansıttığını açıklamıştı.[16]

> Haşmetlim. Hâkimiyetiniz sarsılıyor. Tebaanız el açmak zorunda bırakıldı. Açgözlülükleri ve kana susamışlıkları sınır tanımayan valiler ve memurlar tarafından eziyet görüyor ve sömürülüyorlar. Geçen yıl vergisini peşin ödeyemeyen mükellefler kızlarını Türkmen ve Ermeni tacirlere satmaya mecbur oldu, onlar da kızları Ruslara köle olarak sattılar. Tebaanızdan binlercesi bu zulümden kaçıp Rusya'ya gitmek zorunda kaldı... Çare bulunmazsa, memleket parçalanacak. Britanyalılar Sistan ile Belucistan'ı alacaklar; Ruslar öbür tarafları; Osmanlıların da kendi planları var... Haşmetlim, ecnebiler tarafından hapse atılma korkusuyla yaşayan on beş milyon insanın haline kulak verin.

Bir sosyolog, kadınların köle olarak alınıp satılmasına şöyle bir değinilmesini kullanarak Meşrutiyet Devrimi'nde "asıl" meselenin cinsiyet olduğunu iddia etmişti.[17]

Başka sürtüşmelerle kriz daha da büyüdü. Kirman'da Şeyhilerle Müteşerrilerin ayaklanmaları valinin istifa etmesine, yerli bir mücahidin falakaya yatırılmasına, iki göstericinin öldürülmesine neden olmuş, mahallesi yağmalanan Yahudi cemaati günah keçisi ilan edilmişti. 1906 yazında Tahran'da şube açmak için arsa arayan Rus Bankası, bitişiğindeki kimsesizler mezarlığını satın aldı. Ölülerin mezarlarından çıkarılması Necef'te bile geniş çaplı protestolara yol açtı ve banka binasına saldırılar düzenlendi. Muharrem ile çakışan ertesi hafta Kazaklar tanınmış bir lutiyi tutuklayarak gösterilerin elebaşlarını sınır dışı ettiler ve Cuma Camii'ni basarak yaşlı bir seyyidi öldürdüler. Seyyidin cenazesi valiyi modern Yezidi diye lanetleyen kadınların da aralarında olduğu ve erkeklerin şehit olmaya hazır olduklarını gösteren beyaz kefenler giydikleri geniş kitleleri bir araya toplamıştı.

Bu çatışmalar iki büyük protestoya, onlar da yazılı bir anayasa taslağına zemin hazırladı. Haziran 1906'da Tahran'ın en saygın üç müctehidinden ikisi olan Seyyid Abdullah Behbehani ile Seyyid Muhammed Tabatabai önderliğinde bin kadar medrese öğrencisi Kum kentindeki türbeye yürüdüler. Daha sonraki anlatımlarda, üç müctehid kendi yaşadıkları döneme hiç de uygun düşmeyecek biçimde ayetullah olarak tanıtılacaklardı. Oysa ayetullah unvanı, tıpkı hüccetü'l-islam gibi Meşrutiyet Devrimi sonrasına kadar rağbet görmemişti. Bu iki müctehid Kum kentinde üçüncü kıdemli müctehid olan Şeyh Fazlullah Nuri'yle birleşti. Üçü birlikte kitleleri Kerbela ve Necef'e yönlendirecekleri tehdidinde bulunuyorlardı. Böylelikle şah hem Naus'u hem de valiyi görevden almaz, Kirman krizini çözmez, banka inşaatını durdurmaz ve daha da önemlisi bir *Adalethane* kurmazsa ülkeyi din hizmetlerinden yoksun bırakacaklardı. Kısacası, ulema greve gitmekle tehdit ediyordu. Kadın göstericiler arasında, kriz devam ederse nikâhları mecburen Mösyö Naus'un kıyacağı şakaları yapılıyordu.

Aynı hafta içerisinde kimileri gizli cemiyetlerde faaliyet gösteren Tahranlı bir grup tüccar, yaz aylarında Tahran'ın kuzeyindeki yaylalara çekilen Britanya temsilciliğine başvurmuştu. Temsilcilik Londra'ya gönderdiği gizli tutanakta aşağıdaki olaylara nasıl karıştığını anlatıyordu:[18]

> Silahlı çatışmanın ardından göründüğü kadarıyla hükümet o gün için kazanmıştı. Şehir askeri birliklerin elindeydi. Popüler liderler kaçmıştı. Pazar yerlerini askerler işgal etmişti ve sığınacak yer kalmamış gibiydi. Bu koşullar altında halkın eski ve kadim geleneği uygulamaktan başka çaresi kalmıyordu: sığınma kuralı. Bütün çıkış yolları kapalı olunca bu çarenin benimsenmesine karar verildi. İki kişi Gulak'taki temsilciliği ziyaret ederek eğer kalabalık Britanya temsilciliğine sığınacak olursa, maslahatgüzarın onları dışarı çıkarmak için askeri yardım çağırıp çağırmayacağını sordu. Sayın Grant Duff, böyle bir çareye başvurulmak zorunda kalınmasaydı keşke, dedi ama eğer gelecek olurlarsa İran'da kabul gören geleneği durduracak gücü olmadığını da söyledi... Ertesi akşam elli tüccarla mollalar temsilciliğe geldiler ve gece kalacakları yerlere çekildiler. Sayıları giderek artıyordu, çok geçmeden temsilciliğin bahçesindekilerin sayısı 14.000'i bulmuştu.

Protestocuların çoğu pazaryerinden uzaklaştırılmışlardı. Lonca ihtiyar heyeti çeşitli esnaf ve zanaatkâra çadır tahsis etti. Bir ziyaretçi "bütün loncaların, hatta ayakkabı tamircilerinin, ceviz satıcılarının ve tenekecilerin kendilerine ait çadırları" olduğunu söyleyerek, en az beş yüz çadır saymıştı.[19] Temsilcilik düzenin sağlandığını, birkaç "çiçeklik" ve "üstüne dini yazılar kazınmış birkaç ağaç kabuğu" dışında hasar gören bir şey olmadığını rapor etti. Bu arada organizasyon komitesi hem kadınların dışarıdaki gösterilerini düzenliyor hem de kampa yeni gelenleri sıkı denetimden geçiriyordu. Yalnızca Darü'l-fünun'daki öğretim üyeleriyle öğrencilerin girişine izin verilmekteydi. Yeni gelenlerle birlikte kamp "anayasal devlet", hatta "cumhuriyetçiliğin yararları" üstüne ders verilen "siyasal bilgiler açık hava okuluna" benzemişti.[20] Bazıları Belçika'da sembolik kralın başında bulunduğu parlamenter hükümetin anayasasını tercüme etmeye koyulmuştu. Organizasyon komitesi aynı zamanda uzayan greve dayanacak durumda olmayanlara yardım etmek için zengin tüccarlardan bağış topluyordu. Bağış yapanlardan birinin günlüğünde şöyle yazıyordu:[21]

> Mürtecilerin genç marangozlarla hızarcılar arasına nifak tohumları ektiklerini duyduğum günü hatırlıyorum. Rızklarının kesilmesine öfkelenen marangozlar bütün olup bitenden ne çıkarları olacağını bilmek istiyorlardı. Cahil ve akıldan mahrum olan diğerleriyse mantıklı herhangi bir tartışmayı kabul etmeye gönülsüzdüler. Eğer bu iki sorumsuz grup hareketi terk etse, her şey mahvolurdu. Neyse ki onları kalmaya ikna ettik.

Sonunda organizasyon komitesi modern eğitimli meslektaşlarının öğüdüne kulak vererek şahtan yalnızca Adalethane istemekle kalmayıp, seçilmiş bir Ulusal Meclis (*Meclis-i Milli*) tarafından hazırlanacak yazılı bir anayasa da talep etti.

Başlangıçta saray, protestocuları "Babi kâfirleri" ve "İngilizlere satılmış hainler" olarak ciddiye almamış, ne olduğu anlaşılmayan bir İslami Meclis kurma sözü vererek onları yatıştırmayı denemişti. Fakat genel grevin sürmesi, vilayetlerde telgrafın engellenmesi, Bakû ve Tiflis'teki göçmen topluluklarının silahlı müda-

hale tehditleri ve "ölümcül" darbe olarak da Kazakların sarayı terk etmeye kalkışmasıyla birlikte geri adım atmak zorunda kalmıştı.[22] Olaylara tanık olan birinin, ünlü İngiliz tarihçi Edward Browne'a yönelttiği bir soruda söylediği gibi, "Genel grev ve ayaklanma tehdidi karşısında silahsız, ücreti ödenmeyen, hırpani, açlıktan nefesi kokmuş askerleriyle şah ne yapabilir? Hükümetin aşağı inmesi ve kendinden istenenlerin hepsini yapması gerekmekteydi."[23] 5 Ağustos 1906 günü, ilk protestocuların Britanya temsilciliğine sığınmasından üç hafta sonra, Muzaffereddin Şah, Kurucu Meclis için genel seçimlerin yapılacağını duyuran resmi bildiriyi yayımladı. 5 Ağustos, İran'da hâlâ Meşrutiyet Günü olarak kutlanmaktadır.

Anayasa

Apar topar Tahran'da bir araya gelen Kurucu Meclis, Ulusal Meclis'in üyelerinin seçilmesi için bir seçim yasası çıkardı. Delegelerin çoğu tüccarlar, din adamları, lonca büyükleri ve liberal seçkinlerden oluşuyordu, bunlar kendilerini yeni aydınlar grubu olarak görmekteydiler. Hazırladıkları seçim yasası nüfusu altı sınıfa (*tabaka*) ayıran karmaşık bir taslaktı: Kaçar beyleri, ulema ve medrese öğrencileri, âyan ile eşraf, "iş dünyasında belli bir yere sahip" tüccarlar, en az 1.000 toman (1 toman = 10.000 dinar) değerinde tarım arazisine sahip toprak ağaları ve yasal bir loncaya mensup olup yörede en azından "ortalama kira" ödeyen "esnaf ve zanaatkârlar."[24] Hamallar, ameleler ve deve sürücüleri gibi düşük ücretli işler hariç tutulmuştu. Yasa aynı zamanda seçmenleri 156 bölgeye ayırmış, Tahran'a 96 sandalye tahsis etmişti. Adayların Farsça okuyup yazmaları ve konuşabilmeleri şartı aranıyordu. Vilayetlerdeki seçimler iki aşamalı yapılacaktı: Ulusal Meclis'e katılacak vilayet temsilcilerini seçmek üzere vilayet başkentine seçilecek her delege bütün seçim bölgelerinde her bir "sınıf" tarafından seçilecekti. Tahran, şahın oturduğu Ark mahallesi dışında, dört ana mahalleyi temsil eden dört bölgeye ayrılmıştı. Tahran'daki seçimler tek aşamalı olacaktı: Kaçar beylerine dört, toprak ağaları-

na on, din adamlarına dört, yerleşik loncalaraysa otuz iki sandalye ayrılmıştı. Seçmen yaşı yirmi beşti. Kadınların oy kullanma hakkının gündeme bile gelmediğini belirtmeye gerek yoktur herhalde.

Bu önemli olaylar, özellikle de Ulusal Meclis seçimleri çeşitli partilerin, örgütlerin ve gazetelerin kurulmasına yol açtı. Vilayetlerde şaşmaz şekilde pazar tarafından yönlendirilen yerel nüfus, bölgesel meclisler (*encümenler*) oluşturdu. Tahran'da otuz kadar mesleki ve etnik grup *Esnaf* Cemiyeti (Loncalar), *Mustavfiler* (Muhasebeciler), *Danişmendan* (Bilginler), *Tullab* (Öğrenciler) Zerdüştiler, Ermeniler, Yahudiler, Güneyliler, Azerbaycanlılar gibi adlar verdikleri kendi özel örgütlerini kurdular. Son grubun başında Kafkasya'daki Sosyal Demokrat Parti'yle ilişkili Tebrizli tüccarlar vardı. Öte yandan iki yıl önce Bakû'de çalışan İranlı aydınlar *Himmet* (Emek) adında bir topluluk kurmuş ve Rus Sosyal Demokrat Partisi'yle birlikte çalışmaya başlamışlardı.

Basın daha da etkindi. Devrimin hemen öncesinde altı olan gazete sayısı Kurucu Meclis'in açılışında doksanı aşmıştı. Aydınlar daha önceki yıllarda tehlikeli diye görülen kavramları ortaya dökmek için kolları sıvıyorlardı. Pek çok yayına isim verilirken başta hürriyet, eşitlik ve kardeşlik olmak üzere bu kavramlardan esinlenilmişti: *Bidari* (Uyanış), *Terakki* (İlerleme), *Temeddün* (Uygarlık), *Vatan*, *Âdemiyet* (İnsanlık), *Ümit*, *Asr-ı Nev* (Yeni Çağ), *Nida-yı Vatan* (Yurdun Sesi), *İstiklal*, *Islah*, *İkbal*, *Hukuk*, *Hakikat*, *Adalet*, *Azadi* (Serbestlik), *Musavat* (Eşitlik) ve *Ahavat* (Kardeşlik). Diğer devrimlerdeki gibi sansürün kaldırılması engelleri yıkmıştı. Browne'a göre en çok rağbet gören gazetelerden *Sur-i İsrafil* (İsrafil'in Borusu) dinsel çağrışımlı adına rağmen düpedüz aşırılık yanlısı ve laikti.[25] Büyük bir bölümü sözlük yazarı Dehhüda tarafından, hepsi modern Farsçayla kaleme alınan yazılarda, siyasal yorumlarla birlikte taşlamalar ve şiirler bir aradaydı. Toprak sahibi ulema da dahil bütün zenginler sınıfını "sıradan halkı" (*avam*) sömürmek ve "cahil" bırakmakla eleştiriyordu. 5.000'i bulan tirajıyla öbür gazeteleri sollamıştı. Dehhüda ilahiyat okuduğu ve İslam dini konusunda geniş bilgi sahibi olduğu için ulemaya ilişkin yer-

gileri daha da iğneleyiciydi. Kuşkusuz muhafazakârların *Sur-i İsrafil* gazetesini hedef almaları uzun sürmeyecekti.

Ulusal Meclis 1906 Ekim'inde açıldı. Tüccarlar ve lonca büyükleri dahil olmak üzere altmıştan fazla pazar esnafı; yirmi beş din adamı ve elli kadar toprak ağası, yerli seçkin ve kıdemli memur vardı mecliste.[26] Üyeler yavaş yavaş iki akışkan parti çatısı altında toplandılar: *Mutedil* (Ilımlılar) ve *Azadiha* (Liberaller). İlkinin başını 1905'te Naus'a karşı yapılan gösterilere de önderlik eden şal toptancısı bir tüccarla Britanya temsilciliğine sığınma girişimine mali yardım yapan eski bir saray darphanesi görevlisi çekiyordu. Kendileri mebus olmasalar da parlamentodaki tartışmalara katılan Seyyid Tabatabai ile Seyyid Behbehani'nin desteğini kazanmışlardı. Çoğu gün Ilımlılar çoğunluktaydı. Liberallerin başında Tebrizli, güzel konuşan biri olan Hasan Takizade vardı. Hayata din adamı olarak atılmış ve hâlâ sarık takıyor olsa da, başta modern bilim olmak üzere modern fikirlerden, özellikle de Bakû'ye yaptığı geziden sonra giderek daha çok etkileniyordu. Takizade de Dehhüda gibi birçok bakımdan entelijensiyanın ilk kuşak üyelerinin tipik bir örneğiydi.

Liberaller ile Ilımlılar hem Muzaffereddin Şah'ın, hem de ilk bildirinin ilan edilmesinin hemen ardından o ölünce yerine geçen ve hükümdarlığın vaatlerini sulandırma çabasıyla daha modern olan *meşrutiyet* (anayasal) kavramı yerine *meşrut* (şartlı) terimini geçirmeye çalışan Muhammed Ali Şah'ın kabul edebileceği bir anayasa taslağını hazırlamak için birlikte çalışıyorlardı.[27] Biri Temel Yasa, diğeri Temel Yasa Eki diye bilinen iki nihai belge Belçika Anayasası örnek alınarak kaleme alınmıştı. Gözlemcilere göre hepsi Darü'l-fünun mezunu olan her iki belgenin hazırlayıcıları, yürütme, yasama ve yargı arasındaki klasik kuvvetler ayrılığı ilkesine dayalı anayasal bir monarşi kurmayı amaçlıyorlardı.[28] Bu iki belge ufak tefek değişikliklerle 1979 devrimine kadar –en azından kâğıt üstünde– ülkenin temel yasası olarak varlığını sürdürdü.

Temel yasalar şaha, yürütmenin başı olma, silahlı kuvvetlere komuta etme, savaş ve barış ilan etme, yasa tasarılarını imzalama ve kabinedeki bakanlar da dahil olmak üzere üst düzey devlet me-

murlarını atama konularında kâğıt üstünde ayrıcalıklar tanıyordu. Fakat şahın Ulusal Meclis'in huzurunda ant içmesi, meclisin seçtiği bakanları kabul etmesi ve meclisten geçen yasa taslaklarını imzalaması gerekmekteydi. Şahın elinde tek bir imtiyaz kalmıştı: Altmış üyeli senatoya otuz senatörü atama hakkı. Ancak ilk senato 1949'a dek toplanmadığı için bu da içi boş bir yetkiydi.

Meclis yeni anayasanın temel unsuru olmak üzere tasarlanmıştı. "Bütün halkın temsilcisi" olarak "kanunlar, kararnameler, bütçeler, antlaşmalar, borçlar, tekeller ve ayrıcalıklar" konularında son söz hakkına sahipti. Saray bütçesi bile meclisin denetiminden geçiyordu. "Devletin ve halkın refahını ilgilendiren" her konuyu soruşturma ve önlem alınmasını önerme yetkisi de vardı. Görev süresi iki tam yıldı ve bu süre boyunca üyeleri dokunulmazlık hakkından yararlanırdı. Kabinedeki bakanları seçme yetkisi de meclisteydi. "Bakanların şahtan aldıkları sözlü ya da yazılı talimatları bahane ederek sorumluluktan kaçamayacakları" bile anayasada açıkça belirtilmişti: "Eğer Ulusal Meclis ya da Senato salt çoğunlukla kabineden ya da kabinedeki belli bir bakandan hoşnut olmadığını ilan ederse, o kabine ya da bakan istifa edecektir."

Anayasanın maddelerinde daha pek çok önemli hüküm yer almaktaydı. Vilayet meclislerine resmiyet kazandırmış ve genel valilere bağlı kurumlar olarak şekillenmelerini sağlamıştı. Yurttaşlara bir dizi temel insan hakkı getirilmişti: insan hayatının, mülkiyetinin ve şerefinin korunması; ifade, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü; yasalar önünde eşitlik; adil yargılanma hakkı; keyfi tutuklanmama güvencesi. Eşit genişlikte yeşil, beyaz ve kırmızı renklerde ki yatay şeritlerden oluşan ulusal bayrak kabul edildi; bu renkler tarihsel olarak Şiilik ile ilişkilendirilmiştir. Ülkenin bayrağındaki bu renkler günümüzde de korunmaktadır. Kaçarlara tanınan ayrıcalık gereği, yeni belirlenen bu üç rengin üzerine Aslan ve Güneş arması da eklenmişti.

Ne var ki, en önemli ödünler genel olarak İslam dinine ve özel olarak da Şiiliğe verilmişti. Şiilik İran'ın resmi dini olmuştu. Kabinede yalnızca Şii Müslümanlar yer alabilecekti. Yürütme organı "kâfir" kitaplarını, "din karşıtı" dernekleri ve "habis fikirleri" ya-

saklayabiliyordu. Yargı devlet ve din mahkemeleri olarak bölünmüştü, ikincisinde şeriatı uygulama yetkisi din adamlarının elindeydi. Yasama organının şeriata aykırı yasalar çıkarmasına izin verilmezdi. Bunlara itaat edilmesini sağlamak için Ulusal Meclis tarafından tek görevi yasaları denetlemek olan Muhafızlar Konseyi'ne kıdemli din adamları seçilirdi. Konsey görevini Kıyamet Günü gelip çatana ve Mehdi ortaya çıkana dek sürdürecekti. Ama böyle bir Muhafızlar Konseyi 1979 devriminin ertesine dek toplanmadı.

Anayasanın kaleme alınmasında etkili olan kişi Avrupa'dan yeni dönmüş Mirza Hüseyin Han Müşirü'l-mülk adlı biriydi, 1907'de babası ölünce Müşirü'd-devle unvanını almıştı. Sonraki yirmi yıl boyunca, Rıza Şah ortaya çıkana kadar, pek çok bakımdan ulusal politikalarda liderlik rolünü üstlenen yeni seçkinlerin tipik bir örneğiydi. Nainli köklü bir mustavfi ailesinden gelme babasından miras kalan geniş arazileri vardı, ayrıca varlıklı bir din adamı ailesinden kız almıştı. Moskova ve Paris'te öğrenim gören Müşirü'd-devle akıcı Rusça ve Fransızca konuşurdu. Yalnızca ilk seçim sistemini ve temel yasaları tasarlamakla kalmamış, ulusal bayrağı da o çizmiş, İçişleri Bakanlığı'nı Rusya'dakini örnek alarak düzenlemişti.[29] Sonraki yirmi yıl içinde Müşirü'd-devle dört kabineye başkanlık etti, sekiz kez Savaş Bakanlığı ve beş kez de Adalet Bakanlığı olmak üzere on sekiz kabinede çeşitli görevler aldı. Ayrıca Londra ve Sen Petersburg'da baş temsilci olarak hizmet verdi. Emekli olduktan sonra yazdığı *İran-i Bâstân* (Eski İran) adlı çoksatan kitabında okurlara İslamiyet öncesi İran'ı yurtsever bir dille anlatıyordu. Kardeşi Müteminü'l-mülk 1909'dan 1925'e kadar parlamentoda önce vekil, arkasından da Meclis Başkanı olarak etkin görev almıştı. 1925'te çıkan soyadı kanunuyla birlikte iki kardeş Pirnia soyadını benimsediler. Britanyalılar zaman zaman onları "ilerici," "dürüst" ve "zeki" kimseler olarak överlerdi. Çıkarlarının Londra'yla uyuşmadığı zamanlarda da onlara "korkak," fena halde "zengin" ve aşırı "milliyetçi" damgasını yapıştırmaktan geri kalmamışlardı. Liberal âyana karşı Britanyalıların alışılmış yaklaşımı böyleydi.

1907 Ağustos'unda parlamentonun seçtiği ilk kabinede ağırlık âyandaydı. Müşirü'd-devle'nin akrabası olan Müşirü's-sultan hem

kabinenin başıydı hem de İçişleri Bakanı. O da eski bir mustavfi ailesinden geliyordu, daha önce de taşra valisi ve şahın haznedarı olarak hizmet etmişti. Britanya temsilciliği onu "eski ekolden" gelen ve "reform hareketinde" yer almamış biri olarak tanıyordu.[30] Müşirü'd-devle ise adalet bakanlığı koltuğunu babasından devralmıştı. Dışişleri Bakanı Saadü'd-devle on yıldan uzun bir süreyle Brüksel'de İran'ı temsil etmiş ve Naus'a karşı düzenlenen protesto hareketinin başlatılmasına yardımcı olmuş biriydi. Maliye Bakanı Kevamü'd-devle öğrenimini Fransa'da görmüştü, toprak sahibi zengin bir ailenin oğluydu, edebiyata yeteneği vardı. Savaş Bakanı Mustavfi'l-memalik'e hem bu unvan hem de büyük serveti Nasreddin Şah'ın baş veziri olan babasından miras kalmıştı. 1900'den başlayarak 1907'ye dek Paris'te yaşamıştı. Ticaret Bakanı Mecdü'l-mülk'ün geldiği aile birkaç vezirin yanı sıra hükümdarlık darphanesine denetçiler yetiştirmişti. Eğitim Bakanı Neyrü'l-mülk 1897'den 1904'e dek Darü'l-fünun'un başındaydı. Yaşlı ve sakattı, onun adına bakanlık işlerini oğlu yürütüyordu. Son olarak Bayındırlık Bakanı Mühendisü'l-memalik Avrupa gezilerinde Muzafereddin Şah'a eşlik etmiş, Fransa'da okumuş seçkin bir matematikçiydi. Britanya temsilciliği onun makamını kullanarak İran'da yol inşaatları yapmak için Britanya şirketlerinden para sızdırdığını iddia ediyordu. Çok geçmeden yeni düzene "ü'd-devle, ü's-sultan ve ü'l-memalik" lakaplarının takılmasına şaşmamalı.

İç Savaş

Muhammed Ali Şah 1907 yılı Ocak ayında tahta çıktığı zaman parlamenter iradeye boyun eğmek ve temel yasaları imzalamaktan başka seçeneği yoktu. Bununla birlikte birkaç ay içinde durumu giderek iyileşti, derken 1908 Haziran'ına gelindiğinde Kazakları Meclis'e karşı tipik bir askeri darbeye yönlendirecek kadar güçlenmişti. Talihinin dönmesine yol açan birbirinden bağımsız üç neden vardı.

İlki, 1907'de İngiliz-Rus Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte meşrutiyetçilerin yaşadığı ciddi gerilemeydi. Almanya'nın gide-

rek güçlenmesi yüzünden korkuya kapılan Britanya, artık İran da içinde olmak üzere Asya genelinde Rusya'yla uzun zamandır süregelen anlaşmazlıkları çözüme ulaştırmaya karar vermişti. Antlaşma İran'ı üç bölgeye ayırıyordu. İsfahan dahil kuzey bölgesi Rusya'ya; Kirman, Sistan ve Belucistan başta olmak üzere güneybatı bölgeleri Britanya'ya tahsis edildi; geri kalan topraklarsa "tarafsız bölge" olarak belirlendi. İki devlet yalnızca kendilerine ayrılan bölgede imtiyaz aramayı; Belçikalı gümrük memurlarını yerlerinde bırakmayı; önceki borçların geri ödemeleri için gümrük gelirlerini kullanmayı kararlaştırdılar. Meşrutiyetçiler hem ihanete uğradıklarını hem de şahla sürdürülen pazarlıklarda dışlandıklarını düşünüyorlardı.[31] Antlaşma aynı zamanda İranlılara sıkı bir reel politik dersi vermişti, iki "komşu" ne kadar yırtıcı olurlarsa olsunlar, kendi aralarındaki düşmanlıkları bir kenara bıraktıklarında daha da tehlikeli hale gelebilirlerdi. 1907 antlaşması 20. yüzyılın ortalarına kadar İranlıların başına bela olmayı sürdürdü.

İkincisi, Meclis'in vergi sisteminde reform yapmaya kalkışmasıyla birlikte karşılaştığı kaçınılmaz tepkiydi. Mültezimlik görevinin ihaleyle dağıtıldığı uygulamaya kısıtlamalar getirildi. Devlet topraklarını şahın hazinesinden Maliye Bakanlığı'na devretti. Bakanlığa vilayet mustavfilerini denetleme yetkisi tanıdı. Saray hazinesinin tahsisatını azalttı; sarayın ahırlarını, cephaneliklerini, mutfaklarını, fırınlarını, depolarını, haremini ve atölyelerini düzene sokmak zorunda kaldı. Hatta zorunlu olarak Davul Kulesi'ni de kapattı. Abdullah Mustavfi uzun uzadıya yazdığı anılarında genç vekillerin modern olan her şeyin etkisinde kaldıklarını, bu nedenle ortaçağın "kutsal emanetleri" kadar saygıdeğer kurumları bir kalemde sildiklerini aktarıyordu.[32] Liberallerden biri Maliye Bakanlığı'nın artık toprak sahiplerinin vergilerini ayni değil de nakdi ödemelerini sağlayacak şekilde ölçekleri güncellemelerini önermişti. Bir başkası sarayın bütün aylıklarıyla tuyullarının iptal edilmesini talep etti. Şahın borçlarını karşılamak için aile mücevherlerini satmasını öneren bile vardı.[33] Aynı kişi alaylı bir dille şahın haremindeki mali duruma kafa yormaktan gözüne uyku girmediğini bile eklemişti. Bu tartışmaların kurdu olan biri, o günlerde sık du-

yulan küfürlerin arasında "saray damadı" ya da "saray bekçisi" olduğunu da yazar. "Bu yalakalar" diye açıklar, "öyle el üstünde tutulurlardı ki, bütün Tahran'da mutlakıyeti onlar kadar bağnazca savunan kimseyi bulamazdınız."[34]

Üçüncüsü, bazı liberallerin daha geniş kapsamlı laik reformlar önererek tepkileri daha da şiddetlendirmesiydi. Ulemayı verdikleri yüce vaazlarla pisliklerini örtbas etmekle suçluyorlardı. Liberaller aynı zamanda yalnızca dini azınlıkların değil, kadınların haklarının da derhal iyileştirilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Ulemaya parlamentodaki yasamanın üstüne çıkan veto yetkisi veren anayasa maddesine karşıydılar. Dahası şeriatın devlet yasaları (*kanunlar*) üstüne bir şey söylemeye hakkı olmadığını belirtiyorlardı. 1907'nin ortasında kimilerinin Tahran'daki üç müctehidin en yetkilisi diye gördüğü Şeyh Fazlullah Nuri, diğer iki meslektaşıyla bağlarını kopardı. Peygamber Derneği adlı bir örgüt kurarak şahla toplum arasındaki köprüleri yeniden kurdu ve "anarşizm, nihilizm, sosyalizm ve natüralizm" konularını açtıkları için Liberalleri lanetleyen bir fetva yayımladı.[35] Bu kınama Aydınlanma karşıtı bir Papa tarafından da kaleme alınmış olabilirdi pekâlâ. Fazlullah Nuri bir yandan da Babiler, Bahailer ve Ermenilerin seçilmiş parlamentolar, laik yasalar ve daha da kötüsü dini eşitlik gibi inanca aykırı değişikliklerle İslamiyet'i yok etme planları yaptıklarını ileri sürüyordu.

Şeyh Nuri 1907'nin Aralık ayında Top Meydanı'nda topladığı kalabalıkla gücünü gösterdi. Gözlemcilerin anlattıklarına göre "irticacı kalabalık" koca alanı tamamen doldurmuştu.[36] Toplumun çeşitli kesimlerinden katılımcılar vardı: Nuri'nin medresesindeki öğrenciler ve eski öğrencileri; himayesi altına aldığı lutiler; emekliler; şahın sarayında çalışan katırcılar, zanaatkârlar, kapıcılar ve hizmetkârlar; yakındaki Veramin köyünün hükümdarlık arazilerinde yaşayan köylüler; artan gıda fiyatları altında ezilen kentli yoksullar. Bir gözlemci Şeyh Nuri'nin Top Meydanı'ndaki konuşmasını dinlemeye pazaryerindeki "avam tabakanın" bile geldiğini belirtir.[37] Nuri konuşmasında liberalleri dini küçümseyen ve "yeryüzüne fesat tohumları eken" zamane Jakobenler diye suçluyordu,

buysa şeriatın geleneksel yorumunda büyük bir günahtı. Böyle tahrik edici sözlerle harekete geçen zorbalar, o sırada yoldan geçmekte olan ve başlarına Avrupai şapkalar takmış yayalara saldırdılar.[38]

Şah soruna ancak 1908 Haziran'ında; Posta ve Telgraf Bakanlığı'nı kendi çiftliği gibi çekip çeviren Muhbirü'd-devle'den 10.000 sterlin nakit para aldıktan hemen sonra eğildi.[39] Para hemen Tahran'daki karargâhta bulunan 1.500 Kazak arasında özel ikramiye adıyla dağıtılmıştı. Şah sıkıyönetim ilan ederek Kazakların Rus komutanı Albay Liakhoff'u Tahran askeri valisi olarak atadı. Liakhoff bütün gazeteleri ve Muharrem törenleri de dahil bütün açık hava toplantılarını yasakladı; önde gelen mebuslar için tutuklama emri çıkardı; Kazaklara telgraf binasını işgal etmeleri ve Meclis binasını bombalamaları talimatını verdi. Britanyalıların raporlarına göre çatışmalarda 250 kişi canından olmuştu.[40] Parlamentodaki liderlerin çoğu kaçmayı başarmış, kimi sürgüne gitmiş, kimi de Osmanlı temsilciliğine sığınmıştı. Fakat Behbehai ile Tabatabai ev hapsinde tutuluyorlardı. Altı parlamenter de "yeryüzüne fesat tohumları ekme" suçundan hükümdarlık bahçelerine hapsedilmişti. Bunlardan üçü orada idam edildi.

Darbe iç savaşı kışkırtmıştı. Kazaklar Tahran'ı, hükümdarlık yanlısı Şahseven aşireti de Tebriz'i kuşatma altına alırken, parlamento yanlıları üç kaynaktan destek görmekteydiler. İlk olarak *fedailer* ve *mücahidler* diye bilinen bin kadar gönüllü meclisin davası için toplandı. Yalnızca Tahran, Tebriz, Meşhed ve Reşt'ten gelmiyorlardı, Kafkaslar'daki İranlı, Ermeni ve Gürcü cemaatler de yollara dökülmüştü. Kimi Kızıl Bayrak altında savaşıyordu, kimi İranlıların üç renkli bayrağının altında. Yurtdışındaki gönüllüleri Rus Sosyal Demokratlar, Ermeni milliyetçisi Taşnaklar ve Bakû'deki İran Himmet Partisi örgütlüyordu; Rusya'daki 1905 devrimi başarısızlığa uğradıktan sonra bunların hepsi dikkatlerini İran'a çevirmişlerdi. "Hürriyet Aşkı Vatan Tanımaz" sloganıyla çarpışıyorlardı.[41] Ermenilerin başında Çar karşıtı faaliyetlerinden ötürü Sibirya'ya sürgüne yollanan ama Reşt'e kaçmayı başarıp orada bir tuğla fabrikasında iş bulan Taşnak Partisi'nin lideri Yep-

rem Han vardı. "İran'ın Garibaldi'si" olarak ün salmıştı.[42] Tebrizli gönüllülerin liderleriyse Settar Han ile Bekir Han'dı. Şeyhilerin baş mahallesinin kethüdası olan ilki hem luti hem de eski bir at tüccarıydı. Komşu Şeyhi mahallesi kethüdası olan ikincisi de lutiydi, eskiden duvarcıydı. İlk ortaya çıkışları, Tebriz'de tahıl tüccarlarına mallarını "adil fiyattan" sattırdıkları zamandı.[43] Kafkasya'dan gelen gönüllüler yanlarında el bombaları getirdikleri, aynı zamanda bomba imal etmeyi bildikleri için çok tehlikeliydiler. İngiliz bir gazeteci onların "yürüyen cephanelik" gibi olduklarını yazmıştı.[44] Necef müctehidinden üçü bir bildiri yayımlayıp Şeyh Nuri'ye karşı Seyyid Behbehani ile Seyyid Tabatabai'yi desteklediklerini belirtince, bu gönüllüler aleyhte gözüken dini geçmişlerine rağmen, büyük bir destek kazanmış oldular.

İkinci kaynak, Mazenderan'ın önde gelen iş adamlarından Muhammed Veli Sipahdar'ın şahtan desteğini çekmesi ve parlamento tarafının güçlenmesiydi. Hindistan Bürosu onu yalnızca memleketi Tunkabun'da değil Kazvin'de, Horasan'da ve Gilan'da da arazileri olan "ülkenin en büyük feodallerinden biri" olarak tanıtmıştı.[45] Çeşitli dönemlerde Gilan, Erdebil, Taliş ve Esterabad'da idarecilik yapmıştı. Darbe sırasında ordunun kâğıt üstündeki komutanıydı, Şahsevenlere yardım etmek için Tebriz'e gönderildi. Fakat o, çoğu Mazenderan'daki topraklarından gelen adamlarını da yanında götürerek ordu saflarını terk etti, Reşt'te Yeprem Han'ın birliklerine katıldı. Bu hareketinin onun yararına bir hamle olduğu anlaşılacaktı. Daha sonraki yıllarda Sipahdar yalnızca Sipahsalarü'l-azam (serasker; büyük ordu komutanı) unvanını almakla kalmadı, aynı zamanda sekiz kabineye başkanlık etti ve çoğunda Savaş Bakanı olarak on defa bakanlık görevine getirildi. Kardeşi de bu kurumlarda hizmet etti.

Üçüncüsü, parlamento tarafının Bahtiyarilerden belirleyici destek görmesiydi. İlhani Samsamu's-saltanat, Zillü's-sultan tarafından babası öldürüldükten sonra Paris'te sürgünde liberallerin arasında kalmış olan kuzeni Serdar Esad tarafından kaderini devrimcilerinkiyle birleştirmesi konusunda ikna edilmişti. İki han kanat bölgelerini emniyet altına almak için sınır köylerini düşük

fiyattan Kaab adlı Arap aşiretinin başı Şeyh Hazal'a sattı. Sonra da İsfahan'ı zapt ederek 12.000 silahlı adamla Tahran'a yürüdüler; parlamento tarafında yer alan en büyük kuvvetti bu. Ne de olsa kendi memleketleri dışında geniş ve uzatmalı bir seferin maliyetini karşılayabilecek aşiret reisleriydi bunlar. Oynanan bu kumar tuttu. Sonraki yirmi yıl içinde Samsamu's-saltanat altı kabineye başkanlık etti. Yarı kör olmasına rağmen Serdar Esad da perde arkasında Maliye Bakanlığı'nı kendi aşiretine çevirmek için çalışıyordu. İkisi ayrıca Maliye Bakanlığı'na Çaharmahal'dan birçok Ermeni getirmişlerdi. İlk başlarda Bahtiyari çocuklarına eğitmenlik yapan bu Ermeniler, sonunda kendi kendilerini yetiştirerek muhasebeci oldular.

Haziran 1910'da Serdar Esad, Sipahdar ve Yeprem Han, Tahran konusunda uzlaştılar. Şah tahttan çekilme görüşmelerini sığındığı Rus temsilciliğinden yürüterek cömert bir aylık karşılığında sürgüne gitmeyi kabul etti. Meclis'teki mebuslar pazaryerinin ve muzaffer orduların temsilcileriyle birlikte Büyük Meclis diye bilinen beş yüz kadar delegeden oluşan Kurucu Meclis'i topladı. Oradan çıkan karar, Muhammed Ali Şah'ın yerine on iki yaşındaki oğlu Ahmed Şah'ın geçirilmesiydi; naibi olarak da amcası, Kaçar aşiretinin liberal eğilimli ilhamı, Azudü'l-mülk seçilmişti. Geleneğe göre şahın huzurunda oturabilecek tek kişi Kaçar ilhanıydı.[46]

Büyük Meclis'te alınan karar doğrultusunda Albay Liakhoff Kazakların komutasında kalmıştı; Tebriz'de yeni bir Kazak Tugayı oluşturuldu; Yeprem Han Tahran emniyet örgütünün başına getirildi. Adamlarının dört yüzü de bu yeni örgüte alındı. Meclis iç savaşın patlak vermesinden sorumlu tutulanları cezalandıracak özel bir mahkeme kurdu. Şeyh Fazlullah Nuri de aralarında olmak üzere önde gelen şah yanlıları idam edildi. Hükümdarlık bahçelerindeki son idamları kolaylaştırmaktan suçlu bulunan şeyh, Top Meydanı'nda halkın gözü önünde ipe çekildi. Kendisinin liberal muhaliflere yönelttiği büyük suçu, yani "yeryüzüne fesat tohumları ekme" büyük günahını işlediğine hükmedilmişti. Meclis saflarında gönüllü çarpışmış olan oğlunun da bu idamları alkışladığına dair söylentiler vardı.

Büyük Meclis seçim sistemini de demokratikleştirdi. Sınıf ve meslek temsilciliklerini kaldırdı, vilayet temsilciliklerini artırdı, Tahran'ın mebus sayısını altmıştan elliye indirdi, Tahran içerisindeki mahalle ayrımcılığını kökünden söküp attı, Ermeniler için iki, Süryaniler, Yahudiler ve Zerdüştiler için birer olmak üzere dini azınlıklara beş sandalye ayırdı. Yeni seçim yasasıyla oy verme yaşı yirmi beşten yirmiye düşmüş; mülk sahipliğine göre oy kullanma hakkı 2.000 tomandan 250 tomana inmişti, zaten bir yıl sonra da tümüyle kalktı. Dolayısıyla İran'da erkekler genel oy kullanma hakkına daha 1911 yılında kavuşmuş oluyorlardı. Buysa öngörülmedik sonuçlar doğuracaktı.

Büyük Meclis daha sonra başbakanlık makamını boş bırakarak geçici hükümeti kurdu. Kör olmasına rağmen Serdar Esad İçişleri Bakanı; Sipahdar Savaş Bakanı; Mustavfi'l-memalik Maliye Bakanı; Feth Ali Şah'ın torunu Abdül Hüseyin Mirza Fermanferma Adalet Bakanı; Kaçar Karagözlü klanının reisi Ebul Kasım Han Nasrü'l-mülk de Dışişleri Bakanı seçildi. İngiliz tarihçi Browne'a göre, Oxford'da Curzon'un sınıf arkadaşı olan Nasrü'l-mülk'ün darbeden paçayı kurtarması Britanya müdahalesinin bir sonucuydu. Çok geçmeden naip olarak Azudü'l-mülk'ün yerine geçti. Britanya mümessili yeni hükümette sözü geçen kimselerin Serdar Esad ve Sipahdar olduğunu ve bu ikisinin, özellikle de ikincisinin aslında "eski siyaset ekolünden geldiğini," içgüdüsel olarak "parlamento müdahalesine güvenmediğini" belirtmişti. Özel mülkiyetin güvencesi konusunda tedirgin olan "din adamlarıyla tüccarların güvenini kazandıklarını" da eklemişti.[47]

Bahtiyarilerin nüfuzu artmaya devam ediyordu. 1912'de Samsamu's-saltanat Başbakan oldu, yakın akrabası Serdar Muhteşem de Savaş Bakanı olmuş, kuzenlerinden biri saray muhafızlarının başına geçmişti, bir diğeri yeni oluşturulan Bahtiyari bölgesini yönetiyordu. Öbür kuzenleri İsfahan, Behbehan, Yezd, Kirman, Sultanabad ve Burucird valileri oldular. Kısaca, Bahtiyariler Orta ve Güney İran'ın çoğunun idaresini ele geçirmişlerdi. Aynı zamanda kendi topraklarında bulunan Britanya petrol şirketine ait tesislerin korunmasına ilişkin bu şirketle ve kışlık karargâhlarından yazlık-

larına giden paralı yol yapımı için Lynch Brothers ile hükümetten habersiz kârlı antlaşmalar imzaladılar. Britanya mümessilinin anlattığına göre Bahtiyari reislerinin "büyük önem" kazanmalarının başlıca sebebi iç savaşta "cevval" bir rol oynamalarıydı. Temsilci bundan başka "tahtın arkasındaki asıl güç" sahibinin "Büyük" Serdar Esad olduğunu iddia ediyordu.[48] İsfahan'daki Britanya temsilcisi açıklamalarını şöyle sürdürmüştü: "Kaçarlardan tımar alıp gasp yoluyla diğer toprak sahiplerini arazilerinden eden hanlar Çaharmahal'in verimli topraklarının çoğunu kendi mülkiyetlerine katmışlardı. Başka araziler elde ederek, kendilerine bağlı klanlardan vergi toplayarak, Lynch yolundan geçiş ücreti alarak ve Anglo-Persian Oil Company'den düzenli bir gelir sağlayarak servetlerine servet katıyorlardı."[49]

Kurumsal Çözümsüzlük

İkinci Meclis 1910 Kasım'ında toplandığı zaman, anayasal mücadelenin nihayet yararlı bir sonuca ulaştığı kanısını uyandırmıştı. Ne var ki, bunun aldatıcı olduğu anlaşıldı. Yeni hükümet çok geçmeden, bırakın reformlar yapmak için gerekenleri, ülkeyi idare edecek araçlardan bile yoksun olduğunu keşfetti. Eski rejimin karşı karşıya kaldığı açmaza o da düşmüştü: Merkezi mekanizması olmayan bir devletti bu. Bakanları vardı, ama gerçek bakanlıkları yoktu. Parlamenter zafer kof çıkmıştı.

Sorunun kökü mali sıkıntılar, en yalın anlatımıyla iflastı. Her ne kadar harcama kalemleri yıllık 1,5 milyon sterlinden az olsa da, gelirler giderleri karşılayamadığından hükümetin Londra ve Sen Petersburg'dan acil borç alarak yıllık çözümler üretmekten başka çıkar yolu yoktu. 1911-1913 arasındaki krizler British Imperial Bank'ten 440.000 sterlinlik kredi alarak atlatıldı.[50] Gümrük gelirleri hâlâ Belçikalıların elindeydi; zaten o gelirin tamamı, 1911'de 6,2 milyon sterline ulaşmış bulunan Britanya ve Rusya'dan alınmış eşit miktardaki eski borçların ödemesine gidiyordu.[51] Hazar'daki balıkçılıktan elde edilen gelirle birlikte kuzey gümrüklerinde toplanan vergiler Ruslara verilmekteydi. Telgraf gelirleriyle güney

gümrüklerinde toplananlarsa Britanyalılara veriliyordu. Petrol gelirleri 1912-13 dönemine kadar yerinde sayıyordu. Britanyalıların sahibi olduğu ve 1905 yılında D'Arcy İmtiyaz Antlaşması'nı devralan Burma Oil Company ilk petrol kuyusunu 1908'de açtı. Çok geçmeden Anglo-Persian Oil Company adını alan bu kuruluş, İran'a 2.900 sterlin gibi cüzi miktardaki ilk ödemesini 1912-13'te yaptı.[52] Genel durum öyle berbat görünüyordu ki, 1914'te Belçikalılar hükümete iflastan kurtulmanın tek yolunun Körfez'deki adaları Britanya'ya, Azerbaycan ve Gürgen'in bazı kesimlerini de Rusya'ya satmak olduğunu söylüyorlardı.[53]

Britanya temsilciliği de hem devrim sırasında hem de sonrasında, sorunun "tek çözümünün" devletin gelirlerini, özellikle de arazi vergilerini artırmak olduğunu; bunun da ancak vergi tahsilatında yeni bir mekanizma kurmakla sağlanacağını; yerleşik "kazanılmış hak" sahipleriyle, yani geleneksel uygulamaları korumaya can atan mustavfilerle, kendi yetki alanlarını sakınarak bekleyen aşiret reisleri ve yerli kodamanlar kadar vergi ödemeye yanaşmayan toprak ağalarıyla başa çıkmak zorunda olunduğunu hükümete defalarca hatırlatmıştı.[54] İşte tam da bu görevi yerine getirsin diye İkinci Meclis Maliye Bakanlığı'nın emrine jandarma adında yeni bir emniyet gücü verdi. Bu kolluk kuvvetini eğitme görevi otuz altı İsveçliye verildi, bu kişiler aynı zamanda onlara liderlik edeceklerdi. Ayrıca İran'ın baş haznedarlığına Amerikalı bir mali danışman olan Morgan Shuster getirildi. Shuster'a devlet bütçesi konusunda tam yetki verildiği için bir yandan Belçikalılar, Ruslar ve Britanyalılar ile diğer yandan da mustavfilerle dolaylı olarak ama kasten sürtüşme içine sokulmuştu. Shuster, başlıca görevi ülke genelinde vergi toplamak olan 12.000 kişilik bir jandarma örgütü oluşturmayı hedefliyordu.[55] Ne var ki, bunun maliyeti kısa zamanda yıllık 150.000 sterline çıktı, bu yıllık bütçedeki en büyük harcama kalemiydi. Kazaklara harcanan paranın iki katı, Eğitim Bakanlığı bütçesinin yedi katıydı.[56] Buna rağmen 1911 yılında jandarmadaki adamların sayısı 1.000'i geçmedi, 1912'de sayıları 3.000'e, 1914'te de 6.000'e ulaşmıştı; bunların çoğu Tahran'dan Reşt, Enzeli, Kazvin, Hemedan ve Kum kentine, Şiraz'dan da Buşir'e uza-

nan yollarda muhafızlık yapıyordu. Britanya temsilcisi 1912'de devlet işlerinin acıklı halini şöyle özetlemişti:[57]

> İran Hükümeti iki ülkenin de temsilciliğine verdiği genelgede 50.000 sterlinlik avansın içinde bulundukları mali zorluklar altında kendilerine bir fayda sağlamayacağını belirterek, bu miktarın 200.000 sterline çıkarılmasını rica ediyordu. Beş ay için jandarmaya 40.000 sterlin gerektiği görülmektedir; Tahran'daki polis teşkilatına 25.000 sterlin; Tahran'daki garnizona 15.000 sterlin; iki ay için Tebriz'deki Kazak Tugayı'na 35.000 sterlin; devlet dairelerinin gecikmiş alacaklarına 30.000 sterlin; silah ve cephane alımına 30.000 sterlin ve ordunun yeniden yapılanmasına 40.000 sterlin gerekmektedir. Genelgede İran'ın para olmadan reformları başlatamayacağı görülmektedir.

Merkezi hükümetin mali darlığa düşmesiyle birlikte taşradaki kodamanların nüfuzu daha da arttı. Kaşkay ilhanı Savledü'd-devle Fars'tan Basra Körfezi'ne giden ticaret yollarını eline geçirmişti. Britanya'nın Körfez'deki Siyasal Temsilciliği'nden yapılan açıklamada, Savledü'd-devle'nin "Fars'taki en büyük kodaman" olduğu, kendi klanına vergi koyduğu, "geniş bir özel ordu" kurarak "sözüm ona anayasanın" kaymağını yediği bildiriliyordu.[58] Ayrıca Basra Körfezi boyunca sıralanan diğer aşiret reislerinin tam anlamıyla "bağımsız" oldukları belirtilmişti: "Körfez Limanları Valisi bölgelere asla karışmaz, oraya ne asker gönderir ne de memur, şimdilerde hanları görevden almak ya da değiştirmek onun gücünü aşmaktadır."[59] Hamselerin ilhanı Kevamü'l-mülk Şiraz'ı alarak klanlarını Kaşkaylara karşı seferber etti. Kaab reisi Şeyh Hazal, Hürremşehr'deki topraklarını Bahtiyari bölgesine doğru genişletmek adına Küheyliye (Kuhegluyeh) klanlarına yanaşmıştı. Bahtiyariler de rakip Arap aşiretlerini destekleyerek Şeyh Hazal'ın kuyusunu kazıyorlardı. Britanya konsolosu Bahtiyarilerle Kaabilerin çatışmasını önlemeye çalıştığını, çünkü Kaşkaylara karşı onlara ihtiyacı olduğunu bildiriyordu.[60] Bu arada kuzeyde, Şahsevenlerden Tahim Han, Sarab ve Erdebil'de kargaşa yaratmaya devam ediyordu. Türkmen beyleri devrik şahı desteklemek adına ayaklanmışlardı. Britanya temsilcisi, "Sünni olan Türkmenler, birkaç Şii mücte-

hidin iki dudağının arasından çıkacaklara bakan bir parlamentoya kolay kolay teslim olmamışlardı" diye anlatıyordu.[61] Üstelik taht için mücadele edenlerden biri olan Salarü'd-devle de Kirmanşah'ta isyan başlatmıştı. Britanya temsilcisinin sözleriyle, "Vilayetlerdeki durum hiç de güven verici değil. Haydut çeteleri ülkeyi bir baştan bir başa sarmış görünüyor, hem de pek zorluk çekmeden. Merkezi otoritelerse taşra valilerinin bir nebze olsun düzen sağlamak adına ihtiyaç duydukları adamları, silahları ya da parayı tedarik etmekten aciz."[62] Bu çalkantılara rağmen şehir merkezleri dikkatten kaçmayacak kadar huzur içindeydi. Ülkeyi gezmeye gelen yabancılar "gerçek anlamda iktidar olamayan merkezi hükümet" karşısında halkın "barış içinde" kalmasının ve "kan dökmekten" kaçınmasının "olağandışı" olduğunu düşünüyorlardı.[63]

Âyan kendi dış politikalarını yürütmekteydi. Şeyh Hazal "milliyetçileri" mi yoksa "şah taraftarlarını" mı desteklesin diye Britanyalıların görüşüne başvurmuştu.[64] Kendisine deniz saldırısına karşı koruma, özerkliğine saygı gösterileceğine ve Britanyalıları desteklediği sürece vârislerinin tanınacağına dair güvence verildi. Britanya konsolosu "Hürremşehr'in ne Arap ne de Fars siyasal yapısına sahip olduğu, kendine ait bir anayasası bulunduğu, başlıca özelliğinin de aşiret reisleri arasında uyumun sağlanmasına duyulan gerek olduğu" yorumunu yapıyordu.[65] Konsolos aynı zamanda petrol şirketinin şeyhe ait bir ada olan Abadan'da kendi rafinerisini kurabilmesi için gerekli düzenlemeleri yapmıştı. Şeyh şirkete adayı yıllık 1.500 sterlin karşılığında kiraya vermişti, ayrıca 16.500 sterlin değerinde İngilizler altını alacaktı. Bu düzenlemenin "sır olarak kalması," Tahran'ın haberdar olmaması gerekiyordu. Şeyh aynı zamanda İngilizler aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'yla da ilişki kurmuş, padişahın Şattü'l-arap üzerindeki egemenliğini kabul etmişti. Bir İngiliz gazeteci, Arabistan'ın resmi valisi neredeyse silahsızken silahlı adamları olan şeyhin tam "bağımsız" bir hükümdardan farksız olduğuna dikkat çekmişti.[66]

Bunun gibi başta Serdar Esad, Samsamu's-saltanat ve Emir Mufahham olmak üzere lider konumundaki Bahtiyari hanları, yıllık ödenek ve Anglo-Persian Oil Company'nin yüzde 3 hissesi kar-

şılığında kendi topraklarındaki petrol tesislerinin korumasını üstlenmeyi kabul ettiler. Bu anlaşma başından sonuna kadar hükümet es geçilerek yapılmıştı.[67] Kısa bir süre sonra Bahtiyari liderleri güneydeki yol muhafızlarının maaşlarının ödenmesi için devlet hazinesine ödünç para veriyordu.[68] Yüzde 3 hissenin geliri başlıca hanlar arasında paylaşılmaktaydı. Britanya temsilcisinin yorumuna göre, Bahtiyari hanlar mülk paylaşımında "aşiret âdetlerini" sürdürüyorlardı: "Bu hükümetin aşirete bağımlılığı istenmedik, ama jandarma örgütü kurulana dek kaçınılmaz bir durum. Hanlar görmezlikten gelinemez; çünkü nüfuz alanları fazla. Elbette, koşullar gerektirdiğinde (silahlı güç olarak) her zaman kendi adamlarına güvenebilirler."[69]

Kurumsal çözümsüzlük İkinci (1909-11) ve Üçüncü (1914-15) Meclis dönemlerinde Ilımlılar ve Demokratlardan oluşan iki parti arasında süregelen çekişmelerle daha da şiddetleniyordu. Çoğu Birinci Meclis'teki Liberallerden oluşan Demokratların başını Tebrizli ünlü hatip Takizade'yle sonraki otuz yıl boyunca sosyalist hareketin önde gelen kişisi, radikal bir eşraf olan Süleyman İskenderi çekiyordu. Kardeşi 1909 darbesinde ölenler arasındaydı. Demokratlar yirmi dört ilâ yirmi yedi arasında mebus çıkarmayı başarmışlardı.[70] Çoğu kuzeyden geliyordu. İçlerinde sekiz devlet memuru, beş gazeteci, bir doktor ve üçü Şeyhi ailelerinden, biri de eski Ezeli ailesinden gelen beş de genç din adamı vardı. Hazırladıkları parti programıyla çıkardıkları yayın organı *İran-ı Nev* (Yeni İran) toprak reformu, sanayileşme, demiryolu inşaatı, kadın haklarının iyileştirilmesi, dini azınlıklara eşit haklar, mülk sahipliğine göre oy kullanma hakkının kaldırılması, resmi eğitimin yaygınlaştırılması, kapitülasyonların kaldırılması, kademeli vergilendirme, zorunlu askerlik ve öncelikle doğru dürüst bakanlıkları ve düzenli ordusu olan tutarlı bir merkezi devletin oluşturulması çağrısında bulunuyordu.

Başlarında Sipahdar, Fermanferma, Behbehani ve Tabatabai'nin bulunduğu Ilımlılar elli üç mebusa ulaşabilmişlerdi. Bunların arasında on üç din adamı, on toprak ağası, on devlet memuru, dokuz tüccar ve üç aşiret reisi bulunuyordu. Dolayısıyla parlamento seç-

kinler kulübünden farksızdı. İkinci Meclis'in üyelerinin yüzde 27'si toprak ağası, yüzde 19'u din adamı, yüzde 24'ü devlet memuru ve yüzde 9'u tüccardı. Lonca üyelerinin sayısı büyük ölçüde azalmıştı.[71] Bunu hızlandıran gelişme mülk sahipliğine göre oy kullanma hakkının kaldırılmasıydı. Erkeklerin genel oy hakkı kazanmasıyla birlikte seçim sistemi ilginç bir şekilde aşiret reisleriyle toprak ağalarının elini güçlendirmişti. Üçüncü Meclis'te arazi sahiplerinin temsili yüzde 48'e fırladı. Toprak ağalarının temsilcisi Ilımlı Parti'nin gördüğü desteğin anlamı geleneksel değerler, özel mülkiyet ve en önemlisi de şeriattı. Aynı zamanda "kitlelere cemaat tavırlarını" aşılamak için dini eğitimi; "orta sınıfı" desteklemek için mali katkıda bulunmayı; yasaların yerine gelmesi için senatonun toplanmasını ve "anarşizm," "ateizm" ile "materyalizm" karşıtı sıkı bir kampanyayı savunuyordu.[72]

Ilımlılar ve Demokratlar arasındaki çekişme laiklikle, daha çok azınlık haklarıyla, kadınların toplumdaki işlevi ve yargı sisteminde şeriatın rolüyle ilgili tartışmalarla başladı. Her iki tarafın da kendi gözde adamlarını kabinenin başına geçirmek için dalavereler çevirmesiyle şiddetlendi: Demokratlar Başbakanlığı ya Mustavfi'l-memalik ya da Müşirü'd-devle'ye; Ilımlılar ise Sipahdar veya Fermanferma'ya vermek istiyorlardı. Sonunda Ilımlılara bağlı fedailerin bir Demokrata suikast düzenlemesiyle birlikte çekişme şiddete dönüştü. Demokratlar da Seyyid Beybehani'ye suikast düzenleyerek buna karşılık verdiler. Takizade din adamları tarafından derhal "mürtedd" ilan edilerek dinden döndüğü için kaçmaya zorlandı, o da gittiği Avrupa'da adını *Şehname*'de isyan bayrağını yükselten efsanevi demirci *Gâve*'den alan bir gazete çıkarmaya başladı. Bu çekişme Yeprem Han'ın tam zamanındaki müdahalesiyle sonlandı. Ilımlı muhafazakârlardan yana olan, başlarında Settar Han'ın bulunduğu üç yüz kadar fedai Yeprem Han'ın polis, jandarma, Bahtiyari ve Ermeni savaşçılardan oluşan bin kişilik kuvvetleri tarafından sarıldı. On beş kişinin ölümüne yol açan kısa süreli çarpışmalardan sonra, Yeprem Han fedaileri ömür boyu maaş bağlanması karşılığında silah bırakmaya zorladı.[73] Kimileri bu çatışmada Settar Han'ın aldığı yara yüzünden iki yıl sonra öl-

düğünü iddia eder. Yeprem Han ise birkaç ay sonra Kirmanşah'ta isyancılara karşı savaşırken öldürülmüştü.

Dışarıdan gelen baskılar kurumsal çözümsüzlüğü daha da artırıyordu. 1909'da Ruslar kanun ve nizamı sağlama bahanesiyle Azerbaycan'ı işgal ettiler. Asıl hedef 1907 Antlaşması'nı yürürlüğe koymaktı. Aralık 1911'de hükümete Shuster'ın derhal görevden alınmasını talep eden bir ültimatom verdikten hemen sonra, Tahran dahil kendi paylarına düşen bölgeleri de işgale giriştiler. Ruslar Shuster'ı kendi alanlarına jandarma göndererek, Britanya'dan bir askeri danışmana görev vererek ve Rus yurttaşlık belgesine sahip vergi borçları olan varlıklı kimseleri tutuklayarak 1907 Antlaşması'nı ihlal etmekle suçluyorlardı. İlk başta Shuster'ın reformlarını onaylayan Britanya'nın tavrı ültimatomdan yanaydı.[74] İran hükümeti ültimatomu kabul edip Shuster'ın görevine son vermişti, ama Rusların baskısı sürüyordu. Tebriz'de kendi askerlerinden birine yapılan suikasta misilleme olarak kırk üç adamı astılar. Asılanlar arasında Kafkasya'dan gelen Settar Han'ın akrabaları olan sığınmacılar da vardı, daha kötüsü devrimde kilit rol oynamış Şeyhi müctehidler de bulunuyordu. Hele Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi'nin bombalanması ve kırk kadar hacının öldürülmesi kepazelikten de öteydi. Bu arada Britanyalılar da Buşir, Şiraz ve Kirman arasındaki başlıca ticaret yollarını denetim altına almak için Hindistan'dan askeri birlikler getirdiler.

Yabancıların işgali I. Dünya Savaşı'nda iyice yoğunlaştı. İran tarafsızlığını ilan etse de, çok geçmeden büyük devletlerin savaş alanı oldu. İskenderi ile ünlü seyyidin oğlu Sadık Tabatabai'nin başını çektiği Demokratlar ve Ilımlılar koalisyonu savaş süresince seçimleri erteleme ve Tahran'dan ayrılarak Ulusal Direniş Hükümeti'ni kurdukları Kirmanşah'a taşınma kararı aldı. Almanlarla ittifak yapan Osmanlılar Kafkasya ve Bakû'ye doğru taarruza geçtiklerinde ilk önce Urmiye'yi işgal ederek oradaki Kürt reisi İsmail Han Simku'yu hem İranlı yetkililere hem de yerli Süryaniler ve Ermenilere karşı silahlandırdılar. Osmanlılar daha sonra Azerbaycan'a ilerleyerek buranın kendi egemenlikleri altındaki Türk dünyasının bir parçası olduğunda direttiler. Kısa bir süre işgal altında tuttukları Teb-

riz'de yerli Demokratlar'ın popüler lideri Şeyh Hiyabani'yi Halife'ye karşı Ermeni isyancıları desteklediği gerekçesiyle sınır dışı ettiler.[75] Osmanlılar diğer yandan da 300 silahlı adamıyla birlikte Gilan ormanına kaçan iç savaş gazisi Mirza Küçük Han'ın desteğini kazanmaya çalışıyorlardı. 1916'da Küçük Han ve *Cengeliler* (Orman Adamları) diye bilinen gerilla çetesi, Gilan'ın kırsal kesimlerinin büyük bölümünü denetim altına almış, başta Sipahdar olmak üzere yerli kodamanlara karşı büyük tehdit oluşturmuştu.

Ruslarsa Osmanlılara karşı koymak için gerek Tahran gerekse Tebriz ve Kazvin'den getirdikleri tugaylarla sayılarını artırdıkları Kazak askerlerinden tam bir tümen kurdular. Ayrıca Azerbaycan, Gilan, Tahran, Kuzey Horasan ve İsfahan'daki kendi askeri birliklerini de takviye ediyorlardı. Bahtiyarilerin baş düşmanı Zillü's-sultan mallarının korumasını Ruslara vermeyi uygun görmüştü. Artık onu "haris" Bahtiyarilerden koruyamayacakları için İngilizler de bunu anlayışla karşıladıklarını belirttiler.[76] Öte yandan İngilizlerle Ruslar arasında gizlice imzalanan yeni bir antlaşma gereği "tarafsız" bölgeyi Britanya devralmıştı. Bunun karşılığında Rusya'ya Çanakkale Boğazı vaat ediliyordu. İngilizler askeri birliklerini Abadan'a gönderdiler; daha güneydeki aşiretlerle ittifaklar kurdular ve Güney Persia Alayı'nı oluşturdular. Bu birlik gücünün doruğunda olduğu dönemde 8.000 kişiydi ve çoğu Hindistan Bürosu tarafından karşılanan maliyeti haftada 100.000 sterlini buluyordu. 1917 Rus devrimiyle birlikte Kazakların sorumluluğunu üstlenen Britanya, artık subaylarını atıyor, aylıklarını ödüyor ve levazımını veriyordu. Britanya aynı zamanda, biri Hindistan'dan Meşhed'e, diğeri Kirmanşah ve Gilan üzerinden Mezopotamya'dan Bakû'ye olmak üzere iki keşif gücü görevlendirdi.

Almanlar da boş durmuyordu. Onların Arabistanlı Lawrence'ı diyebileceğimiz Wilhelm Wassmuss da Kaşkaylar, Hamseler, Buyer Ahmediler, Sencabi Kürtleri ve en önemlisi de 1915'te ana petrol boru hattını kesmiş Araplar arasında ayaklanmaları kışkırttı. Almanlar aynı zamanda jandarma örgütündeki İsveçli subayları da firar etmeye ikna etmişlerdi. Bir tarihçi şöyle yazmaktadır: "Subayları İsveçli olan 1911'de kurulmuş jandarma neredeyse güney-

de düzeni sağlayacak kadar güçlenerek Britanya'nın beklentilerine yaklaşmıştı; fakat savaş zamanında İran Hükümeti'nden emir almayı reddederek Almanlardan yana tavır alan bu örgüt, tam anlamıyla bir baş belası olduğunu kanıtlamıştı."[77] İngilizlere göre Almanların bu şekilde rağbet görmesi Rusların "saldırgan," "hoyrat" ve "vicdansız" davranışlarına yorulabilirdi.[78]

Savaş zamanındaki bu aksaklıklar kötü hasat mevsimi, kolera ve tifo, hepsinden daha da ölümcül olan 1919 genel grip salgınıyla çakıştı. 1917 ilâ 1921 döneminde kırsal nüfusun dörtte birinin de aralarında bulunduğu iki milyon kadar İranlı, savaş, hastalık ve açlık nedeniyle can verdi.[79] Britanyalı gözlemcilerden biri 1919 yılında aç kalan aşiretlerin kırsal alanda eşkıyalığa başladıklarını, açlık çeken köylüler arasında ise yamyamlık hadiseleri görüldüğüne ilişkin söylentiler dolaştığını yazmıştı.[80]

Barış bu zorlukların hiçbirine çözüm getirmedi. Artık Britanya Dışişleri Bakanı olan Curzon'a göre, Almanya ile Rusya'nın yenilgisi Britanya açısından İran'ın tamamına el koymak için eşsiz bir fırsattı. Hindistan genel valisi olarak İran onun gözünde Hindistan'daki İngiliz yönetimi için can alıcı bir öneme sahipti; 1907 Antlaşması'nı Rusya'ya fazla ayrıcalık tanıdığı için yanlış anlamaya yer vermeyecek kadar açık bir dille kınamıştı. Şimdi de ülkenin tamamını Britanya İmparatorluğu'na dahil edecek İngiliz-İran Antlaşması'nın taslağını hazırlıyordu. Edebiyata yönelmeden önce Tahran'daki Britanya temsilciliğinde görev yapmış olan Harold Nicholson, Curzon'un yaşamöyküsünü kaleme alırken kahramanının "Akdeniz'den Hindistan'a kadar Britanya mandasında bir devletler zinciri" kurmaya heveslendiğini yazmıştı.[81] "Curzon'un emperyalizmi" diye ekliyordu, "Tanrı'nın Britanya üst tabakasını İlahi İrade'nin aracı olarak bizzat seçtiği inancını temel alıyordu." Londra gazetelerinden biri Curzon ile alay ederek, onun ülkeyi kendi "keşfetmiş" ve dolayısıyla meşru sahibiymiş gibi davrandığını yazmıştı.[82] İngiliz-İran Antlaşması gereğince İran'a kredi, silah, danışman, askeri eğitmen, gümrük idarecileri, hatta okul öğretmeni sağlama hakkı yalnızca Britanya'ya aitti. Çoğu zaman uluslararası ilişkilere hukuk ve siyaset sızdığı gerek-

çesiyle Fransızlar Darü'l-fünun'dan uzak tutulmalıydı. Buna karşılık Britanya İran'a 2 milyon sterlinlik bir kredi verecekti. Ayrıca İran'ın demiryolları inşa etmesine, kıtlıkla mücadelesine, Milletler Cemiyeti'ne girmesine ve I. Dünya Savaşı'nda uğradığı zararın karşılanmasına yardım etme hakkı da bir tek Britanya'nındı. 1919 İngiliz-İran Antlaşması da Curzon'un karalamak için sözünü sakınmadığı Baron Reuter'le yapılan 1872 imtiyaz antlaşması kadar kapsamlıydı.

Antlaşma taslağının hazırlanmasına yardım eden Başbakan Mirza Hasan Han Vüsuku'd-devle herhalde Meclis'e aktarmak için avans olarak 160.000 sterlin almıştı, ne de olsa bütün yabancı antlaşmaların parlamentonun onayından geçmesi gerekiyordu.[83] Ünlü Eştiyani ailesinin bir üyesi olan Vüsuku'd-devle siyasete liberal Demokrat olarak başlamış ve on bir farklı kabinede görev almıştı. Meclis'in toplanmadığı 1919 yılında Ahmed Şah onu hükümetin başı olarak atadı. Bu sayede Britanya'dan belirsiz bir süreliğine ayda 6.000 sterlin harçlık alacaktı.[84] Vüsuku'd-devle antlaşmayı imzalarken tedbirli davranıp, işler yolunda gitmezse Curzon'dan açıkça siyasal sığınma sözü almıştı.

Antlaşma, özellikle de kamuoyu olayı enikonu kavrayınca tam anlamıyla bir felakete dönüştü. Nicholson'ın da itiraf ettiği gibi Curzon havayı tamamen "yanlış değerlendirmiş" ve Meşrutiyet Devrimi zamanında olduğu gibi İran'ın Rusya karşıtı ve Britanya yanlısı olduğunu düşünmüştü. Oysa tam tersine, şimdi ülkedeki Britanya karşıtlığı ezici çoğunluktaydı.[85] Önde gelen gazeteler kadar başlıca siyasal figürler de antlaşmayı yerden yere vurmak için hiç zaman kaybetmediler. Bolşevikler 1915 pazarlığı dahil savaş zamanındaki gizli antlaşmaları yayımlamış ve Britanyalıların da aynısını yapması koşuluyla İran'ın tamamından çekileceklerine söz vermişlerdi. Cengeliler Bolşeviklerden yardım bekliyorlardı, Gilan'da İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurmuşlardı. Osmanlı nezaretinden kaçan Şeyh Hiyabani Azerbaycan'ın yönetimini ele geçirip valiyi hiçe sayarak merkezi hükümetin ülkeyi sattığı uyarısında bulunuyordu. Kerbela'daki müctehidler İngilizleri lanetleyen, Bolşevikleri ise İslamın "dostları" olarak öven fetvalar

çıkarmışlardı.[86] Tahran'daki aşırı milliyetçiler Ceza Kurulu kurmuş, iğrenç antlaşmayı destekleyenleri "idam etmekle" tehdit ediyorlardı. Ciddi olduklarını göstermek için Vüsuku'd-devle'nin yakın çevresinden dört kişiye suikast düzenlemişlerdi. Bu "korku saltanatı" Vüsuku'd-devle'yi istifa etmeye zorladı, yerine geçenleri de epeyce korkuttu.[87]

Britanya temsilcisi antlaşmayı Meclis'in onayına sunmaya hazır bir başbakan bulmanın olanaksız olduğunu Curzon'a bildirdi.[88] Şöyle demişti: "Büyük Britanya'ya dost olan İranlılar antlaşmayı alenen desteklemeyi göze alamıyorlar": "Dostlarımız bundan vazgeçerek sıkıntıları daha da artırmamamız için bize yalvarıyorlar. Antlaşmadan yana olan elli beş mebus destekleri karşılığında rüşvet aldıkları suçlamasını çürütmek amacıyla kamuoyu önünde antlaşmaya karşı olduklarını ilan ettiler."[89] Ek olarak, "Antlaşma ile İran'daki Britanya askeri birliklerinin ve danışmanlarının varlığının ülkeyi Bolşevik tehlikesiyle burun buruna getirdiği, diğerleri çekilirse bu tehlikenin de ortadan kalkacağı kanısı yaygın."[90] Bu görüşü Hindistan Bürosu'ndan General Dickson ile Mezopotamya'daki Britanya keşif gücünün komutasındaki General Ironside da paylaşıyordu. İkisi de Curzon'un imparatorluğa altından kalkamayacağı mali bir yük getirdiği sonucuna varmıştı. Diğer bir deyişle, Britanya haddini bilmemek gibi alışıldık bir durumla karşı karşıyaydı. Dickson sözünü esirgememişti:[91]

> Antlaşmanın İran'da hiç rağbet görmediğini ve Vüsuk'un kabinesi düşmeden önce ona nasıl düşman gözle bakıldığını Britanya'dakiler anlamamış görünüyorlar. Bu antlaşmayla aslında bağımsızlığı kaldırmanın hedeflendiğine ve Vüsuk'un ülkeyi Britanya'ya sattığına inanılıyordu. Antlaşmanın gizlice sonuçlanması, Meclis'in toplantıya çağrılmaması ve türlü hilelere başvurularak kandırılmaya çalışılması... bunların hepsi Büyük Britanya'nın kadim düşmanları Rusya'dan daha iyi olmadığı kanısını uyandırmış... Britanya'nın ne pahasına olursa olsun ülke topraklarından kökü kazılması gereken acımasız bir hasım olduğu görüşü yayıldı. Azerbaycan ve Hazar vilayetlerindeki ayaklanmalar bu düşüncenin ve Bolşevik propagandasının sonucuydu, çünkü eğer ezilen sınıflara adalet vaatlerinde samimiyseler, Bolşeviklerin daha kötü olamayacaklarına, daha iyi olabileceklerine inanılıyordu.

1920'de İran, günümüz terminolojisiyle söylersek, klasik bir "kaybeden devletti". Başkentin dışına çıkınca bakanları pek varlık gösteremezlerdi. Hükümet geleneksel sermayedarlar arasındaki düşmanlıklar, yeni siyasal partiler arasındaki çekişmeler ve İngiliz-İran Antlaşması yüzünden iş göremez hale gelmişti. Bazı vilayetler "savaş ağalarının" elindeydi, diğerleri de silahlı asilerin. Kızıl Ordu Gilan'ı teslim almış, Tahran'a yürüme tehditleri savuruyordu. Britanyalıların sözleriyle, "artık akıl yürütmekten aciz" durumdaki şah, mücevherlerini toplayarak kaçmaya hazırlanıyordu. Dahası, Britanyalılar bu gelişmelerin altından kalkamayacaklarını anlayınca kuzeydeki ailelerini tahliye etmeye, keşif güçlerini geri çekmeye başlayarak Güney Persia Alayı'nı takviye etmeye hazırlanıyorlardı. Tahran'daki Britanya temsilcisi Britanya'ya iki seçenek sunmuştu: ya "ülkeyi kendi dertleriyle baş başa" bırakmalı, ya da "hâlâ tutunacak dallarının kaldığı merkeze ve güneye odaklanmalıydılar." Birinci seçenekle ilgili "Britanya'nın çıkarlarının kaçınılmaz olarak dertlerin parçası olduğu" ikazını yapmayı da unutmamıştı.[92] Uyarısını sürdürürken, "mülk sahipleri" öyle "ümitsiz" durumda ki "anarşi" ile "Bolşevik zehrini" uzak tutacak "şiddetli önlemler" almaya hazır birinin at sırtında çıkagelmesini bekliyorlar, diyordu.

III

Rıza Şah'ın Demir Yumruğu

İran'da sadece bir tek Şah'a yer var ve o Şah ben olacağım.
Rıza Şah

Darbe

21 Şubat 1921 gününün ilk saatlerinde Kazvin'deki Kazak garnizonu komutanı General Rıza Han üç bin asker ve on sekiz makineli tüfekle Tahran'da denetimi ele geçirdi. Sonradan şanlı 3 Esfand (21 Şubat) kurtuluşu olarak kabul edilecek bu darbeyle yeni bir çağ başlamıştı. Askerlik içinde üst rütbelere yükselmiş ve kendi kendini eğitmiş biri olan Rıza Han'ın yarı cahil olduğunu iddia edenler de vardı. Rus istilasından kaçıp Kafkasya'ya gitmiş ve Mazenderan'ın Sefid Rud bölgesinde verimli toprakları olan Elaşt köyünde tımar sahibi olmuş asker kökenli bir aileden geliyordu. Babası ve dedesi de dahil birçok akrabası vilayet alayında hizmet etmişlerdi; dedesi 1848 Herat kuşatmasında öldürülmüştü. Rıza Han daha ergenlik çağında Kazak Tugayı'na katıldı. Söylentiye göre bir ara sarayda, Fermanferma ailesinde, Hollanda temsilciliğinde ya da Amerikan Presbiteryen Misyonu'nda seyis yamağı olarak çalışmıştı. İç savaş sırasında ve onun ardından patlak veren ayaklanmalarda geleceğin subayı olarak kendini gösterirken, "Rı-

za Han Maxim" lakabını aldı. Daha sonra Mazenderan'da kendine bir konak yaptırıp girişini Maxim makineli tüfeğin tasvir edildiği kocaman bir mozaikle süsletti. Birkaç dil konuşurdu: Komşularıyla Mazenderan dilinin bir şivesi olan Elaşti; dış dünyayla Farsça; Çar yanlısı Kazak subaylarıyla asker Rusçası; adamlarıyla da bir tür Türkçe konuşarak anlaşırdı.

Rıza Han darbeyi yaptıktan sonra sıkıyönetim ilan etti, yerel jandarmaları yanına çekti, kısa bir süre şehir polisiyle çatıştı ve Ahmed Şah'a kendisini Bolşeviklerden kurtarmak üzere geldiği konusunda güvence verdi. Başbakanlığa, Britanya temsilciliğinin "İngiliz severliğiyle nam salmıştır" diye bahsettiği genç gazeteci Seyyid Ziya Tabatabai'yi getirdi.[1] Ondan önce hükümetin başında olan ve aylarca ne meclisi toplamayı ne de kabine kurmayı başarmış Sipahdar ise Türk büyükelçiliğine sığınmıştı. Rıza Han Tahran'a yürümeden önce, yakın bir tarihte Kazakların başına geçen ve Rus subayların yerine İranlıları görevlendiren İngiliz General Ironside'a iki konuda söz verdi. Britanya'nın askeri birliklerinin çekilmesine olanak tanıyacak ve Ahmed Şah'ı tahttan indirmeyecekti.[2] Ironside Curzon'a haber vermeden İngiliz-İran Antlaşması'nın kaybedilmiş bir dava olduğu düşüncesiyle, durumu kurtarmak için at sırtında gelecek uygun birinin yolunu gözlemeye başlamıştı. Kazvin garnizonunun başına Rıza Han'ı getiren ve onu derhal general rütbesine terfi ettiren Ironside'dı. Nitekim 1920-21 yıllarına ait kaynaklar Rıza Han'dan hâlâ albay diye söz ediyordu. Ironside bundan başka Rıza Han'a cephane ve adamlarına ödemek üzere para sağladı; darbenin hemen ardından Kazaklara bol miktarda ikramiye dağıtılmıştı. Rıza Han Tahran'a yürüyüşünün arifesinde saraydan ve Britanya temsilciliğinden gelen ortak heyete, şah ve Britanya yanlısı olduğu ve Britanya ülkeden çekilir çekilmez Bolşeviklerle başa çıkabilecek bir kuvvet toplayacağı konusunda güvence verdi.[3] Dolayısıyla çoğu İranlının darbeyi "Britanya'nın tezgâhladığı bir dümen" olarak görmesine şaşmamalı.

Rıza Han sözünü tuttu, en azından başlangıçta durum böyleydi. Britanya'nın geri çekilmesine fırsat tanımış, İngiliz-İran Antlaşması'nı feshetmiş, yerine Sovyet-İran Antlaşması'nı imzala-

mıştı. Sovyetler yalnızca Gilan'dan derhal çekilmeyi kabul etmekle kalmayıp, aynı zamanda Çar döneminden kalma bütün kredileri, talepleri ve imtiyazları, kısaca Hazar'da balık avı dışında her şeyi iptal ettiler. Ancak, eğer üçüncü bir devlet ülkeyi istila edecek ve Sovyetler Birliği'ne karşı gözdağı verecek olursa, topyekûn karşılık verme hakkını saklı tutmuşlardı. Buysa İran'a bir koruma kalkanı sağlıyordu. Diğer yandan Britanyalılar hiç istiflerini bozmadan ve rastlantı sonucu olmayan bir tutumla, Kazaklara ve Güney Persia Alayı'na teslim edilmiş silahlar karşılığında Tahran'a bir fatura gönderdiler. Fatura toplamı 313.434 sterlin 17 şilin 6 metelikti.[4] 1919 antlaşmasını fesheden Rıza Han böylelikle "Bolşeviklerin gözünü boyadığı" konusunda Britanyalılara güvence vermişti.[5] Ayrıca o sırada Tahran'a Sovyet temsilcisi olarak atanan *Manchester Guardian*'ın eski yayın yönetmeni Theodore Rothstein'a, hükümetinin Britanya'nın nüfuzunu sileceğini ve dış işlerinde kesinlikle tarafsız bir politika izleyeceğini vaat etti. Sovyetler çok geçmeden temsilcilik düzeyini büyükelçiliğe çıkardılar. Britanya temsilciliği savaş sonrası durumu şöyle özetlemişti:[6]

> Dışarıdan bakıldığında Büyük Britanya'ya genel olarak düşman, Rusya'ya da olası bir dost gözüyle bakılmaktaydı. Rusların komünist fikirleri yayma ve gözle görülür propaganda çabaları rahatsızlık yaratsa da, İran'ın Rusya'ya olan borçlarını silme, Çar zamanında Rusya'nın elde ettiği imtiyazları geri verme, Rusların elindeki Banque d'Escompte'u İran Hükümeti'ne devretme ve kapitülasyonlardan vazgeçme cömertliğini göstermelerinin büyük etkisi olmuştu. Ayrıca devrim ateşiyle temizlenen bir Rusya'yla işbirliği yapmakla İran'ın kazanacak çok şeyi olduğunu, fakat Büyük Britanya'nın emperyalist ve sömürgeci emellerine teslim olmakla çok şey kaybedeceği fikri –Rus esinlemesi bir fikir– Rusların İranlılar arasında pek çok destek bulmasına yetmişti.

Öte yandan Rıza Han her ne kadar Kaçarlara verdiği sözü ilk başta tutsa da, Britanya temsilciliğinin sözleriyle, "potansiyel bir askeri diktatör" olma konusunda hiç zaman yitirmedi.[7] İlkin Kara Kuvvetleri Komutanı, sonra Savaş Bakanı, arkasından da hem

Genelkurmay Başkanı hem de Başbakan olarak tahtın ardındaki asıl güç odağı oldu. Bu yıllar boyunca bakan ve başbakanları göreve getirdi, görevden aldı, bunların arasında doksan dokuz gün içinde sürgüne gönderilen Seyyid Ziya da vardı. Rıza Han yine de Kurucu Meclis'i toplayıp Ahmed Şah'ı devirdiği, tahta geçerek oğlunu veliaht ilan ettiği ve tıpkı kahramanları Napoléon ile Nadir Şah gibi krallara layık bir merasimle tacı takmayı kabul ettiği 1925-26'ya kadar sahneye çıkmayı göze alamadı. Taç giyme töreninde Meclis Başkanı'nın tacı uzatmak için öne çıktığı, fakat Rıza Han'ın onu eline alarak "Bu başkasının başıma takabileceği bir şey değil" dediği rivayet edilir.[8] Törenin koreografisi hem Safevilerle Kaçarların hem de Avrupalıların geleneklerine göre hazırlanmıştı. Tören, Cuma İmamı'nın okuduğu duayla başlamış, Başbakanın *Şehname*'den uzun alıntılar yaptığı süslü bir konuşmayla sona ermişti. Rıza Han artık Rıza Şah'tı. 1941 İngiliz-Sovyet işgaline kadar da öyle kaldı. Önceki beş yılla birlikte bu on beş yıla Rıza Şah dönemi diyebiliriz.

Dönemin alametifarikası devletin inşası olacaktı. Rıza Şah devletin başkent dışında pek az varlık gösterdiği bir ülkede iktidara gelmişti. Giderken ise kapsamlı bir devlet yapısı bıraktı. İran'ın iki bin yıldır görmediği bir yapıydı bu. Stalin'in ülkeyi bir kara sabanla devraldığı ve giderken atom bombası bıraktığı söylenir. Rıza Şah içinse ülkeyi yıkık dökük bir idareyle devraldığı, ama enikonu merkezileşmiş bir devlet bıraktığı söylenebilir. Başta İran'dakiler olmak üzere tarihçiler Rıza Şah'ı değerlendirirken mutlaka iki şaşırtıcı soru yöneltirler. Gerçek bir yurtsever mi yoksa bir İngiliz "ajanı" mıydı? Peki ya çağdaşı olan güçlü adamlarla, özellikle Atatürk ve Mussolini ile karşılaştırılabilir miydi? Sonradan yaşanan olaylar, bilhassa Britanya tarafından tahttan indirilmesi ilk soruyu geçersiz kıldı. İkincisiyse, tarih açısından yanlıştı, ne de olsa diğer iki lider merkezi devletleri devralmışlardı. Halbuki onun için, Tudor hanedanı, Bourbon hanedanının kurucuları ya da 16. yüzyılın Habsburg hanedanıyla, diğer bir deyişle merkezi devlet kurmayı hedeflemiş hükümdarlarla yapılacak karşılaştırma daha uygun olurdu. Rıza Şah ister soldan, ister sağdan, ister merkezden,

1 Taç giyme töreni anısına basılan pul, 1926

ister taşradan, soylu seçkinlerden ya da yeni kurulmuş işçi sendikalarından gelsin; her türlü muhalefetin başını ezerek bu hedefe doğru doludizgin ilerliyordu. Az konuşan biri olan Rıza Şah'ın ne güzel konuşma sanatına ayıracak vakti vardı ne felsefeye ne de siyasal teoriye. Onun ideolojik dağarcığında öne çıkan şey düzen, disiplin ve devletin kudretiydi. Kendini monarşiyle özdeşleştirmişti, monarşiyi devletle, devleti de ulusla. Dine sarılmaya itirazı yoktu; devlete üç sözcükten oluşan bir slogan kazandırmıştı: *Hudâ* (Tanrı), Şah ve *Mihan* (Anayurt). Kimileri onun kudreti arttıkça ortadaki sözcüğün diğer ikisini geride bıraktığını savunurlardı. Oysa Rıza Şah'ın gözünde bu üçlü öyle iç içe geçmişti ki ona muhalefet etmek devlete, ulusa, hatta dine karşı çıkmak anlamına gelirdi. Diğer bir deyişle, siyasal görüş ayrılığı bölücülük ve vatan hainliğiyle eşanlamlıydı.

Devletin İnşası

Rıza Şah yeni devletini iki ana dayanak üstüne kurdu: ordu ve bürokrasi. Onun saltanatı boyunca ordu on kat, bürokrasiyse on yedi kat büyüdü. 1921'de ordudaki askerlerin sayısı 22.000'i geçmiyordu: 8.000 Kazak, 8.000 jandarma ve 6.000 mevcutlu Güney Persia Alayı. 1925'teyse hepsi Savaş Bakanlığı'na bağlanmış 40.000 asker bulunuyordu. 1941 yılında ise 127.000 kişilik bir ordu vardı. Aynı şekilde 1921'de merkezi hükümet gelişigüzel toplanmış yarı bağımsız mustavfiler, münşiler ve unvan sahibi eşraftan oluşmuştu. Oysa 1941'e gelindiğinde sayıları 90.000'i bulan maaşlı devlet memurlarının çalıştığı on bir bakanlığı olan bir kurumdu. İçişleri, eğitim ve adalet gibi en büyük bakanlıklar o tarihten yirmi yıl önce yok gibiydiler.

Bu genişleme dört kaynaktan gelen gelirlerle mümkün oluyordu: petrol rafinerilerinin kira gelirleri, vergi borcu gecikmiş olanlardan alınan paralar, yüksek gümrük vergileri ve tüketim mallarına konan yeni vergiler. 1911 yılında damlamaya başlayan ve 1921-22 döneminde ancak 583.960 sterlini bulan petrol gelirleri 1930-31'de 1.288.000 sterline, 1940-41 arasında da 4 milyon sterline ulaşmıştı.[9] Diğer gelirlerin artışı da, Maliye Bakanlığı içinde etkili bir vergi toplama sistemi kurmak üzere Shuster'ın rafa kaldırılmış pojesini yeniden uygulamaya koymak üzere baş haznedarlığa yine bir Amerikalının, Arthur Millspaugh'un getirilmesiyle başladı. Millspaugh 1922'de ülkeye ayak bastığında şüpheci kimseler ona "işi öğrenmesi için üç ay, çalışmalarını hayata geçirmesi için üç ay ve hayal kırıklığı içinde ülkeden ayrılmadan önce maaşını almak için de üç ay" süre tanıyorlardı.[10] Fakat o beş yılda yepyeni bir hazine kurmayı, vergi toplamada iltizam sistemini kaldırmayı, vergi oranlarını güncelleştirmeyi, afyon satışlarını sıkı denetim altına almayı ve bir o kadar önemli bir işi, mustavfileri tam kadrolu memur yapmayı başarmıştı. İran'ın ilk kapsamlı yıllık bütçesini hazırlaması da uzun sürmedi. Bunların hepsinde Rıza Şah'tan büyük destek aldı, ta ki şah ülkede bir tek şaha yer olduğuna karar verene dek... Millspaugh yazılarında, Sipahdar (Sipah-

salar) gibi önemli sermayedarlardan vergi koparınayı başarmasını yeni genelkurmay başkanının onları varlıklarına el koymakla tehdit etmesiyle açıklar.[11] Zaten Sipahdar'ın bu istihraç vergileri nedeniyle 1926'da intihar ettiği düşünülmektedir. Millspaugh, "Rıza Han" diyordu, "İngiltere'de II. Henry'nin, Fransa'da Philippe Auguste'ün öncülük yaptığı devlet adamları sınıfından geliyordu. Şahsi ve askeri kuvvetlerine merkezi hükümetin otoritesini sağlama yetkisi vermişti."[12] Aynı şekilde Bahtiyari hanlarıyla Şeyh Hazal'a sahip oldukları petrol hisselerini merkezi hükümete devretmeleri için baskı yapıyordu. Britanya temsilcisi 1923'teki raporunda şöyle bildirmişti:[13]

> Önceki hükümetlerin vergi tahsilatını icra edemedikleri bölgelerde hem mütedahil (gecikmiş) hem de cari gelirlerin tahsilatını mümkün kılan Rıza Han'ın tesirli yardımları olmadan bu derecede muvaffakiyet elde edilemezdi. Monarşinin dört bir tarafı artık merkezi hükümetin kontrolüne girdi; pek çok bölgede vergiler muntazaman hazineye nakledildiyor. Halbuki geçmiş senelerde hiçbiri hazineye ulaşmaz, hükümet büyük miktarlar tediye ederdi.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra ticaretin iyileşmesi; gelir vergisinin –öncelikle maaşlarda– kesintisinin uygulanmaya başlaması; daha da önemlisi şeker, çay, tütün, pamuk, hayvan derisi ve afyon gibi çeşitli tüketici mallarına devlet tekelleri ve vergileri konması da devlet gelirlerini artırmıştı. 1921 yılında 51 milyon kran olan gümrük gelirleri 1925'te 93 milyona, 1940'taysa 675 milyona ulaştı. 1925 yılında 38 milyon kran (riyal) olan tüketim vergisi gelirleri 1940'ta 180 milyona kadar çıktı. Şeker ve çaydan alınan –1926'da uygulanmaya başlamıştı– vergiden elde edilen gelir 1928 yılında 122 milyon kran, 1938'de 421 milyon, 1940'ta da 691 milyon oldu. Demek ki yalnızca şeker ve çay gelirleri altı kat artmıştı. 1925-26 döneminde 246 milyon riyali bulan devletin toplam geliri 1940-41'de 3 milyar 610 milyona yükseldi. Britanyalıların yaptıkları tahminlere göre 1935'e gelindiğinde bu gelirin yüzde 34'ünden fazlası silahlı kuvvetlere harcanmaktaydı.[14]

Silahlı kuvvetler yeni rejimin ana dayanağıydı. Rıza Han 1921 darbesinin hemen ardından orduyla ilgili çalışmalara girişmişti. Kazaklarla jandarmadan ve Güney Persia Alayı'ndan geriye kalan birlikleri bir araya toplayarak 20.000 kişilik bir ulusal ordu kurdu. Rus, İsveçli ve Britanyalı subayların yerine Kazak ahbaplarını getirdi. Bu yeni ordunun giderlerini karşılamak için yol vergileriyle afyon vergilerinin denetimini kendi üstlendi. İki yıl içerisinde, Tahran, Tebriz, Hemedan, İsfahan ve Meşhed'de toplam 30.000 kişilik beş tümene sahipti. Britanyalılara göre "1921-23 arasındaki dönemin tamamını sıkı disiplinli bir ordu kurmaya harcamıştı ... 1834'te Feth Ali Şah'ın zamanından beri böyle düzenli bir ordu ilk kez görülüyordu."[15] Bu yeni ordu vilayetlerde patlak veren bir dizi isyanı, özellikle Gilan'da Küçük Han ve Cengelilerin, Tebriz'de Hiyabani'nin, Kürdistan'da Simko'nun ve Fars'ta Savledü'd-devle'nin isyanlarını bastırmakta başarı gösterdi. Aynı zamanda Tebriz'de Binbaşı Lahuti'nin, Meşhed'de de Albay Taki Peysan'ın başını çektiği jandarma içinde kazan kaldıranları ezdi.

Silahlı kuvvetler büyümeye devam ediyordu, 1925'te askerlik hizmetinin zorunlu kılınmasıyla bu büyüme daha da hızlandı. Zorunlu askerlik yasası İran'daki rejimin temel taşı olarak nitelendirilebilir. Zorunlu askerlikle birlikte İran'da ilk kez nüfus cüzdanı verilme uygulaması başlamış ve soyadı almak zorunlu olmuştu. Bu yasa yirmi bir yaşın üstündeki bütün sağlam erkeklerin iki yıl muvazzaf, dört yıl da yedek olarak askerlik yapmalarını gerektirmekteydi. Askerlik yapanlar önce köylü sınıfından, daha sonra aşiretlerden ve nihayet şehir nüfusundan gelen erkeklerdi. 1941'de orduda toplam 127.000 mevcutlu on sekiz tümen bulunmaktaydı. On iki vilayetin her birinde birer tümen, ayrıca Rusya sınırındaki kuzey vilayetlerinde fazladan birer tümen vardı. Süvari sınıfı ve mekanize tümenlerde 100 kadar tank ve 28 mekanize araç vardı. Hava kuvvetlerinde 157 uçak, donanmadaysa 1 firkateynle 4 gambot vardı.[16] Görülen hizmetler silahlı kuvvetler komutanlarının yeni kurulan ortak komisyonu tarafından eşgüdümlü hale getirilirdi. 1939'da Savaş Bakanlığı Britan-

ya'yla görüşerek 30 Blenheim bombardıman uçağı, 30 Wellington bombardıman uçağı, 35 Hurricane savaş uçağı ve 30 Amerikan Curtiss savaş uçağı satın almak üzere iddialı bir teklif sundu. Bu uçakların "Bakû'yü bombalamak için faydalı olacağı" savunuluyordu.[17] Böyle teklifler kuzeydeki komşularının hiç hoşuna gitmemişti. Askeri bütçeyi tahlil eden Britanya temsilcisi şu yorumda bulunmuştu:[18]

Tablo 3 *Devlet bütçeleri 1925-26 ve 1940-41*
(milyon kran/riyal)

	1925-26	1940-41
Gelir		
Toplam	245	3,613
Doğrudan vergi	34	75
Yol vergileri	20	85
Dolaylı vergiler toplamı	36	180
Gümrük	91	298
Harcamalar	245	4,333
(Başlıca bakanlıklar)		
Savaş	94	565
Maliye	30	265
Eğitim	7	194
Sanayi	–	992
Tarım	–	121
Ulaşım	–	1092
Bütçe açığı	–	71

Not: D. Nevruzi'nin çalışması "The Development of the Budget in Iran," *Razm Nameh*, Mo. 6 (Kasım 1948), s. 11-18 ve Britanya temsilcisinin raporu "Annual Reports for Persia (1923-41)", FO371/Persia 1924-42/34-10848-27180'dan derlenmiştir. Bu raporlar çok ayrıntılı ve aydınlatıcıdır. Öyle ki 1933'te dışişleri bürosu Tahran'daki temsilciliğe talimat vererek bunların kapsamını daraltmasını istedi. Persia hakkındaki 1932 yılına ait raporun doksan yedi sayfa uzunluğunda olduğundan, oysa SSCB, ABD, Fransa ve İtalya'nın her birine yetmiş iki sayfadan fazla ayrılmadığından şikâyet ediliyordu. Bkz. Dışişleri Bakanlığı, "Note to the Legation (22 Nian 1933)," FO 371/Persia 1934/34-16967.

> Ordu vergi mükellefinin sırtındaki en büyük yük olmaya devam edecek. Tank, ağır silah ve diğer malzeme alımları giderek artıyor, o kadar ki komşu devletler, acaba İran gelecekte saldırganlaşabilir mi diye kaygılanmaya başlıyorlar. Şahı silah ve cephaneye bu kadar para harcamaya iten nedenler çok basit olabilir oysa: Düzeni sağlamak için yeterli bir güce sahip olması gerekiyordu, bunu başardıktan sonra da asker olarak ordusunun en modern teçhizatla donatıldığını görmek istemesi doğaldı. Üstelik savaş ve kargaşa zamanında zayıf İran'ın nasıl acı çektiğini hâlâ hatırlıyor, dolayısıyla işlerin bu hale bir daha gelmesinden kaçınmaya kararlı.

Rıza Şah köy jandarmasıyla kent polislerini de takviye etti. Tahran polis örgütüne Yeprem'in yerleştirdiği Ermenilerle jandarmadaki İsveçli danışmanların yerine kendi adamlarını getirdi. Emniyet örgütünü taşradaki şehirleri de içine alacak şekilde genişletti.[19] Nezarethanelerin yerine geleneksel İran'a yabancı kurumlar olan hapishaneleri getirdi. İki güvenlik örgütü kurdu: kent emniyet örgütüne bağlı *şerbani* ile Fransız haber alma örgütü *Deuxième Bureau* örnek alınarak kurulan, orduya bağlı *Rükn-ü Düvum* (İkinci Direk). Britanya temsilcisi, onun bir polis devleti kuracağından korkuyordu: "Siyasal zanlılar onlara yöneltilen ithamlar ne kadar hafif olursa olsun, örneğin ihtiyatsızlıkla söylenmiş bir söz veya rağbet görmeyen bir arkadaşa yapılan ziyaret yüzünden kendilerini hapiste bulabilir ya da mahkemeye bile çıkarılmadan taşraya sürgün edilebilirlerdi."[20]

Rıza Şah subayları kendi rejiminin bekçisi kılmak için çok çalıştı. Halkın karşısına mutlaka asker üniformasıyla çıkardı. Subayların terfileriyle, eğitimleriyle, yaşam koşullarıyla bizzat ilgilenirdi. Devlet arazilerini onlara düşük fiyattan satar, ikramiyeler dağıtır, idarecilik görevleri verir ve yolsuzluklarına göz yumardı. Kabineyi, başbakanı ve savaş bakanını atlayarak, komutanlarıyla saraydaki askeri ofisinde görüşürdü. Tahran'da görkemli askeri tesisler inşa ettirmişti: cephanelik, makineli tüfek fabrikası, uçak tamir hangarı, askeri hastane, subay kulübü, ordu bankası, subay koleji ve askeri akademi. Eğitimlerini daha da geliştirsinler diye askeri personeli Avrupa'ya gönderirdi; sayıları 300'ü bulan kara subayları da-

ha çok Fransa'ya, hava ve deniz subaylarıysa genellikle İtalya'ya giderdi. En önemli askeri mevkilere General Muhammed Ayrum, Murtaza Yezdanpenah, Ahmed Emir Alımedi ve Fazlullah Zahidi gibi eski Kazakları getirmişti. 1921 yılında Kazak albayı olan eski arkadaşı Ayrum, haksız yollardan elde edilmiş servetiyle birlikte Nazi Almanyası'na kaçana dek Rıza Şah'ın emniyet müdürüydü.

Dahası, Rıza Şah Veliaht Prens Muhammed Rıza'yı ordunun başına getirdi. Oğlu diğer subay çocuklarıyla birlikte sarayda eğitim görmüş, aynı öğretmenler ve oyun arkadaşlarıyla İsviçre'deki La Rosey Okulu'nda üç yıl geçirmiş, yurda döndüğünde askeri akademiye girmiş ve mezun olduktan sonra kendisine silahlı kuvvetlerde özel bir müfettişlik görevi verilmişti. Rıza Şah diğer altı oğlunu da aynı şekilde yetiştirdi. Babası gibi veliaht prens de asker üniformasını giymeden halkın önüne pek çıkmazdı. Britanya temsilciliği onun ordu dışındaki faaliyetlerinin "izci obaları, spor müsabakaları, ordu kurumlarını ziyaret ve devlet törenlerinde şah ailesiyle birlikte boy göstermek" olduğuna işaret etmişti.[21] Bu rejimin en doğru tanımı askeri monarşiydi. Bürokrasideki büyüme de bir o kadar etkileyiciydi. 19. yüzyıldan kalma dört (dışişleri, içişleri, maliye ve adalet) ve yeni katılan üç bakanlık (bayındırlık ve ticaret, posta ve telgraf, eğitim ve vakıflar) önemli bürokratik kurumlar olacak kadar büyümüştü. Bundan başka üç bakanlık daha kuruldu: sanayi, yol ve tarım. Rıza Şah hükümdarlığını tam donanımlı on bir bakanlıkla sonlandırdı. Merkezi bürokrasi olan İçişleri Bakanlığı kent polisiyle köy jandarması da dahil olmak üzere vilayet idaresinden sorumluydu. Eskiden sekiz tane olan vilayetler yeniden düzenlenerek sayıları on beşe çıkarıldı: Tahran, Azerbaycan, Fars, Gilan, Mazenderan, Hemedan, İsfahan, Kirman, Kirmanşah, Horasan, Arabistan, Kürdistan, Luristan, Belucistan ve Körfez Limanları. Bu vilayetler ilçelere, belediyelere, kırsal kazalara bölünmüştü. Şah İçişleri Bakanlığı aracılığıyla genel valileri, onlar da bakanla istişare ederek bölge valilerini ve belediye başkanlarını atarlardı. Merkezi hükümetin eli ilk defa vilayetlere uzanıyordu. Kaçarlar zamanında olduğu gibi valiler artık yarı bağımsız beyler değil, tamamen merkezi hükümete bağımlı ordu

mensupları ve devlet memurlarıydı.[22] Britanya konsolosu tipik bir vilayetin idari yapısını şöyle tarif etmişti:[23]

> İsfahan bütün vilayetin karargâhıydı. Vilayette her birinin ayrı müdürü olan çeşitli daire ve şubeler vardı: ordu (9. Tümen), polis, belediye, maliye, sanayi ve ticaret, halk sağlığı, yol, tapu, nüfus, eğitim, tarım, posta ve telgraf, adalet, jandarma, askerlik. Bunlardan başka tahıl, afyon ve tütün müdürlükleri bulunurdu. Bu müdürlüklerin İsfahan dışındaki başlıca kasabalarda temsilcilikleri olurdu. Polis yalnızca İsfahan şehir belediyesi sınırları içerisinde ve Necefabad'da görev yapardı. Bu iki bölge dışındaki asayiş ve genel güvenliği sağlama görevi jandarmaya aitti.

Rıza Şah iki temel dayanağını kapsamlı bir himaye ağıyla destekliyordu, o kadar ki kabine dışında bir Saray Bakanlığı bile kurmuştu. Alt rütbelerden terfi ederek yükselen askeri hükümdarlığı süresince, Ortadoğu'nun olmasa bile İran'ın en zengin adamı olacak kadar arazi edinmişti. Yaşamöyküsünün yazarı ve halden anlayan biri, şahın öldüğünde 3 milyon sterlinlik bir banka hesabıyla 1 milyon 200 bin hektara yakın çiftlik arazisine sahip olduğunu tahmin etmişti.[24] Atalarının şehri Mazenderan'da yoğunlaşan arazilerinin çoğunda çay, pirinç, ipek, pamuk ve tütün yetiştirilirdi. Ayrıca Hemeda, Esterabad, Gürgen ve Veramin'de buğday tarlaları vardı. Bu arazilerin bir kısmı düpedüz haczedilerek, bir kısmı devlet arazilerine şüpheli bir şekilde el konarak, bazısı da büyük ve küçük toprak ağaları topraklarını kâğıt üstünde gösterilen fiyatlarla satmaya zorlanarak elde edilmişti. Sipahdar da kurbanlardan biriydi.

Britanya temsilciliği Rıza Şah'ın "araziye fena halde düşkün olduğunu" ve mallarını satmaya yanaşmayan aileleri ikna olana dek hapse attırdığını daha 1932 yılında bildirmişti: "Doymak bilmeyen arazi hırsı öyle bir noktaya geliyor ki çok yakında Haşmetleri'nin neden sessiz sedasız bütün İran topraklarını kendi mülküne geçirmediğini merak etmek şaşırtıcı olmayacak."[25] Raporda ayrıca, "huzursuz toprak sahiplerinin sayısı giderek artarken" diye anlatılıyordu, "diğerleri şahın kendinden önceki hanedanların yap-

tıklarını taklit ettiğini, topraktan daha iyi faydalandığını ve bütün ülkenin zaten ona ait olduğunu" düşünmektedir.[26] Britanya elçisi o kadar cömert değildi: "Tartışmalı yollarla servetine servet katmaya devam etmiş ve üst düzey ordu komutanlarının da aynısını yapmasına göz yummuştur. Ayrıca onların fazla kuvvetlendiğinden ya da edindikleri servetin çoğunu kendi menfaatleri için kullandıklarından şüphelenirse onların itibarını sarsacak hiçbir fırsatı kaçırmaz. Şayet ona makul bir pay vermeyi unutmazlarsa, o zaman da hırsızlıklarını görmezlikten gelir."[27] Temsilci şunları da eklemişti: "Rıza Şah tamah etmeyen ve gözünü servet hırsı bürümüş biri, eline para ve arazi geçecekse bütün yollar onun için mubah... Elbruz'u aşarak (Mazenderan'ın içinde) Çalus Vadisi'ne uzanan ve sırf o hevesini gidersin diye inşa edilen yeni yol muazzam paralara mal olmuştu."[28] Çoğu kimse Rıza Şah'ın kendi memleketini kalkındırmak uğruna ülkenin geri kalanını soyup soğana çevirdiğini düşünüyordu. Mazenderan'ı geliştirmek için Rıza Şah orada yaptırdığı karayollarıyla yetinmeyip Tahran'dan başlayan ve yeni açılan Bender Şah limanına uzanan bir demiryolu da inşa ettirdi. Babülsar ve Ramsar'da lüks oteller yaptırdı. Devletin şeker, tütün ve dokuma fabrikalarını Babül, Sari ve Aliabad'a taşıyarak hepsine *Şahi* adını verdi. Ucuz işgücü bulmak için angaryaya, askerlik kayıtlarına başvurdu, hatta İsfahan'daki dokuma işçilerini kaçırma yoluna bile gitti. Britanya temsilciliği bu fabrikaların "köle işgücü" olmaksızın işleyemeyeceklerini bildirmişti.[29] Kısaca, saray himayesi pek çok kârlı mevki, maaş, ikramiye ve arpalık sunuyordu. Bu sayede kendine, hiç olmazsa Mazenderan'da iyi bir yer edinmişti. Yıllar sonra, 1953 Ağustos'unda ülkenin dört bir tarafındaki heykelleri devrilirken, bu yüzden Mazenderan'dakilere dokunan olmadı.

Dönüşümler

Rıza Şah genellikle büyük bir "reformcu," "çağdaşlaştırıcı" ve hatta "laikleştirici" olarak görülmektedir. Aslında, yeni kurumları oluştururken başlıca hedefi, başta politikada, ekonomide, toplum-

da ve ideolojide olmak üzere bütün alanlarda devletin gücünü genişletmek suretiyle kendi denetim alanını genişletmekti. Ondan geriye kalan miras, yalnızca güçlü bir merkezi devlet yaratmak fikrine saplanıp kalmış bu takıntılı aklın yan ürünleridir.

Aristokratik bir iktidar merkezi olan Meclis'i dilediğini yaptırabildiği bir makama dönüştürmekle siyasal sistem üzerinde mutlak denetim kurmuştu. 1909'da İkinci Meclis'ten başlayıp 1925'te Beşinci Meclis'e dek süren Rıza Şah'tan önceki dönemde bağımsız politikacılarla kırsal kesimin kodamanları kendi hizmetlileriyle köylülerini sürü gibi oy sandıklarına götürebiliyorlardı. Devlet şairi ve eski meşrutiyetçilerden Malikü'ş-şuara Bahar'ın sözleriyle aktaralım:[30]

> Bugün (1944) bile hâlâ başımıza bela olan seçim kanunu Demokratların bize miras bıraktığı en zararlı ve üstünde en az kafa yorulmuş yasalardan biridir. Modern Avrupa'dan alınma demokratik bir yasanın geleneksel İran'ın ataerkil ortamına getirilmesi Liberal adaylarımızı zayıflatmış, köylülerle aşiret üyelerini ve diğer hizmetkârları sandık başına sürebilen muhafazakâr kırsal kesim kodamanlarını kuvvetlendirmiş bulunmaktadır. Dördüncü Meclis'teki Liberaller hatalarını tamir etmeye kalkıştıkları zaman muhafazakârların yürürlükteki "demokratik yasanın" arkasında sapasağlam ve başarıyla durmaları şaşırtıcı değildir.

Rıza Şah seçim yasasını olduğu gibi bırakmış olsa da parlamentoya girenleri yakından takip ederdi. Her seçimin sonucuna, dolayısıyla 1926'daki 5. Meclis'ten 1940'taki 13. Meclis'e kadar her Meclis'in oluşumuna kendi karar vermişti. Sınıflara göre dağılım değişemezdi: Mebusların yüzde 84'ünden fazlasını toprak sahipleri, yerel seçkinler, devlet memurları ve sarayla ilişkili iş adamları oluştururdu.[31] Doğrusu, toprak sahibi olmaktan başka iş yapmayan mebusların sayısı artmıştı. Fakat siyasal oluşum ancak meclise girmesine izin verilen uygun adaylarla değişirdi. Kontrol mekanizması basitti. Şah, emniyet müdürüyle birlikte aday adaylarını gözden geçirir, yanlarına "münasip" ya da "kötü," "vatan haini," "deli," "beyhude," "zararlı," "aptal," "tehlikeli," "edepsiz,"

"inatçı" veya "boş kafalı" diye notlar koyardı.[32] Uygun görülen kimseler İçişleri Bakanlığı'na, oradan da genel valilere ve yerel seçim kurullarına aktarılırdı. Bu kurulların tek işlevi seçmen kâğıtlarını dağıtmak ve sandıkları denetlemekti. Kurul üyelerinin merkezi hükümet tarafından atandığını belirtmeye gerek yok herhalde. Uygun bulunmasalar da adaylıkta ısrar edenler ya kodesi boylar ya da yaşadıkları yerden gönderilirlerdi. Sonuç olarak mutlaka kendi seçim bölgelerinden biraz destek alan adaylar başarılı olurdu, çünkü onların buralarda arazileri vardı. Örneğin, 7. Meclis seçimlerinde Şah hatırı sayılır "yerel destek" gördükleri gerekçesiyle Meraga'nın iki büyük toprak ağası olan Abbas Mirza Fermanferma ile İskender Han Mukaddem'in meclisteki sandalyelerini korumaları gerektiğine karar vermişti.[33] Bunlardan ilki Meraga'yı üç, ikincisiyse dokuz meclis döneminde temsil etmişti. Mebusların söz dinlemelerini güvence altına almak isteyen şah parlamento dokunulmazlığını kaldırmış; monarşi yanlısı olanlar da dahil bütün siyasal partileri yasaklamış; bağımsız gazeteleri kapatmış ve bizzat rejim tarafından "casuslar" ve "muhbirler" olarak nitelenen kimseleri parlamentoya sokmuştu. Britanya temsilcisi daha 1926 yılında Rıza Şah'ın "göründüğü kadarıyla askeri otokrasiye doğru kolları sıvadığından" ve "yegâne hedefinin sadece yaşlı devlet adamlarını değil parlamenter hükümeti de gözden düşürmek olduğundan" söz ediyordu: "Belirsizlik ve korku ortamı yarattı. Kabine üyeleri Meclis'ten; Meclis ordudan; bunların hepsi de şahtan çekiniyor."[34]

Şahı açıkça eleştiren mebuslar ve diğer politikacıların sonu hiç de iyi olmuyordu. Örneğin, Yahudi vekil Samuel Haim "vatan hainliği" suçundan ipe çekilmişti. Önde gelen sosyalist şair ve *Karn Bistüm* (Yirminci Yüzyıl) dergisinin yayın yönetmeni Mirzazade Eşki güpegündüz vurulmuştu. Zerdüşti vekil Keyhüsrev Şahruh da öyle. Yine bir mebus ve sosyalist gazete *Tufan*'ın eski yayın yönetmeni olan Muhammed Ferruhi-Yezdi cezaevi hastanesinde ansızın ölmüştü. Ilımlı Parti'nin lideri olarak Behbehani'nin yerine geçen Seyyid Hasan Müderris ise sürgüne yollandığı Horasan'ın bir köyünde birdenbire can vermişti. Boğazlandığı söyleniyordu.[35] Söy-

lentilerden habersiz Britanya temsilciliği 1940 raporunda şunları anlatıyordu:[36]

> Müderris basit bir hayat sürer, evine sık sık girip çıkan ve türlü hususlarda ona akıl danışan alt tabakalardan saygı görür. Hayli korkusuz ve samimidir, görüşlerini rahatlıkla ifade eder ve şah dahil hiç kimse onun eleştirilerinden kurtulamamıştır. 1926 Ekim'inde bir sabah sokaktayken kendisine karşı açıkça düzenlenen suikastta üç yerinden yara almasına rağmen canını kurtarmıştı. Eski kafalı bir din adamı olarak cana yakın ve açık görüşlü biridir fakat aynı zamanda demagog ve inatçıdır da.

Parlamento artık anlamını yitirmişti. Askeri yönetimin çıplaklığını örten süs eşyasından başka bir şey değildi. Başbakanlık yapmış birinin sonradan itiraf ettiği gibi, "Meclis formalite icabı açık tutuldu, çünkü şah icraya dönük faaliyetlerin yasama organından onay alması gerektiğinde ısrarlıydı."[37] Şah bu formaliteleri öyle güzel yerine getirirdi ki kendisine daha çok güç kazandıracak da olsa senatoyu toplamayı ya da meşruiyet kanunlarında önemli değişiklikler yapmayı gereksiz görürdü; 1925 Kurucu Meclisi tarafından kabul edilmiş tek değişiklik tacın Kaçarlardan yeni şaha geçmesiyle ilgiliydi. Britanya temsilcisi 1926 raporunda şöyle bildiriyordu: "İran Meclisi ciddiye alınamaz. Ne mebuslar serbest ne de Meclis'i iş başına getiren seçimler. Şah bir kanun çıkarmak isterse, Meclis onu geçirir. Karşı olduğu bir kanun teklifi olursa, o teklif geri çekilir. Şah müdahale etmediği zaman ise, boş tartışmalar yapılır."[38]

Rıza Şah aynı zamanda kabinedeki bakanları hem uysal davranacak hem istikrar gösterecek kimselerden seçerdi. Hükümetlerin kuruluşuna parlamentoların da katıldığı daha önceki yirmi yıllık dönemde (1906-25) ülkede otuz beş başbakan değişmiş, altmış kabine kurulmuştu. Sonraki on beş yıl (1926-41) boyunca yalnızca on kabine ve sekiz başbakan göreve gelecekti. Toplama bakıldığında bu yıllarda toplam doksan sekiz sandalyelik kabineyi elli kişi doldurmuştu. Bunlardan otuz beşinin siyaset alanına girişleri çoğunlukla Maliye ya da Dışişleri Bakanlığı'nda olmak

üzere devlet hizmetiyle başlamıştı. Otuz yedisi soyluluk unvanlarına sahipti ya da unvan sahibi ailelerin çocuklarıydı. Geriye kalanların ikisi din adamlarının ailelerinden geliyordu; dördü toprak ağası çocuklarıydı; beşi de orta kademe hükümet hizmetindeki ailelerdendi. Yirmi altısı öğrenimini yurtdışında yapmış, on dördü Darü'l-fünun'dan mezun olmuştu. Hemen hepsi en az bir ya da iki Avrupa dili biliyordu: Otuz dördü Fransızca, on ikisi İngilizce, on biri Rusça ve altısı Almanca konuşuyordu.

İyi öğrenim görmüş, iyi eğitim almış ve varlıklı da olsalar bu bakanlar şahın emrine amadeydi. Ona hitap ederken eski terminolojiye başvurur, kendilerinden Zat-ı şahanelerinin kulları (*çaker*) diye söz ederlerdi. Böyle küçük düşürücü bir itaat şekli, yeni rejimin kurulmasına yardımcı olmuş "triumvira" tarafından, başlarına musallat edilmiş kaderin bir sonucuydu. Bu üçlü, Mirza Abdül Hüseyin Han Timurtaş, Ali Ekber Han Daver ve Firuz Mirza Fermanferma'ydı.

Saray Bakanı Timurtaş (Serdar Muazim Horasani) 1934 yılındaki ani ölümüne kadar, Britanya temsilciliğinin sözleriyle, ülkede "Şahtan sonra en güçlü adamdı."[39] Horasan'ın toprak sahibi zengin ailelerinden birinden geliyordu, Çarlık Rusyası'nda askeri akademiden mezun olmuştu. 1915'te ükesine geri geldikten sonra mali komisyonlarda görev almış, Horasan vekili olarak parlamentoya girmiş ve Gilan valisi olarak Cengelileri yenmeleri için Kazaklara destek olmuştu. Britanya temsilcisi onu "hazırcevap," "zeki," "dinç," "güzel konuşan" fakat "müzmin kumarbaz" bir adam diye tanıtıyordu. Zimmetine para geçirmekle itham etmeden hemen önce, şah ona *Cenab-ı Eşraf* unvanını bahşetmişti. Timurtaş hapishanede "gıda zehirlenmesi" nedeniyle öldü, böylelikle 1848'den beri öldürülen ilk bakan oldu. Kimilerine göre Rıza Şah "modernlik yanlısı" bir hükümdarken, kimileri de onun Kaçarlar zamanındaki uygulamaları dirilttiğini düşünürdü.

Soylu bir soyadı taşımayan birkaç bakandan biri olan Daver önemsiz bir devlet memurunun oğluydu. Meslek hayatına Posta ve Telgraf Bakanlığı'nda başlamış, 1910'da şahın çocuklarının İranlı eğitmenlerine hizmet etmek üzere Cenevre'ye gönderilmişti. Ora-

dayken İsviçre'deki bir üniversitede hukuk okudu. Geri dönünce öncelikle hukuk reformu gerektiğinden söz eden bir gazetede yayın yönetmeni oldu; serbest avukatlık yaptı; Dördüncü ve Beşinci Meclislerde Veramin'den vekil seçildi ve Kurucu Meclis'te tahtın sorunsuz el değiştirmesine izin veren yasa taslağını hazırladı. Daver'in ödülü Adalet Bakanlığı'na getirilmekti. Mali yolsuzluklarla suçlanana kadar "özenli," "akıllı," "okumuş," "çalışkan" ve "gelecek vaat eden" biri olarak epey saygı gördü. Elli yaşındayken olasılıkla "kalp krizi" geçirerek hapishanede öldü. Sağ kolu Abdül Hasan Diba'nın ölümü de onunkine benziyordu. Gelecekte Şahbanu olacak Farah Diba onun yeğeniydi.

Firuz Fermanferma (Nusredü'd-devle) ünlü Prens Fermanferma'nın oğluydu. Sorbonne'dan mezun olmuş, kariyerine 1916 yılında Adalet Bakanı olan babasının yardımcısı olarak başlamıştı. Bunun arkasından Dışişleri Bakanı oldu ve ünlü 1919 İngiliz-İran Antlaşması'nın pazarlıklarında Vüsuku'd-devle'ye yardım etti. Rıza Şah onu rüşvet almakla suçlamadan önce Adalet ve Maliye Bakanlıklarına getirmişti. Durmadan hapse girip çıkmakla geçen yıllar boyunca Oscar Wilde'ın *De Profundis*'ini tercüme etti, ceza hukuku üstüne ve cezaevi deneyimleri hakkında kitaplar yazdı. Sonunda salıverilip kendi arazisine sürgün edildi ve orada da boğazlanarak öldürüldü.[40] Britanya temsilciliği onun hakkında "kabiliyeti sayesinde ister kabinede olsun ister Meclis'te ülkenin önde gelen adamlarından biri olmuştur, muhtemelen ona itimat etmese de şah da onun faydasının farkındadır" diye görüş bildirmişti. Devamında şöyle diyordu: "Yakın dostu Timurtaş gibi o da doğuştan kumarbaz. Herkese borcu var, Londra'daki terzilere ait ödemeyi reddettiği faturalar sebebiyle İngiltere'ye ayak basar basmaz hapis cezasına çarptırılabilir."[41] Oysa Fermanferma'nın Londra'dan uzak durmasının olası nedeni daha çok 1919 Antlaşması karşılığında "avans" aldığı 160.000 sterlin tutarındaki parayla ilgiliydi. Eşrafın çoğu gibi yüksek yaşam standardı ve maiyetindeki kalabalık yüzünden nakit sorunlarıyla karşı karşıyaydı. Benzer bir yaşam tarzı süren herkes gibi o da genel kamuoyunun gözünde "rüşvetçi" biriydi. Rıza Şah böylelerini derhal mahvedebilirdi. Seçkinler

açısından hayat ne berbattı ne yoksul ne de acımasız. Fakat ömür çok kısa olabilirdi.

Rıza Şah o zamanlar *devletçilik* denen akımın peşinden giderek devletin gücünü ekonomiye de yaydı. Millspaugh ve Belçikalılar dahil yabancı mali idarecilere yol verdi. Yabancı devletlere ticari ayrıcalıklar ve dokunulmazlık tanıyan 19. yüzyıl kapitülasyonlarını kaldırdı. Britanya temsilcisi daha 1927'de tehlike çanlarının çaldığını haber veriyordu: "Şah Hazretleri tarafından yeni mahkeme binalarının açılışında yapılan konuşmanın ardından İran Hükümeti'nin bütün yabancı temsilcilere, İspanyol ve Fransızlara 1842 ve 1855 tarihlerinde imzalanan süresiz antlaşmalar da dahil dokunulmazlık hakkı tanıyan eski antlaşmaların bir yıl içerisinde iptal edileceğini bildirmesi, hazırlıksız yakalanan yabancılarda bomba etkisi yapmıştı."[42] Tıpkı bunun gibi Ulusal Banka da British Imperial Bank'ten para basma hakkını devralmıştı. Kâğıt paranın sanayileşmeyi finanse ettiği 1930'ların sonlarında bu çok işe yaradı. Temel fiyatlar yüzde 54 oranında zamlandı.

Diğer bakanlıkların da erişim alanları genişliyordu. Posta ve Telgraf Bakanlığı Indo-European Telegraphy Company'yi devletleştirdi, telefon şebekesi kurdu ve 1939'da BBC ve Moskova Radyosu ile rekabet etmek üzere İran Radyosu'nu hayata geçirdi. Ticaret Bakanlığı gümrük duvarları dikip ithalat-ihracat izinleri çıkararak dış ticareti denetim altına almıştı. Sanayi Bakanlığı şeker, çay, sigara, pirinç, konserve gıda, sabun, keten tohumu yağı, gliserin, hintkeneviri, sülfürik asit, çimento, kereste, bakır, pil ve hepsinden önemlisi elektrik üretilen 300 kadar tesis kurdu. 1938 yılına girildiğinde şehirlerin çoğu elektrikle aydınlanıyordu. Bakanlık aynı zamanda iş adamlarına, başta pamuklu dokuma, halı, kibrit, bira, deri ve cam eşya gibi imalat şirketleri kurmaları için düşük faizli krediler verdi. Yol Bakanlığı Tahran'ı Meşhed, Tebriz, Culfa, Mehabad, İsfahan, Şiraz ve Buşir'e bağlayan 5.000 kilometrelik taş döşeli yollar inşa etti. 1930'ların sonlarında bu yollardan 5.000 otomobil, 8.000 kamyon ve 7.000 otobüs olmak üzere 27.000 taşıt geçiyordu.[43] Hoş, rejimin vitrinindeki yeni parça Trans-İran Demiryolu'ydu. Dünyanın en çetin coğrafyalarının bir-

kaçından geçen bu hattın yapımı birçok ülke arasında paylaştırılmıştı: Almanya, Fransa, İskandinavya, İsviçre, Çekoslovakya, İtalya, Amerika, Britanya ve Belçika. Demiryolu 1941'de Tahran'ı kuzeydeki Şahi ve Bender Şah'a; doğuda Meşhed yolundaki Semnan'a; batıda Tebriz yolundaki Zencan'a; güneydeyse Ahvaz ve Abadan'a bağlıyordu. Maliyeti büyük ölçüde şeker ve çay vergileriyle karşılanmıştı. Para karayollarına harcansa daha iyi olur, diyen kabinedeki bakanlardan birinin sözleri duyulunca, ülkeyi geri götürmek isteyen Britanya'nın "komplosuna" alet olmakla suçlanan adam kendisini hapiste bulmuştu.

Devlet bir yandan da dokunaçlarını toplumun derinlerine uzatıyordu. Zorunlu askerliğin yararı silahlı kuvvetleri genişletmekle kalmamıştı. Erkekleri geleneksel çevrelerinden çekip alarak onları ilk kez Farsça konuşmak, diğer etnik gruplarla ilişki kurmak, şaha, bayrağa ve devlete bağlılıklarını her gün sunmak zorunda oldukları ulus çapında bir örgütlenmeye dahil ediyordu. Askere çağrılanların üçte ikisi ilk altı ay boyunca Farsça öğrenirlerdi. Aslında askerliğin amacı biraz da köylülerle aşiret üyelerini yurttaş yapmaya yönelikti. Zorunlu askerlik uygulaması nüfus cüzdanı ve dolayısıyla soyadını gerekli kılmıştı elbet. Rıza Şah'ın kendine soyadı olarak seçtiği Pehlevi, modern Farsçaya dönüşen eski dile verilen addı. O sırada bu soyadını kullanmakta olan bir aileyi ondan vazgeçmeye zorlamıştı. Önceki evliliklerinden –biri Kaçarlar soyundan bir kadınla– olan kendi çocuklarını da başka soyadları almak zorunda bıraktı. Soyadının zorunlu kılınması soyluluk unvanlarını kaldırmıştı. Seçkin kimselerin çoğu isimlerini kısaltma yoluna gittiler. Örneğin, Vüsuku'd-devle kısaca Hasan Vüsuk; kardeşi Ahmed Kevamü's-sultani kısaca Ahmed Kevam; Firuz Mirza Fermanferma (Nusredü'd-devle) de kısaca Firuz Fermanferma olmuştu. Sıradan kimseler genellikle kendi mesleklerini, geldikleri bölgeyi ya da aşiret bağlarını işaret eden soyadları aldılar. Rıza Şah ayrıca monarşinin geleneksel ağdalı unvanlarını da kaldırmış ve artık kısaca Şah Hazretleri olarak anılacağını duyurmuştu.

2 Yol inşaatı pulu, 1934

3 Pehlevi ideolojisini tasvir eden pullar, 1935

3.1 Persepolis

3.2 Tahran havaalanı

3.3 Tahran yakınlarında sanatoryum

3.4 Abdülazim'deki çimento fabrikası

3.5 Gambot

3.6 Karun üzerinden geçen tren köprüsü

3.7 Tahran postanesi

3.8 Adalet: terazi ve kılıçlı kadın

3.9 Eğitim: gençliğe ders veren melek

4 Eski İran'ın anısına hazırlanan pullar

4.1 Persepolis: Ana Saray'ın harabeleri

4.2 Persepolis: aslan kabartması

4.3 Persepolis: Dareios (Dara)

4.4 Persepolis: savaşçı

4.5 Pasaraga: Kyros'un [Kuraş; Keyhüsrev] mezarı

4.6 Nakş-ı Rüstem'deki kabartma:
Ardaşir'in Ahura Mazda tarafından tahta geçirilmesi

4.7 Nakş-ı Rüstem'deki kabartma: İmparator Valerianus, Şahpur'un huzurunda teslim olurken.

Rıza Şah aynı anlayışla, yurttaşlığı hem birörnek olma duygusunu oluşturmak hem de kendine ve devletine bağlılığı artırmak için kullanabileceği bir dizi önlem aldı. Metrik sistemi getirdi; ağırlık ve ölçümde tek birimli bir sistem oluşturdu ve bütün ülkeye standart saat birimini soktu. Müslümanların kullandığı ay takviminin yerine ilkbaharın ilk günü 21 Mart'ı başlangıç kabul eden eski Pers Yeni Yılı'na uygun güneş takvimini getirdi. Böylece Müslüman takvimine göre 1343 (M.S. 1925) olan yıl yeni İran güneş takviminde 1304 olmuştu. Müslüman aylarının isimleri de Hordad, Tir, Şehrivar, Mehir, Azar gibi Zerdüşti terimleriyle değiştirildi. Standart saat seçilirken komşu zaman dilimlerine göre yarım saat fark olması bilinçli olarak tercih edilmişti.

Rıza Şah yeni kıyafet kanununu da çıkardı. Aşiret giysilerinin ve geleneksel giyimin yanısıra, Kaçarlarla birlikte kullanılmaya başlamış fes gibi başlıklar yasaklanmıştı. Bütün yetişkin erkeklerin devlette –"kayıtlı" din adamları dışında– Batı tarzı pantolon ve ceket giymeleri ve "Pehlevi başlığı" adı verilen önü siperli şapka takmaları gerekiyordu. Geçmişte başı açık dolaşanlar deli ya da terbiyesiz diye görülürdü, başlık kişinin geleneksel ya da mesleki bağlarını dışa vururdu. Pehlevi şapkası artık ulusal birliğin simgesi diye kabul edilmekteydi. Çok geçmeden onun yerini İran'da "beynelmilel şapka" diye bilinen kenarları keçe fötr şapka aldı. Ayrıca erkekler tıraşlı olmaya teşvik ediliyor, bırakmakta ısrar edenlerin bıyıklarının, Nasreddin Şah'ın ve iyi ya da kötü nam salmış lutile-

rinkinin tersine temiz ve bakımlı tutulması özendiriliyordu. Eskiden sakalsız erkeklere haremağası yakıştırması yapılırdı. Bir hükümet yetkilisinin sözleriyle, kıyafet kanunu yerel görüşlerin yerine "milli beraberliği teşvik etmeyi" amaçlıyordu.[44] Kıyafet kanununun yürürlüğe girdiği ilk günlerde Rıza Şah, kadınları rahatsız etmemeleri, kadınların peçesiz sinemalara girmesine, lokantalarda yemek yemelerine, sokakta akraba olmadıkları erkeklerle konuşmalarına, hatta arabaların körüklerini örtmeleri koşuluyla onlarla birlikte aynı faytona binmelerine göz yummaları için polise talimat vermişti. 1930'ların ortalarında hemen hepsi Tahran'da olmak üzere en az dört bin kadın halka açık alanlarda peçesiz ya da hiç olmazsa *çador* diye bilinen yerleri süpüren çarşaf giymek zorunda kalmadan dolaşabiliyordu.[45] Bu dört bin kişinin çoğu yüksek tabakadan gelen ailelerin Batı eğitimi almış kızları, Avrupa'dan yeni dönen İranlıların yabancı eşleri ve dinsel azınlıkların orta sınıf kadınlarıydı.

Tablo 4 *Halk eğitiminin yaygınlaşması 1923-24 ve 1940-41*

	1923-24	1940-41
Anaokullarındaki öğrenciler	0	1.500
İlkokul sayısı	83	2.336
İlkokullardaki öğrenciler	7.000	210.000
Ortaöğretim okulları sayısı	85	241
Ortaöğretim okullarındaki öğrenciler	5.000	21.000

Tek eğitim sistemi de reformun hedeflerinden biriydi. 1923 yılında devletin, özel şahısların, dini vakıfların, misyonerlerin ve dinsel azınlıkların idaresindekiler dahil İran'daki öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin sayısı 91.000'i geçmezdi. Devlet okullarında bu sayı 12.000'di.[46] Millspaugh'a göre toplam okul sayısı ancak 650 kadardı. Bunların 250'si devlet okulu, 47'si misyoner okulu ve 200'den fazlası da din adamlarının idare ettiği mektep (orta dereceli din okulları) ve medreselerdi.[47] Çoğu misyoner okul-

larında okuyan kız öğrencilerin sayısı 18.000'den azdı. 1941'de devlet idaresindeki 2.336 orta dereceli okuldaki 210.000, 241 ortaöğretim kurumundaki 21.000 öğrenci toplamından yalnız 4.000'i kızlardan oluşuyordu.[48] Dinsel azınlıkların açtığı okulların yanı sıra misyoner okulları da "devletleştirilmişti." Benzer şekilde mektepler devlet ortöğretim sistemine dahil edildi. Devletin eğitim sistemi Fransızların birer yıllık altı sınıftan oluşan ilk ve orta dereceli lise modeli örnek alınarak hazırlanmıştı. Ülke genelinde aynı müfredat takip edilip aynı ders kitapları okutularak ve kuşkusuz aynı dil (Farsça) kullanılarak eğitim birliği öne çıkarılmıştı. Daha önceden cemaat okullarında izin verilen diğer diller, artık yasaktı. İzlenen politika azınlıkların dilini de Farsçalaştırmaktı.

Yükseköğretim de benzer bir gelişim gösteriyordu. 1925'te hukuk, edebiyat, siyasal bilimler, tıp, ziraat ve öğretmen okulu olmak üzere ülkedeki altı yüksek okula kayıtlı öğrenci sayısı 600'ün altındaydı. 1934 yılında bu altı okul Tahran Üniversitesi adı altında birleşti. 1930'ların sonuna doğru üniversitede altı fakülte daha açıldı: dişçilik, eczacılık, veterinerlik, güzel sanatlar, ilahiyat ve bilim teknolojisi. 1941'e gelindiğinde Tahran Üniversitesi'nin 3.330'u aşkın öğrencisi vardı. Yurtdışındaki üniversitelere kayıt yaptıranların sayısı da artıyordu. Varlıklı aileler 19. yüzyılın ortalarından beri erkek çocuklarını yurtdışında okumaya gönderiyor olmalarına rağmen, bu rakam devletin Avrupa'da öğrenim görecek 100 öğrenciye burs vermeye başladığı 1929'a dek düşük seviyelerde seyretmişti. 1940'ta öğrenimini tamamlayıp geri gelmiş 500 İranlı vardı, 450 kişi de öğrenimini tamamlamak üzereydi. Tahran Üniversitesi de ortaöğretim sistemi gibi Napoléon modeline dayanmaktaydı. Yalnızca eğitim birliği sağlamaya değil kamu hizmetlisi yetiştirmeye de önem veriliyordu.

Devlet aynı zamanda örgütlü din üzerinde de nüfuzunu kullanıyordu. Kum kenti, Meşhed, İsfahan ve elbette Necef'teki medreseler özerkliğini korurken, Tahran Üniversitesi'ndeki ilahiyat fakültesiyle yakındaki Sipahsalar Camii –bu ikincisi devletin tayin ettiği bir cuma imamının gözetimindeydi– din dersi verebilecek, dolayısıyla din adamı unvanıyla dolaşma yetkisine sahip olacak

öğretmenleri belirlemek amacıyla adayları inceliyordu. Diğer bir deyişle, devlet ilk kez kimlerin ulema içinde yer alacağına karar vermiş oluyordu. Hiç kuşkusuz devlet hizmetine girmeyi yeğlemiş din adamlarının sarıklarıyla cüppelerini çıkarmaları, başlarına şapka, üzerlerine Batı tarzı takım elbiseler giymeleri gerekmekteydi. İşin ilginç yanı, bu reformlar din adamlarına belirgin bir kimlik kazandırmıştı. Bu arada Eğitim Bakanlığı devlet okullarında din derslerini zorunlu yaptığı gibi bu derslerin içeriğini de denetliyor, dinsel kuşkuculuk uyandıran fikirleri yasaklıyordu. Rıza Şah'ın amacı laik düşünceyi öne çıkararak dinin kuyusunu kazmaktan çok, İslam propagandasını devletin gözetimi altında tutmaktı. Zaten siyasi kariyerine Muharrem törenlerinde Kazak kuvvetine resmigeçit yaptırarak başlamıştı. On bir çocuğunun çoğuna Şii adları koymuştu: Muhammed Rıza, Ali Rıza, Gulam Rıza, Ahmed Rıza, Abdül Rıza ve Hamid Rıza. Ulusal radyo istasyonunda yayımlanacak vaazlar için ünlü vaizleri davet ederdi. Daha da ötesi, Sipahsalar Camii'nin ünlü vaizi Şeriat Sangalaci'yi, Şiilikte acil bir reforma ihtiyaç duyulduğunu ilan etmeye teşvik etmişti. Sangalaci kürsüye hemen her çıkışında İslam dininin modernliğe, özellikle de bilime, tıbba, sinemaya, radyolara ve giderek daha çok rağbet gören futbola karşı olmadığını savunurdu.

Rıza Şah medreselere para yardımı yapma, yaşlı müctehidlere saygı gösterme ve hacca, hatta Necef ve Kerbela'ya gitme geleneklerini sürdürüyordu. 1921'de İran'dan kaçmış seksen din adamını ülkeye tekrar kabul etmişti. Çok saygı duyulan müctehid Abdülkerim Hayri Yezdi'yi Kum kentine yerleşmeye ve orasını Necef kadar önemli bir yer haline getirmeye ikna etmişti. Siyasetten uzak duran Hayri, dinin kurumsallaşması için diğer bütün din adamlarından daha fazlasını yaptı. Halk arasında ayetullah ve hüccetü'l-islam gibi dinsel unvanların ilk kez kullanıma girmesi de bu yıllara rastlar. Bir başka müctehid, Şeyh Muhammed Hüseyin Naini rejimin öyle ateşli bir savunucusu olmuştu ki, kendi yazdığı ve meşrutiyet hükümetini göklere çıkaran kitabı bile yok etti. Rıza Şah da ilahiyat öğrencilerini askerlikten muaf tutan bir yasa çıkarmıştı. Dahası "ateizm" ve "materyalizm" kokan bütün fikirleri ya-

sakladı. Bazı vaizler genel olarak *irfan* (tasavvuf), özellikle de Mevlânâ ve Hafız gibi Sufi şairleri hedef tahtasına oturtmuşlardı. Kuşkuculukla materyalizmi; materyalizmle komünizmi aynı kefeye koyuyorlardı. Hem vaiz hem de ders kitabı yazarı olan birinin sözleriyle, "ilköğretimin amacı çocuğu Tanrı'yla tanıştırmaktı."[49] Rıza Şah ise Napoléon'un özdeyişiyle aynı görüşteydi: "Tanrı'ya inanmayan insanlar yönetilmez, vurulur." Şaha karşı seslerini yükselten din adamlarının birkaç kişiyi geçmemesine şaşırmamalı.

Rıza Şah kamuoyuna ulusal bilinci daha iyi aşılamak için kültür örgütleri de kurmuştu. Fransız Akademisi'ni örnek alan Ferhengistan (Kültür Akademisi) adlı yeni kuruluş Rehberlik Şubesi, Kültürel Varlıkları Koruma Derneği, Coğrafya Komisyonu ve *İran-i Bastan* (Eski İran) dergisinin yanında, devlet destekli başlıca iki gazete olan *İttilaat* (Haber) ve *Journal de Teheran* (Tahran Gazetesi) ile birlikte hem eski İran'ı yüceltmek hem de dili yabancı sözcüklerden arındırmak üzere toptan bir kampanya başlatmıştı. Başta Arapça sözcükler olmak üzere böyle terimler, ya yeni türetilmiş ya da eski Farsça dağarcığında bulunan sözcüklerle değiştirilecekti.

Rıza Şah'ın Berlin temsilciliğinin de önayak olmasıyla yaptığı en belirgin isim değişikliği 1934 yılında *Persia*'nın artık dış dünyada *İran* olarak anılmasına ilişkin kararnameyi çıkarmasıydı. Hükümetçe yayımlanan genelgede, "Persia" adının Fars ve Kaçar gerilemesini çağrıştırdığı, oysa "İran" adının eski Aryenlerin görkemini ve doğum yerini akla getirdiği açıklanıyordu.[50] Hitler söylevlerinden birinde Ari ırkının İran'la bağlarının olduğunu ilan etmişti. Üstelik Avrupa'da öğrenim görmüş önde gelen birkaç İranlı, "ırk" oluşumu bakımından İran'ın, Ortadoğu'nun geri kalanından çok, Kuzey Avrupa'nın İskandinav halklarıyla kültürel-psikolojik akrabalığı vardır, diye iddia eden Kont Gobineau gibi ırk kuramcılarından etkilenmişti. Dolayısıyla Batı ırkçılığı modern İran milliyetçiliğinin biçimlenmesinde biraz rol oynamıştı. Hitler'in iktidara gelişinin hemen ardından Tahran'daki Britanya temsilcisi *İran-i Bastan* dergisinin Üçüncü Reich'ın anti-semit görüşlerini "aksettirdiğini" yazmıştı.[51]

Coğrafya Komisyonu bütün Arapça, Türkçe ve Ermenice isimleri silip atmanın pek kullanışlı olmayacağına karar verene kadar 107 yerin adı değişmişti.[52] Arabistan artık Huzistan'dı; Sultanabad'ın yerini Arak; Bampur'un yerini İranşehr almıştı. Ayrıca pek çok yere şahı çağrıştıran isimler verildi: Enzeli'nin adı Pehlevi'ye, Urmiye'ninki Rızaiye'ye çevrildi, Aliabad yerine Şahi, Salmas yerine de Şahpur gelmişti. Tabelalarda, mağaza önlerinde, işyerlerinin antetli kâğıtlarında, hatta kartvizitlerde bile yalnızca Farsça kullanılması hükme bağlandı. Bu arada Kültür Akademisi idari terimleri de Farsçalaştırdı. Örneğin, *vilayet* artık *istan*; *vali* bundan böyle *istandar* olmuştu; polis anlamına gelen *nizamiye* terimi *şehrban*; subay karşılığında kullanılan *sahib-i mansıb* artık *avşar* ve ordu demek olan *koşun* da tümüyle uydurma bir sözcük olan *arteş* diye değiştirildi. Bütün askerlik rütbelerine başka adlar verildi. Kran olan para biriminin yerini riyal aldı. Bazı aşırı özleşme yanlıları Arap harflerini de değiştirmeyi umut ediyorlardı; fakat bu pek kullanışlı olmayacaktı.

Bu arada Kültürel Varlıkları Koruma Derneği tarafından bir devlet müzesi, devlet kütüphanesi ve birçok anıtmezar inşa edildi. Şah da doğum yeri olan ve adı Firdevs olarak değiştirilen Tus şehrinde Firdevsi anısına yapılan anıtmezarın açılış töreni için yüksek dereceli memurlarının başına geçti. Kimileri rejim tarafından yakındaki İmam Rıza Türbesi'ne rakip bir hac yeri yaratılmaya çalıştığından kuşkulanmıştı. Bu anıtmezarlara defnedilecek ölüler gömüldükleri yerden çıkarılınca, bu ulusal figürlerin "gerçek Aryen" olduklarını bütün dünyaya kanıtlamak amacıyla dernek, kafataslarını özenle ölçmeye başladı. Anıtmezarlar eski İran mimarisinin izlerini taşıyan motifler de içeriyordu. Derneğin kurucuları arasında Takizade, Timurtaş, Müşirü'd-devle, Mustavfi'l-memalik ve Firuz Fermanferma gibi seçkin kimseler de vardı.[53] Siyasete yalnızca tarih ve edebiyat değil mimarlık, arkeoloji, hatta ölüler bile karıştırılmıştı. Rıza Şah açısından yargı sistemini genişletmek de eşit ölçüde önemliydi. İkisi de Avrupa'da öğrenim görmüş avukatlar olan Daver ile Firuz Fermanferma'ya yeni Adalet Bakanlığı'nı kurma görevi verildi, ancak göreve pek çok yanlış yaparak başla-

dılar. Gayri resmi aşiret ve lonca mahkemeleri gibi şeriat mahkemeleri de dahil olmak üzere geleneksel mahkemelerin yerine yeni bir resmi adli yapı getirmişlerdi. Bu yeni yapılanmanın belirgin bir hiyerarşisi vardı, sırasıyla yerel, idari bölge, belediye ve vilayet mahkemeleri ve en tepede de yüce mahkeme bulunuyordu. Evlilik ve boşanma belgeleri de dahil bütün yasal belgeleri kayda geçirme yetkisini din adamlarından alıp, devletin tayin ettiği noterlere aktarmışlardı. Hukukçuların ya hukuk fakültesi mezunu olmalarını ya da kendilerini yeni hukuk sistemi içerisinde yeniden yetiştirmelerini şart koştular. Napoléon'un, İsviçre'nin ve İtalya'nın hukuk kurallarını örnek alan yasalar çıkardılar. Ne var ki, yeni yasalar şeriata önemli ayrıcalıklar tanıyordu. Örneğin, erkekler dilediklerinde boşanma, çocuklarının velayetini ellerinde tutma, çokeşli olma ve geçici evlilikler yapma hakkını kaybetmediler. Bunun yanında yeni yasalarla birlikte şeriat üç önemli konuda zayıflıyordu: Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki yasal ayrım kaldırılmış; ölüm cezası yalnızca cinayet, vatan hainliği ve silahlı isyan suçlarıyla sınırlandırılmış ve halk önünde verilen bedensel cezaların yerine modern cezalandırma yöntemleri, uzun süreli hapis cezaları getirilmişti. Modern yasaları benimseyen hukuk dişe diş, göze göz, cana can diye bilinen geleneksel kısas anlayışını kesin olarak yasaklıyordu.

Tablo 5 *Yer adlarındaki değişiklikler*

Eski adı	Yeni adı
Barfuruş	Babul
Astarabad	Gurken (Kurgan)
Meşhedsar	Babulsar
Düzdab	Zahidan
Nasratabad	Zabul
Harunabad	Şahabad
Bandar Cez	Bandar Şah
Sahra-i Türkmen	Deşt-i Gurken
Hazalabad	Hüsrevabad
Muhammeriye	Hürremşehr

Tablo 6 *Resmi terminoloji değişiklikleri*

Eski terim	Yeni terim	Anlamı
Vezaret-i Dahila	Vezaret-i Keşvar	İçişleri bakanlığı
Vezaret-i Adliye	Vezaret-i Dadgustari	Adalet bakanlığı
Vezaret-i Maliye	Vezaret-i Darayi	Maliye bakanlığı
Vezaret-i Maarif	Vezaret-i Ferheng	Eğitim bakanlığı
Medrese-i İbtidai	Debistan	İlköğretim kurumu
Medrese-i Mutavassıti	Debiristan	Ortaöğretim kurumu

Gereksinimi karşılamak adına Daver ile Firuz Fermanferma beş büyük ve seksen küçük cezaevi inşa edilmesi için planlar yaptılar.[54] Bunların çoğu 1960'lara kadar tamamlanamadı. İnşaatı 1930'lu yıllarda bitirilen Kasr en büyükleriydi ve yeni rejimin sembolü olmuştu. Tahran'ın kuzey tepelerinde yer alan kraliyet konutunun kalıntıları üstüne kurulan bu cezaevinin tam adı Kasr-ı Kaçar'dı (Kaçar Sarayı). Kalın, yüksek duvarları yalnızca mahkûmları içine almaz, aynı zamanda gardiyanları ve ara sıra yapılan idamları da halktan gizlerdi. Eski bir mahkûm, yazılarında, oradan geçenlerin korkunç duvarları, dikenli telleri, silahlı muhafızları, projektörleri ve taretleri görünce amaçlandığı gibi yıldığından söz eder.[55] Oraya İran Zindanları adını yakıştıranlar da vardı. Kimileri de *feramuşhane* (unutulmuşluk evi) derdi, çünkü dış dünyanın oradaki mahkûmları ve mahkûmların da dış dünyayı unutmaları gerekiyordu. Firuz Fermanferma'nın buranın ilk mahkûmlarından olması ise, ayrıca ilginç bir durumdu. Hapishane arkadaşlarına cezaevinin nasıl modern, nasıl temiz bir yer olduğunu övmekten hiç yorulmazdı. Fakat bu hapishanede birkaç ay kalan Meclis üyelerinden Ali Deşti, oraya kapatılmanın "diri diri mezara gömülmekten farksız" olduğundan yakınmıştı. Böyle "dehşetler" ürettiği için Batı'yı kınıyor ve kodese tıkılmak "ölümden daha beter işkence" diye şikâyet ediyordu.[56] Reformlarla aynı zamanda geleneksel sığınma ve sığındırma kuralına da kısıtlama getirilmişti. Protestocularla suçlular artık telgrafhanelere, şahın ahırlarına ve türbelere sığınamayacak-

lardı. 1932'de ülkeyi ziyaret eden bir Britanyalının gözlemleri şöyleydi: "Genel kanıya göre sığınma geleneği artık can çekişmektedir."[57] 1941-53 döneminde ara sıra yeniden ortaya çıksa da, bu uygulama yalnızca parlamento binası içinde ve şahlığa ait bahçelerde görülmüştü.

Rıza Şah kentlerde cezaevlerinden daha fazlasını inşa ettirmişti. Kenti yenileştirmekten yana biri olarak, eski binaları yıktırıp hükümet binaları, büyük meydanlar ve Haussman'a benzeyen bulvarlar yaptırdı. Caddelere kendi adını veriyor, başlıca meydanlara kendi heykellerini diktiriyordu. Oysa ruhban sınıfı seleflerinin bunu yapmasına izin vermemişlerdi. Hükümet binalarının çoğu başta Persepolis olmak üzere antik İran'dan motiflerle süslendi. Kaçarların izlerini silmek için İran'ı küçük düşürdükleri gerekçesiyle şehir manzaralarını gösteren iki bin kadar fotoğrafı yok etti.[58] Resmi binalarla okullardan başka futbol sahaları, erkek ve kız izciler için obalar kurdu. 1930'ların sonunda hem kamuya ait hem de özel elektrik santralleri büyük kasabalara ulaşmıştı ve hükümet binaları, sokak lambaları ve fabrikaların yanı sıra orta ve zengin sınıfların oturdukları evleri de aydınlatıyordu. Ülke genelinde 10.000 aboneye telefon bağlanmıştı. Büyük şehirlerde kırktan fazla sinema açılmıştı. Kısaca, genel kent görünümü muazzam bir değişikliğe uğramıştı. Başta Haydari-Nemati ve Şeyhi-Müteşerri gibi kimlikler taşıyanlar olmak üzere tarikatlara bağlı eski mahalleler dağılıp gitmişti. Yeni semtler daha çok sınıfa, gelire ve meslek gruplarına dayanıyordu.

Rejimin başarısız olduğu bir tek alan vardı: halk sağlığı. Bir petrol şirketinin kurduğu eski bir kasaba olan Abadan dışında diğer yerlerde modern tıptan ve kanalizasyon, su tesisatı gibi temizlik hizmetlerinden ve sağlık kuruluşlarından pek az iz vardı. Çocuk ölümleri yüksek oranlarda seyrediyordu: Başlıca ölüm sebepleri ishal, kızamık, tifo, sıtma ve tüberkülozdu. Başkentte bile kayıtlı doktor sayısı kırkın altındaydı.[59] Diğer şehirler sağlık müdürlüklerinden biraz daha fazlasına sahiptiler. Başlıca görevi modern doktor ve eczacı sertifikası vermek olan bu kuruluşlar, aynı zamanda Galenus'un ortaya attığı insandaki dört temel "suyuk"

kavramına dayalı kocakarı ilaçlarıyla tedavi uygulayan geleneksel hekimlerin yetkisini ellerinden alıyorlardı. Çağdaş eğitimli kimselerin gözünde böyle kavramlar ortaçağdan kalma boş inanışları çağrıştırıyordu. Ancak kendilerini modern tıbba göre yeniden yetiştiren hekimler de vardı. Böyle bir hekimin oğlu babasının başından geçenleri şöyle anlatmıştı:[60]

> 1309'a (1930) kadar eski usul tıp uygulamıştı. Sınava girme zamanı geldiğinde Tebriz'e yollandı. Orada İsviçre'de tıp okumuş olan Dr. Tevfik'le birlikte çalıştı. O dönemde İran'da hiç tıp kitabı bulunmadığından, Avrupa'da yayımlanmış tıp kitaplarının İstanbul Türkçesiyle yapılmış çevirilerinden yararlanmaktaydı. Hem teori çalışıyor hem de pratik yapıyordu. Doktordan stetoskop kullanmasını, tansiyon ölçmesini ve kadınları muayene etmesini öğrenmişti. Daha sonra lisans sınavına girerek geçti. Onun tıp alanındaki çalışmalarında çok önemli bir gelişmeydi bu.

Kuşkusuz en gözle görülür değişiklikler Tahran'da yaşanmaktaydı. Şehrin nüfusu 210.000'den 540.000'e çıkmıştı. Rıza Şah on iki şehir kapısı, beş mahalle, tiyatrolar, dönemeçli sokaklar da dahil Tahran'ı "çağdaş bir başkente" döndürmek amacıyla eski şehrin büyük bölümünü yerle bir etti. Yeni caddelere Şah, Şah Pehlevi, Büyük Keyhüsrev, Firdevsi, Hafız, Nadiri, Sipah (Ordu) ve Verziş (Atletik) gibi isimler verdi. Eski Devlet Tekkesi'nin yerine dev bir Opera Binası inşaatına başladı. Sipahsalar ve Fermanferma gibi eşrafın adı verilmiş bahçeleri kaldırdı. Top Meydanı'nın ismini değiştirerek Ordu Meydanı yaptı ve Ulusal Banka ve Ulusal Müze'yle birlikte yeni telgraf binasını da onun çevresine yerleştirdi. Tahran'ın kuzeyinde İran, Darius, Sipah ve Hurşid gibi isimler alan beş sinemaya ruhsat verdi. Gösterime ilk giren filmler *Tarzan, Bağdat Hırsızı, Ali Baba ve Kırk Haramiler* ile Chaplin'in *Altına Hücum* filmleriydi.[61] Sinemaların çevresinde modern kafeteryalar, butikler, tiyatrolar, lokantalar ve kitapçılarla modern bir orta sınıf yaşam tarzı gelişiyordu.

Bunlardan başka Rıza Şah başkente bir gar, güneydeki kenar mahallelerin yakınlarına modern fabrikalar, iki de devlet hastane-

si yaptırmıştı. Hastanelerden birinin fotoğrafı bir posta puluna basıldı. Herhalde dünyada bunun başka bir örneğini bulmak oldukça zordur. Şehrin çehresi öyle değişmişti ki, yeni kuşak annesiyle babasının, nineleriyle dedelerinin aşina olduğu yerleri, örneğin Sangdalay, Sipahsalar Parkı, Arap Mahallesi ve eski idam meydanını bulmakta zorlanıyordu.[62] Saltanatın başlarında Britanya temsilciliği belediye yetkililerinin "konutları amansızca yerle bir ettiklerine," çok az istimlak bedeli ödediklerine ve kendi ceplerini doldurma fırsatını kaçırmadıklarına işaret ediyordu: "Onların bu yıkım merakına akıl sır ermez."[63] Saltanat sona erdiğinde de gözlemleri aynıydı: "Başkent büyümeye devam ediyor: Asfalt kaplı yeni caddeler eski yolların yerini alıyor, fabrikalarla meskûn mahaller artıyor ve şehir çoktandır ülkenin dört bir yanından göç alıyor. Çoğu örnekte olduğu gibi yeniden yapılanmaya ayrılan muazzam miktarda paranın adil bir şekilde harcanıp harcanmadığı tartışmaya açılmalıdır. Çünkü şehir hâlâ temiz su kaynağından mahrumdur."[64]

Devlet ve Toplum

Yeni devlet karışık duygularla karşılanıyordu. Kimi İranlıların ve yabancı gözlemcilerin gözünde ülkeye kanun ve düzen, disiplin, merkezi otorite ve okul, tren, otobüs, radyo, sinema ve telefon gibi modern araçlar gelmişti. Diğer bir deyişle "kalkınma," "ulusal bütünlük" ve "çağdaşlaşma" yaşanıyordu. Kimileri bunu "Batılılaşma" diye de tanımlıyordu. Başkalarıysa bütün devletin baskı, rüşvet, vergi, güvensizlik ve polis devletlerine özgü bir güvenlik anlayışı getirdiğini düşünmekteydi. 1942 yılında İran'a geri çağrılan Millspaugh döndüğünde, Rıza Şah'ın geride "ahlaksızların idaresinde, ahlaksızlara hizmet eden ahlaksız bir hükümet" bıraktığını görmüştü. Ayrıntılarını şöyle anlatıyordu: "Şahın vergi politikası regresyona neden oluyor, hayat pahalılığını artırarak yoksullara daha fazla yük bindiriyor (...) köylü sınıfına, aşiretlere ve emekçilere kemer sıktırarak, toprak ağalarından vergiler alarak ülkeyi büsbütün sömürmüş. Yürüttüğü faaliyetler tüccarlar,

tekelciler, taşeronlar ve siyasetçilerle gözdelerinden oluşan yeni 'kapitalist' sınıfı zenginleştirirken, enflasyon, vergi sistemi ve diğer önlemler halk kitlelerinin yaşam standardını aşağı çekmiş."[65] Savaş sırasında Tahran'da ülkesinin basın ataşesi olarak görev yapmış ünlü İngiliz İranbilimci Ann Lambton da benzer çağrışımlarla, "Halkın büyük çoğunluğu şahtan nefret ediyor" diye bildirmişti.[66] Bu duygular Amerikan büyükelçisi tarafından da paylaşılıyordu: "Gaddar, açgözlü ve ne yaptığı belli olmayan bu zorbanın iktidardan devrilmesi ve sürgünde ölmesini (...) hiç kimse esefle karşılamadı."[67]

Oysa gerçekte halk nasıl bir tutum takınacağı konusunda kararsızdı, hatta seçkinler bile. Seçkin kimseler hem unvanlarından, vergi muafiyetlerinden ve yerel düzeydeki otoritelerinden olmuşlardı; hem de başta kabine ve Meclis içerisinde olmak üzere, merkezdeki söz haklarını kaybetmişlerdi. Bazıları arazilerinden ve canlarından bile olmuştu. Diğer yandan sayısız avantajlar elde etmişlerdi. Artık toprak reformu, Bolşeviklik ve tabandan gelecek devrim korkusuyla yaşamıyorlardı. Parti içinde oyun oynayan anlamına gelen *partibaz* adıyla ünlenmiş uygulamaya devam edip aile bağlantılarını kullanarak oğullarını üniversiteye sokabilir, Avrupa'ya burslu öğrenci olarak gönderebilir, bakanlıklarda görev almalarını sağlayabilirlerdi. Başta tahıl olmak üzere tarım ürünlerini giderek büyüyen kent merkezlerine satarak refaha ulaşmışlardı. Aşiret topraklarının tapusunu kendi üstlerine geçirerek, yeni tapu kayıt reformundan da çıkar sağlamışlardı. Arazi vergisinin yükünü köylülerinin üstüne yıkmışlardı. Daha da önemlisi ilk kez köy kethüdasını atama yetkisi onların elindeydi. Böylece devlet tek bir hamleyle köylülere karşı toprak ağalarını destekler bir duruma gelmiş oluyordu. "Modernizasyon" kurban verilmeden gerçekleşmiyordu.

Üstüne üstlük soylu gururunu bir yana bırakmaya hazır seçkinler, imtiyazlı koridorlara, hatta saraya bile kabul edilmekteydi. Rıza Şah üçüncü evliliğini Devletşahi ailesinin kızlarından biriyle yapmıştı. Bu aile evlilik yoluyla Aştiyaniler, Mustavfiler ve Zengeniler gibi eski sülalelerle akraba olmuş bir Kaçar boyundan geli-

yordu. Şah kendi kızı Prenses Eşref'i de kaç kuşaktır Şiraz ve Hamsa'yı yöneten Kevamü'l-mülk ailesine gelin verdi. Prenses Şems adındaki bir diğer kızını da yeni düzenle tam bir işbirliği içinde olan eşraftan Mahmud Cem'in (Müdirü'l-mülk) oğluyla evlendirdi. En yakın sırdaşıysa, hem Genelkurmay Başkanı hem de özel askeri müfettiş olan, Kazak Tugayı'nda birlikte hizmet ettiği ve Feth Ali Şah'ın özbeöz torunu olan General Amanullah Cihanbani'ydi. Ayrıca veliahdını Mısır Kralı Faruk'un kızı Prenses Fevziye ile evlendirerek ailenin konumunu yükseltmişti. Demek ki bazılarınca hayata seyis yamağı olarak atıldığı iddia edilen Rıza Şah, pek çok bakımdan eski seçkin tabakanın en üst basamaklarına tırmanmanın bir yolunu bulmuştu.

Yeni rejim aşiretler, din adamları ve yeni aydınlar takımının genç kuşak üyeleri arasında olduğu kadar, toprak sahipleri arasında muhalefete yol açmadı. Yeni düzenin baskısını üzerinde en çok hissedenler aşiretlerdi. Tanklar, uçaklar, stratejik yollar ve elbette Maxim makineli tüfekleriyle donatılmış Rıza Şah'ın askeri birlikleri, aşiretlerin başını ezmek için sistematik bir kampanyaya girişmişti. İran tarihinde ilk kez askeri teknolojinin dengesi aşiretlerden merkezi hükümete doğru kaymıştı. Rıza Şah aşiretlerin yalnızca geleneksel reislerini, giysilerini, bazen topraklarını ellerinden almakla kalmıyor, onları silahsızlandırıp uysallaştırıyor, askere alıyor, kimi zaman da "örnek köyler" içinde "medenileştiriyordu." Zorunlu yerleşik yaşamın getirdiği sıkıntılar da azımsanmayacak ölçüdeydi, çünkü "örnek köyler"in çoğu yıl boyu tarıma elverişli değildi. Saltanat süresince sorun çıkaran aşiret reisleri dize getirilmişti. Kürt lider Simko ülkeye dönmek üzere kandırıldıktan sonra öldürüldü. Kaşkay ilhanı Savledü'd-devle ile Arap lider Şeyh Hazal Tahran'da ev hapsine alındılar, yıllar sonra da orada kuşkulu bir şekilde öldüler. Luri şeyhi İmam Kuli Han Mamassani, Beluci lideri Dost Muhammed, Sertip Han, Buyer Ahmedi ve bir başka Kaşkay şeyhi Hüseyin Han idam edildiler. Peşt-i Kuh Valisi gibi kimselerse, Britanya temsilcisinin sözleriyle, "(Luristan'da) yarı özerk bir konumun keyfini sürüp ağzını sıkı tutmanın da kahramanlık olduğuna" karar verdiler.[68] 1927 yılında Britanya temsilci-

si ordunun "yüz elli yıldan uzun bir zamandır hüküm sürmüş büyük aşiret ailelerinin iktidarını nihayet kırdığını" yazmıştı.[69]

Rıza Şah Bahtiyarilerin düşüşünü geciktirmişti, çünkü Kaşkaylar, Araplar, Beluciler ve Buyer Ahmediler ile karşı karşıya gelirken onlara ihtiyacı vardı. 1925-27 döneminde Savaş Bakanlığı'na ve Arabistan valiliğine meşrutiyetin ünlü liderinin oğlu Cafer Kuli Han Serdar Esad'ı getirmişti. Fakat 1927-29 yılları arasında artık onun askerlerine ihtiyacı kalmayınca, iktidarına son verdi. İlhanlılarla Hacı İlhanlılar, Heft Leng ile Çehar Leng arasında kan davasını körüklüyordu. Vergi yükünü Heft Leng'in sırtına bindirdi, 1909'da onlara adamlarını silahlandırma konusunda tanınmış izni kaldırdı. Bunun sonucu olarak 1929'da Heft Leng isyan edince Çehar Leng merkezi hükümeti desteklemişti. Rıza Şah Heft Leng'i silahsızlandırma fırsatını değerlendirip topraklarını satmaya, petrol hisselerini merkezi hükümete devretmeye, petrol tesislerini korumak gibi stratejik görevlerini orduya aktarmaya zorladı. Ayrıca Serdar Esad da dahil on yedi hanı hapse attı. Heft Leng'in işini bitirdikten sonra sıra Çehar Leng'e gelmişti. Onların da silahlarını alarak askeri idareye bağladı, yaşam alanlarını komşu İsfahan ve Kuzistan vilayetleri arasında paylaştırdı. Sonunda 1934 yılında Arabistanlı Lawrence'ın aşiretleri ayaklanmaya kışkırtmak için İran'a girdiğine dair kulaktan kulağa yayılan söylentilerin ortasında Bahtiyarilerin önde gelen yedi hanını tasfiye etti. Serdar Esad dahil ikisi hapiste aniden öldü, beşi de hapis cezalarını çekerken idam edildi. Diğer hanlar petrol hisselerini hükümete, Çaharmahal'deki değerli köylerini de İsfahan'daki toprak sahipleri ve tüccarlara "satmayı" uygun gördüler.

Rıza Şah 1928'de Kum kentindeki türbeye saldırdığından beri din adamlarıyla arasında için için tüten çatışma ateşi 1935'e dek parlamamıştı, hatta o zaman bile yalnızca Meşhed tutuştu. Rıza Şah, bazılarına göre kimin sözünün geçtiğini dünyaya göstermek üzere tasarladığı bir dizi tartışmalı icraat yaparak krizi körüklüyordu. Çıkardığı yeni kıyafet kanunuyla Pehlevi şapkasının yerine, "beynelmilel" fötr şapka takılmasını hükme bağladı. Ama bu yeni şapka, dindarların namaz kılarken alınlarını yere değdirmesini

engelliyordu –halbuki ibadet kuralları bunun aksini gerektiriyordu. Aynı kararnameyle kadınlar da peçeyi çıkarmaya özendiriliyordu, ama başlangıçta buna zorunlu kılınmadılar. Rıza Şah yüksek rütbeli subayları eşlerini halk arasına peçesiz getirmeye mecbur tutuyordu. Kadın öğretmenlerin de okula gelirken başlarını kapamamaları gerektiğini duyurdu. Şahın kızlarından biri, kızların spor etkinliklerini başı açık izlemişti. Şah da yeni Meclis'i ya tören şapkasıyla ya da şapkasız açıyordu, buysa hem dine hem de geleneklere hakaretti. Kadınların hukuk ve tıp fakültelerine kabul edilmelerini de sağlamıştı. Tıp öğrencilerinin din çevrelerinde uygun görülmeyen kadavra çalışmalarına da izin veriyordu. Kendi doğum gününü de resmen Nevruz gününde kutlamaya başlamıştı. Yasakladığı unvanlara, Mekke, Meşhed ya da Kerbela'ya hacca gidenlerin kullandığı seyyid, hacı, Meşhedi ve Kerbelayi unvanlarını da ekledi. Genel yas süresini tek bir güne indirdi, bu günlerde camilere sandalye konma zorunluluğu getirdi. Kuşkusuz bu da camide yerde oturma geleneğine aykırıydı. Muharrem, Kurban Bayramı ve şenlik ateşlerinin yakıldığı Zehra Bayramı'nda yapılan sokak törenlerini kaldırdı. Meşhed türbesiyle İsfahan'ın ana camiini yabancı turistlere açtı. Hatta şah, evlenme yaşını erkekler için on sekize, kızlar için on beşe yükseltmeyi bile düşünüyordu.

Beklenen toplumsal tepki 1935 yılında geldi. Meşhed türbesinin 1911'de Ruslar tarafından bombalanmasının yıldönümü olan 10 Temmuz günü, oranın yerlisi bir vaiz fırsatı değerlendirip yalnızca bu "kâfir icatları" hakkında değil, hükümetin gemi azıya almış yozlaşması ve ağır tüketici vergileri aleyhine de sözler söyledi. Bunu duyan pazaryerindeki kalabalıklarla komşu köyler türbeye sığındılar. "Şah yeni Yezid'dir" ve "İmam Hüseyin bizi şeytan Şah'tan korusun" diye bağırıyorlardı. Yerel yetkililer dört gün boyunca çaresizlik içinde olup bitene seyirci kalmışlardı, çünkü şehir polisi ve taşradaki askeri tabur türbeye girmeyi reddediyorlardı. Britanya konsolosunun anlattığına göre, subaylar korku içinde yeni şapkalarını, ancak başka subaylarla karşılaştıklarında başlarına takmak üzere ceketlerinin altına gizlemiş, sağa sola koşturuyorlardı.[70] Azerbaycan'dan takviye kuvvetler gelip de türbeye girene dek

bu böyle sürüp gitmişti. İki yüz sivil ağır yaralandı, aralarında kadınlarla çocukların da olduğu yüzden fazla insan da yaşamını yitirdi. Ertesi aylarda türbe bekçisi ve ateş etmeyi reddeden üç asker idam edildi. Britanyalı diplomatlardan biri, "Şah, mollaların iktidarını sarsarken dinin başlıca amacı zenginlerin yoksulları öldürmesini engellemektir, diyen Napoléon'un sözlerini unutuyor" uyarısını yapıyordu. "Şahla birlikte silinip gidecek ve geride anarşiden başka şey bırakmayacak olan yapay milliyetçilik dışında dinin yerini tutacak hiçbir şey yoktur."[71]

Öte yandan Meşhed'de patlak veren olaylar ülkenin geri kalanını pek etkilememişti. Müctehidler, özellikle de Kum ve İsfahan kentlerindeki liderler sessizliklerini koruyorlardı. Şah kendi adına tartışmalı önlemler alıyordu. Ramazan'ın gelişini silah atışıyla ilan etmeyi, oruç tutulurken iş saatlerinin kısaltılmasını yasakladı. Dini kuruluşların idaresini dini vakıflar müdürlüğünden alarak Eğitim Bakanlığı'na verdi. Bundan başka bütün kamu alanlarında yerlere kadar uzayan çarşafı kesinlikle yasakladı: Artık sokaklarda, hükümet binalarında, sinemalarda, hamamlarda, belediye otobüslerinde, hatta faytonlarda çarşaf giyilmeyecekti.[72] Sıradan yurttaşlara toplu etkinliklere giderken eşlerini başını açık getirmelerini emretti. Sokakları süpürenler, dükkân sahipleri ve fayton sürücüleri bile buna uymak zorundaydı. Britanya konsolosları emre uymayanların karakollara çağrıldığını bildiriyorlardı. Bir valinin karısı intihar etmişti. Pek çok kadın uzun eşarplar ve boğazlı üstlükler giyiyordu.[73] Britanya konsolosu krizi anlatırken yaşananlara daha geniş bir pencereden bakmıştı:[74]

> Günlük ekmeklerinin yanında halkı en çok etkileyen konu, İslamiyet'te dinin uygun gördüğü toplumsal alışkanlıklara dokunan kurallardır. Müslümanlar arasında İranlılar fanatik bir halk değildir. Önceki yıl kadınların peçelerini çıkarması halkın dinsel önyargıları kadar toplumsal muhafazakârlığa karşı saldırıların da başlangıcı oldu. Zorunlu askerlik uygulaması gibi bu da her şeyden önce, beraberinde dış müdahaleleri, daha fazla vergiyi getiren günlük yaşama sürekli müdahalenin gücünü de simgelemektedir. Fakat peçelerin çıkmasının halk arasındaki etkisi de abartılmaya müsait; hali vakti yerinde şehir-

liler açısından bu bir devrim; ancak kadınların dışarıda kol emeğiyle çalıştıkları daha alt tabakalarda hem alışkanlıklara hem de aile bütçesine yaptığı etki zayıflayarak sonunda her kademeden aşiret halkı arasında iyice azalmaktadır. Bu nedenle toplumun geniş kesimi arasında direniş pasif kalmış, yapıldığı yerlerdeyse yaşlı kuşakların sokağa çıkmakta isteksiz davranmasıyla kendini göstermiştir. Kadınların örtünmelerini yasaklamak başka, onları erkeklerle kaynaşmaya zorlamak başkadır.

Entelijensiyanın yeni rejime muhalefeti çoğunlukla darlık yıllarını yaşamamış genç kuşakla sınırlıydı. Eski kuşak daha karmaşık duygular içindeydi. Tanınmış tarihçi Ahmed Kesrevi buna tipik bir örnektir. İç savaş sırasında ergenlik çağındayken Tahran'da yaşayan Kesrevi reformculara yakınlık duymuş ve büyük çalışmasında meşrutiyet hareketine övgüler yağdırmıştı. Genç bir adam olarak ülkenin yabancı istilaları ve iç çekişmeler yüzünden paramparça olmasını dehşetle izlemişti. Başyapıtını dayandırdığı başlıca tema, ulusal bölünme tehlikesiydi. Medresede eğitim görmüş, modern bilimlere ilgi duyan bir bilgin olarak yargı erkine katılmış, sarığını çıkarıp yargıç olmuş ve hukuk reformunu onaylamıştı. Fakat şahın kendi cebini doldurmak için mahkemeleri istismar ettiğini anlayınca sessizce istifa etti. Ancak Rıza Şah'ın devrilmesinin ardından şöyle diyordu: "Bizim genç aydınlarımız Rıza Şah'ı muhtemelen anlayamaz, dolayısıyla da yargılayamazlar. Yapamazlar çünkü onun ortaya çıktığı karmakarışık ve umutsuz koşulları hatırlayamayacak kadar gençler."[75] Kendi çıkardığı *Perçem* (Bayrak) adlı gazetede yayımlanan bir dizi makalede Rıza Şah'ın iyi ve kötü yanlarını değerlendiriyordu.[76] Merkezi devlet yaratma, "baş eğmez aşiretleri" dize getirme, "batıl itikatlı" din adamlarını disiplin altına alma, Farsçayı yaygınlaştırma ve Arapça sözcükleri Farsça olanlarla değiştirme, yeni okullar açma, kadınların konumunu yükseltme, unvanları kaldırma ve "feodal" yapılanmaların altını oyma, zorunlu askerlik hizmetini getirme, modern şehirler ve fabrikalar inşa etme, hepsinden önemlisi ülkede dil, kültür ve ulusal kimlik birliği kurmaya çalışma gibi faaliyetlerini başarılı bularak bunlara yüksek not vermişti. Öte yandan şahın aldığı düşük not-

ların nedeni anayasayı çiğnemek, temel yasaları hiç umursamamak, askeri idareyi sivil idareden üstün tutmak, ilerici liderleri öldürmek, en kötüsü de kendi küpünü doldurmak, böylelikle rüşvet kültürünü doğurmaktı.

Rejime muhalefetin çoğu yeni entelijensiyadan, özellikle 1930'ların başında Fransa ve Almanya'da öğrenim gördükleri yıllarda sol görüşlerin etkisinde kalmış genç serbest meslek sahiplerinden geliyordu. Onlara göre şahın hayranlık duyulacak bir yanı yoktu. Devletin kurucusu olmaktan çok "bir Doğu despotu"ydu. Özgeci bir yurtsever değil, kendi hanedanlığını kurmuş bir bencil; bir reformcu değil, arazi sahibi üst tabakayı güçlendiren bir plütokrat; gerçek bir "milliyetçi" değil, Çarcıların eğittiği, Britanyalı emperyalistlerin iktidara getirdiği kaba kuvvet meraklısı bir Kazaktı. Bazıları onun tarihi ırkçı, şovmen amaçlarla kullandığını, daha doğrusu kötüye kullandığını ve "kendilerini susturmak" için kurguladığını düşünüyordu.[77] Şahın Anglo-Iranian Oil Company ile yeni bir antlaşma imzaladığı 1933-34 döneminde bu güvensizlik şiddetlendi. İşletme payında yüzde 4 gibi küçük bir artış karşılığında şah, şirketin imtiyazını 1993'e dek uzatmıştı. Böylelikle şahın bütün yurtsever söylemine rağmen aslında Londra'ya bağlı olduğu yollu kuşkular doğrulanır nitelikteydi. Britanya temsilcisi de, "Bütün günahlar bizim sırtımıza yükleniyor" uyarısında bulunuyordu.[78] "Şimdiki devlet sisteminin" diye ekliyordu, "mimarından daha uzun yaşayacağını bekleyenlerin sayısı çok az."[79] 1941'de Rıza Şah tahtı bırakmaya zorlanınca bu muhalefet bir çırpıda su yüzüne çıktı.

IV

Milliyetçi Ara Dönem

Meclis hırsız yuvası olmuştur.
Musaddık

Seçkinlerin Geri Gelişi

1941'deki İngiliz-Sovyet işgali Pehlevi devletinin değil ama Rıza Şah'ın sonunu getirdi. Aynı yılın Aralık ayında ABD'nin de aralarına katılacağı Müttefikler bu ülkeyi istila etmelerine neden olan iki hedefe ulaşmada İran devletinden yararlanabileceklerinin farkında vardılar. Bunlardan biri petrolün fiziksel kontrolünü ele geçirmekti, zaten Britanyalıların II. Dünya, hatta I. Dünya Savaşı'ndaki kâbusu bu yaşamsal kaynakları kaybetmekti. İkinci hedefse Sovyet Birliği'ne giden bir "kara" koridoru açmaktı, çünkü diğer ticaret yolu olan Arkhangelsk yılın çoğu ayında donardı. İlginçtir, Trans-İran demiryoluyla birlikte yeni karayolları İran'ı daha çekici bir "koridor" haline getirmişti. Müttefik devletlerin Britanya'ya petrol, Sovyetler Birliği'ne de malzeme sevkini kolaylaştırmak için verdiği karar gereği, Rıza Şah uzaklaştırılacak, fakat devleti korunacaktı. Yakında büyükelçiliğe terfi edecek olan dönemin Britanya konsolosu Sir Reader Bullard her zamanki gibi dobra ve içten bir dille yazdığı raporlarda, Müttefikler'in devleti yerli

yerinde bıraktıklarını, ancak İranlılara yaranmak için şahın taht-tan indirilmesini tezgâhladıklarını açıkça belirtiyordu. "İranlılar" diyordu, "ülkelerini istila etmemizin tazminatı olarak onları hiç olmazsa şah istibdadından kurtarmamızı beklemekteler."[1]

15 Eylül günü, ilk saldırıdan üç hafta sonra, Rıza Şah yerini yirmi bir yaşındaki oğlu Veliaht Prens Muhammed Rıza'ya bırakarak tahttan indi ve sürgüne, önce Mauritius'ta Britanyalıların denetimi altındaki bölgeye, sonra da 1944 yılında ölene kadar kalacağı Güney Afrika'ya gitti. İç muhalefetle başa çıkmak için donatılmış, ama yabancı istilasına hazır olmayan ordusu yalnızca üç gün direnebilmişti. Şahın tahttan çekilmesinin dışında Müttefikler'in başka talepleri de vardı. Sürgüne giderken yanında ailesinin dikbaşlı üyelerini de götürmesini istediler. İki yüz kadar İranlı subay ve teknisyenle birlikte demiryollarında çalışan Almanları da Nazilerin "Beşinci Kolu" olarak tutukladılar. Körfez'den Sovyetler Birliği'ne giden anayolların denetimini ellerine geçirdiler ve İran'ı, tıpkı I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, iki bölgeye ayırdılar. Kuzey Rusların, petrol çıkan topraklar da dahil güneyse Britanyalıların payına düşmüştü. Müttefikler bunun dışında kalan ülkenin idaresini merkezi hükümete bıraktılar. İran'ın toprak bütünlüğünün korunacağına söz vermiş, savaş sona erdikten sonra altı ay içinde çekilmeyi vaat etmiş, kıtlıkla baş etsin diye hükümete tahıl temin etmiş, sorun çıkarmamaları için aşiretlerin gözünü korkutmuşlardı. Yeni şah açısından en önemlisi de silahlı kuvvetlerde 80.000 asker ve 24.000 jandarma tutmasına izin vermeleriydi.

Müttefikler silahlı kuvvetleri olduğu gibi korumakla, düzenli orduyu genç şahın doğrudan denetimine bırakmayı üstü kapalı kabul etmiş oluyorlardı. Şah, Savaş Bakanı'nı hiçe sayarak kuvvet ve saha komutanlarıyla doğrudan iletişim kurmayı sürdürüyordu. Babasının yaptığı gibi subay sınıfını kendine bağlı tutuyordu. 1940'lar boyunca da bir şekilde, yıllık bütçeden yüzde 24-26 arasında bir oranın Savaş Bakanlığı'na tahsis edilmesini başardı.[2] Teftiş, üniforma, kışla, harekât ve silah alımı dahil bütün askeri konularla yakından ilgiliydi. Halkın karşısına genellikle askeri üniformayla çıkardı. Avrupalı kraliyet üyelerinin çoğu gibi mo-

dern uçakların keyfini sürerdi. Savaş Bakanlığı'na ve genelkurmaya yapılacak bütün üst düzey atamaları kendi belirlerdi. Orduda özellikle de tank tugaylarında binbaşıdan yukarı bütün rütbelerin terfiini, kendi denetlerdi. Çok geçmeden, başkomutan olarak silahlı kuvvetleri denetleme önceliğinin kendisinde olduğunu ve Savaş Bakanlığı'nın başlıca işlevinin orduya gerekli malzemeleri sağlamak olduğunu savunmaya başladı. Bakanlık onun gözünde yalnızca bir askeri levazım şubesi, bakan da karargâhın levazım subayıydı.

Muhammed Rıza Şah silahlı kuvvetlerin denetimini elinde tutmanın karşılığında Müttefik devletlerle tam işbirliği yapmaya razı olmuştu. Onların savaş planlarına asker desteği vermeyi öneriyor, ordudaki asker sayısını yarım milyara çıkarmaktan söz ediyordu.[3] 1970'lerde petrolden elde edilen yüksek kazançların şahın megalomanisini beslediği söylenir ama, aslında şah böyle emellere petrol fiyatlarının yükselmesinden uzun süre önce kapılmıştı. Britanya temsilcisi Bullard, onun askeri destek önerisini kibarca reddederek, masaya daha gerçekçi hedefler koydu. Müttefik devletlerin genç şaha "iyi hale bağlı bir deneme (süresi) vermeyi" kararlaştırdıklarını yazmıştı, "kapsamlı reformlar yapmak, babasının yasadışı yollarla edindiği serveti ülkeye iade etmek ve bütün erkek kardeşlerini İran'dan göndermek de bunlara dahildi."[4] Nitekim yeni şah büyük bir cakayla hükümete 600 milyon riyal parayı devretti.[5] Ama diğer taraftan New York'taki kişisel banka hesabına "acil durumlar için ayrılmış" 1 milyon doları sessiz sedasız aktarmaktan da geri kalmadı.[6] İşgalin hemen ardından Britanya yalnızca İran devletini değil, Pehlevi hanedanlığını da yerinde tutmanın ve hanedanlığın silahlı kuvvetlerle özel ilişkilerini sürdürmesinin kendi çıkarına olacağı gibi yaşamsal bir karara varmıştı.[7] Bu da kralcıların düsturuna uyuyordu: "Monarşi Olmazsa, Ordu Olmaz." Hatta Britanyalılar, ailesinin uyandırdığı olumsuz izlenimi düzeltsin diye şaha, Mısır doğumlu karısı Kraliçe Fevziye'nin kendine üst baş almak yerine Farsça öğrenmeye zaman ayırmasını salık verdiler. Oysa Fevziye'nin kraliçeliği uzun sürmeyecekti. 1943'te daha kozmopolit bir şehir olan Kahire'ye döndü. Yedi yıl

sonra da şah ikinci evliliğini Bahtiyari hanının İsviçre'de öğrenim görmüş kızı Süreyya İsfendiyari Bahtiyari'yle yaptı. Yeni çift birbirleriyle Fransızca anlaşıyordu.

Şah tahta çıkınca halk önündeki görünümünü iyileştirmek adına tanıtımı iyi yapılan bir dizi başka önlem de almıştı. Meclis'te sivil giysilerle yemin etti, temel yasalara saygı gösteren meşruti bir monarşiyle saltanat süreceğine –yöneteceğine değil– ant içti, sivil danışmanlara görev verdi ve demokratik geçmişinin, daha çok da İsviçre'de eğitim gördüğü gerçeğinin altını çizdi. Hükümete devrettiği parayı hastanelere, tıbbi laboratuvarlara ve halk kütüphanelerine, Tahran'da olmayan su dağıtım sisteminin kurulmasına ve yoksullar için yapılacak barınaklara; Tebriz, Meşhed ve Şiraz'da yeni kurulacak tıp fakültelerine ve ülke genelinde sıtma ve göz hastalıklarına karşı yürütülecek kampanyalara harcanmak üzere ayırdı.[8] Babasının arazilerini asıl sahiplerine iade edilmek üzere hükümete devretti. Gelgelelim bu topraklar yüzünden büyük sürtüşmeler yaşanacaktı.[9] Ayrıca babasının Eğitim Bakanlığı'nın denetimine verdiği dini vakıfları serbest bıraktı. Meşhed ve Kum kenti de dahil, halka duyurduğu hac ziyaretlerinde bulundu. Dahası Necef'teki kıdemli müctehid Büyük Ayetullah Ağa Hüseyin Kumi'ye devletin artık peçeye savaş açmayacağı konusunda güvence verdi. Kadınların peçe takıp takmayacaklarına, peçeyi nasıl takacaklarına kadınlar, daha doğrusu onların yakın çevresi karar verebilecekti. Britanya temsilciliği şah ve hükümetin yanı sıra mülk sahibi kesimin de "insanların aklından komünizmi çıkarıp yerine dini koymak" adına din adamlarıyla ittifak kurduklarını bildiriyordu.[10]

Böylelikle 1941 işgaliyle birlikte tam on üç yıl sürecek bir ara dönem başlamış oluyordu. Şahın üzerinde tartışmasız söz sahibi olduğu ordu, bürokrasi ve saray aracılığıyla devlete hükmettiği devir sona ermişti. Yeni şahın silahlı kuvvetlere sıkı sıkıya sarılmaya devam ettiği, fakat bürokrasiyle patronaj sistemi üzerindeki denetimini kaybettiği bir dönem başlıyordu. Ara dönem Amerikalılarla Britanyalıların 1953 Ağustos'unda tezgâhladıkları darbeye kadar sürdü. Bu sayede şah otoritesini yeniden kuracak, dolayısıyla babasının rejimini yeniden ayağa kaldıracaktı. Bu on üç yıl boyun-

ca iktidar tek bir elde toplanmamıştı. Bilakis şahın sarayı, kabine, Meclis ve kentlerdeki kitleler arasında bir çekişme konusuydu. Kitleleri önce sosyalist hareket, sonra da milliyetçiler örgütledi. Bu çekişmede siyasal çekimin merkezi şahtan uzaklaşarak 1906'dan 1921'e kadar ülkeye egemen olmuş, fakat 1921-1941 arasında yerinden edilmiş seçkinler takımına, âyana doğru geri kaymıştı. Seçkinler şimdi olanca güçleriyle yeniden sahneye çıkıyorlardı. Britanyalı bir diplomat bu durumla kendi ülkesinin yaşadığı deneyimler arasında çarpıcı benzerlikler bulmuştu: "Durum, toprak sahibi sınıfın parlamento ve kabinede söz hakkına sahip olduğu ve ülkede iki sınıfın bulunduğu; bir tarafın servet içinde yüzdüğü, öbür tarafınsa utanç verecek ölçüde yoksulluk çekip güçsüz kaldığı 1832 öncesi İngiltere'sindeki koşulları çağrıştırmaktadır."[11] Demokrasi için uzun vadeli projeler hakkında bazı görüşleri destekleyen Bullard uyarıyordu: "Öyle görünüyor ki yabancı askeri birlikler çekilir çekilmez kılık değiştirmiş bir halde bile olsa kuşkusuz orduya dayalı bir tür diktatörlük gelecek. Ama şimdilik (bizler için) en iyisi Meclis'i desteklemektir."[12]

Seçkinler kabine ve Meclis'in çeşitli kademelerinde egemenlik kurmuştu, ayrıca yerel kademelerde etkili olmaları da eşit ölçüde önemliydi. Yerel düzeyde söz sahibi olanlar Meclis'e gidecekleri belirler, bakanların yanı sıra kimin başbakan olacağına da karar verirlerdi. Buna karşılık kabinedeki bakanlar devlet bürokrasisini denetim altında tutuyorlardı. Ülke bir kez daha toprak sahibi seçkinlerin kendilerine bağımlı insanları, özellikle de köylülerle aşiretleri sandıklara güttükleri, böylelikle hem kabineye hem de Meclis'e egemen olabildikleri âyan sınıfının yönetimine girmişti.

Kabinede en çok göze çarpanlar ileri gelenlerdi. Bu on üç yıl süresince 148 politikacı kabinedeki 400 makamı doldurdu, 12'si 31 farklı kabineye başkanlık etti. 148 vekilden 81'i unvan sahibi seçkinlerin oğullarıydı; 13'ü önde gelen ailelere mensup Batı eğitimi almış teknokratlar; 11'i üst rütbeli subay; 8'i de varlıklı işadamlarıydı. 12 başbakandan 9'u eşraf ailelerinden geliyordu. Unvanların kaldırıldığı 1925'e kadar soyluluk unvanlarını kendileri de kullanmıştı (1941'den sonra eski unvanlar yavaş yavaş yeniden yaygın-

laştı). Eşraftan olmayan üç başbakan da yine arazi sahibi üst tabakadandı. Aralarındaki tek asker General Ali Razmara ise bir süvari subayının oğluydu, St. Cyr Özel Askeri Okulu'nda öğrenim gördükten sonra Kürtlere, Lurilere ve Hamzalara karşı yürüttüğü başarılı harekâtlarla ordu içinde hızla yükselmişti. Evlilik yoluyla hem Fermanferma hem de Kevamü'l-mülk sülalesiyle akrabaydı. Eşraftan olmayan ikinci kişi olan Ali Süheyl'in babası Azerbaycanlı bir tüccardı ve 1910'larda ünlü Tebriz vekili Takizade'nin himayesinde hükümet hizmetine girmişti. Süheyl sonraki yıllarda Rıza Şah'a katılarak onun yol, içişleri ve dışişleri bakanı, ayrıca Kirman valisi, Hazar balıkçılık şirketinin genel müdürü ve Londra büyükelçisi olmuştu. Bir eşraf ailesinden gelmeyen üçüncü başbakan Abdül Hüseyin Hacir de iç savaşta çarpışmış ve Takizade tarafından hükümet hizmetine dahil edilmiş Tebrizli silahlı bir gönüllünün oğluydu. Aynı zamanda Daver ve Timurtaş'ın himayesindeydi.

Diğer dokuz başbakan bilinen isimlerdi. Muhammed Ali Furugi (Zukai'l-mülk) 1910'larda birkaç kez Adalet Bakanı olarak hizmet vermiş ve genç Ahmed Şah'ın da eğitmeni olan medrese öğrenimli bir hukukçuydu. 1919 Versailles Konferansı'na İran'ın temsilcisi olarak katılmış, 1920'lerin başlarında üç kez Savaş Bakanlığı yapmış, gerek 1925'teki taç giyme töreninde gerekse 1934 Meşhed krizinde kabineye başkanlık etmişti. Bazı kimseler peçe karşıtı kampanya nedeniyle istifa ettiğini düşünüyorlardı. Diğerleri de Meşhed türbesinin idam edilen bekçisi damadı olduğu için istifa ettiğine inanıyorlardı. Furugi 1941 yılında Rıza Şah'ın sorunsuzca tahttan çekilmesine nezaret etmiş, onun İran'da kalması durumunda kaçınılmaz olarak "eski keyfi yöntemlere" döneceğini Britanyalılara gizlice bildirmişti.[13] Monarşinin korunmasında Furugi her ne kadar etkin olsa da, yeni şaha güveni azdı. Bullard'ın yorumu, "Furugi Rıza Şah'ın oğlunun, uygar bir adam gibi davranacağına pek ihtimal vermiyor" şeklindeydi.[14] Bullard İranlı politikacılara dediğini yaptırma konusundaki bitmek bilmeyen çabalarında, "Kendisi İran'daki üç dürüst adamdan biridir" diye eklemişti.[15]

Bir başka politikacı İbrahim Hekimi (Hekimü'l-memalik) saray doktorunun oğluydu, kendi de Kaçar sarayında doktorluk yap-

mıştı. Unvanı babasından geliyordu. Ailesinin konumuna rağmen Hekimi 1906'da Britanya temsilciliğinde yapılan protesto gösterisine katılmış ve Birinci Meclis'te Demokrat kanatta yer almıştı. Paris'te tıp öğrenimi görmüş; Rıza Şah tarafından istifaya zorlanmadan önce Eğitim ve Maliye Bakanı olarak hizmet etmiş, derken 1933 yılında Tarım Bakanı olarak yeniden göreve çağrılmıştı. Şah'ın güvenini kazanmada, Tahran dışındaki geniş arazisini epey verimli bir pamuk tarlasına çevirmesinin etkili olduğu düşünülüyordu. Ali Mansur (Mansuru'l-memalik) gururu bir yana bırakıp Rıza Şah'a boyun eğmiş eski seçkin tabakanın bir bölümünü temsil ediyordu. Mali yolsuzluklar nedeniyle tutuklanmadan önce Başbakan ve İçişleri Bakanı'ydı. Birkaç yıl sonra affedilerek bu defa Sanayi Bakanlığı'na getirildi. Meragi diye de bilinen Muhammed Said yüz yılı aşkın bir zaman önce Herat'tan Azerbaycan'a taşınmış arazi sahibi bir aileden geliyordu. Meclis'te kendi seçmenlerini temsil etmenin yanı sıra, Said'in başta Kafkasya'da olmak üzere dışişlerinde uzun bir geçmişi vardı.

Muhsin Sadr (Sadrü'l-eşraf) din kurumuyla ilişkili eski seçkinlere tipik bir örnekti. Medresede öğrenim görmüş bir hukukçu olan Muhsin Sadr'ın babası Nasreddin Şah'ın sarayında din eğitmenliği yapmış bir adamdı. Kendi de sarayda eğitmenlik hizmeti vermiş, ayrıca Meşhed türbesine bekçi olmuştu. Aynı zamanda yargıçlık yaparken ve şaha ait arazileri idare ederken kendi malını mülkünü de artırarak Kum ve Meşhed kentlerinde hatırı sayılır bir toprak ağası haline gelmişti. Murtaza Beyat (Sahamü's-sultani) Arak'ın en zengin ailesinin oğluydu. Kamu idaresinde deneyimsiz olan birkaç politikacından biri olmasına rağmen, 1926-27 döneminde kısa süreliğine Maliye Bakanlığı yapmıştı. Ömrünün çoğunu asilzade bir çiftçi ve İran'ın kuzeyinde kömür madeni sahibi girişimci bir kapitalist olarak geçirdi.

Başka bir önemli toprak ağası Hüseyin Alâ (Muinü'l-vezir) ise Alâü'l-mülk'ün (ayrıca ü's-sultani unvanını da taşıyordu) oğluydu. 1922'de Hindistan Bürosu aileyi İran'ın güneydoğusunda en çok sözü geçenlerden biri diye tanıtmıştı.[16] Westminster Okulu'nda öğrenim gören Hüseyin Alâ 1906'dan 1915'e kadar birkaç kez Dışiş-

Tablo 7 *Başbakanlar (Ağustos 1941-Ağustos 1953)*

	Asıl adı	Hükümet	Doğum yılı	Kariyeri	Öğrenim Yeri	Bildiği Yabancı Diller
Furugi Ali	Zukâü'l-mülk	Ağustos 1941- Mart 1942	1873	Yargıç	Darü'l-fünun	Fransızca, İngilizce
Süheyl Ali		Mart-Ağustos 1942 Ocak 1943-Mart 1944	1890	Dışişleri Bakanı	Darü'l-fünun	Fransızca, Rusça Türkçe
Kevam Ahmed	Kevamü's-sultani	Ağustos 1942-Şubat 1943 Şubat 1946-Aralık 1947 Temmuz 1952	1875	Bakanlıklar	Fransa	Fransızca
Said Muhammed	Saidü'l-vezir	Mart-Aralık 1944 Kasım 1948-Mart 1950	1885	Dışişleri Bakanı	Kafkasya, Fransa	Rusça, Türkçe, Fransızca
Beyat Murtaza	Sahamü's-sultani	Aralık 1944-Mayıs 1945	1882	Toprak sahibi, mebus	İsviçre	Fransızca
Hekimi İbrahim	Hekimü'l-memalik	Mayıs-Haziran 1945 Aralık 1945-Şubat 1946 Şubat 1946 Aralık 1947-Haziran 1948	1870	Saray doktoru	Fransa	Fransızca
Sadr Muhsin	Sadrü'l-eşraf	Haziran-Aralık 1945	1873	Toprak sahibi, yargıç	Geleneksel	Arapça
Hacir Abdül Hüseyin		Haziran-Kasım 1948	1895	Bakanlıklar	Darü'l-fünun	Fransızca, Rusça İngilizce
Mansur Ali	Mansurü'l-memalik	Mart-Haziran 1950	1888	Bakanlıklar	Darü'l-fünun	Fransızca
Razmara Ali		Haziran 1950-Mart 1951	1900	Asker	St. Cyr	Fransızca, Rusça
Alâ Hüseyin	Muinü'l-vezir	Mart-Mayıs 1951	1884	Toprak sahibi, Dışişleri Bakanı	İngiltere	İngilizce
Musaddık Muhammed	Musaddıkü's-sultani	Mayıs 1951-Ağustos 1953	1885	Bakanlık, toprak sahibi	İsviçre	Fransızca

leri Bakanı olarak babasına vekalet etti. Aynı zamanda Rıza Şah'ın tercümanlığını ve İran'ın Londra ve Washington'daki temsilciliğini yürüttü. Ahmed Şah'ın naibi Nasrü'l-mülk'ün kızıyla evliydi. Kaçar soyundan gelen aşiretin Nasrü'l-mülk tarafı Karagözlü soyadını almıştı.

Diğer iki başbakan da önde gelen eşraftandı. Pek çok İranlının gözünde geleceğin ulusal kahramanı olacak Muhammed Musaddık (Musaddıkü's-sultani) dikkat çeken mustavfi ve toprak sahibi bir aileden geliyordu. Musaddık'ın kuzeni Ahmed Kevam (Kevamü's-sultani) daha çok Pehlevilerin aleyhine eşrafın gücünü artırmaya istekli âyanın temsilcisiydi. Kevam, usta kalemiyle ülkeye yazılı bir anayasa bağışlayan bildiriyi yazdığı 1906'dan beri, ulusal politikada öne çıkmış biriydi. Beş kuşak öncesinde Muhsin Aştiyani'ye kadar uzanan mustavfi ailesinden geliyordu. Aştiyani ailesi Kaçarlar, Fermanfermalar, Alâlar ve Karagözlülerle evlilik yoluyla akrabaydı. 1919 İngiliz-İran Antlaşması'nı imzalayan Dışişleri Bakanı Vüsuku'd-devle Kevam'ın ağabeyiydi. Rıza Şah'ın iktidara gelmesinden önceki dönemde Kevam da dört kabinede başbakan olmuş ve savaş, adalet, maliye ve içişleri gibi önemli bakanlıklarda bulunmuştu. Fransa'da kısa süre sürgün hayatı yaşadıktan sonra, emekli olarak Gilan'daki çay tarlalarına çekilmesine izin verildi. Bir gözlemciye göre, 1941'de yeniden siyasete atılmış, "Şah ailesine açıkça diş göstermişti."[17] Bir başkası onun cumhurbaşkanı olarak başına geçeceği bir cumhuriyet kurmayı planladığından kuşkulanıyordu.[18] Şah bizzat Bullard'a şikâyet ettiği Kevam için, "çaresizce tezgâhlar kurmaya heves" eden "tehlikeli bir düzenbazdır," üstelik çevresi "katil çetesiyle" sarılı, demişti.[19] Bullard ise Kevam'ı eski zaman siyasetçileri arasında en kurnaz, en faal, en hünerli, en cesur, en hırslı ve en çok söz sahibi olarak tarif ediyordu.[20] Kevam bazı bakımlardan 1940'larda, Sipahdar'ın 1910'larda, Müşirü'd-devle'nin de 1900'lerde geldiği bir konuma sahipti. Rıza Şah tarafından öldürülen ünlü Fermanferma'nın oğlu Muzaffer Firuz Fermanferma'yla birlikte onun sağ kolu olarak yeniden siyasete girdi. Harrow ve Cambridge'de eğitim görmüş olan Muzaffer Firuz kararlı bir şekilde, Bullard'ın

sözleriyle, "babasının katlinin öldürülmesinin intikamını almak" üzere ülkeye dönmüştü: "Şah'ın devrilmesi için elinden geleni ardına koymayacaktı."[21]

Âyan bu on üç yıl boyunca görev yapan dört parlamentoya da egemendi: 13. (1941-43), 14. (1944-46), 15. (1947-49) ve 16. Meclis (1950-52). Örneğin, tahttan feragat edilmesinden sonra ilk kurulan 14. Meclis'teki 137 vekilin yüzde 27'si büyük toprak sahipleri, yüzde 16'sı hatırı sayılı araziye sahip devlet memurları, yüzde 11'i varlıklı işadamları ve yüzde 6'sı yine toprak sahibi din adamlarıydı.[22] Yüzde 62'sinden fazlası toprak sahibi ailelerin çocukları olarak doğmuştu. Arazisi olmayan serbest meslek sahipleriyle devlet memurları ancak bir avuç kadardı.

Öte yandan seçkinler, Alman Reichstag'dan ödünç alınmış terimle *fraksiyonlar* diye bilinen parlamento hizipleri aracılığıyla Meclis'te egemenlik kurmuştu. Örneğin, 14. Meclis başlıca dört fraksiyona bölünmüştü. *Azadi* (Serbest ya da Liberal) Fraksiyonu'nun başında şu isimler vardı: Ailenin reisi Vali Mirza Fermanferma; hem Nasreddin Şah hem de Muzaffereddin Şah'a başbakanlık yapmış Eminü'd-devle'nin torunu Ebulkasım Emini (Eminiler ünlü Aştiyani ailesinin soyundandı); kaç kuşaktır Fars'ın egemenliğini eline geçirmek için Kevamü'l-mülk ve Kaşkaylarla mücadele etmiş Müşirü'd-devle ailesinden Serdar Fehir Hikmet. *Fraksiyon-u Aşair* (Aşiretler Fraksiyonu) diye de bilinen Demokratların başındaysa, Samsam ve Esad Bahtiyari; merhum Savledü'd-devle'nin oğlu Savlet Kaşkayi ve Kürdistan'daki Kalhur aşiretinin reisi Abbas Kubadiyan (Emir Mahsus). Nice Bahtiyari ve Kaşkay hanları gibi Kubadiyan da Rıza Şah tarafından hapse atılmıştı. *İttihad-ı Milli* (Ulusal Birlik) Fraksiyonu'nu yönetenler ilk meşrutiyet hareketinin başını çekmiş iki müctehidin oğulları olan Seyyid Muhammed Tabatabai ile Seyyid Ahmed Behbehani ve her ikisi de Arak'ta büyük toprak sahibi olan aynı isimli başbakanın kardeşi Ezatullah Beyat'tı. *Mihan* (Anayurt) Fraksiyonu'nun başında Hadi Tahiri, Muhammed Namazi ve Haşim Malik-Medeni bulunmaktaydı, üçü de geçmiş yirmi yıl boyunca sırasıyla Yezd, Şiraz ve Mallayer bölgelerini temsil etmişlerdi. Meclis'te ayrıca

önde gelen bağımsız (*müstakil*) mebuslar da yer alıyordu: Musaddık, 1921 darbesinin kısa süreli başbakanı Seyyid Ziya, katledilen bakanın oğlu Timurtaş ve ünlü Sipahdar'ın vârisi Rahman Hâletbari gibi.

Başta fraksiyon liderleri olmak üzere mebusların oynadığı rol çok önemliydi. Bütün yasaların Meclis tarafından onaylanması gerektiği için, parlamentoya sunulan ve parlamentodan geçen yasa taslaklarını yönlendiren kurulları denetlerlerdi. Başbakanlarla kabinedeki bakanları seçer, diledikleri zaman güvensizlik oylaması aracılığıyla onları görevden alırlardı. Bu durumda kabinelerin beş ay, başbakanların da sekiz aydan daha kısa süre görevde kalmasına şaşmamalı. Böyle bir döngüye canı sıkılan Britanyalı bir diplomat şikâyet ediyordu: "İran parlamenter demokrasiye hazır değil besbelli. Bu mebuslar baskı uygulanmadığında tahammül edilmez birer baş belası haline geliyorlar."[23] Hızlı nöbet değişimine rağmen, mebuslar daimi müsteşarlarının yardımıyla epey iş görüyorlardı. Dahası hükümete yeni bir bakanlık bile eklenmişti: Sağlık Bakanlığı. Ağırlık merkezinin âyana doğru kaydığının en iyi göstergesi bakanların seçilme süreciydi. Geçmiş yirmi yılda şahın kabineye başkanlık edecek kişiyi de, onun yanında hizmet verecek bakanları da kendi eliyle seçip sonra da gereken onaylama işlemi yerine getirilsin diye Meclis'e bunu bir kararnameyle (*ferman*) göndermesine alışılmıştı. Fakat bu on üç yılda Meclis'in, daha doğrusu fraksiyon liderlerinin yürüttüğü normal süreç önce başbakan adayını seçmekti. Aday olan kişi de kabineyi kurmak üzere şahın fermanını alırdı. Daha sonra yeni başbakan bakanlarını belirler, bir hükümet programı hazırlanır ve hem bu programın hem de bakanların onaylanması oylamaya sunulurdu. Güvenoyu herhangi bir zamanda geri alınabilirdi. Mebusların başka anayasal güçleri de vardı: dokunulmazlık, diledikleri konuda soruşturma yapma hakkı ve şahın anayasaya bağlılığını vurgulayan andı içmesini sağlama yetkisi.

Âyanın başlıca güç kaynağı yerel düzeydeydi. Yalnızca sandık başına götürdükleri köylü kiracılarını değil, aynı zamanda sandık gözetmenlerinden sorumlu olan ve oy pusulalarını teslim alan se-

çim kurullarını da denetliyorlardı. 1943'te Britanyalı konsoloslardan birinin öngördüğü gibi, "toprak sahipleri şehirlerdeki radikalizme rağmen, köylü çoğunluğunun seçim günü liderlerinin peşinden gideceklerine haklı olarak güvenmektedirler."[24] Sanayi şehirlerinde bile sözleri geçiyordu. Örneğin, İsfahan'da perde arkasındaki başlıca güç, yarım yüzyıla yakın bir süre vilayeti yönetmiş ünlü Zillü's-sultan'ın büyük oğlu Ekber Mesud'du (Sarimü'd-devle). 1919 İngiliz-İran Antlaşması'nı imzaladığı ve "namus cinayetine" karıştığı için Mesud epey güven kaybetmiş olsa da, serveti ve aile ilişkileri sayesinde yerel düzeyde önemli bir güç olmayı sürdürmekteydi. Polis ve jandarma yetkililerinin yanı sıra pek çok memurun ona hizmet ettiği söylenirdi. Hemedan, Fars ve Kirmanşah valisi olarak Rıza Şah'a hizmet ettikten sonra kendi çiftlik arazisine çekilerek zamanını avlanmaya ve "örnek köy" kurmaya adamıştı. Britanya büyükelçiliğinin raporunda, Rıza Şah'ın devrilmesinin ardından resmi görevden uzak kaldığı fakat "İsfahan'da hemen her konuda gayri resmi bir denetçi haline geldiği" belirtilmişti.[25] Seçim kurulunda öyle çok sözü geçiyordu ki, 14. Meclis seçimlerinden uygun bir sonuç çıkmasını "ayarlamak" için perde arkasından çaba harcayabiliyordu.

Bu seçimin kampanyası parlamentoda şehri temsil edecek üç sandalye için yarışan beş güçlü adayla başlamıştı: Şehrin dokuma fabrikalarının bulunduğu yöresinde Tudeh Partisi tarafından kısa süre önce kurulmuş sendikaların temsilcisi, genç avukat Taki Fedakâr; yerli toprak sahipleriyle güçlü ilişkileri sayesinde sanayici olmuş tüccar Haydar Ali Emami; babası önde gelen bir din adamı ve mahalli loncaların, özellikle istimlak edilmiş Bahtiyari topraklarını kendi üstüne geçirmiş tüccarların sözcüsü olan Seyyid Haşmeddin Devletabadi; Bahtiyarilerin yakın dostu ve kendi de bölgede önemli bir toprak ağası olan Seyfpur Fatimi (Müsbihü's-sultan) ve İlhanlı ailesinin reisi Murtaza Kuli (Samsam) Han'ın büyük oğlu Ahmed Kuli Han Bahtiyari. 1941 sonrasında Murtaza Kuli Han topraklarını geri almak, Hacı İlhanlı koluna karşı otoritesini yeniden kurmak ve aşiretinin adamlarını askeri denetimden kurtarmak amacıyla geri dönmüştü. 1944 yılına gelindiğinde amacına ulaşmış

sayılırdı. Dezful'dan Çaharmahal'a kadar uzanan yeniden canlanmış Bahtiyari bölgesinin valiliğini elde etmeyi başarmıştı. Hacı İlhanlı'ya karşı söz hakkını ve ailesine ait arazilerden bazılarını geri almıştı, ancak bunların arasında İsfahanlı tüccarların el koydukları yoktu. Dahası, aşiretinden 4.500 kadar adamı silahlandırarak orduyu ve jandarma kuvvetlerini Bahtiyari bölgesinden çekilmek zorunda bırakmıştı. Britanya konsolosunun raporunda, askerlerin "aşiretin adamları yerine kendi subaylarına ateş açmaya" hevesli olduğu fark edilince, ordu çekildi, diye yazılmıştı.[26] Aynı konsolos şunları bildirmişti:[27]

> Rıza Şah yönetiminde çoğu cahil, paranın her kapıyı açabileceğine inanan, bir ölçüde gerici ve sadece olabildiğince çok para kazanmakla ilgilenen toprak ve fabrika sahipleri, merkezi hükümetin de yardımıyla İsfahan'da saltanat sürmekteydiler. Fakat 1941'de rejimin değişmesi ve komünist propaganda yasağının kaldırılmasıyla birlikte, yerel düzeyde Fedakâr'ın başında bulunduğu Rus destekli Tudeh, emek ve sermaye arasındaki mücadeleden yararlanarak gelişmeye başladı. İsfahan bugün fabrika işçileri arasında eğitimsiz fikirlerin kolaylıkla örgütlendiği bir yer olarak mücadelenin merkezidir.

Bu gerilimlere karşın Ekber Mesud dostça bir anlaşma yaptı. Ahmed Kuli Han Bahtiyari ile Seyfpur Fatimi, sırasıyla, parlamentoda daha az saygın sandalyeler olan Şehri Kürd ve Necefabad mebusluklarını aldılar. Diğer taraftan, İsfahan'ı temsil eden üç sandalyeye Fedakâr, Devletabadi ve Emami oturdu. Bu üçü seçmenlerini birbirlerine oy vermeye çağırmışlardı. Son sayımda, Fedakâr'ın aldığı oy sayısı 30.499; Devletabadi'ninki 29.470; Emami'ninki de 27.870 çıktı. Böylece İsfahan'daki, seçmenden yüzde 50'ye yakın bir oranda oy toplanmış oluyordu. Tahran'daki oransa yüzde 15'in altındaydı.[28] Kırsal seçim bölgelerinde oy oranı çok daha azdı elbet. Bu durumda toprak sahibi kodamanlara sonucu belirlemek için eşsiz bir fırsat doğmuştu. Oy dağılımını yapan seçim kurullarını topladılar, kethüdalar köylüleri sandık başına götürdü ve seçim kurulları oyları saydı. Seçkinlerin bu düzeni pekâlâ "feodal demokrasi" diye de adlandırılabilirdi.

Sosyalist Hareket (1941-49)

Âyana gerçek anlamda meydan okuyanlar sosyalist hareketin üyeleri oldu. Rıza Şah'ın tahttan feragat etmesinden sonra bir ay içinde Avrupa üniversitelerinden yeni mezun olmuş bir grupla eski siyasal mahkûmlar İrac İskenderi'nin önderliğinde onun amcası, eski meşrutiyetçi Süleyman İskenderi'nin evinde toplanarak Tudeh Partisi'nin kurulduğunu duyurdular. 1979'a dek partinin dümeninde kalan İrac İskenderi'nin babası, 1906 devriminde öne çıkmış radikal Prens Yahya İskenderi 1909 darbesinde tutuklanmış ve çok geçmeden de ölmüştü. Hapsedilmesinin erken ölümüne sebep olduğundan kuşkulananlar vardı. Bir eşraf ailesinden gelse de zengin değildi. İrac İskenderi kazandığı devlet bursuyla Avrupa'da öğrenim görmüş, orada sosyalist ve komünist akımlardan etkilenmişti. 1930'ların ortalarında geri döndükten kısa bir süre sonra, benzer fikirleri paylaşan bir grup aydınla birlikte tutuklanarak *iştiraki* (sosyalizm-komünizm) propagandası yapmaktan suçlanmıştı. Bu kişiler "elli üçler" adıyla ünlendiler. 1941 Ağustos'unda hapishaneden salıverilmelerinin ardından İrac İskenderi en yakın arkadaşlarıyla birlikte bir parti kurup, yalnızca aynı kuşaktan genç radikalleri değil, aynı zamanda eski kuşaktan komünistlerle ilerici yurtseverleri bir araya toplamaya karar vermişti. Bundan dolayı örgüte Hizb-i Tudeh (Kitle Partisi) adını verdiler.

İrac İskenderi anılarında "demokratik, yurtsever ve ileri güçleri" kucaklayan geniş bir hareket yaratarak eski hizipçiliği aşmayı hedeflediklerini söylemektedir.[29] İhtiyarlamış ve oldukça saygı gören Süleyman İskenderi'yi partinin başkanlığına geçmeye ikna etmişlerdi. Süleyman İskenderi 1906 yılından beri ulusal politikada yer almış biriydi. 1909 darbesinde tutuklanan mebuslar arasındaydı. Birinci Meclis'te Liberal Parti'nin, 1910'larda Demokratik Parti'nin, I. Dünya Savaşı sırasındaysa Ulusal Direniş Hükümeti'nin başında bulunmuştu. Britanyalılar tarafından Hindistan'da gözaltına alınmış, sonra da Cengelilerin salıverdiği bir mahkûmla takas edilmişti. 1920'lerde de Sosyalist Parti'yi kurup başkanı ol-

muştu. Akrabaları kadın örgütlerinin kurulmasında etkili rol oynamışlardı. Başlangıçta Rıza Şah'ın reformlarını destekliyordu, hatta Eğitim Bakanı olarak ona hizmet de etmişti, fakat hanedanlık değişikliği konusunda araları bozuldu. İskenderi, Kaçar monarşisinin yerine cumhuriyet kurmaktan yanaydı. Rıza Şah'ın saltanatı boyunca iki odalı bir apartman dairesinde sessiz sedasız yaşamıştı. Böyle mütevazı bir hayat sürdüğü için olsa gerek Britanya temsilciliği onu "gölgede kalmış Kaçar Beyi" diye anlatıyordu.[30] 1944 yılında ölene dek Tudeh'in başkanı olarak kaldı. Demek ki hayatının kırk yılını radikal siyasetin içinde yaşamıştı. Tudeh'in başkanı olmayı kabul ederken, olasılıkla sosyal radikalizme rağmen partinin din karşıtı propagandayla dindarları kızdırmamasını şart koşmuştu. Geçmişte sosyalist hareketin gereksiz yere dindarları kızdırarak kendi kuyusunu kazdığını düşünüyordu. 1909 darbesinden sağ kurtulmasını, muhafızlar onu mahkemeye, belki de idama götürmeye geldiklerinde sabah namazını kılarken bulmalarına yormuştu. Tudeh'in diğer kurucu üyeleri gibi o da sosyalist, demokratik, hatta meşrutiyetçilerin fikirlerine hitap eden geniş tabanlı bir örgüt kurmak istiyordu. Partinin ilk programı şöyle duyurulmaktaydı:[31]

> İlk hedefimiz İran'daki işçileri, köylüleri, ilerici aydınları, esnaf ve zanaatkârları harekete geçirmektir. Toplumumuzda belli başlı iki sınıf bulunur: temel üretim araçlarına sahip olanlar ve kayda değer malı mülkü olmayanlar. İkincisine işçiler, köylüler, ilerici aydınlar, esnaf ve zanaatkârlar dahildir. Çalışırlar ama emeklerinin karşılığını alamazlar. Aynı zamanda oligarşinin baskısı altındadırlar. Bütün sosyal yapının kökten değişip temel üretim araçlarının halkın eline geçmesi halinde kaybedecek çok az ama kazanacak çok şeyleri vardır... Hedefimiz zorbalık ve diktatörlükle savaşmak derken, belli kimselerden değil zorbalarla diktatörleri yaratan sınıf yapısından söz ediyoruz. Ağustos 1941'de pek çokları Rıza Şah'ın tahttan çekilmesiyle diktatörlüğün bir gecede son bulduğunu düşünmüştü. Ama şimdi işin doğrusunu biliyoruz; çünkü Rıza Şah'ı yaratan sınıf yapısının hâlâ yerinde durduğunu kendi gözlerimizle görebiliyoruz. Daha da kötüsü, bu sınıf yapısı ufak çaplı Rıza Şahlar, üretim araçlarının mülkiyeti sayesinde devletin kontrolünü elinde tutmaya devam eden feodal

toprak ağaları ve sömürücü kapitalistler kılığına girmiş oligarşiler yaratmayı sürdürmektedir.

Bu çağrı epey başarılı oldu. 1945-46 döneminde Tudeh artık isminden de öte kitlelerin partisi haline gelmişti. İsfahan'dakinden başka parlamentoda altı temsilcisi bulunuyordu. Kabinede üç bakanlık onun elindeydi: Eğitim, Sağlık ve Ticaret. Başlıca yayın organı *Rehber* 100.000'i aşkın rekor tirajıyla övünüyordu, bu rakam yarı resmi *İttilaat* gazetesinin üç katıydı. Parti ayrıca 50.000 kayıtlı ve 100.000 bağlantılı üyesi olduğunu iddia ediyordu. Yetmiş sekiz şehirde, diğer bir deyişle 10.000'den fazla nüfusa sahip her şehirde şube açmıştı. 1 Mayıs ve Anayasa Günü kutlamalarında bütün büyük şehirlerde geniş kalabalıklar toplandı, örneğin Tahran'da bu sayı 40-60.000 dolaylarındaydı. Aynı zamanda İran Partisi, Sosyalist Parti ve Cengeli Partisi gibi diğer ilerici gruplarla ittifaklar kurulmaktaydı.

Bu durumdan etkilenen *New York Times* Tudeh ve müttefiklerinin adil seçimlerde oyların yüzde 40'ını toplayabileceklerini yazmıştı.[32] Buna ek olarak Tudeh'in "kitleleri ilk kez düşünmeye ve siyasal açıdan eyleme geçmeye" özendirdiğini belirtiyordu. Bullard ise "Tudeh'in ülkedeki tek tutarlı siyasal güç olduğunu ve ülke genelinde basının ve emeğin denetimini tam olarak elinde tuttuğu için ciddi bir muhalefeti daha başından durduracak kadar güç kazandığını" vurgulamıştı.[33] Onun Amerikalı meslektaşı da "İran'daki tek büyük, iyi örgütlenmiş ve işlevini yerine getiren siyasal mekanizma Tudeh'tir" diyordu.[34] Britanya hükümetinin bir üyesinin yorumuysa, "İtiraf etmek gerekir ki devrimci bir parti olmasına rağmen Tudeh Partisi'nin İran'daki çalışan kesimin çıkarlarını gözetecek olan geleceğin partisi olabileceğini düşünmeden edemiyorum"[35] olmuştu. Vilayetlerdeki Britanya konsolosları da aynı derecede etkilenmişlerdi. Abadan konsolosu, "Rafinerinin ve petrol sahalarının güvenliğiyle Britanyalı personelin güvenliği Tudeh Partisi'nin iyi niyetine ve iradesine bağlıdır"[36] görüşündeydi. Hazar dolaylarında geziye çıkan Britanyalı yetkililerin raporlarında, "Tudeh'in Gilan ve Mazenderan'daki nüfuzu o kadar fazla ki,

işlerin denetimini tam anlamıyla ele geçirmiş" deniyordu.[37] "İran siyaseti" diyordu Britanyalıların hazırladığı bir başka raporda, "sahip olanlarla olmayanlar arasında bir mücadeleye dönüşmüştür. Sol bunlardan ikincisini destekler."[38] Britanya'nın Meşhed konsolosu aynı konuyu daha açık bir şekilde ifade etmişti:[39]

> Orta sınıfın ve alt tabakaların hali Rıza Şah'ın son günlerinin karanlığından biraz daha iyi. Bir numaralı "haydut" artık yok, ama onun gidişi kitleleri en az onun kadar soyup soğana çeviren bir zümreye yer açmaktan öte bir sonuç vermedi. Yerel yetkililer, polis ve jandarma yalnızca sokaktaki insanı ve saban süren adamı eski usullerle yağmalamakla kalmamış, aynı zamanda tekel müdürlükleri kılığına girmiş ve resmen özel vurguncuların koruması altındaki büyük iş dünyasının, sıradan insanı her gün sıkıştırdığı yeni bir yöntem geliştirilmiştir... Onların tek korkusu Tudeh'in bir halk ayaklanması düzenlemesidir.

Tudeh, en büyük desteği kentli ücretli kesimden ve aylıklı orta sınıftan, daha çok da aydınlardan görmekteydi. 1945'te Britanyalıların hazırladığı raporda, Tudeh önderliğindeki Birleşik Sendikalar Merkez Konseyi'nin 275.000'i aşkın üyesi olan elli üç şubesi bulunduğu belirtilmişti.[40] Buysa ülkedeki 346 modern sanayi kuruluşundaki işgücünün yüzde 75'i demekti. Üyeler arasında 45.000 petrol, 45.000 inşaat, 40.00 tekstil, 20.000 demiryolu işçisi, 20.000 halı dokumacı, 11.000 liman işçisi, 8.000 madenci ve 6.000 kamyon şoförü vardı. Merkez Konsey bütün gücünü Mayıs 1946'da bütün petrol sanayiini kapsayacak şekilde düzenlediği genel grevde sergiledi. Britanya büyükelçiliği Anglo-Iranian Oil Company'nin sekiz saatlik işgününü, cumaları ödeme yapmayı, fazla mesai ücretini, ücretleri yükseltmeyi ve konutları iyileştirmeyi kabul etmekten başka seçeneği olmadığını bildiriyordu; çünkü sendikaların rafineri, petrol kuyuları ve boru hattında olduğu kadar Huzistan üzerinde de fiili kontrolü vardı.[41] Tudeh Partisi bu başarısının ardından Ortadoğu'nun ilk kapsamlı iş yasasını çıkarmak üzere hükümete baskı yaptı. Bu yasa sekiz saatlik işgününü, cumaların ödeme günü olmasını, 1 Mayıs dahil altı günlük yıllık izni, işçi sigortası ve işsizlik ücretini, asgari ücretin temel gıda fi-

yatlarına göre ayarlanmasını, çocuk çalıştırmanın yasaklanmasını ve işçilere bağımsız sendikalar kurma hakkının tanınmasını öngörmekteydi. Britanya konsolosları kendi aralarında, petrol şirketi dahil işverenlerin işçilere karşı "açgözlü," "küstah," "istismarcı" ve "hor gören" tavırlar takınmakla ülkeyi kargaşanın eşiğine getirdiklerini kabul ediyorlardı: "Yeni bir toplumsal hareketin yükselişini görüyoruz. İşçilerin elde ettikleri avantajlar kayda değer ve yeni keşfettikleri bu gücü işverenlerine hissettirmeye devam edecekler."[42] İşçilerin bu başarısı Britanya'daki muhafazakâr hükümetin Tahran'a, "Tudeh üyelerini birer birer partiden uzaklaştırmak" gibi bir görevle bir Çalışma Ataşesi göndermesine neden oldu.[43]

Tudeh'in aylıklı orta sınıf arasındaki gücü de bir o kadar etkileyiciydi. Yalnızca önemli sayıda serbest meslek ve "beyaz yakalı" derneklerini değil, aydınları da kendine çekmekteydi. Kimilerinin "yoldaşlar" dediği üyeleri ve sempatizanları arasında ülkenin önde gelen pek çok aydını vardı.[44] Listeleri "Modern İran'da Kim Kimdir" dökümünü andırıyordu: çağdaş İran edebiyatının öykü dalındaki üç kılavuzu Sadık Hidayet, Bozorg Alevi, Sadık Çubek; modern İran şiirinin iki ustası Ahmed Şamlu ile Nima Yuşic; eski edebiyatın mümtaz şairi Bahar; Said Nefisi, Mehdi Bamdad, Muhammed Temeddün, Murtaza Ravendi ve Yahya Arinpur adlı önde gelen beş tarihçi; modern tiyatronun kurucuları Nuşin, Loreta ve Hüseyin Hayırha; oyun yazarları Gulam Hüseyin Saidi; tanınmış iki deneme yazarı Celal Âli Ahmed ve Behazin; İran'ın ilk sinema yönetmenlerinden Gülistan ve Perviz Hanlari, Nadir Nadirpur, Muhammed Tefazuli, Muhammed Moin, Feridun Tavalolli, Feridun Tankubani ve Siyavuş Kesrayi gibi edebiyatçılar. Ayrıca önde gelen avukatlar, doktorlar, cerrahlar, mühendisler, müzisyenler, ressam ve heykeltıraşlarla üniversite öğretim üyeleri. Bu aydınlar Tahran'ın kuzeyinde sinemalarla tiyatroların yakınındaki özel kafeteryalarda ve Tudeh derneklerinde toplanırdı. Başlıca buluşma mekânları Nuşin'in Sadi Tiyatrosu ile Sadık Hidayet ve Bozorg Alevi'nin gözdesi olan Firdevsi Café'ydi. Londra'da yayımlanan *Times*'ın sözleriyle, Tudeh zirveye çıktığı günlerde

"genç kuşağın en yetenekli ve en iyi eğitimli" kimselerini kendine çekiyordu.[45]

Gelgelelim 1945-46 döneminde Tudeh Partisi geriledi. Bunun nedenleri Sovyetler'in İran'ın kuzeyinde petrol arama imtiyazı talep etmesi ve Kürdistan'da ve Azerbaycan'da yürütülen bağımsız hareketlere kol kanat germek istemesiydi. Belucistan'da Amerikan şirketlerine imtiyaz veren hükümeti kınamasının ve Kuzistan'daki işçi örgütlerinin Anglo-Iranian Oil Company'nin devletleştirilmesi çağrısı yapmasının hemen arkasından yapılan bu petrol talebi karşısında Meclis'teki Tudeh mebusları gafil avlanmıştı. Tudeh, "Sovyetlerin Britanyalılara kıyasla yüzde 20 daha fazla kâr payı vermeye istekli olduğunu" savunarak "uğradığı hasarı sınırlamaya" çalıştı. Öte yandan bu talep solcularla milliyetçileri ayıran can sıkıcı bir turnusol işlevi görecekti. Bullard'ın belirttiğine göre pek çok Tudeh lideri, Sovyetler'in talebine karşı çıktıklarını, onun yerine savaş sona erene kadar bütün petrol pazarlıklarını ertelemekten yana olan resmi politikayı desteklediklerini özel görüşmelerle Başbakan'a bildirmişlerdi.[46]

Kürt ve Azerbaycan hareketleri daha da zararlı olmuştu. 1945 Eylül'ünde Sovyetler kendilerine göre gerekçelerle birdenbire bölgesel özerklik talep eden Kürt ve Azeri grupları desteklemeye başladı. Kendi gazetesini çıkaran ve Tudeh Partisi'nin başındaki genç Marksistleri kınayan Cafer Pişeveri ansızın Azeri "köklerini" keşfetmiş ve anayurdu Azerbaycan'ın uzun yıllardır "ulusal haklarından" yoksun bırakıldığının farkına varmıştı. Sovyetler'in desteğinde Azerbaycan Demokrat Partisi'ni kurdu ve silahlı gönüllülerle birlikte bölgeyi ele geçirdi. Komşu Kürdistan'da da paralel bir "ayaklanma" patlak vermişti. Sovyetler 1946 Mayıs'ında İran'dan çekilene dek onlara kol kanat germeyi sürdürdüler. Tüm bu yaşananlar solcularla milliyetçileri daha da ayırdı. İrac İskenderi Tudeh liderlerinin Sovyetler Birliği'yle sosyalist dayanışma adına Azerbaycan ve Kürt Demokrat Partilerini açıkça desteklediklerini, ama kendi aralarında "afalladıklarını," "şaşırdıklarını" ve "donup kaldıklarını" sonradan açıklayacaktı.[47] Hatta Sovyet Komünist Partisi'ne protesto mektubu bile göndermişlerdi. Liderlerinden biri

Moskova'ya, Bakû'deki yerel liderlerin hem İran'a hem de Sovyetler Birliği'ne karşı kendi "kişisel çıkarlarının ve emirlerinin" uygulanması için bu feci planı tezgâhladıklarını anıştıran bir mektup yazmıştı.[48] Tudeh bir kez daha hasarı azaltma çabasındaydı. Bu bölgesel hareketlerin ayrılıktan ya da siyasal bağımsızlıktan yana olmadıklarını, bölgesel özerklik ve kültürel haklar istediklerini savunuyordu. Bir yandan da bu hareketlerin, özellikle de Azerbaycan'daki yerel hükümetin yaptığı reformlara odaklanıyordu; kadınlara oy hakkı tanıyan Azerbaycan hükümeti Tebriz Üniversitesi'nin temellerini atmış, cadde ve sokaklara Meşrutiyet Devrimi'ndeki yerel kahramanların adını vermiş, devlet arazilerini dağıtmış, geniş arazilere el koymuş ve hasattan ortakçıya verilen payı artıran ilk toprak reformunu yürürlüğe koymuştu. Ancak merkezi ordu 1946'da bütün gücüyle geri geldiğinde bu reformlar vilayet hükümetlerini kurtarmaya pek yetmedi. İki vilayet hükümetinin ömrü on iki ayı geçmeyecekti.

Hükümetin Tudeh'e yönelik saldırıları sürüyordu. Önce, partiyi "ayrılıkçılara" yardım ve yataklıkla suçlayarak, aralarında sonunda sürgüne gitmeye zorlanan İrac İskenderi de olmak üzere parti liderleri için tutuklama emri çıkardı. Sonra, Britanyalılarla birlikte güneydeki aşiretleri de ayaklanmaya kışkırttı. Kaşkaylar, Bahtiyariler, Buyer Ahmediler, Kelhür Kürtleri ve Arap kökenli Kaablar, Tudeh'in Buşir, Yezd, Şiraz, Kirman ve Kirmanşah'taki örgütlerini hedef almaya başladı. Hükümet Tahran'da sıkıyönetim ilan etmişti, işçi sendikalarına aman vermiyordu, kuzeydeki şehirlerde de Tudeh'e ait nice dernekle parti binası kapatıldı. Daha da korkuncu, 1949 Şubat'ında şahın, kendine yönelik tek kişilik suikast girişimini fırsat bilerek sıkıyönetimi ülke geneline yayması, Tudeh'i yasadışı ilan etmesi, yayın organlarını kapatması, olabildiğince çok sayıda parti liderini tutuklatması ve kaçınayı başaranların gıyaben idam cezasına çarptırılmasıydı. Şah aynı zamanda hiçbir şekilde Tudeh'le ilişkili olmayan Kevam gibi muhalifleri de tutuklatmış, ailesini eleştiren gazeteleri yasaklatmış, kendine tanınan ayrıcalıkları çoğaltmak için Kurucu Meclis'i toplamıştı. Bu meclis ona hem altı ay içerisinde yenisinin kurulması ko-

şuluyla parlamentoyu feshetme hem de 1906 anayasasında belirtildiği gibi yarısını bizzat atayabileceği altmış senatörlük bir âyan meclisi kurma yetkisi veriyordu. Bu Senato'yu Takizade ve Hekimi gibi artık silahlı kuvvetlerin bütün denetimini ona devretmeye istekli olan yaşlı seçkinlerle doldurdu. Senato'nun ilk icraatı merhum Rıza Şah'a *kebir* (yüce) unvanını vermekti. Her ne kadar dini liderler onun Meşhed, Kum kenti ya da Şah Abdülazim Türbesi'ndeki kutsal topraklara gömülmesine karşı çıksalar da, Rıza Şah'a devlet eliyle bir cenaze töreni yaptılar. Sonunda Tahran'ın güneyinde Napoléon'unkini andıran bir anıtmezara defnedildi. Senato ayrıca Rıza Şah'ın devletin el koyduğu uçsuz bucaksız arazilerini şah ailesine sessizce geri vermişti. Şah da saray hamiliğinin kendi denetiminde olduğunu yeniden ortaya koymuştu. Britanya ve Amerikalı büyükelçiler dahil pek çok kişi, şahın suikast girişiminden şah yanlısı bir *darbe* çıkardığı sonucuna varmıştı.

Tudeh'in siyasal nüfuzu kısa ömürlü olsa da, entelektüel ve kültürel etkisi kalıcıydı. Parti İran'a kitlesel politikayı, kitle katılımını, parti hücre ve kollarını, parti konferans ve kongrelerini, parti gazetelerini, politbüroları, merkez komite ve kitlesel örgütlenme anlayışını getirmişti. "Demokratik merkeziyetçilik" ve "kitlesel demokrasi" gibi terimler başkaları tarafından hemen benimsendi. Tudeh'in yayımladığı ilk Farsça siyasal sözlük sömürgecilik, emperyalizm, faşizm, birleşik cephe, burjuvazi, aristokrasi, oligarşi, irtica, ilerleme, kitleler ve emekçiler gibi sözcüklerin halk arasında yaygınlaşmasını sağladı. Sınıf kimliği, sınıf çatışması ve sınıf dinamiği gibi kavramlar artık öyle yaygındı ki, köylülerle işçileri en iyi koruyacak kimselerin "hayırsever" ve "ataerkil" toprak ağaları olduğunu iddia eden muhafazakârlar bile bu dille konuşmaya başlamışlardı. Bunlardan başka Tudeh, yurttaşların temel gereksinimlerinin devlet tarafından karşılanmasının onun ahlaki sorumluluğu olduğu yollu genel kanıyı pekiştirmiş bulunuyordu. Popüler sloganı da şuydu: "Herkese İş, Herkese Eğitim, Herkese Sağlık." Haklar, bırakınız yapsınlar tarzı liberal demokrasiden çok, sosyal demokrasiyle ilişkilendiriliyordu. Üstelik politikaya toprak reformu ve toprak ağası-köylü ilişkisinde tepeden tırnağa değişim

talebini getirmişti. "Toprak Sürenindir" davasını destekliyordu. Son olarak politikayı kadınların da erkeklerle eşit siyasal haklara, özellikle de oy kullanma hakkına sahip olması gerektiği fikriyle tanıştırmıştı.

Tudeh ayrıca eski bir uygarlık olarak onu komşularından ayıran kültürel özellikleriyle İran'ın ulusal kimliğini öne çıkarmıştı. Bir yandan eski rejim ve önceki kuşakla alay ederken, diğer taraftan İslamiyet öncesi İran'ın önemini vurguluyordu. Nevruz günlerini kutluyor, antik İran'a övgüler düzüyor ve Fars edebiyatı, özellikle de *Şehname* hakkında olumlu konuşuyordu. Ünlü tiyatro yazarı ve Tudeh'in kurucu üyesi Nuşin, destanı radikal bir metin olarak ilk yeniden yorumlayanlardan biriydi. Kralları lanetlediğini ve Demirci Gâve gibi halktan asileri övdüğünü söylemişti. Tudeh aynı şekilde Meşrutiyet Devrimi'ni ilerici aydın sınıfının önderliğinde demokratik ve yurtsever bir hareket olarak yüceltmişti. Kendini de anayasa hareketinin uzun yolculuğuyla ilişkilendirmişti. Üstüne üstlük Britanyalılara ait petrol sanayiinin devletleştirilmesi talebini ilk dile getiren de yine Tudeh'ti. 1946 yılının 1 Mayıs günü, Hürremşehr'deki Britanya konsolosu panik halinde, bir kadın konuşmacının yalnızca eşit işe eşit ücret isteyen kapsamlı bir çalışma yasası talep etmekle kalmayıp, aynı zamanda Britanya şirketinin "İran'ın cevherini" sömürdüğü ve köpek mamasına İranlı işçilere ödediği ücretlerden daha çok para harcadığı suçlamasıyla petrol sanayiinin toptan devletleştirilmesi çağrısında bulunduğuna işaret etmişti.[49] Bu konuşma olasılıkla İran'da petrolün devletleştirilmesinin dile getirildiği ilk çağrıydı. Son da olmayacaktı.

Milliyetçi Hareket (1949-53)

Tudeh'in 1940'ların sonundaki gerilemesi 1950'li yılların başlarında ortaya çıkan milliyetçi harekete fırsat yarattı. Hareketin başında 1906 Meşrutiyet Devrimi'nden beri ulusal politikada öne çıkmış isimlerden Muhammed Musaddık vardı. Parlamento üyesi, bölge valisi ve Rıza Şah tarafından istifaya zorlanmadan önce kabinede bakan olarak görev yapmıştı. Savunduğu belli

başlı iki davayla tanınıyordu: yurt içinde katı bir anayasacılık ve yabancı egemenliğinden kurtulmayı güvence altına almak için yurtdışında da aynı ölçüde katı bir "olumsuz denge" politikası. Musaddık geleneksel politikacıların "olumlu denge" ve büyük devletlere "taviz verme" gibi yanlış politikalarıyla İran'ın varlığını tehlikeye attıklarını ileri sürmüştü. Böyle bir politika başka devletlerin de eşit ayrıcalıklar talep etmelerine yol açarak ulusal egemenliği tehlikeye sokacaktır, diye uyarıyordu. Bu nedenle 1919 İngiliz-İran Antlaşması'nı ve hem Amerika hem de Sovyetler'le yapılan 1945-46 petrol pazarlıklarını kınamıştı. Aynı gerekçelerle petrolün devletleştirilmesi davasına sarılarak hükümetin Anglo-Iranian Oil Company'ye el koyması gerektiğini iddia etti. İran'ın kendi petrol kaynaklarının üretiminde, satışında ve ihracatında tam denetimi elinde bulundurma hakkının vazgeçilmez olduğunda ısrarlıydı.

Musaddık iç ilişkilerde katı bir anayasacı olarak bilinirdi. Gençken Birinci Meclis'te "eşraf" kesimini temsil etmişti. İsviçre'de okumuş, Batı hukuk sisteminin tümüyle İran'a aktarılmasını savunan bir tez yazmıştı. 1921 darbesine ve Pehlevi hanedanlığının kurulmasına karşı çıkmış, bu da onun kısa süre hapis cezası almasına neden olmuştu. Hemen arkasından Tahran'dan yüz elli kilometre kadar uzaktaki, doğup büyüdüğü Ahmedabad köyüne sürüldü. 1941'den sonra siyasete dönerek, parlamentoda bir kez daha sivrilecek ve şahın saltanat sürmek yerine, tıpkı Belçika ve Britanya'daki muadilleri gibi, yönetmesi gerektiğini savunacaktı. Silahlı kuvvetlerin kontrolünü elinde tuttuğu, böylelikle anayasa hukukunun ilkelerini olduğu kadar ruhunu da zedelediği, parlamento seçimlerine müdahale etmek amacıyla orduyu kullandığı, asıl sahiplerine iade edileceğine söz verilmiş hanedanlık arazilerinin denetimini yeniden eline aldığı için genç şahı topa tuttu. Seçimlere hile karıştığı gerekçesiyle 1949 Kurucu Meclisi'nin meşruiyetini sorguladı. Aynı zamanda seçim yasasında ordunun sandıkların çevresinde boy göstermesini yasaklayan, seçim kurullarının bağımsızlığını güvence altına alan ve başta Tahran olmak üzere Meclis'te şehirlere daha çok sandalye ayrılmasını sağlayan esaslı değiş-

şiklikler yapılmasından yanaydı.[50] Hatta okuryazar olmayanların oy haklarının kaldırılması gerektiğini bile savunuyordu, çünkü "toprak oligarşisinin değişmeyen iktidarını zayıflatmanın en iyi yolu bu olacaktı."[51] Musaddık çoğu zaman "İngiliz düşmanı" diye nitelense de, aslında 19. yüzyılın Britanya liberal parlamenter hükümetinin hayranıydı.

Kendisi aristokrat bir aileden gelmesine rağmen, Musaddık'ı destekleyenlerin çoğu orta sınıftı. Seçkin mustavfilerle Feth Ali Şah'ın baş veziri ünlü Muhsin Aştiyani'nin birinci göbekten torunu olan Musaddık, ayrıca kan ve evlilik bağıyla daha nice âyanla akrabaydı. Bunların arasında Fermanferma, Kevam, Vüsuk, Beyat ve Tahranlı İmam Cuma da vardı. Her şeye karşın Musaddık hem dostu olan eşrafın ifratını kınadığı hem de orta sınıf tarzı bir yaşam sürdüğü için "dürüst ve namuslu" olmakla ün salmıştı. Essultani unvanını kullanmaktan kaçınıyor, onun yerine Avrupa'da yaptığı lisansüstü öğrenimle ilişkili olarak *doktor* diye hitap edilmesini tercih ediyordu. Çağdaşları arasında yüksek eğitim görmüş kimselerden *doktor* ya da *mühendis* diye söz etme alışkanlığı vardı. Başbakan seçildikten sonra da Musaddık kendisine ekselansları diye hitap edilmesine karşı çıktı. Britanya büyükelçiliğine göre bu tavrı onun demagog, mantıksız ve öngörülemez yanlarının kanıtıydı. İranlılarsa onun diğer ileri gelenlerden farklı olduğunun bir kez daha doğrulandığını düşündüler.

Hem Britanya'ya hem şaha karşı kampanya yürüten Musaddık, Ulusal Cephe'yi (*Cebhe-i Milli*) kurarak orta sınıf partileriyle derneklerini geniş bir yelpazede harekete geçirdi. En önemli gruplar, İran Partisi, Emekçiler Partisi, Ulusal Parti ve Tahran Pazar Ticareti Derneği'yle Zanaatkâr Loncaları'ydı. İran Partisi önceleri bir mühendis derneği olarak kurulmuş, sonradan hem sosyalist hem de milliyetçi özellikler taşıyan bir programla ülke genelinde örgütlenmişti. Başlangıçta Tudeh'le ittifak kursa da, 1946'dan sonra Musaddık'a yaklaştı. Zamanla, ona en güvenilir bakan, teknokrat, hatta asker yandaşları sağlayarak Musaddık'ın ana dayanağı olacaktı. Emekçiler Partisi'nde Sovyetler'in petrol talepleri ve Azerbaycan ile Kürdistan krizleri yüzünden Tudeh'ten

ayrılmış önde gelen aydınlar yer alıyordu. Bunların en başında tanınmış yazar Ali Ahmed ile Tudeh'te sivrilmiş "elli üçler" grubunun yaşça daha büyük üyelerinden olup, "Üçüncü Yol" –komünist ve kapitalist olmayan kalkınma yolu– kavramının başlıca İranlı teorisyeni olacak Halil Maliki de vardı. Ulusal Parti bir tek Tahran Üniversitesi'yle sınırlı şoven bir örgüttü. İslamiyet öncesi Aryen İran'ın şaşaasıyla başta Bahreyn, Afganistan'ın bazı bölgeleri ve Kafkaslar olmak üzere "kaybedilmiş toprakların" geri alınması gibi konuları diline dolamıştı. Faşizmin etkisi altındaki parti propagandasının hedef tahtasında azınlıklar, özellikle de yurtsever olmayan "beşinci kol" olmakla suçladığı Yahudiler, Ermeniler ve Bahailer vardı. İran'daki öğrenim görmüş orta sınıf, dünyanın geri kalanındaki akranları gibi her zaman liberal, hoşgörülü ve ilerici değildi.

Musaddık'ın destekçileri arasında zamanının siyasal açıdan en faal dini lideri Ayetullah Seyyid Abdülkasım Kâşani gibi önemli kişiler de bulunuyordu. Kâşani Necef'te ilahiyat öğrencisiyken 1920'lerin başında Irak'ta Britanyalılara karşı yapılan Şii ayaklanmasına katılmıştı. Kendi de din adamı olan babasının Britanyalılarla savaşırken öldüğü söylenirdi. Kâşani birkaç kez, önce Britanyalılar tarafından 1943'te Almanların "beşinci kolu" ile bağlantı kurduğu gerekçesiyle, daha sonra 1945'te Kevam tarafından Sovyetler'le yürütülen petrol pazarlıklarına karşı çıktığı için ve son olarak da şah tarafından, 1949 yılında yapılan suikastla bağlantısı olduğu zannıyla hapse atılmıştı. Britanya büyükelçiliğinin raporunda, Kâşani'nin "bize yönelik düşmanlığı körüklediği" ve Musaddık'a fazlasıyla "siyasi dini destek" verdiği fakat onun da oğullarının da "rüşvetçi" ve "anlaşma" yapmaya hazır oldukları için eğer teklif "yeterince kazançlıysa" satın alınabilecekleri belirtiliyordu.[52]

Kâşani'nin pazarla olan bağlantılarının yanı sıra Müslümanların dünyasındaki ilk gerçek köktendinci örgütlerden biri olan yasadışı *Fedaiyan-i İslam* (İslam Fedaileri) ile gayri resmi ilişkisi de vardı. Dar bir çevrede ikinci derecede din adamlarıyla pazardaki çıraklar arasında örgütlenmiş olan İslam Fedaileri'nin tek talebi

şeriat kurallarının uygulanması değildi; "kâfir" diye gördükleri kimselere karşı şiddet kullanmaya da hazırdılar. 1946 yılında Şiiliği eleştiren kitaplar yazdığı için tarihçi Kesrevi'yi bıçaklayarak öldürdüler. 1949'da Kâşani tarafından "gizli Bahai" olduğu açıklanan eski başbakan Hacir'e suikast düzenlediler. 1951 Mart'ında Britanyalılarla çıkarlara aykırı petrol antlaşması yaptığı için Kâşani'nin lanetlediği Başbakan Razmara cinayete kurban gitti. Sonraki yıllarda İslam Fedaileri Musaddık'ın sağ kolu ve Dışişleri Bakanı'nı gizli bir Bahai olduğu şüphesiyle vurup yaraladılar. Aynı zamanda şeriatı uygulamayı ve gerçek müminleri yüksek makamlara atamayı reddettiği için Musaddık'ı öldürme planları yapıyorlardı. İleriki yıllarda, İslam Fedaileri ve Kâşani'nin dışarıdan öyle görünmese de yabancı güçlerle gizlice ilişki kurduklarından şüphe edilmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Orta sınıfın da desteğini alarak toplu dilekçeler göndermek ve sokak gösterileri yapmak gibi stratejiler sayesinde Musaddık petrol sanayiinin devletleştirilmesi çağrısıyla kitlesel bir hareket başlatabilmişti. 1951 Nisan'ında Tudeh'in örgütlediği genel grev sayesinde ertesi ay petrol sanayiini devletleştirme yasa tasarısını geçirmek için Meclis'e baskı yapabilmiş ve devletleştirme yasasını uygulamaya sokacak hükümeti kurmak için gereken oyu alabilmişti. Musaddık'ın yalnızca petrol şirketiyle Britanya İmparatorluğu'nu değil, aynı zamanda şahı ve onun silahlı kuvvetler üzerinde devam eden kontrolünü tehdit eden çift taraflı bir kılıç diye görülmesine şaşmamak gerekir. Meclis'in şah yanlısı başkanı hiddetle bağırıyordu:[53]

> Devlet idaresi ayağa düşürülmüştür. Öyle görünüyor ki bu ülkenin sokakta miting yapmaktan başka işi yok. Artık şurada burada, her yerde gösterilerimiz var. Şu ya da bunun için her fırsatta yapılan gösteriler, üniversite öğrencileri, lise öğrencileri, yedi yaşındaki, hatta altı yaşındaki çocuklar için yapılan toplantılarımız var. Bütün bu sokak gösterileri artık kabak tadı verdi...
>
> Bizim başbakanımız devlet adamı mı yoksa çete lideri mi? Hangi başbakan bir siyasal sorunla her karşı karşıya kalışında, "Halka sesleneceğim" der? Bu adamın yüksek mevkie uygun olduğunu asla düşünmemiştim. Ama en

berbat kâbuslarımda bile yetmişlik bir ihtiyarın ayaktakımını kışkırtan birine dönüşeceği aklıma gelmezdi. Meclis'in etrafını çetelerle saran biri halkın baş belasından başka bir şey değildir.

Başbakan olarak Musaddık kendi programlarını hayata geçirmek için harekete geçti. Ulusal Cephe'deki arkadaşlarını kilit bakanlıklara ve parlamento komisyonlarına yerleştirdi. National Iran Oil Company'yi kurdu (NIOC) ve kontrolün sorunsuz el değiştirmesi için Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) ile görüşmelere başladı. İkincisi direnince Musaddık NIOC'nin rafineri ve ülke genelindeki bürolarının yanı sıra petrol kuyuları ve boru hattıyla birlikte AIOC'yi devralmasını emretti. AIOC'yi destekleyen Britanya hükümeti bütün şirket personelini tahliye edip İran'dan yapılan petrol ihracatını durdurarak Birleşmiş Milletler'e şikâyette bulununca Ulusal Güvenlik Konseyi'nin karşısına çıkan Musaddık, Britanya'yı yıkıcılıkla suçlayarak diplomatik ilişkileri kopardı ve başta büyükelçilik olmak üzere ülkesindeki bütün temsilciliklerini kapattı. Buna misilleme olarak Britanya İran'ın bütün alacaklarını dondurdu ve Basra Körfezi'ndeki donanmasını takviye etti. 1951 yılının sonunda Musaddık kendini Britanya'yla İran arasında patlak vermiş krizin ortasında bulmuştu. Krizden sonra yapılan incelemede dışişleri bürosu Musaddık'ın "İngilizlerle iç içe geçmiş üst tabakalardan hoşnut olmayanları" harekete geçirebildiğini itiraf ediyordu.[54]

Şahla yaşanan sorun 1952 ortalarında baş göstermiş, Musaddık'ın monarşiyi ve toprak ağalarını zayıflatmak üzere seçim yasasında reform yapma girişimiyle hız kazanmıştı. Reformu çıkaramayınca, şehir merkezlerindeki oylama sona erip de parlamentoda yeterli çoğunluğu sağlayacak kadar mebus seçilir seçilmez 16. Meclis'in seçimleri Musaddık tarafından durduruldu. Hemen arkasından Musaddık Başbakan olarak kabinenin diğer üyelerini olduğu gibi, Savaş Bakanı'nı da atama yetkisinin anayasa kapsamında kendinde olduğunu ileri sürerek şaha meydan okudu. Ordunun şahın denetiminde olması ilk kez ciddi şekilde tehlike altındaydı. Şah karşı çıkınca, Musaddık davasını doğrudan halka götürdü. Bir

radyo yayınında menfur güçlerin petrolün devletleştirilmesini engellemesini önlemek adına silahlı kuvvetleri denetimi altında tutması gerektiğini savundu. Halk derhal sokaklara döküldü, üç gün süren genel grevlerin ve dökülen kanın ardından, şah geri adım atmak zorunda kaldı. Bütün bu yaşananlar 30 Tir (21 Temmuz) krizi diye bilinir.

Musaddık ezici darbelerine devam ediyordu. 30 Tir gününü "milli şehitler" verilen "milli ayaklanma" günü ilan etti. Savaş Bakanlığı'nın görevlerini devralarak adını Savunma Bakanlığı olarak değiştirdi, savunma silahları satın alacağına dair ant içti, genelkurmay başkanını tayin etti, 136 subayı ordudan uzaklaştırdı, 15.000 kişiyi jandarmaya aktararak askeri bütçede yüzde 15 oranında kesinti yaptı ve geçmişte yapılmış silah alımlarını soruşturmak üzere parlamentoda bir komisyon kurdu. Bundan başka hükümdarlık arazilerini devlete aktardı, sarayın bütçesini azalttı, Saray Bakanlığı'na şah karşıtı bir arkadaşını getirdi, saraydaki yardım kuruluşlarını hükümetin denetimine bağladı, şahın yabancı büyükelçilerle görüşmesini yasakladı, yine şahın siyasal açıdan etkin kız kardeşi Prenses Eşref'i sürgüne gitmeye zorladı, sarayı "rüşvet, ihanet ve casusluk batağı" olarak kınayan gazetelerin kapatılmasına karşı çıktı. Musaddık hem Senato hem de Meclis'te direnişle karşılaşınca Senato'yu lağvederek yandaşlarından Meclis'ten istifa etmelerini istedi. Böylelikle üye yeter sayısı düşmüş olacaktı. 1953 Temmuz'unda bazı meslektaşları monarşinin yerine demokratik cumhuriyeti getirme olasılıklarını araştırmak üzere başına ünlü sözlük yazarı ve 1906 devriminin emektarı Dehhüda'nın geçeceği anayasa komitesinden açıkça bahsetmeye başlamışlardı. Musaddık parlamentonun tasfiye edilmesini onaylatmak üzere referanduma gitti:[55]

> Bu konuda hüküm verecek olan ancak ve ancak İran halkıdır, başka hiç kimse değil. Çünkü temel yasalarımızı, anayasamızı, parlamentomuzu ve kabine sistemimizi var eden halktır. Unutmamalıyız ki yasalar insanlar için çıkarılmıştır, insanlar yasalar için değil. Ulus kendi görüşlerini dile getirme hakkına sahiptir, dilerse yasaları da değiştirir. Demokratik ve anayasal bir ülkede egemenlik ulusundur.

Darbe (1953)

1953 darbesi genellikle İran'ın uluslararası komünizmden kurtulması için CIA ile ortaklaşa yürütülen bir girişim olarak gösterilmiştir. Oysa uluslararası petrol kartelini kurtarmak adına Britanyalılarla Amerikalıların ortak çabasıdır. Kriz boyunca başlıca konu petrol üretiminin, dağıtımının ve satışının kim tarafından yapılacağıydı. Kamuya yapılan açıklamalarda "kontrol" sözcüğünden özenle kaçınılmış olsa da, gerek Londra gerek Washington'da yayımlanan gizli raporlardaki geçerli terim buydu. Londra açısından AIOC, İran'da dünyanın en büyük petrol rafinerisine sahip olmanın yanı sıra, ham petrolün ikinci büyük ihracatçısı ve dünyanın üçüncü büyük petrol rezervlerini elinde tutan bir kurumdu. Ayrıca Britanya hazinesine 24 milyon sterlinlik vergi ve 92 milyon sterlin karşılığında dövizle katkıda bulunuyor, Britanya donanmasının yakıt ihtiyacının yüzde 85'ini karşılıyor ve AIOC'nin dünya çapındaki yıllık kârının yüzde 75'ini getiriyordu. Hoş, bunun çoğu Kuveyt, Irak ve Endonezya'daki petrol arama çalışmalarına ve İngiltere'deki hissedarlara gidiyordu. Washington açısından –aslında Londra için de öyle– İran'ın kontrolünün pek çok bakımdan yıkıcı sonuçları olabilirdi. Yalnızca Britanyalılara karşı doğrudan yapılan bir hamle olmakla kalmazdı. İpleri tümüyle İran'ın eline verirdi. Bu da özellikle Endonezya, Venezuela ve Irak'a emsal teşkil ederek onları aynısını yapmaya kışkırtabilir, böylelikle uluslararası petrol piyasasını Batılı petrol şirketlerinin denetiminden alarak petrol üreten ülkelere kaydırabilirdi. Dolayısıyla Batılı şirketlerin yanında Amerikan şirketleri de tehlikeye girer, aynı zamanda ABD kadar Britanya hükümeti de zarar görürdü. Britanyalıların gizli memorandumları uzun vadeli tehlikeleri açıkça gözler önüne sermekteydi:

> İran yabancıların yönetimi olmadan sanayinin düşük seviyede işlemesinden hoşnut olacaktı. Buysa sorun doğurur: Özgür dünyanın güvenliği Ortadoğu kaynaklarından gelen büyük miktarlardaki petrole bağlıdır. Eğer İran'ın tutumu Suudi Arabistan ya da Irak'a sıçrarsa, kendimizi savunma yeteneğimizle birlikte bütün sistem çökebilir. Küçük ölçeklerde üretilmiş petrolü satın almanın sakıncası tehlikeli tepkiler doğurabilme olasılığıdır.[56]

> Devletleştirmenin ilk etkisi denetimin İranlıların eline geçmesi olacaktır. Birleşik Krallık açısından bakıldığında var olan sorun yalnızca büyük bir servetin akıbeti değildir. Hammadde alanında elimizde tuttuğumuz değerli servetle yakından ilgilidir. O servetin kontrolü büyük önem taşımaktadır. Ödemeler dengemiz ve silahlanma programımız açısından varlığın önemi zaten ortaya konmuştur, fakat sahip olduğumuz yegâne değerli hammaddenin kaybının ikili görüşmeler alanında toplu ve neredeyse hesaplanamayan yansımaları olacaktır. Dahası, ne kadar petrol üretileceği ve kime hangi koşullarda satılacağı konusunda Batı dünyası ile İran arasında çıkar ortaklığı bulunduğunu varsaymak yanlış olur. İranlılar iyice azaltılmış işlemlerden bile kendilerine gereken petrolün ve dövizin tamamını elde edebilirler. Bütün bu nedenlerden dolayı Birleşik Krallık kaynakların kontrolünü elinde tutmalıdır.[57]

Britanya işletme paylarını artırmaya, yönetimi diğer Batılı şirketlerle paylaşmaya, hatta yürürlüğe konmadıkça ve asıl kontrol İranlıların eline verilmediği sürece kamulaştırma ilkesini bile kabul etmeye istekliydi. Britanya büyükelçisi Londra'nın yarı yarıya paylaşmaktan daha fazlasına razı olabileceğini ve asıl "kontrol" Batılılarda olduğu sürece İran'a kârdan yüzde 60 vermeyi kabul edebileceğini itiraf ediyordu: "(kontrol sorununda) İran'la uzlaşmak için elimizden hiçbir şey gelmez denemez... Ama asıl denetim bizde kalmalı. Bu kesin gerçeği gizlemek için türlü yollar denedik, fakat İranlıların kabul edeceği kadar tehlikesiz veya şeffaf olmayan hiçbir şey bulamadık."[58]

Britanyalılar kamuoyunda bir uzlaşmaya varmanın olanaksız olduğu temasını işliyorlardı, çünkü Musaddık "fanatik," "deli," "değişken," "acayip," "kaypak," "dengesiz," "demagog," "saçma," "çocuksu," "bezdirici ve dar kafalı," "kışkırtıcı," "dönek ve tutarsız," "esrarengiz," "çılgın," "Şark Kurnazı," "gerçeklerle yüzleşmeye isteksiz," "diktatör," "yabancı düşmanı," "Robespierre bozuntusu," "Frankenstein kılıklı," "mantık ve sağduyuya kulak vermekten kaçan" ve "mağdurluk takıntısıyla hareket eden" biriydi. Britanya büyükelçisi Amerikalı meslektaşına tıpkı Haiti gibi İran'ın da "olgunlaşmamış" olduğunu, dolayısıyla en az yirmi yıl daha katı yabancı disiplin altında kalması gerektiğini söylemişti.[59]

Amerikan gazeteciliğinin duayeni Drew Pearson Amerika'nın petrol fiyatlarını ve "Özgür Dünya'nın" geleceğini, Musaddık ve onun Dışişleri Bakanı gibi adamların eline bırakmasının çok tehlikeli olacağı uyarısında bulunuyordu. "Böyle adamlar" diye feryat etmişti, "bize petrol tahsis edilip edilmeyeceğine, belki de III. Dünya Savaşı'na girip girmeyeceğimize karar verecekler."[60] Washington'daki Britanya basın ataşesi, Musaddık'ın "afyon ticaretine karıştığı" dedikodusunu yaymıştı.[61] Dışişleri Bakanlığı'nda bulunan elle yazılmış bir notta Tahran büyükelçiliğinin "BBC'ye fazla zehirli gelen gerekli zehirden uygun bir dozu" Washington'daki basın ataşeliğine gönderdiğinden söz ediliyordu. Buna ek olarak Washington'un "bu zehirden tam olarak yararlandığı" belirtilmişti.[62] Britanya ve Amerika hükümetleri bundan başka Musaddık'ı haksız yere Tudeh Partisi'ne ayrıcalık tanımakla, kendi yoldaşlarını ynetime almakla ve Sovyetler Birliği'yle gizlice görüşmekle suçlamaktaydı. Oysa Dışişleri Bakanlığı özel memorandumlarda Tudeh Partisi'nin gerçek tehdit olmadığını kabul ediyordu.[63] Truman'ın dışişlerinden sorumlu Devlet Bakanı Dean Acheson da sonradan sözde Tudeh tehlikesinin hiçbir zaman ciddiye alınmadığını itiraf etmişti.[64]

Britanyalılarla Amerikalıların çıkarları ve stratejileri, zamanlama ve taktikleri kadar farklılık göstermiyordu. Britanyalılar ta başından beri kararlılıkla ve ısrarla Musaddık'ın kontrol meselesinde asla ödün vermeyeceğini söylerken, Amerikalılar 1951 Nisan'ından 1952 Temmuz'una kadar on dört ay boyunca onu İran'ın kâğıt üstünde devletleştirilmiş sanayisini koruyacağı, fakat uygulamada sanayi işletmesini AIOC ve Batılı diğer şirketlerden oluşan bir konsorsiyuma devredeceği bir "uzlaşmaya" ikna etmek ya da oyuna getirmek için türlü yollar denediler. Musaddık'la başa çıkmanın tek yolunun onu devirmek olduğunu savunan Britanyalıların görüşünün Washington tarafından kabul edilmesi 1952 Temmuz'unu buldu. Krizin hemen ertesinde Amerikan büyükelçisi "durumu ancak *darbe* kurtarır" diye bildiriyordu: "İktidarının kaynağı olarak ayaktakımını öyle şımartmış ki, halefinin onu olağan anayasal yöntemlerle etkisiz bırakmasının imkânsız olmasından çekiniyorum."[65]

CIA ile Britanya'daki karşılığı olan MI6, 1952 sonunda askeri darbe planları yapmaya başladılar. Her ikisi de plana en kuvvetli kaynaklarını dahil etmişti. İngilizlerin İran içerisinde eskiye dayanan ve kapsamlı istihbarat ağları bulunmaktaydı. Bazıları otuz yıldan fazla süredir aralıklı olarak İran'da çalışmış Farsça bilen uzmanları vardı. Ayrıca birçok eski politikacı, din adamı, aşiret reisi, iş dünyasının liderleri ve yüksek rütbeli subaylarla temas halindeydiler. Yıllar içerisinde MI6 siyasal eğilimleri, aile ilişkileri, meslekte izledikleri yol ve kişisel zaaflarıyla birlikte ordu içerisinde "Kim Kimdir" konusunda kapsamlı bir istihbarat toplamıştı. CIA bu tür bilgiler toplamaya tenezzül etmemişti, oysa böyle bir çalışmanın paha biçilmez olduğu belliydi. Bütün bu olup bitenden CIA'in kendine çıkardığı ders, diğer ülkeler için de benzer bir dosya derlemenin gerekli olduğuydu: "Görünürde ne kadar önemsiz olsa da kişisel bilgilere ihtiyacımız var: falan subay kimdir, neden hoşlanır, kimlerle arkadaşlık eder, vb."[66] Bu arada Amerikalılar da masaya kendi geniş büyükelçilik olanaklarını koydular: İran ordusu ve jandarmasına yerleştirilmiş yüz kadar danışman; yakın tarihte ABD'de eğitim görmüş çoğu tank komutanı olan genç subaylar ve Tahran pazarlarında, özellikle de *zurhane* diye bilinen spor salonlarında kurulmuş gizli istihbarat ağları. CIA ayrıca Washington'un darbeyi, yapacağı geniş mali yardımla, durumu kurtaran bir petrol antlaşmasıyla ve monarşiyi koruyacağı güvencesiyle destekleyeceğine şahı ikna etmek üzere tanınmış bir ailenin üyesi olan Kermit Roosevelt'i Tahran'a göndermişti. Aslında darbenin kâğıt üstündeki başı General Fazlullah Zahidi geleceğin başbakanı olmak üzere erken tarihli istifasını imzalayana dek, şahın aklı bu plana yatmış sayılmazdı. Şah, Musaddık'ın yerine yeni bir potansiyel tehlike olabilecek bir general getirmek niyetinde değildi.

Planlanan darbe 28 Mordad (19 Ağustos) günü yapıldı. Olasılıkla şah yanlısı Ayetullah Behbehani ve Ayetullah Kâşani gibi vaizlerin kışkırtmasıyla, pazardaki spor salonlarında toplanan kalabalığın çıkardığı gürültü eşliğinde otuz iki Sherman tankı Tahran'ın şehir merkezine girerek kilit noktaları sardı ve Musaddık'ın eviyle ana radyo istasyonunu koruyan üç tankla üç saat sürecek

çatışmadan sonra Zahidi, şah tarafından atanmış meşru yeni Başbakan ilan edildi. Gözlemcilere göre, beş yüz kişilik "güruh" sivil giysiler içindeki iki bin kadar askeri personelin de katılmasıyla daha büyük bir kalabalık gibi gösterilmişti.[67] *New York Times* çatışmalarda üç yüzden fazla kişinin öldüğünü tahmin ediyordu.[68] Öte yandan şah 28 Mordad gününü biricik hükümdarlarını korumak adına kahraman halkın kansız devrimi diye göklere çıkardı. Başkan Eisenhower hiçbir alay iması taşımayacak şekilde Amerikan kamuoyuna "İran halkı" diye açıklamıştı, "komünizme karşı tepkisi" ve "monarşilerine derin sevgileri" nedeniyle "günü kurtarmış bulunuyor."[69]

1953 darbesi derin ve kalıcı bir miras bıraktı. Şah, Musaddık'ı yok etmişti, ama onun –birçok yönden diğer büyük çağdaş ulusal kahramanları, Gandhi, Nâsır ve Sukarno'yu andıran– gizemli gücü bir daha onun yakasına bırakmayacaktı. Darbe, monarşinin meşruiyetini ciddi anlamda sarsmıştı, hele de cumhuriyetçiliğin alıp başını gittiği bir çağda. Bu darbe şahı İngilizlerle, Anglo-Iranian Oil Company ile ve emperyalist güçlerle özdeşleştirmişti. Aynı zamanda ordu da aynı emperyalist güçlerle, özellikle CIA ve MI6 ile bir tutulmaktaydı. Amerikalılar da Britanya'nın fırçasıyla karalanmıştı; İranlıların gözünde başlıca emperyalist güç artık yalnızca Britanya değildi, onunla işbirliği yapan Amerika da düşmandı şimdi. Darbe, Ulusal Cephe'yi ve Tudeh Partisi'ni mahvetmişti. İkisi de toplu tutuklanmalar, örgütlerinin yıkılması, hatta liderlerinin idam edilmesiyle karşı karşıyaydı. Bu yıkım, sonunda dinci hareketin doğmasına zemin oluşturdu. Diğer bir deyişle, darbe milliyetçilik, sosyalizm ve liberalizmin yerine İslam "köktendinciliğinin" konmasına yardım etmişti. Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, tarafsızlık ve sosyalizm çağında Pehlevi monarşisi ayrılmaz ve kaçınılmaz bir biçimde emperyalizm, çokuluslu kapitalizm ve Batı'yla yakınlaşma anlamına geliyordu. Nitekim 1979 devriminin asıl köklerinin 1953 yılına uzandığı pekâlâ savunulabilir.

V

Muhammed Rıza Şah'ın Beyaz Devrimi

İranlı aileler için monarşinin özel bir anlamı vardır. Bu bizim yaşam biçimimizden gelir. 2.500 yıl boyunca tarihimizin ayrılmaz bir parçası olmuştur.
Şahbanu Farah

Şahın tek kusuru halkı için fazlasıyla büyük olmasıdır, onun fikirleri bize fazla gelmiştir.
Esadullah Alam, Saray Bakanı

Muhabir: "Majesteleri, sizi destekleyenler nereye gittiler?"
Şah: "Üstümü arayın."
1978, gazete röportajından

Devletin Büyümesi (1953-75)

Muhammed Rıza Şah 1953 yılında, babasının 1941'de bırakmak zorunda kaldığı yerden yola devam etti. İlk işi devletini ayakta tutan üç temel dayanağı sağlamlaştırmak için kolları sıvamak oldu; bunlar ordu, bürokrasi ve saray patronaj sistemiydi. Ufak tefek farklılıklar göstermekle birlikte, Muhammed Rıza'nın saltana-

tı pek çok açıdan babasınınkinin devamı niteliğindeydi. Babası faşizm çağında hüküm sürüp treni kaçırmamak gerektiğini açıkça söylerken, oğlu Soğuk Savaş'ın doruğa ulaştığı yıllarda yaşamıştı. Dolayısıyla otokrasi ve ırkçılık söylemlerinden kaçındı. Ama o da iktidarının zirveye ulaştığı dönemde hükümdarlık unvanlarına Arya Mihr (Aryen Güneşi) gibi yepyeni bir isim eklemekten geri kalmadı. Muhammed Rıza Şah babası Rıza Şah'ın muazzam bir devlet inşa etme düşünü gerçekleştirmişti.

Bu hayale ulaşması artan petrol gelirleri sayesinde oldu. Bu artışın bir nedeni üretimin çoğaltılmasıydı: İran dünyanın dördüncü büyük petrol üreticisi, aynı zamanda dünyanın ikinci büyük petrol ihraç eden ülkesiydi artık. Bir başka nedense, 1954 konsorsiyum antlaşmasının İran'a kârdan yüzde 50 pay vermesiydi; ama en önemlisi Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) 1973 Arap-İsrail Savaşı'nı fırsat bilerek uluslararası petrol fiyatlarını dört katına çıkarmasıydı. İran'ın 1954-55 yıllarında 34 milyon dolar olan petrol geliri 1973-74 döneminde 5 milyar dolara çıkmış, 1975-76'daysa 20 milyar dolara ulaşmıştı. Bu yirmi üç yıl boyunca İran'ın petrol girdisi 55 milyar doları aşıyordu. Ortalama bir yılda hükümetin gelirlerinin yüzde 60'ı ve döviz girdilerinin yüzde 70'i petrolle karşılanmaktaydı. İran tam anlamıyla bir petrol devleti ya da kimilerinin dediği gibi bir rant devleti haline gelmişti.[1]

Pehlevi devletini ayakta tutan üç dayanaktan biri olan ordu, ayrıcalıklı muamele görmeye devam ediyordu. Şah Savunma Bakanlığı'nın adını yeniden Savaş Bakanlığı olarak değiştirmekle sivillerin askeri konulara karışma yetkisi olmadığını açıkça ortaya koyduğu yeni bir dönem başlatmıştı. 1954 ile 1977 arasında askeri bütçe on iki katına, yıllık bütçedeki payıysa yüzde 24'ten 35'e yükseldi: 1954 yılında 60 milyon dolarken 1973'te bu miktar 5,5 milyar, 1977'deyse 7,3 milyar dolardı. Asker sayısı 127.000'den 410.000'e çıkmıştı. 1977 yılında düzenli orduda 220.000, hava kuvvetlerinde 100.000, jandarmada 60.000, donanmada 25.000 asker fazlası bulunuyordu. Askeri bütçenin çoğu aşırı gelişkin silahlara harcanıyordu. Silah tüccarları şahın, tıp-

Tablo 8 *Petrol gelirleri 1954-76*

Yıl	Petrol gelirleri (milyon $)	Petrol gelirlerinin döviz girdilerindeki payı (%)
1954-55	34,4	15
1956-57	181	43
1958-59	344	60
1960-61	359	60
1962-63	437,2	70
1964-65	555,4	76
1966-67	968,5	65
1968-69	958,5	53
1970-71	1.200	54
1972-73	2.500	58
1973-74	5.000	66
1974-75	18.000	72
1975-76	20.000	72

Kaynak: F. Fesharaki, *Development of the Iranian Oil Industry* (New York: Praeger, 1976), s. 132.

kı *Playboy* okuyan adamlar gibi, silah kullanma kılavuzlarını yalayıp tuttuğu konusunda fıkralar anlatıyorlardı. 1975'te şahın emrinde Basra Körfezi'nin en geniş donanması, Batı Asya'daki en büyük hava kuvvetleri ve dünyanın en büyük beşinci ordusu vardı. Ordusu 1.000 modern tank, 400 helikopter, 28 hoverkraft, 100 uzun menzilli tank, 2.500 Maverick füze, 173 adet F4, 141 adet F5, 10 adet F14 savaş uçağı ve 10 adet Boeing 707 nakliye uçağı ile donatılmıştı. ABD Kongresi tarafından hazırlanan raporda İran'ın askeri alımlarının "dünyada birinci sırada yer aldığı" tahmin edilmekteydi.[2] Sanki bu kadarı yetmezmiş gibi şah 1978'de 12 milyar dolarlık bir silah siparişi daha verdi. Bunlar İran'ı Basra Körfezi'nde olduğu kadar Hint Okyanusu'nda da güçlendirecek 160 F16, 80 F14, 209 F4, 3 destroyer ve 10 nükleer denizaltıydı. Ayrıca Batı Avrupalılarla nükleer tesis için sözleşmeler yapmıştı. Kongre raporu şunları dile getiriyordu:[3]

İran'ın askeri harcamaları Avustralya, Endonezya, Pakistan, Güney Afrika ve Hindistan dahil Hint Okyanusu'nun en güçlü devletlerini geride bıraktı. Şah aynı zamanda 1994 yılına kadar 20 nükleer reaktör inşa etmek için yaklaşık 33 milyar dolar harcamayı planlıyordu. Eğer bunlar Alman, Fransız ve Amerikan yardımıyla inşa edilirse, İran, Hint Okyanusu bölgesinin en büyük nükleer enerji üreticisi durumuna gelecekti.

Şah'ın askeri ilgisi silah alımlarıyla sınırlı değildi. Bütün askeri konularla yakından ilgilenirdi: eğitim, harekât, kışla ve subayların genel refahı. Onları yüksek maaş, emeklilik sigortası ve ek olanaklarla ödüllendirdi, bunlara konforlu konutlar, yurtdışı gezileri, düzenli ikramiye, modern sağlık hizmetleri, indirimli alışveriş ve gayrimenkul bağışı da dahildi. Devlet görevlerini askeri üniformasıyla yerine getirir; yüksek idari mevkilere subayları yerleştirir; binbaşı rütbesinin üstündeki bütün terfileri bizzat inceler ve 1953'ün o "kutsal günü" 19 Ağustos'ta (28 Mordad) ülkeyi kurtardıkları için subayları överdi. Her yıl 19 Ağustos ulusal bayram olarak kutlanırdı. Orduyla monarşi öyle iç içe geçmişti ki, yabancı bir akademisyenle yaptığı bir röportaj sırasında şah, tıpkı babası gibi kendini farkında olmadan *–à la Louis XIV–* devletle değil orduyla özdeşleştirmişti.[4]

Şah ayrıca askeri darbe olasılığını durduracak önlemler de almıştı. Kişisel deneyimi ona geri planda kalmış albayların iş karıştırmasından korkmak gerektiğini öğretmişti. İstihbarat başkanlarıyla gizli servis yetkililerinin birbirleriyle doğrudan haberleşmesini yasakladı.[5] Bütün haberleşmeler saray aracılığıyla yürütülürdü. Kilit askeri mevkilere aile üyeleriyle aileden subayları getirdi.[6] 1978-79 döneminde bu durum korkunç sonuçlar doğuracaktı. Saray Muhafızları'nı genişleterek iyi eğitilmiş asker sayısını 8.000'e çıkardı; ülkenin seçkinlerine bekçilik etmek için kurduğu Saray Teftiş Kurulu'nun başına çocukluk arkadaşı General Farduz'u getirdi; düzenli ordunun haber alma şubesi J2 Bürosu'nu canlandırdı; en önemlisi de FBI ve İsrail gizli servisi Mossad ile birlikte 1957'de yeni bir istihbarat servisi kurdu. Farsça kısaltmasıyla bilinen SAVAK öyle büyüdü ki, sonunda 5.000 düzenli ajanı

ve sayısı bilinmeyen yarı zamanlı muhbiri olan bir örgüt haline geldi. Kimilerine göre her 450 erkekten biri SAVAK muhbiriydi.[7] Yakın arkadaşlarından bir başka generalin, Nematullah Nasıri'nin uzun süre başkanlık ettiği SAVAK, yüksek rütbeli subaylar dahil bütün İranlıları göz hapsinde tutma, basına sansür uygulama, resmi dairelere iş başvurusu yapanlar, hatta üniversitelere atananlar hakkında inceleme yapma ve siyasal muhalifleri alt etmek üzere işkence ve idam cezası uygulama dahil her türlü yola başvurma yetkisine sahipti. Çok geçmeden aydınların "19. yüzyılın Avrupalı sosyal filozofu" diye söz edilen Marx'ın adını ağızlarına almalarının yasak olduğu, Orwell'vari bir ortam oluşmuştu. Bir İngiliz gazetecinin sözleriyle, SAVAK, Şah'ın "gözü ve kulağı, gerektiğinde de demir yumruğuydu."[8] SAVAK Başkanı –kâğıt üstünde Başbakan'a bağlı olsa da– ve Şah her sabah gizlice toplantı yaparlardı. Tanınmış yazar ve ABD büyükelçisinin yeğeni Frances Fitzgerald 1974 tarihli "Şah'a İstediği Her Şeyi Vermek" başlıklı bir makalede deneyimlerini şöyle kaleme almıştı:[9]

> Her otelin lobisinde, hükümetin her bakanlığında ve her üniversitede SAVAK ajanı var. SAVAK'ın vilayetlerde siyasal haber alma servisi bulunur, yurtdışında da her İranlı öğrenci hakkında dosya tutulur... Eğitimli İranlılar yakın arkadaş çevreleri dışında kimseye güvenmezler, başka herkes SAVAK'ın adamı gibi gelir onlara. SAVAK faaliyetleri hakkında hiçbir bilgi vermeyerek bu korkuyu daha da şiddetlendirmektedir. İran'da insanlar yok olur, ortadan kaybolduklarına dair rapor tutulmaz... Şah ülkede siyasal mahkûm olmadığını söylüyor. (Komünistler, diye açıklıyor, siyasal tutuklu değil, adi suçlulardır.) Uluslararası Af Örgütü bunların sayısının 20.000 dolaylarında olduğunu tahmin etmektedir.

Şahın devlet bürokrasisini genişletmesi de bir o kadar etkileyiciydi. Bu yıllarda yeni kurulan Enerji, Çalışma, Sosyal Yardım, Köy İşleri, Yükseköğretim, Kültür ve Sanat, Turizm ile Konut ve Şehirleşme Bakanlıkları dahil, dört dörtlük bakanlık sayısı on ikiden yirmiye çıkmıştı. 1975 yılında devletin istihdam ettiği 304.000 memurun yanı sıra bir milyon kadar kol ve kafa emekçisi bulun-

maktaydı. Dini vakıflarla birlikte Planlama ve Bütçe Teşkilatı'nı denetleyen Başbakanlık 24.000 memur istihdam ediyordu. Eğitim ve Yükseköğretim Bakanlıklarında 515.000 kişi çalışıyordu. Bunlar 26.000 ilköğretim kurumunu, 1.850 ortaöğretim kurumunu, 750 meslek okulunu ve 13 üniversiteyi idare ediyorlardı. 21.000 memurun istihdam edildiği İçişleri Bakanlığı ülkenin idari haritasını yeniden çizerek on olan vilayet sayısını yirmi üçe çıkarmış, bunları da 400 idari bölgeye ayırarak başlarına merkezden atanan birer belediye başkanı, köy muhtarı ya da köy meclisi getirmişti. Tarihte ilk kez devletin kolu yalnızca şehirlerle kasabalara uzanmakla kalmıyor, aynı zamanda ücra köylerle mezralara da erişiyordu. 1977 yılına gelindiğinde devlet her iki tam kadrolu çalışanından birine doğrudan maaş ödemekteydi.

Ayrıca devletin mali açıdan dolaylı olarak desteklediği yarı resmi kurumlar da vardı: Merkez Bankası, Sanayi ve Maden Kalkınma Bankası, Ulusal İran Radyosu ve Televizyon Kurumu, Ulusal İran Petrol Şirketi ve Ulusal Sinema Şirketi. 1970'lerin ortasında devlet yılda elli uzun metrajlı filmin yapımcılığını üstlenerek, artan popüler sinema talebini karşılamaya çalışıyordu. Bu filmlerin çoğu Hint Bollywood sinemasıyla rekabet etse de, başta *Gav* ve *Tengsir* olmak üzere birkaç tanesi sosyal içerikliydi ve aydınlar çevresinde birden ilgi odağı olmuştu. Radikal oyun yazarı Gulam Hüseyin Saidi'nin kısa öyküsünden uyarlanan *Gav* köy yoksulluğunu anlatıyordu. 1940'larda o dönemde Tudeh sempatizanı olan Sadık Çubek tarafından kaleme alınmış *Tengsir* ise, yerel din adamları, tefeciler ve devlet görevlileri tarafından malına mülküne el konan ve maruz kaldığı haksızlıkları düzeltmek adına silaha sarılan bir köylünün kahramanca mücadelesini tasvir ediyordu. Güneydeki Tengsir bölgesi I. Dünya Savaşı'nda Britanyalıların başına bela olmasıyla ünlüydü. Sonraki yıllarda önde gelen bir film yapımcısı, bu dönemde yapılmış en iyi filmlerin nasıl olup da devlet tarafından finanse edildiği sorusuna verdiği yanıtta, film yapımcılarının entelektüel olarak toplumsal gerçekçilik ve toplumsal eleştiri içeren sanat üretme sorumluğunu taşıdıklarından söz etmişti.[10]

Devletin üçüncü dayanağı olan saray patronaj sistemi de eşit ölçüde çarpıcı bir şekilde büyümüştü. Önceden şaha ait olan arazilerin ulus adına idaresi, 1958'de vergiden muaf bir yardım derneği olarak kurulan Pehlevi Vakfı'na verilmişti. Vakıf daha sonra tahttaki şaha ait gayrimenkullerin büyük bölümüyle birlikte şirket yönetim kurullarında hizmet ettikleri için çoğu yüksek komisyonlar alan şahın ailesinden altmış dört kişinin varlıklarını emanete aldı. Yıllık petrol gelirlerinden hatırı sayılır miktarlar hortumlamaya başladıktan sonra vakıf daha da büyüdü. Doruğa çıktığı günlerde Pehlevi Vakfı'nın elinde değeri 3 milyar dolardan fazla olan varlık, buna ek olarak madencilik, inşaat, otomobil üretimi, metal işleri, teknik tarım, gıda işleme, bankacılık, sigorta ve turizm (kumarhane, müzikhol ve büyük otelcilik) gibi çeşitli alanlarda faaliyet gösteren 207 şirketin hisseleri bulunuyordu. Aynı zamanda Krupp ve General Electric gibi uluslararası şirketlerde de hisseleri vardı. Şahın kişisel portföyünün 1 milyar doları aştığı tahmin edilmekteydi. Şah ailesinin toplam varlıklarının 20 milyar doları aştığı sanılıyordu.[11] 1979 yılında *New York Times* gazetesinde yayımlanan bir haber, "Yardım faaliyetlerinin ardında vakfın üç türlü kullanıldığı görülmektedir: Şah ailesine fon sağlamak, ekonomide denetim kurmak ve rejim yandaşlarını ödüllendirme aracı olmak."[12] Ülke içindeki muhalefet ise vakfı, kolları ekonomik faaliyetin her alanına uzanan dev bir ahtapot olarak tarif ediyordu.

Şah kabineye ve parlamentoya kendi adamlarını doldurmak için orduyu, bürokrasiyi ve saray patronaj sistemini kullanırdı. Anayasayı değiştirerek kendini başbakanları atamaya yetkili kılmıştı. Aynı zamanda Meclis'i genişleterek mebus sayısını 200'e, dönemini de dört tam yıla çıkarmıştı. 1953 ile 1977 yılları arasında kabinenin başında bulunan sekiz kişi arasından ikisi dışında hepsi onun kişisel tercihleriydi. O iki kişi de General Zahidi ile Ali Emini'ydi. CIA ve MI6 tarafından darbe için seçilen Zahidi, yirmi ay geçtikten sonra görevden alındı, hem de oğlu şahın tek kızıyla evli olmasına rağmen... Şah zimmetine büyük miktarlarda para geçirdiği söylentilerini yaydıktan sonra, onu İsviçre'ye yollamıştı. Britanya büyükelçisinin raporunda, şahın anayasa teamüllerini yıkmak ve

parlamentonun tatilde olduğu sırada Zahidi'yi görevden alarak kimin sözünün geçtiğini göstermek istediği belirtilmişti.[13] Şah bunu ikinci kez açıklığa kavuşturmak için, haftalık kabine toplantılarına başkanlık edeceğini duyurdu. Aştiyani ailesinin liberal çocuğu Emini toprak reformunu başlatacağı umuduyla Kennedy yönetimi tarafından şaha yutturulmuştu. Gelgelelim, askeri bütçede kısıntıya gitmeye kalkınca görevden uzaklaştırıldı. Emini'nin bakanlarından bazıları da şah tarafından zimmete para geçirmekle suçlandı.

Diğer altı başbakan da şahın adaylarıydı. Çoğu, mesleki hayatlarını Pehlevi hanedanlığına bağlamış, seçkin ailelerden gelen ve Avrupa'da öğrenim görmüş genç devlet memurlarıydı. Emir Hüseyin Alâ (Muinü'l-vezir) İran'ın ortasında büyük arazi sahibi köklü bir aileden geliyordu. Babası Alâ Sultani Britanya'da Nasreddin Şah'ın temsilciliğini yapmıştı. Kendi de Westminster Okulu'nda okumuş, diplomatik görevlerde bulunmuş ve 1950 yılında Saray Bakanı, 1951'de Musaddık'ın seçilmesinden önce de ara dönemin Başbakan'ı olarak hizmet etmişti. Britanyalıların raporunda Alâ için "Şahın erdemlerini fazlasıyla abartma eğilimi göstermekte ve onun ülkeye babası gibi hükmetme emellerine gem vurma konusunda pek bir şey yapmamaktadır" deniyordu.[14] Karısı son Kaçar naibinin kızı, aynı zamanda peçesini çıkaran ilk kadınlardan biriydi. İkbal Manuçer hastane idaresinden hükümet hizmetine geçen Fransız eğitimi almış bir doktordu. Musaddık tarafından Azerbaycan valiliği görevinden alınmıştı. Kızı şahın üvey kardeşlerinden biriyle evliydi. Cafer Şerif İmami, II. Dünya Savaşı sırasında Britanyalıların tutukladığı, Almanya'da okumuş bir demiryolu mühendisiydi. Ömrünün çoğu devlet hizmetinde geçmişti. On beş yıl boyunca Senato Başkanı ve Pehlevi Vakfı'nın başkan yardımcısı olarak kârlı sözleşmelere imza attığı için, Bay Yüzde Beş adını almıştı. Esadullah Alam "bataklık prensleri" diye bilinen ünlü Beluci ailesinden gelirdi. Şirazlı Kevamü'l-mülk'ün kızıyla evliydi. Saraya girmeden önce Kirman ve Belucistan valisi olarak görev yapmıştı. Şahla kişisel bir dostluğu olan Alam, Paris'ten getirttiği telekızları onunla paylaşırdı.[15] Hasan Ali Mansur ise Müttefik işgali sırasında Başbakan olan Ali Mansur'un oğluydu. Fransa'da öğrenim görmüş olan

Tablo 9 *Başbakanlar 1953-77*

	Hükümet	Doğum yılı	Babasının mesleği	Kariyeri	Eğitim Yeri	Bildiği Yabancı Diller
Zahidi Fazlullah	Ağustos 1953-Nisan 1955	1890	Küçük toprakağası	Kazak Tugayı	Kazak	Türkçe
Alâ Hüseyin	Nisan 1955-Haziran 1956	1884	Büyük toprakağası	Dışişleri Bakanlığı	Britanya	İngilizce
Ikbal Manuçer	Haziran 1956-Ağustos 1960	1908	Küçük toprakağası	Tıp	Fransa	Fransızca
Şerif-İmami Cafer	Ağustos 1960-Haziran 1961	1910	Din adamı	Mühendis, devlet memuru	Almanya	Almanca
Emini Ali	Haziran 1961-Temmuz 1962	1903	Büyük toprakağası	Avukat, devlet memuru	Fransa	Fransızca
Alam Esadullah	Temmuz 1962-Mart 1964	1919	Büyük toprakağası	Devlet memuru	Fransa	Fransızca, İngilizce
Mansur Hasan	Mart 1964-Ocak 1965	1924	Devlet memuru	Devlet memuru	Fransa	Fransızca
Hüveyda Abbas	Ocak 1965-Ağustos 1977	1919	Devlet memuru	Devlet memuru	Beyrut	Fransızca

genç Mansur, ömrü boyunca devlet hizmetinde bulunmuştu. Kendini "Şah Hazretleri'nin kulu" olarak gördüğünden Meclis'teki mebuslara hakkında ne düşündüklerini umursamadığını söylemekle ün salmıştı. 1965'te *Fedaiyan-i İslam* örgütünün eski üyeleri tarafından düzenlenen suikastta öldü.

Mansur'un halefi Emir Abbas Hüveyda onun hem arkadaşı hem de kayınbiraderiydi. Kendi de devlet memurlarıyla dolu bir aileden gelen ve tam on iki yıl görevde kalan Hüveyda, modern İran tarihinin en uzun süre görev yapan başbakanıydı. Şahla Fransızca ve İngilizce konuşmayı yeğlerdi. Dedesi Babi olduğu için onu gizli bir Bahai olmakla suçlayan dini muhalefetin hedef tahtası haline geldi. Şahın "yeni adamlarından" biri olmakla övünürdü. Yabancı bir diplomatın sözleriyle, şah gerek Hüveyda'ya gerekse diğer bakanlara "ayak işlerine bakan çocuklar" gibi davranır, onlar da buna bayılırlardı.[16] Her yıl Nevruz zamanı şahın sarayına kalabalık bir maiyet toplanır ve yüksek mevkideki kimseler şahın önünde eğilerek selam verirken, ellerini mahrem yerlerine tutarlardı: Kimine göre bu jest, vezirlerin sarayda köle olduğu ve efendileri tarafından hadım edilebilecekleri günlerden kalma bir âdetti.

Bu başbakanlar kendi nüfuzlarıyla kabine ve parlamento üyelerini öyle kuşatırlardı ki diğerlerinin mühür vurmaktan başka bir işleri kalmazdı. Başbakanlar gibi bakanların çoğu da Batı eğitimi almış genç memurlardı.[17] Aynı şekilde senatörlerle Meclis'teki mebusların çoğu serbest meslek sahibi ve devlet memuruydu, aralarında şahın liderliğine biat etmeye hazır küçük bir toprak sahipleri grubu da vardı.[18] Bu dönemde Meclis uzun yıllar boyunca başlıca iki kanada bölünmüştü: İkbal'in başında bulunduğu çoğunluk, önce Ulusal (*Milliyun*) Parti'yi, arkasından da Mansur ile Hüveyda'nın Yeni İran (*İran Nevin*) Partisi'ni; azınlıktaki kanatsa Alam'in Halk (*Merdüm*) Partisi'ni oluşturuyordu. SAVAK'ın da yardımıyla şah, mebusların hangi partiye bağlı olduklarını belirlerdi. Bu iki partinin dönüşümlü olarak "evet," "evet efendim" ya da "şüphesiz evet efendim" partileri olarak ün salması şaşırtıcı olmasa gerek. 1961 yılında Amerikalı bir yazarın onun adına kaleme aldığı *Mission for My Country* (Vatanım İçin Yaptıklarım) adlı

anılarında şah, çok partili sisteme sonuna dek bağlı olduğunu savunuyordu: "Meşruti hükümdar değil de diktatör olsaydım, o zaman Hitler'in kurduğu ya da bugün komünist ülkelerde görülen türden tek bir partinin hâkimiyetini desteklerdim. Fakat meşruti bir hükümdar olarak, geniş çaplı parti faaliyetini tek parti düzeninin veya tek partili devletin deli gömleğine yeğ tutuyorum."[19] Bu yıllarda şah kendini, oldukça "geleneksel bir toplumu modernleştirmeye" kararlı, gerçek bir "demokrat" olarak tanıtmaktan hoşlanırdı.

Sosyal Dönüşümler (1953-77)

Şah yeni kazandığı gücünü toplumun geniş kesimlerine değişiklikler getirebilmek için kullanıyordu. Önce babasının başlattığı işleri tamamlamak üzere hazırlanan mütevazı programları uygulamaya soktu. 1963 yılından sonra da, tabandan gelebilecek Kızıl Devrim'le rekabet etmek ve içini boşaltmak üzere tasarlandığı belli olan Beyaz Devrim'i başlattı. Yalnızca kendine değil, yeni evlendiği eşi Farah Diba'ya da yaptırdığı milyonlarca dolar değerindeki tacı, şatafatlı bir törenle takarak babasını da geride bırakmıştı. İkinci karısı Süreyya'dan ona bir veliaht veremediği için boşanmıştı, bu da Napoléon'u hatırlatan bir davranıştı. Farah'a Sasanilerden kalma bir unvan olan *Şahbanu* (Hanım Şah) adı verildi. Şah, bu önemli günün anısına Tahran'ın ana batı kapısına aslında Aryamihr Şah'ı hatırlatmak amacını taşıyan Şahyad Anıtı'nı yaptırdı. Bununla da yetinmeyip petrol gelirlerindeki patlamayı fırsat bilerek, yeni Büyük Uygarlığı'nı daha da büyük bir tantanayla duyurdu. İran'ın Büyük Uygarlık'ın eşiğinde olduğunu, Ahameniş, Sasani ve Part imparatorlukları dahil geçmiştekinden çok daha şanlı bir gelecek yaşayacağını, yaşam standardının kısa sürede Avrupa'dakini geride bırakacağını, hem kapitalizmden hem de komünizmden daha üstün bir yaşam biçimi süreceğini, bir kuşak sonra ABD, Sovyetler Birliği, Japonya ve Çin'in ardından dünyanın beşinci büyük ülkesi olacağını ilan etti. Şah ayrıca, yeteri kadar çalışmadıkları, petrol için yeterli ödeme yapmadıkları, değerli

kaynakları korumadıkları, gençlerine toplumsal sorumluluğun erdemlerini öğretmeyip onları disiplin altına almayarak dönemin popüler filmi *Otomatik Portakal*'daki gibi insan-canavarlar yetiştirdikleri konusunda Batılılara söylevler çekmekten de geri kalmadı.[20] Batılılar buna karşılık şahın "Napoléon gibi büyüklük kuruntusuna" kapılarak bir "megaloman" haline geldiğini söylemekte gecikmediler. Washington'daki bir maliye bakanı şahı "kaçık" diye tanımlıyordu.

Tablo 10 *Askeri harcamalar 1954-77 (1973'teki $ karşılığı)*

Yıl	Harcama (milyon $)
1954	60
1955	64
1956	68
1957	203
1958	326
1959	364
1960	290
1961	290
1962	287
1963	292
1964	323
1965	434
1966	598
1967	752
1968	852
1969	759
1970	958
1971	944
1972	1.300
1973	1.800
1974	4.000
1975	5.500
1976	5.700
1977	7.200

Kaynak: Stockholm International Peace Research Institute, *World Armaments and Disarmament: Year Book for 1977* (Cambridge: MIT Press, 1977), s. 228-29.

Toprak reformu Beyaz Devrim'in en önemli parçasıydı. Şah, 1962'de Başbakan Emini tarafından başlatılan toprak reformunu 1963'te benimseyip en önemli başarısı olarak tanıttı. Emini'nin hazırladığı program toprak sahipliğini tek bir köyle sınırlıyordu. Arazi fazlası kiracılık hakları olan ortakçılara aktarılacaktı. Programın sulandırılmış versiyonuysa toprak sahiplerinin köy mülkiyetlerini yakın akrabalarına geçirmesine, ayrıca kendilerine meyve bahçeleri, ormanlık arazi, fidanlık, mekanize çiftlik ve teknik tarım alanları saklamalarına izin veriyordu. Dini kurumlar da uzun süredir onlara ait olan vakıfları ellerinde tutabilirlerdi. Ne kadar sulandırılmış olsa da toprak reformu amacına ulaşmış, Pehlevi ailesi dahil bazı büyük toprak sahipleri başarılı ticari çiftçilere dönüşmenin yolunu bulmuşlar, ama bu arada âyan saltanatı da sarsılmıştı. Toprak reformuyla birlikte *feodal, âyan, eşraf* ve *umde-i malik* (büyük toprak ağaları) gibi terimler işlevini yitirmişti. Onun yerine kırsal kesimdeki topraklar, her biri 200 hektardan fazla toprağa sahip 1.300 ticari işletme, çoğu başka yerde ikamet edip arazileri 10 ilâ 200 hektar arasında olan 640.000 kadar toprak sahibi, çoğu kiracılık hakkına sahip eski ortakçılar olan ve arazileri 10 hektardan küçük 1.200.000 aile ve hepsi kiracı olmayan köylülerden oluşan 700.000 çiftlik işçisi arasında paylaşıldı. Çoğu bölgelerde ayakta kalabilmek için en az 10 hektarlık toprak gerektiğinden, küçük arazi sahiplerinin durumu topraksız rençperlerden daha iyi değildi. Köylülerin toprak sahibi olmak için Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'nın idaresindeki köy kooperatiflerine üye olmaları gerekiyordu. Kimi yerlerde hükümet sağlık ocakları ve okuma yazma kursları açıyordu. Buyer Ahmedi ailesini ziyaret eden Avrupalı bir antropolog, "Son on yılda ulaşılan merkezileşmenin düzeyi şaşkınlık uyandırıyor. Hükümet artık günlük yaşamın her yönüne gerçekten ilgi göstermekte. Artık devlet toprağı para karşılığı kiraya veriyor, meyveleri ilaçlatıyor, ekinleri gübreletiyor, hayvanları besliyor, arı kovanları kurduruyor, halı dokutuyor, mal üretimi ve bebek doğumları, nüfus denetimi, kadın örgütlenmeleri, din eğitimi ve hastalık kontrolleri, hepsi devlet eliyle yapılıyor" diye bildirmişti.[21] Dahası, göçebe nüfus giderek azaldık-

ça, İran'a sosyal mozaik görünümü kazandırmış ufak çaplı aşiretler de unutulup gidiyorlardı. *İlhan* ve *ilbey* gibi *tîre* ve *taife* terimleri de anlamını yitirmişti. Bunlar artık yalnızca mazide kalmış anlaşılmaz bir çağı çağrıştıran belirsiz imgelerdi.

Toprak reformu kırsal kesimi değiştirirken, Planlama ve Bütçe Teşkilatı tarafından hazırlanan beş yıllık planlar da ufak çaplı sanayi devrimini getirdi. Liman hizmetleri iyileşiyor, Tahran'ı Meşhed, Tebriz ve İsfahan'a bağlayan Trans-İran Demiryolu genişliyor, Tahran ve vilayet başkentleri arasındaki anayollar asfaltlanıyordu. Petrokimya tesislerine, petrol rafinerilerine, şah ailesi üyelerinin adları verilen hidroelektrik barajlarına, Alıvaz'daki ve Sovyetler tarafından inşa edilen İsfahan'daki çelik fabrikalarına ve Sovyetler Birliği'ne uzanan doğalgaz boru hattına mali yardım yapılıyordu. Devlet aynı zamanda tüketim sanayilerini korumak için, hem gümrük duvarlarını yükselterek hem de düşük faizli kredileri Sanayi ve Madencilik Kalkınma Bankası kanalıyla sarayın gözüne girmiş işadamlarına aktararak özel sektörü destekliyordu. Beyatlar, Mukaddemler, Davalılar, Avşarlar, Karagözlüler, İsfendiyariler ve Fermanfermalar gibi eskiden arazi sahibi olan aileler, şimdi kapitalist girişimcilere dönüşmüştü. *Le Monde* gazetesinin bir haberinde, şahın, 19. yüzyıl başlarındaki Fransa kralları gibi girişimcileri "zenginleşmeye" özendirdiği, onlara düşük faizli krediler yağdırdığı, vergiden muaf tuttuğu ve yabancı rekabete karşı koruduğu söylenmişti.[22] 1953 ile 1975 arasında küçük fabrikaların sayısı 1.500'den 7.000'e; orta ölçekli fabrika miktarı ise 300'den 800'e çıktı; 500'den fazla işçi çalıştıran büyük fabrikaların sayısı ise 100'den 150'ye yükseldi. Bunların arasında Tahran, İsfahan, Şiraz, Tebriz, Ahvaz, Arak ve Kirmanşah'taki tekstil, imalat makinesi ve oto montaj tesisleri de vardı. Daha küçük tesisler giyim, gıda işleme, meşrubat, çimento, tuğla, fayans, kâğıt ve ev aletleri alanlarına odaklanmışlardı. Rejimin vitrine koymaya değer gördüğü parçalarıysa Huzistan'daki Dezful Barajı, İsfahan'daki çelik fabrikaları ve Buşir'deki nükleer tesisti. Ana üretim rakamları bu sanayi devriminin boyutlarını göstermektedir.

Tablo 11 *Sanayi üretimi 1953-77*

	1953	1977
Kömür (ton)	200.000	900.000
Demir cevheri (ton)	5.000	930.000
Çelik ve alüminyum (ton)	–	275.000
Çimento (ton)	53.000	4.300.000
Şeker (ton)	70.000	527.000
Elektrik (kw saat)	200 milyon	14 milyar
Pamuklu dokuma (metre)	110 milyon	533 milyon
Traktör	–	7.700
Motorlu taşıt	–	109.000

Devlet, sosyal programların hayata geçirilmesi için de bastırıyordu. Beyaz Devrim'in başlamasıyla birlikte eğitim kurumlarının sayısı üçe katlanmıştı. Çocuk yuvalarına kaydolanların sayısı 13.300'den 221.900'e, ilkokula kaydolanlar 1.640.000'den 4.080.000'e, ortaöğretim okullarındakiler 370.000'den 741.000'e, meslek okullarına kayıt yaptıranlar 14.240'tan 227.000'e, üniversiteye girenler 24.885'ten 145.210'a, yurtdışındaki üniversitelere kaydolanlarsa 18.000'den 80.000'e çıkmıştı. Bundan başka Beyaz Devrim'in ayrılmaz bir başka parçasının da Küba'daki uygulamayı örnek alan Okuma Yazma Ordusu olduğu ilan edildi. Bu sayede okuma yazma oranı yüzde 26'dan 42'ye yükseldi. Sağlık programlarıyla 4.000 olan doktor sayısı 12.750'ye, 1.969 olan hemşire sayısı 4.105'e, klinikler 700'den 2.800'e, hastanelerdeki yatak sayısıysa 24.100'den 48.000'e çıktı. Açlık ve salgın çocuk hastalıklarının da kaldırılmasıyla birlikte bu iyileşmelerin ardından 1956 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımında 18.954.706 olan genel nüfus artarak 1976'da 33.491.000'e ulaşmıştı. Devrimin hemen öncesinde nüfusun neredeyse yarısı on altı yaşın altındaydı. Beyaz Devrim kadın sorunlarını da içeriyordu. Kadınlara seçme ve seçilme hakkı, yargıda önce avukat sonra da yargıç olarak görev yapma hakkı tanındı. 1967 Aile Koruma Yasası boşanma, çokeşlilik ve çocuk velayetini alma gibi konular-

da erkeklerin haklarına kısıtlamalar getiriyordu. Ayrıca kadınların evlenme yaşını da on beşe çıkarmıştı. Peçe hepten yasaklanmadıysa da kamu kurumlarına peçeyle girilmesi hoş karşılanmıyordu. Buna ek olarak Okuma Yazma ve Sağlık Ordusu eğitim ve sağlık hizmetlerini yaygınlaştırmaya yönelik özel şubeler de açtı. Bunların başında kadınları doğum kontrolü hakkında bilgilendirecek kuruluşlar geliyordu.

Yaşanan bu değişiklikler karmaşık bir sınıf yapısını beraberinde getirdi.[23] En tepede Pehlevi hanedanlığıyla bağlantılı dar bir aile çevresinden oluşmuş, bizzat şah ailesini, üst düzey politikacılarla hükümet görevlilerini, ordu subaylarını, sarayla ilişkili girişimcileri, sanayicileri ve ticari çiftçileri kapsayan üst tabaka vardı. Bazıları köklü ailelerden geliyordu, diğerleri de sarayla ilişkiler kurarak servet sahibi olmuş kimselerdi. Kimileri de evlilik yoluyla seçkin ailelerle akraba olmuşlardı. Hepsi birlikte sigorta, bankacılık, imalat ve şehir planlaması sektöründe faaliyet gösteren büyük firmaların yüzde 85'ine sahiptiler. Büyük çoğunluk Şii ailelerden olmakla birlikte, aralarında Bahailerle yakınlığı olanlar ve gizlice Mason localarına üye olmuşlar da bulunuyordu. Buysa İran'ın perde arkasında Masonlar aracılığıyla Britanya ve Hayfa'da üslenmiş Bahailer aracılığıyla Siyonistler tarafından yönetildiğini iddia edenlerin dayanak noktasıydı.

Orta tabaka iki ayrı sınıftan oluşuyordu: geleneksel orta sınıfı oluşturan pazardaki küçük burjuvaziyle beyaz yakalı çalışanlar ve yüksek öğrenimli serbest meslek sahiplerinden oluşan modern orta sınıf. Mülk sahibi orta sınıftaki 1 milyondan fazla aile, çalışan nüfusun yüzde 13'ünü oluşturuyordu. Bunlar arasında yalnızca pazardaki dükkân ve atölye sahipleri değil, 50 ilâ 100 hektar arasında arazi sahibi olan küçük imalatçılarla başka yerde ikamet eden çiftçiler de vardı. Onların yanı sıra camiyle pazar arasındaki aile bağları ve tarihsel ilişkiler nedeniyle ulemadan da pek çok kişi bulunmaktaydı. Ekonomik modernleşmeye rağmen, pazar ülkedeki zanaat üretiminin yarısını, perakende ticaretin üçte ikisini ve toptan ticaretin dörtte üçünü denetimi altında tutmaya devam ediyordu. Binlerce cami, heyet (dini toplantılar), hüseyniye (din ders-

5 Pullar (1963-78)

5.2 Rıza Şah anısına basılan pul dizisi

5.3 Pehlevi hanedanlığının ellinci yıldönümü anısına basılan pul dizisi

likleri) ve *deste*'lerin (Muharrem törenlerini düzenleyenler) yanı sıra, esnaf ve zanaatkâr loncaları da hâlâ pazarın elindeydi. İlginçtir, petrol patlaması geleneksel orta sınıfa din merkezlerine mali destek verme ve İslam'ın öneminin altını çizen özel okullar kurma fırsatı vermişti. Bu okullar pazarcıların çocuklarını en iyi üniversitelere hazırlamak üzere tasarlanmıştı. Dolayısıyla petrol geliri, bir taraftan da gelenekleri beslemeye yarıyordu.

Aylıklı orta sınıf, 700.000 kişiden –çalışan nüfusun yüzde 9'undan fazlası– oluşuyordu. Bunlardan 304.000'i giderek büyüyen bakanlıklardaki devlet memurlarıydı, 200.000 kadar öğretmen ve okul idarecisi vardı, ayrıca 60.000'i aşkın yönetici, mühendis ve serbest meslek sahibi bulunuyordu. Fakülte öğrencileriyle orta sınıfın diğer adayları da dahil hepsi birlikte bir milyonu aşıyordu. Eskiden entelijansiya –ruşenfikren– terimi aylıklı orta sınıfla eşanlamlıydı. Fakat aylıklı sınıfın hızla büyümesiyle, terim başkalaşım geçirerek özellikle yazarları, gazetecileri, sanatçıları ve profesörleri içeren aydınlar topluluğuyla ilişkilendi. Entelijansiya milliyetçilikle sosyalizmin dayanak noktası olmayı sürdürüyordu.

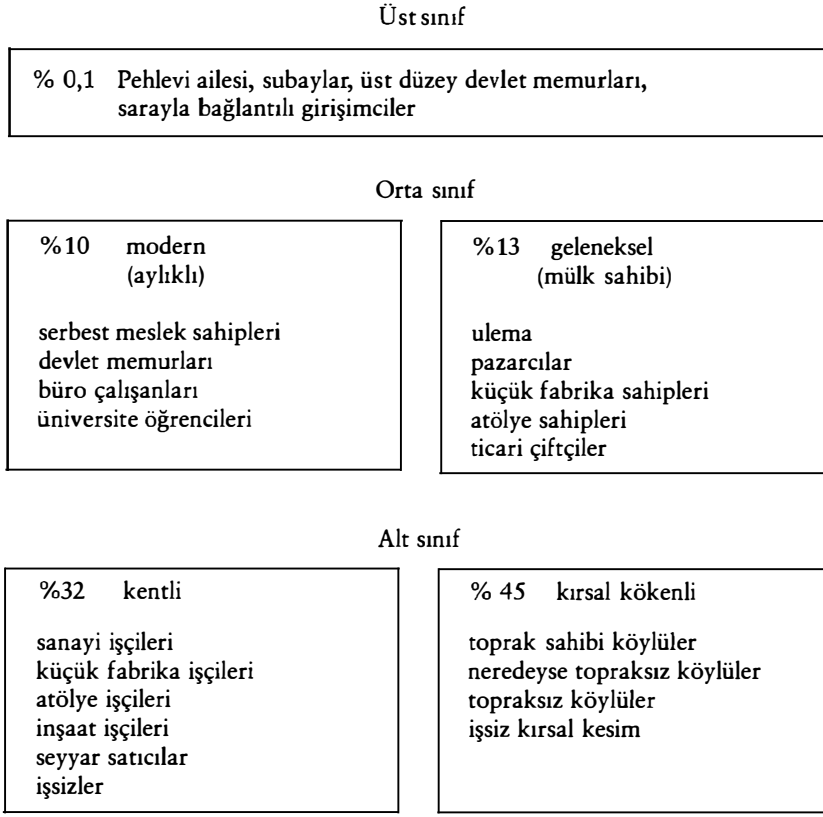
İşgücünün yüzde 30'undan fazlasını oluşturan kentli işçi sınıfının nüfusu 1.300.000 kadardı. Bunlardan yaklaşık 880.000'i modern sanayi tesislerinde çalışmaktaydı, 30.000'den fazlası petrol, 20.000'i gaz, elektrik ve enerji üretimi, 30.000'i balıkçılık ve kerestecilik, 50.000'i madencilik alanında çalışan işçilerdi. Tersane, demiryolu ve diğer ulaşım işçilerinin sayısı 150.000, küçük tesislerdekilerinse 600.000 dolaylarındaydı. Bunlara topraksızlık yüzünden köylerinden çıkmak zorunda kalmış göçmenlerden oluşan ve hızla büyüyen yoksul gecekondu ordusu da eklenince rakam daha da yükselmekteydi. Göç edenler inşaat işlerinde çalışarak ekmeklerini taştan çıkarıyorlardı. Eğer inşaatlarda iş yoksa, o zaman da seyyar satıcılık, işportacılık yaparlardı. Kırsal kesimden en çok göç alan şehir Tahran'dı: 1953'te 1,5 milyon olan şehrin nüfusu göç nedeniyle 1979 yılında 5,5 milyona çıkmıştı. Devrim başladığında ülke nüfusunun yüzde 46'sı kent merkezlerinde yaşıyordu.

İşgücünün yüzde 40 kadarını oluşturan kırsal nüfus üç katmanlıydı: zengin çiftçiler, baskı altındaki küçük arazi sahipleri ve köy

rençperleri. İlk katmanda toprak reformundan en kazançlı çıkan eski köy kethüdaları, kâhyalar ve öküzü olan ortakçılar yer alıyordu. 600.000 olan sayıları kırsal nüfusun yüzde 17'sinden azdı. İkinci katmanı oluşturanlar, çoğu bölgelerde gerekli asgari miktar olan 10 hektarın altında toprak edinmiş 1.100.000 ortakçıydı. Pek çoğunun, küçük tarlalarını devlet kooperatiflerinden verilecek hisseyle takas etmekten başka seçeneği yoktu. Üçüncü katmansa ortakçı olma hakkından yoksun köylülerdi. Hiç toprağı olmayan bu insanlar aylıkçı, çoban, rençper, yakın kasabalardan gelen gündelikçi işçi ve 1970'li yılların başlarında kırsal bölgeleri zenginleştiren çok sayıda küçük tesiste ücretli olarak geçimini sağlıyordu. Bazıları da kent merkezlerine göçmüştü. Dolayısıyla Beyaz Devrim kırsal nüfusun büyük bölümünü toprak sahibi yapmakta başarısızlığa uğramıştı.

Toplumsal Gerilimler

Tüm bu değişiklikler toplumsal gerilimi belli başlı üç koldan kızıştırdı. Bir kere, geçmişte Pehlevilere en ciddi şekilde meydan okumuş iki sınıfın –aydınlar ve kentli işçi sınıfı– boyutunu dörde katlamıştı. Bu grupların hıncı da artmıştı, çünkü ara dönem boyunca şu ya da bu şekilde kendilerini temsil eden meslek odaları, sendikalar, bağımsız gazeteler ve siyasal partiler gibi örgütler düzenli olarak ellerinden alınmaktaydı. Diğer yandan toprak reformu, köylüleri ve aşiret nüfusunu yüzyıllar boyunca denetim altında tutmuş âyanı da vurdu. Toprak reformu siyasal bakımdan kolaylıkla serseri mayına dönüşebilecek çok sayıda bağımsız çiftçi ve topraksız rençper üretmişti. Beyaz Devrim'in amacı Kızıl Devrim'i önlemekti. Oysa İslam Devrimi'ne zemin hazırladı. Dahası, nüfusun düzenli artışı ekilebilir arazi açığıyla birleşince, durmadan genişleyen gecekondu bölgeleri yarattı. 1970'lerin ortalarında rejimin karşı karşıya kaldığı toplumsal sorunların boyutu geçmişte akla gelmeyecek kadar büyüktü.

Şekil 1 Sınıfsal yapı (1970'lerde işgücü)

İkincisi, rejimin tercih ettiği gelişme yöntemi olan ekonominin "damlama teorisi" kaçınılmaz olarak sahip olanlarla olmayanlar arasındaki uçurumu derinleştirdi. Devletin stratejisi petrolden elde edilen sermayeyi, bu parayla fabrikalar, şirketler ve teknik tarım işletmeleri kuracak sarayla bağlantılı seçkin kesime aktarmaktı. Teoride, zenginlik damlayarak aşağı doğru inecekti. Fakat uygulamada daha nice ülkede olduğu gibi İran'da da servet toplumsal basamağın aşağılarına bir türlü inemeyerek tepede asılı kaldı. Sıcak havadaki buz gibi, servet elden ele geçerken eriyordu. Sonuç hiç de şaşırtıcı değildi. İran 1950'lerde Üçüncü Dünya ülkeleri arasında en eşitsiz gelir dağılımına sahip ülkeydi. Uluslararası Çalışma Örgütü'ne göre 1970'lerde bu konuda dünyanın en

kötü durumdaki ülkesi oldu.[24] Elimizde gerçek gelir dağılımına ilişkin somut veriler olmamakla birlikte, Merkez Bankası tarafından 1959-60 ve 1973-74 yıllarında şehirli hane halkı harcamalarını saptamak üzere anketler yapılmıştı; ancak bu gerçek eşitsizliği daha düşük gösteren bir metodolojiydi. 1959-60 anketi en zengin yüzde 10'luk dilimin toplam harcamaların yüzde 35,2; en fakir yüzde 10'luk diliminse toplam harcamaların yüzde 1,3 kadarını yaptığını gösteriyordu. Planlama ve Bütçe Teşkilatı'ndan dışarıya sızdırılan bir belge kentli nüfusun en zengin yüzde 20'sinin gelirden aldığı payın 1973 ile 1975 arasında yüzde 57'den yüzde 63'e yükseldiğini ortaya koymuştu.[25] Bundan başka, anket kent ve kırdaki tüketim arasındaki uçurumu gözler önüne seriyordu. Eşitsizliğin en çok görüldüğü yer, zenginlerin kuzeydeki saraylarda, yoksullarınsa, başta doğru dürüst bir ulaşım sistemi olmak üzere hemen hemen tüm kamu hizmetlerinden yoksun gecekondularda yaşadığı Tahran'dı. Şahın ailesinden birinin, "madem halk sıkışık trafikte kalmaktan hoşlanmıyor, o halde neden helikopter almıyorlar?" dediği söylenirdi. Pentagon'da yayımlanan bir derginin sözleriyle, petrol gelirlerindeki patlama "eşitsizlik" ve "çürümeyi kaynama noktasına" getirmişti.[26]

Tablo 12 *Şehirli hane halkı harcamaları*
(ondalık dağılım yüzdesi)

Ondalık basamaklar (en yoksuldan en zengine)	1959-60	1973-74
1.	1,7	1,3
2.	2,9	2,4
3.	4	3,4
4.	5	4,7
5.	6,1	5
6.	7,3	6,8
7.	8,9	9,3
8.	11,8	11,1
9.	16,4	17,5
10.	35,3	37,9

Sonuncusu, Beyaz Devrim ve onu izleyen petrol gelirlerindeki artış, halkın beklentilerinin korkunç ölçüde yükselmesinden ama karşılanmamasından doğan hıncı yaygınlaştırmıştı. Sosyal programlarla eğitim ve sağlık hizmetlerini iyileştirmede epey yol alındığı doğruydu. Fakat yirmi yıl sonra bebek ölümleri ve doktor başına düşen hasta sayısı açısından Ortadoğu'nun en kötü durumdaki ülkesinin İran olduğu da bir başka gerçekti. Ayrıca, yüksek öğrenim görenlerin nüfus içinde en düşük oranda olduğu ülkeydi. Üstelik yetişkinlerin yüzde 68'i hâlâ okuma yazma bilmiyor, çocukların yüzde 60'ı ilkokulu bitirmiyor, ülke genelinde üniversiteye başvuranlardan ancak yüzde 30'u kendine bir yer bulabiliyordu. Yurtdışına giderek geri dönmemek üzere oraya yerleşenlerin sayısı da giderek artıyordu. 1970'lerde New York'taki İranlı doktorların sayısı Tahran dışındaki şehirlerdekilerden daha çoktu. "Beyin göçü" kavramı ilk olarak İran'la ilişkilendirilmişti.

Beyaz Devrim'in bazı çiftçilere arazi, kooperatif, traktör ve gübre sağladığı doğruydu. Aynı şekilde Beyaz Devrim'in kırsal kesime pek dokunmadığı da gerçekti. Köylülerin çoğu ya hiç arazi alamamış ya da çok azla yetinmek zorunda kalmışlardı. Çoğu köy elektriksiz, okulsuz, su tesisatsız, yolsuz ve temel hizmetlerden yoksundu. Bundan başka hükümetin tarım ürünleri için dayattığı fiyatlar kırsal kesimin aleyhine, şehirdeki sektörlere yarıyordu. Bu da toprak reformundan çıkar sağlamış çiftçiler için bile gelirleri azaltmıştı. Bu durum da hızlı nüfus artışının yaşandığı bir dönemde üretimi düşürüyordu. Sonuç olarak 1960'larda büyük bir gıda ihracatçısı olan İran, 1970'lerin ortalarında tarım ürünleri ithalatına yılda 1 milyar dolar harcamaktaydı. Ekonomik büyümenin modern konutlara ve buzdolabı, telefon, televizyon ve özel otomobil gibi tüketim mallarına erişebilen kimselere yaradığı doğrudur. Fakat bu, büyümenin yalnızca zenginlerle yoksullar arasındaki değil, aynı zamanda başkentle çevre vilayetler arasındaki uçurumu derinleştirme eğilimi gösterdiği de aynı ölçüde doğrudur. Elbette devletin ağırlık merkezi başkentteydi. Sanayi ve Madencilik Bankası kredilerinin yüzde 60'ını başkente aktararak bu dengesizliği daha da şiddetlendirdi. 1970'li yılların ortalarında ülke nüfusunun yüzde

20'sinden azını barındıran Tahran'da devlet memurlarının yüzde 68'inden fazlası, kayıtlı şirketlerin yüzde 82'si, imalat üretiminin yüzde 50'si, üniversite öğrencilerinin yüzde 66'sı, doktorların yüzde 50'si, hastane yataklarının yüzde 42'si, sinemaya gidenlerin yüzde 40'ı, yurtdışına seyahat edenlerin yüzde 70'i, matbaaların yüzde 72'si ve gazete okurlarının yüzde 80'i bulunmaktaydı. Tahran'da yaşayan her on kişiden birinin otomobili vardı, oysa başka yerlerde bu oran doksanda birdi.[27] Bir İngiliz ekonomistin sözlerini aktarmak gerekirse: "Tahran'da yaşayan insanların, sadece karar alma süreçlerine değil, eğitim, sağlık hizmetleri, basın-yayın, iş alanları ve paraya ulaşma şansları da daha çoktur. Köylerde ya da başka şehirlerdeki insanların yüksek kiralara, aşırı kalabalığa ve kirliliğe aldırmadan daha iyi bir yaşam uğruna Tahran'a göç etmeye hazırlanmalarına şaşmamalı."[28] Frances Fitzgerald genel uyuşmazlığı özetlemişti: "İran temelde ne petrolü ne de siyasal istikrarı olan Suriye gibi bir ülkeden çok daha kötü durumdadır. Bunun sebebi şahın kalkınma konusunda hiçbir ciddi adım atmaması... Ülkenin zenginliği otobüsler yerine özel otomobillere, halk sağlığı yerine tüketim mallarına ve öğretmenlerin değil de asker ve polislerin maaşlarına yatırılmaktadır."[29]

Siyasal Gerilimler

Toplumsal gerilimler yalnızca aydınlar topluluğuyla modern orta sınıf içinde değil, ulemayla geleneksel orta sınıf içinde de siyasal radikalizmi şiddetlendiriyordu. Bu radikalizmi açıkça ifade eden iki tanınmış sima şunlardır: Fransız eğitimi almış, fakülte ve yüksek okul öğrencileri arasında epey popüler olan sosyal bilimci Ali Şeriati ile Amerikalılara "kapitülasyonlar" verildiği gerekçesiyle şahı suçlayarak 1963'ten sonra sürgüne yollanmış olan Ayetullah Ruhullah Humeyni. Kimilerine göre İslam Devrimi'nin gerçek ideologu 1977 yılında ölen Şeriati'ydi. Kimilerinin gözündeyse Humeyni yalnızca devrimin lideri değil, aynı zamanda İslam Cumhuriyeti'nin temel taşı *Velayet-i Fakih* (Hukukçunun Himayesi) kavramının yaratıcısı olan *fakih*'ti. 1979 devrimi köktendinci ola-

rak nitelendirilmiştir. Aslında milliyetçilik, siyasal popülizm ve dinsel radikalizmin karmaşık bir bileşimiydi.

Şeriati geleneksel orta sınıftan gelme, üniversite öğrenimi görmüş yeni serbest meslek sahipleri kuşağının tipik bir örneğiydi. Küçük arazi sahibi bir ulema ailesinin oğlu olarak Horasan'ın kırsalında doğmuştu. Ömrü boyunca alçakgönüllü taşra kökenlerini vurguladı. Okul öğretmeni olan babası sarığını çıkarmıştı ama, Meşhed'deki devlet okullarında Kuran öğretmeyi sürdürüyordu. Aynı zamanda İslami Hakikati Yayma Merkezi'ni kurmuş, Allah'a İbadet Eden Sosyalistler Hareketi'nin yerel şubesini açmış ve petrol krizi süresince Musaddık'ı yakından desteklemişti. Muhafazakârlar Şeriati ailesinin gizli "Sünni," "Vahhabi" ve hatta "Babi" olduğunu ima ediyorlardı. Meşhed'deki Yüksek Öğretmen Okulu'ndan mezun olan genç Şeriati bir köy okulunda öğretmenlik yapıyordu; Arapça ve Fransızca öğrenmek için Meşhed Üniversitesi'ne girdi. Peygamber'in sahabesinden az tanınmış birinin yaşamöyküsünü anlatan, *Ebu Zerr: Hudaperesti Sosyalist* (Ebu Zerr: Allah'a İbadet Eden Sosyalist) adındaki kitabı Arapçadan Farsçaya çevirdi. Bu kitap Ebu Zerr'in dünya tarihinde sosyalizmin öncüsü olduğunu savunan pek çok kitabın ilkiydi. Baba Şeriati oğlunu överken onun "bu yaşamöyküsünü okuduğu günden öldüğü zamana dek Ebu Zerr'in ilkelerine bağlı yaşamaya çalıştığını" ileri sürmüştü.[30] Başkaları da onu "İran'ın Ebu Zerr'i" olarak göklere çıkarıyordu.[31]

Fransa'da öğrenim görmek üzere devlet bursu kazanan Şeriati, 1960'ların çalkantılı ilk yıllarını Sorbonne'da geçirmişti. Marksist sosyolog Georges Gurvich ile İslam tasavvufuna ilgi duyan Fransız oryantalistleri Louis Massignon ve Henri Corbin'in derslerine giriyordu. Massignon'un "İmam Ali adına savaşan ilk Müslüman, ilk Şii ve ilk İranlı" olarak tanıttığı Selman Pak (Selman-ı Farisi) hakkında yazdığı kitabın tercümesini yaptı. Cezayir ve Kongo'nun bağımsızlığından yana gösterilere katıldı, hatta bunlardan birinde fena şekilde dayak yedi. Tudeh ve Ulusal Cephe'nin genç üyelerince kurulmuş bir örgüt olan İranlı Öğrenciler Konfederasyonu'nun yayın organına makaleler yazıyordu. Jean-Paul Sartre'ın *Şiir Nedir?*

ve Che Guevara'nın *Gerilla Savaşı* adlı eserlerini Farsçaya çevirdi. Franz Fanon'ın *Yeryüzünün Lanetlileri* adlı eseriyle Cezayir Savaşı üstüne yazılmış *En Güzel Savaş* adında bir kitabın çevirisine başladı. Bu kitaplardan ikincisinin yazarını *Müsliman-ı Marksisti* (Müslüman Marksist) diye övmüştü. O yıllarda Üçüncü Dünya ülkelerindeki ulusal kurtuluş hareketleri ve Hıristiyan-Marksist diyalogu hakkında pek çok makale yayımlayan Katolik *L'Esprit* dergisi aracılığıyla Hıristiyan Kurtuluş Teolojisi'nden etkilendi.

1965'te İran'a dönen Şeriati on yıl boyunca Meşhed'de ve bir grup dindar hayırseverin *Hüseyniye-i İrşad* adını verdikleri ünlü konferans salonunu açtıkları Tahran'da dersler verdi. Onun dersleri gerek kitapçıklar gerekse kayda alınmış bantlarla geniş bir kitleye ulaştırılırdı. Sonradan otuz beş ciltlik bir eser halinde yayımlandı. Şeriati sonunda tutuklanarak İngiltere'ye gitmek zorunda bırakıldı, orada daha kırk yaşındayken ansızın ölmesinde, bazılarına göre SAVAK'ın parmağı vardı.[32] O zamana kadar Şeriati artık herkesçe tanınan bir isim olmuştu. Yazdığı çok sayıda eserin ortak bir teması vardı: Şiiliğin temel niteliği her türlü baskıya, özellikle feodalizm, kapitalizm ve emperyalizme karşı devrimdir. Şeriati'ye göre Hz. Muhammed yalnızca yeni bir din değil, aynı zamanda sınıfsız ütopyaya doğru sürekli bir devrim yaşayan dinamik bir toplum kurmak için gönderilmişti. İmam Ali'nin ilk halifelere karşı çıkmasının nedeni onların otoriteyi gasp etmesinin yanı sıra, kodamanlarla uzlaşarak asıl davalarını satmalarıydı. İmam Hüseyin'in Kerbela'da ölmesi yalnızca mukadderatı değildi, Hüseyin'in yüreği İslam'ın gerçek içeriğini yaşatma ateşiyle yanıyordu. Bu anlamda, çağdaş aydınlar topluluğuna düşen görev de yalnızca yazmak ve derinlemesine düşünmek değil, devrimci İslam'ın temel niteliğini yeniden keşfetmek ve diriltmekti. Ona göre, Şiilik insan gelişiminin temel devindirici gücünü, dönüşümlü olarak tarihsel gerekircilik (*cebr-i tarihi*), diyalektik devinim (*hareket-i dialektiki*) ve tarihsel diyalektiğin (*dialektik-i tarihi*) oluşturduğu tutarlı bir dünya görüşüne (*cihanbini*) sahipti.

Şeriati beylik kutsal terimlere radikal anlamlar yüklemişti. *Ümmet* sözcüğü artık kesintisiz devrim içindeki dinamik toplum

demekti; *tevhid* toplumsal dayanışma; *imamet* karizmatik liderlik; *cihad* kurtuluş savaşı; *mücahid* devrim savaşçısı; *şehid* devrim kahramanı; *mümin* gönüllü savaşçı; *kâfir* edilgin gözlemci; *şirk* siyasal teslimiyetçi; *intizar* (Mesih'in yolunu gözlemek) devrim beklentisi; *tefsir* kutsal metinlerden radikal anlamlar çıkarma yeteneği; belki de hepsinden önemlisi *müstezefin* (uysallar) ezilmiş kitleler anlamına geliyordu. Tıpkı "esirler dünyası" gibi... Şeriati bunlardan başka Habil ve Kabil masalına eğretilemeyle sınıf mücadelesini katmış, Kerbela örneğine devrimci fedakârlık adına ahlak dersi eklemişti. "Her Yer Kerbela. Her Gün Aşura. Her Ay Muharrem" sloganını bulan da oydu. İmam Hüseyin'i ilk Che Guevara, Hz. Muhammed'in kızı Fatima'yı yıllarca acı çekmiş anne, Hüseyin'in kızı Zeyneb'i devrimci mesajı yaşatan örnek kadın olarak anlatmıştı. Öyleyse pek çoklarının Şeriati'yi, İslam'ı bir *din* ve *mezheb* olmaktan çıkarıp Batı'da kâh İslamcılık kâh siyasal İslam ya da radikal İslam diye bilinen siyasal bir ideolojiye dönüştüren kişi olarak düşünmelerine şaşmamak gerekir.

İslam'ı esaslı bir biçimde yeniden yorumlayan Şeriati muhafazakârlarla siyasetten uzak duran ulemayı açıkça suçlamaktan da çekinmiyordu. Onları kitleleri "afyonlamak" için dinden yararlanmakla, içini boşaltıp dini kupkuru bir dogmaya çevirmekle, hem egemen sınıf hem de pazar küçük burjuvazisiyle işbirliği yapmakla, İmamların Kızıl Şiiliğinin yerine Safevi hanedanlığının Kara Şiiliğini getirmekle, genelde de inanç, eylem ve bağlılıktan çok ilahiyat, felsefe ve hukukla ilgilenmekle suçluyordu. Dini liderlerin (*müctehidler*) İslam'ıyla din savaşçılarının (*mücahidler*) İslam'ı arasına keskin çizgiler çizmişti:[33]

> İslam deyince neyi kastettiğimizi açıklamamız gerekiyor. Kastettiğimiz Ebu Zerr'in İslam'ı, halifelerinki değil. Adaletin ve temiz liderliğin İslam'ı, hükümdarların, eşrafın ve üst tabakalarınki değil. Özgürlüğün, ilerlemenin ve bilincin İslam'ı, köleliğin, tutsaklığın ve edilgenliğinki değil. Mücahitlerin İslam'ı, ulemanın değil. Erdemin, kişisel sorumluluğun ve protestonun İslam'ı, (dinsel) ikiyüzlülüğün, (mollaların) aracılığının ve (ilahi) müdahalenin değil. İnanç, top-

lum ve bilimsel bilgi uğruna mücadelenin İslam'ı, teslimiyetin, dogmatizmin ve ulemanın eleştirisiz, taklitçi İslam'ı değil.

Şeriati'nin en radikal görüşleri *Cihetgir-i Tebakat-ı İslam* (İslam'da Sınıfsal Eğilim) adlı son çalışmasında ortaya çıkmıştı.[34] Şeriati burada, gelirlerini vakıflardan, dini vergilerden (*hums*) ve imamın payından (*sehm-i imam*) elde eden ulemanın, mülk sahibi sınıflarla organik ilişkileri olduğunu ileri sürer. Yanıtını kendi verecek olsa da "Çağdaş İslam'ın gerçek sorunu ne, biliyor musunuz?" diye sorar. Sonra da İslam'ın küçük burjuvaziyle (*hurdi-i burjuvazi*) dine aykırı bir evlilik yaptığını belirtir. Bu evlilikte ruhaniler dini, pazarı rahatlatacak hale getirmiş; pazar da dünyayı ruhanilerin rahat edeceği şekle sokmuştur. Feodalizm çağında İslam nasıl toprak beylerinin iktidarını haklı çıkardıysa, kapitalizm çağında da pazardaki tüccarların kusurunu örtmektedir. Şeriati ayrıca ruhani sınıfı ayetullah ve hüccetü'l-islam gibi gösterişli yeni unvanlara merak saldığı, liderlerinin bir zamanlar çoban, zanaatkâr ve çiftçi olduğunu halktan gizlediği, İslam'ın kökünü sulandırılmış ataerkilliğe indirgediği için de eleştirmekteydi. Vardığı sonuç, ulema İslam'ın gerçek mesajını yayma ödevini savsakladığına göre bu görevin aydınlar topluluğuna geçtiğidir. "Üstlenilen görev" der, "İslam'ı mollalardan ve mülk sahibi kesimden tümüyle kurtarmaktan başka bir şey değildir."

Şeriati'nin eserleri daha çok genç aydınlara seslenirken, Humeyni'nin bildirileri doğrudan ulemaya yönelikti. 1963'ten sonra Necef'te yaşayan Humeyni yavaş yavaş dini popülizmin bir türü diye tanımlanabilecek kendi yorumunu geliştiriyordu. Fikirlerini ilk olarak 1970'te medrese öğrencilerine verdiği peşpeşe konferanslarda dile getirdi, ardından da bu görüşlerini *Velayet-i Fakih: Hükümet-i İslami* (Hukukçunun Himayesi: İslam Devleti) adı altında isimsiz olarak yayımladı.[35] Bu çalışma 1979 devrimi sonrasına dek ilahiyat öğrencilerinden oluşan dar bir çevre dışında dolaşıma girmemişti. Humeyni'nin yaptığı yeni yoruma göre, devlete egemen olma yetkisi son kertede *fıkıh* alanında uzmanlaşan kıdemli müctehidlere aitti. Bu yeni sonuca Şiiliğin alışılagelmiş ina-

nışlarından yola çıkarak varmıştı: Bu inanışlar Allah'ın Hz. Peygamber'le İmamları topluma yol göstersinler diye gönderdiğine, Peygamber'le İmamların toplumu doğru yolda tutsun diye geride şeriatı miras bıraktıklarına, On İkinci İmam'ın yokluğunda onun dünyadaki yardımcıları olan kıdemli müctehidlerin şeriatın bekçileri olduğuna işaret eder. Geleneksel ulema, dini vakıfların ve yol göstericiye gerek duyan kimselerin, diğer bir deyişle reşit olmayanların, dulların ve akli ehliyeti olmayanların üzerinde müctehidlerin sahip olduğu yetkiyi *velayet-i fakih* (hukukçunun himayesi) terimiyle karşılıyordu. Oysa Humeyni, terimin anlamını bütün nüfusu kapsayacak şekilde genişletmişti. Bunun yanında Kuran'daki "Allah'a, Hz. Peygamber'e ve yetki sahiplerine itaat edin" emrini çağdaş müctehidlere boyun eğmek olarak yorumlamıştı. Sonradan Humeyni'nin yandaşlarından biri *velayet-i fakih* kavramının genişletilmiş anlamının ne Kuran'da ne şeriatta ne de On İki İmam'ın öğretilerinde yeri olduğunu itiraf edecekti.[36] Humeyni ise kendi fikirlerinin kimilerinin kulağına tuhaf gelebileceğini savunur, bunun nedenini de monarşistlerle emperyalistlerin ve başkalarının İslam'ı karalamak için yüzyıllardır sıkı çalışmış olmalarına bağlardı.

Humeyni'nin geleneklerle ipleri koparması yalnızca *velayet-i fakih* konusuyla sınırlı değildi. Monarşinin çoktanrılı (*şirk*) çağdan kalma pagan (*tagut*) bir kurum olduğunu, dolayısıyla gerçek İslam'la bağdaşmadığını ileri sürmüştü. Hz. Musa'nın insanları firavundan kurtarmak için geldiğini, Hz. Muhammed'in en nefret ettiği unvanın *malik-i memalik* (Humeyni bunu *şahenşah* unvanıyla bir tutuyordu) olduğunu, Emevilerin Halifeliği kurarak Roma ve Sasani geleneklerini sürdürdüklerini, İmam Hüseyin'in isyan bayrağını yükselterek insanları babadan oğula geçen hükümdarlıklardan kurtarmaya çalıştığını iddia ediyordu. Humeyni, bütün monarşilere karşı çıkmanın Müslümanlar için kutsal bir görev olduğunda ısrarlıydı. Onlarla işbirliği yapılmamalı, kurumlarına başvurulmamalı, bürokratlarına para ödenmemeli ya da kendini korumak adına takiyye yapılmamalıydı. Kralların çoğu suçlu, zalim, soykırımcıydı. Sonraki yıllarda Humeyni daha da ileri giderek istisnasız bütün kralların ahlaksız olduklarını savundu.

Hatta İranlıların "Adil" diye andığı ünlü I. Hüsrev'i bile adaletsiz diye reddediyordu.[37] Humeyni dahil Şii ulema on iki yüzyıldır monarşiyi, ya cazip ya da, en azından, daha kötü felaketleri önlemek için gerekli görerek kabullenmişti. Onlara göre bir günlük anarşi on yıllık otokrasiden daha beterdi. Ancak yeni Humeyni bu geleneği de yıkarak Müslümanlara düşen kutsal görevlerden birinin de monarşinin kökünden kazınması olduğu görüşünü ortaya attı.

Humeyni medresedeki derslerinde *velayet-i fakih* kavramını vurgularken, halk önünde yaptığı açıklamalarda bu konuya değinmemeye özen gösteriyordu. Onun yerine rejimi siyasal, toplumsal ve ekonomik yetersizlikleriyle vuruyordu.[38] Müslüman dünyasına karşı İsrail'i desteklediği, Soğuk Savaş'ta Batı'yla ittifak yaptığı, böylelikle Batı vebasını (*garbzedegi*) ülkeye bulaştırdığı, ahbaplarını, akrabalarını, Bahaileri ve *kravatlıları* kayırdığı, kaynakları giderek büyüyen oranlarda orduya harcadığı, ülkeyi Amerikalı gıda ihracatçılarının çöplüğüne çevirmek uğruna tarımı boşladığı, başta okul, klinik, elektrik ve temiz su olmak üzere köylere temel hizmetleri getirmediği, düşük gelirlilere konut yapmayı ihmal ederek dev gecekondu bölgeleri yarattığı, pazarları yabancılardan ve sarayla bağlantılı girişimcilerden korumayarak iflas etmelerine yol açtığı ve suça, alkolikliğe, fahişeliğe ve uyuşturucu bağımlılığına karşı mücadele etmeyerek kentlerin sorunlarını artırdığı için şaha eleştiriler yağdırıyordu. Humeyni bu suçlamaları yaparken eskiden çok seyrek ağzına aldığı *müstezefin*, *şehit*, *tagut*, *tabaka* ve *inkılap* gibi etkileyici terimlere artık daha sık başvurmaktaydı. Demeçlerini sonradan devrimci sokak sloganları olarak benimsenecek, kafiyeli kelimelerle süslüyordu:

> İslam ezilenlerin (müstezefin) dinidir, ezenlerin (müstekbirin) değil.
> İslam kenar mahalle sakinlerini (zage-nişin) temsil eder, saray (kâh-nişin) sakinlerini değil.
> İslam kitlelerin afyonu değildir.
> Yoksullar devrim uğruna ölür, zenginler devrime karşı fesat kurma uğruna.
> Dünyanın ezilenleri (müstezefin) birleşin.

Dünyanın ezilenleri Ezilenlerin Partisi'ni kurun.
Ne Doğu ne Batı, ama İslam.
Hepimiz İslam için varız, kapitalizm ve feodalizm için değil.
İslam sınıf farklılıklarını silip süpürecek.
İslam kitlelerden doğar, zenginlerden değil.
İslam'da topraksız köylü kalmayacaktır.
Ruhani liderlerin görevi yoksulları zenginlerin pençesinden kurtarmaktır.

1970'lerin ortalarında devletle toplum arasındaki gerilim kırılma noktasına ulaşmıştı. Belirtiler herkesin gözünün önündeydi, ne var ki o dönemde Batı'da ve rejim içerisinde bunları görmeyi tercih edenlerin sayısı birkaç kişiyi geçmiyordu. Humeyni'nin suçlamaları giderek daha çok gürültü çıkarıyordu. Çömezlerinden bazıları monarşinin yerine cumhuriyeti getirme çağrısını açıkça dile getirmekteydi, buysa Şii İran'da eşi benzeri görülmemiş bir durumdu. Şeriati'nin fikirleri genç aydınlar arasında yangın misali yayılıyordu. Bazı yandaşları *Mücahidin-i Halk* (Halkın Mücahitleri) adlı bir gerilla örgütü kurmuşlardı. Gençliğin Cezayir, Vietnam, Çin, Küba ve Latin Amerika'daki "silahlı mücadelelerden" alınacak dersler olduğunu daha çok dile getirmesiyle laik muhalefet de giderek radikalleşiyordu. 1971 yılında Tudeh ile Ulusal Cephe'nin eski gençlik kolları üyeleri *Fedaiyan-i Halk* (Halkın Fedaileri) adı altında örgütlendiler (aşırı dinci Fedaiyan-ı İslam ile karıştırmamak gerekir). İzleyen yıllarda Fedailer ile Mücahitler daha küçük çaplı Marksist ve İslamcı gruplarla birlikte bir dizi cüretkâr saldırı, bombalama, suikast eylemlerine ve kraliyet ailesinin üyelerini kaçırma girişimlerine imza attılar. Bu arada Yurtdışındaki İranlı Öğrenciler Konfederasyonu sürgündeki muhalefetin tartışma platformuna dönüşmüş, İran'da gayri resmi öğrenci günü olan 7 Aralık'ta ülkenin on üç üniversitesi boykota gitmişti. 7 Aralık aynı zamanda 1953 yılında Başkan Yardımcısı Nixon'ın ziyaretini protesto ederken ölen ikisi Tudeh'ten, birli Ulusal Cephe'den üç öğrencinin ölüm yıldönümüydü. 1953 darbesi birçok yönden İran'ın başına musallat olmuştu. Tutuklamaları, işkenceyi, infazları, ortadan kaybolmaları ve zorla itirafları artıran rejim misilleme yapıyordu.

Le Monde gazetesinden Eric Rouleau ekonomik gelişmenin, özellikle de "burjuvalaştırma" politikasının toplumsal gerilimleri kızıştırdığı uyarısında bulunuyordu.[39] Öte yandan bunun başka bir belirtisi de iki partili sistemin çıkmaza girmesiydi. Şah yirmi yıldır siyaset sahnesine sadece kendine sadık iki partiyi çıkarıyordu. Fakat 1974-75 döneminde muhalefetteki Merdüm Partisi birkaçı sarayla bağlantılı yerel adaylarla katıldığı ara seçimleri beklenmedik bir biçimde kazandı. Bu beklenmedik zafer Başbakan'la başında olduğu İran-ı Nevin Partisi kadar Şah'ı ve SAVAK'ı da rahatsız etmişti. Bu olayların tam ortasında Merdüm Partisi'nin lideri trafik kazasında ölünce, dedikodu kazanı iyice kaynamaya başladı. İki partili cephenin sıvaları besbelli dökülüyordu.[40] Siyasal sisteme ivedilikle çıkar bir yol bulmak gerekliydi.

Tek Parti Devleti

Çıkar yol Samuel Huntington kılığında geldi. Bu seçkin siyasetbilimci 1970'lerin başında –o dönemler siyasal gelişim üzerine lisansüstü eğitim gören her öğrencinin okuması gereken– *Değişen Toplumlarda Siyasal Düzen* adlı kitabıyla ünlenmişti.[41] Huntington'a göre ekonomik ve toplumsal alanlarda hızlı "modernleşme," siyasal alanda yeni talepler, yeni baskılar ve yeni gerilimler üretmekteydi. Diğer bir deyişle Üçüncü Dünya'da siyasal istikrarsızlık kaçınılmaz olarak sosyal modernleşmeyi takip ediyordu. Huntington, devrimi önlemek için yönetimlerin, ülkeyle organik bağ kurma, halkı harekete geçirme, emirleri tepeden aşağılara aktarma ve aynı zamanda da aşağıdakilerin çıkarlarını yukarıya iletme görevini tek partinin üstleneceği göreceği tek-partili devletler yaratmaları gerektiğini savunmaktaydı. Hükümet ayrıca devlete disiplinli ve güvenilir askerler de sağlamalıydı. Kimilerinin Huntington'da Lenin'den izler bulmasına şaşmamalı. Doktora öğrenimini tamamlamış gençler Amerika'dan dönüp, hükümetin danışmanları arasında yerlerini alınca, Huntington'ın anlayışı geçerlilik kazanmış oldu. İlginç olan, rejimle işbirliği içinde oldukları gerekçesiyle partilerinden kovulmuş ve eski Başbakan ve Merdüm Partisi'nin

başındaki güneyli kodaman Alam'ın kanatları altında yeniden siyasete girmiş eski Tudeh üyeleri arasında da benzer fikirlerin yaygınlaşmasıydı. Bir kez daha siyasetin tuhaf ilişkilere gebe olduğu anlaşılıyordu.

Şah 1975 Mart'ında, ansızın yüz seksen derece çark etti. Merdüm ve İran-ı Nevin Partilerini dağıtarak büyük bir tantanayla Diriliş Partisi'nin (*Hizb-i Restehiz*) kuruluşunu ilan etti. Şah gelecekte İran'ın tek partili bir devlet olacağını, siyasal yaşamın bütün çehrelerinin o partinin gözetimine gireceğini, bütün yurttaşların görevinin hem ulusal seçimlerde oy vermek hem de partiye girmek olduğunu, katılmak istemeyenlerin "gizli komünist" damgası yiyeceğini ve böyle "hainlerin" önlerinde hapse girmek ya da tercihen Sovyetler Birliği'ne gitmek üzere ülkeden ayrılmaktan başka seçenek kalmadığını duyuruyordu. Avrupalı gazeteciler bu söylemin daha önceki açıklamalarından farklı olduğuna işaret edince şahın verdiği yanıt şöyleydi: "Düşünce özgürlüğü! Düşünce özgürlüğü! Demokrasi! Demokrasi? Bu sözcükler ne anlama geliyor? Ben bunların bir parçası olmak istemiyorum."[42] SAVAK bildik tutumuyla derhal harekete geçerek şahın tek partili devletlere göre çok partili sistemlerin erdemlerinden hayranlıkla söz ettiği *Vatanım İçin Yaptıklarım* adlı anılarını bütün kütüphanelerle kitapçılardan toplattı. Orwell mezarında kahkahalarla gülüyor olmalıydı.

Diriliş Partisi kendinden bekleneni yerine getiriyordu. Parti üst kurulu seçilerek başına genel sekreter olarak Hüveyda geldi. 50 kişilik yürütme kuruluyla 150 kişilik merkez kurulunun üyeleri İran-ı Nevin ve Merdüm partilerinin eski liderlerinden derlenmişti. Partinin açıklamasında "demokratik merkeziyetçilik" ilkelerinin gözetileceği, "kapitalizm" ile "sosyalizmin" en iyi yanlarının harmanlanacağı, hükümetle halk arasında "diyalektik" bağların kurulacağı ve artık Şah-Halk Devrimi diye anılan Beyaz Devrim'i tamamlamak üzere Büyük Yol Gösterici (*Rehber*) ve Ulu Önder'e (*Fermandar*) yardımcı olunacağı ve yeni Büyük Uygarlık'a doğru onun Halkı'na kılavuzluk edileceği belirtiliyordu. Parti *İran Devrimi'nin Felsefesi* adlı el kitabında *Arya Mihr* (Aryen Güneşi) şahın İran'dan bütün sınıf kavramlarını ve sınıf çatışmasını kesin olarak

kaldırdığını açıklıyordu.[43] "Şahenşah" diye yazıyordu kitapta, "sadece İran'ın siyasal lideri değil, öncelikle öğretmeni ve manevi lideridir. Ülkesi için yollar, köprüler, barajlar ve yeraltı kanalları yapmakla yetinmeyen, aynı zamanda halkın ruhuna, düşüncelerine ve yüreğine rehberlik eden bir serdümendir." Şah da İngilizce yayımlanan bir gazeteye verdiği demeçte partinin felsefesinin "Beyaz Devrim'in diyalektik ve ilkelerine" dayandığını söylemişti.[44] Bu sözlerine ek olarak başka hiçbir ülkede yöneticilerle halk arasında böyle yakın bir ilişkinin olmadığını da belirtmişti. "Başka hiçbir ülke" diye böbürleniyordu, "hükümdarına böyle bir *açık çek* vermemiştir." Kullandığı terminoloji ve böbürlenmesi şahın iktidarının doruğunda olduğunun işaretiydi.

Diriliş Partisi 1975 yılını örgütünü devlet geneline yaymakla geçirdi. Meclis'teki mebusların neredeyse tamamını partisine kaydetti, yalnızca radyo televizyon kurumuyla büyük matbaalara değil, ayrıca çalışma, yükseköğretim, sanayi, konut, turizm, sağlık ve sosyal yardım, köy kooperatifleri, sanat ve kültür bakanlıkları gibi belli başlı devlet kurumlarına da yerleşti. Parti kongresiyle işçi sendikaları konferansını topladı ve 1 Mayıs yürüyüşünü düzenledi. Kadın örgütlenmesini başlattı. Beş büyük gazete kurdu: kendi yayın organı *Restehiz*, *Restehiz-i Kârger* (İşçilerin Dirilişi), *Restehiz-i Keşaverz* (Çiftçilerin Dirilişi), *Restehiz-i Civan* (Gençliğin Dirilişi) ve *Endişi-i Restehiz* (Dirilen Düşünüşler). Parti, yerel kollarına beş milyonu aşkın üye alarak bir seçmen kaydı kampanyası başlattı ve oy kullanmayı reddedenleri ağır sonuçlara katlanmakla tehdit etti. 1975 Haziran'ında Meclis seçimlerinde yedi milyon seçmenin oy kullanmasını sağladı. Seçimden sonra parti, "Siyasal tarihte başarımızın emsali görülmemiştir" diye övünüyordu.[45]

Diriliş Partisi'nin kurulmasının rejim açısından birine felaket diyebileceğimiz iki temel sonucu oldu. Aylıklı orta sınıf, kentli işçi sınıfı ve köy kooperatifleri üzerinde devletin denetimi yoğunlaşmıştı. Devletin kolu nüfusun bu kesimlerine enikonu girmişti artık. Daha da önemlisi devlet şimdi geçmişte uzak durduğu alanlara gireceğinin, pazarlarla din kurumlarına da el atacağının işaretlerini veriyordu.[46] Rıza Şah'ınki dahil önceki hükümetlerin adım atma-

ya çekindiği alanlardı bunlar. Diriliş Partisi pazarda şubeler açıyor, yüzlerce yıldır bir ölçüde özerk bırakılmış loncaları dağıtıyor, yerlerine Lonca Odaları kuruyor, başlarına sarayla bağlantılı işadamlarını getiriyor ve pazarcıları hem bu odalara hem de partiye üye olmaya zorluyordu. Bir yandan da pazardaki dükkânlarda çalışanlarla küçük fabrikalardaki işçiler için asgari ücret uygulamasını hayata geçiriyor ve küçük işadamlarına çalışanlarını Çalışma Bakanlığı'na kaydettirme ve sağlık sigortalarına aylık katkı payı ödeme zorunluluğu getiriyordu. "Bit dolu pazarların" ve eski şehir merkezlerinin kaldırılarak yerlerine Londra'daki Covent Garden benzeri devlet eliyle işletilen çarşılar ve karayolları yaptırılacağından açık açık söz edilmeye başlanmıştı. Daha sonra şah da pazarlara "kötü havalandırıldıkları," "köhnemiş" ve "bağnaz" oldukları için itiraz ettiğini açıklıyordu.[47] İmam Rıza Türbesi'nin çevresindeki alan görünürde Meşhed'i güzelleştirmek için düzleştirildi. Bir dükkân sahibi Fransız bir gazeteciye "petrol burjuvazisinin" küçük işadamlarının boğazını sıkmayı düşündüğüne inandığını söylemişti.[48] Bir başkası da Amerikalı bir gazeteciye, "İzin verirsek şah bizi mahvedecek. Bankalar her yeri ele geçiriyor. Büyük mağazalar geçim kaynaklarımızı elimizden alıyor. Şimdi de hükümet devlet dairelerine yer açmak için pazarlarımızı dümdüz edecek" diye anlatıyordu.[49]

Üstüne üstlük Diriliş Partisi 1975 yılının sonunda ülkeyi vuran enflasyonla başa çıkmak adına pazarlara savaş açtı. Temel ihtiyaç maddelerine narh koydu, piyasaya büyük miktarlarda buğday, şeker ve et sürdü, "vurgunculara, üçkâğıtçılara, istifçilere ve vicdansız kapitalistlere karşı amansız bir mücadele yürütmek" amacıyla pazarlara "teftiş ekipleri" diye bilinen 10.000 kadar serseriyi saldı.[50] Bu arada SAVAK tarafından apar topar kurulan sözde Lonca Mahkemesi 250.000 kişiye ceza yağdırarak 23.000 kişiyi doğdukları yere sürdü. İki ayla üç yıl arasında değişen 8.000 hapis cezası verdi ve 180.000 kişi hakkında da dava açtı.[51] Pazardaki hemen her ailenin bir üyesi "vurgunculuğa karşı kampanyanın" kurbanı olmuştu. Fransız bir muhabire dert yanan dükkân sahiplerinden biri, artık Beyaz ve Kızıl Devrim'i birbirinden ayırt edemedi-

ğini söylüyordu.[52] Başka biri de Amerikalı bir muhabirle yaptığı görüşmede, "hükümette ve şah ailesinin bağrında dal budak salmış çürümeyi örtmek için pazarlar kullanılıyor" demişti.[53] Diriliş Partisi'nin kuruluşu pazarlarda kızgınlık uyandırmıştı. Vurgunculuğa karşı kampanya da aynı pazarlara karşı apaçık bir savaş ilanıydı. Pazarlarsa tarihte ilk kez görülmedik bir davranışla yardım ve korunma talebiyle geleneksel müttefikleri olan ulemaya başvurdular.

Diriliş Partisi eşzamanlı olarak din kuruluşlarına karşı da saldırıya geçmişti. Hem "manevi" hem de siyasal liderin şah olduğunu ilan etti. Böylelikle kutsal sınıfı çiğnemiş oluyordu. Ruhaniler sınıfını "ortaçağdan kalma kara irticacılar" diye karaladı. İran'ın Büyük Uygarlık yolunda olduğunu açıklarken, Rıza Şah'ın güneş takvimi de dahil Müslüman takvimini tamamlayıcı, İran monarşisinin ömrünü 2.500 yıl olarak tahmin eden, Muhammed Rıza Şah'a da 35 yıl daha biçen yeni bir imparatorluk takvimi uygulamaya soktu. Buna göre İran bir gecede Hicri 1355 yılından İmparatorluk yılı olan 2535'e sıçramıştı. Dini takvimlerini ıskartaya çıkaracak kadar gözü kara davranmış rejimlerin sayısı çok azdır. Bu da yetmezmiş gibi şah, dini vakıfların hesaplarını incelemeleri için özel müfettişleri görevlendirdi. Devlet destekli kurumların din kitapları yayımlamalarına izin verdi, ayrıca daha çok öğrencinin köylere gidip köylülere "gerçek İslam'ı" öğretmelerini sağlamak amacıyla Tahran Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi'ni ve Din ve Okuma Yazma Orduları'nı da genişletti. Ulemaya yakın gazetelerden birinin sözleriyle, devlet dini "devletleştirmek" için yollara dökülmüştü.[54]

Bundan başka Şah, Kadın İşleri Bakanlığı'nı kurmuş, Din ve Okuma Yazma Orduları'na kadınları da almış, kadınlar için evlenme yaşını on beşten on sekize, erkekler içinse on sekizden yirmiye çıkarmış, doğum kontrol kliniklerinin sayısını artırarak gebeliğin ilk on iki haftasında kürtaj izni çıkarmış, ayrıca mahkemelere 1967 Aile Koruma Yasası'nın uygulanmasında daha titiz davranmaları için talimat vermişti. Oysa bu yasa birçok hassas konuda şeriata ters düşmekteydi. Erkekler artık aile mahkemelerine geçer-

li neden göstermeden karılarını boşayamayacaklardı. Önceki eşlerinin yazılı izni olmaksızın çokeşli evlilikler yapamayacaklardı. Kadınların da artık boşanma davası açma hakkı vardı. Kadınlar kocalarının iznine gerek duymadan ev dışında işe girip çalışabilirlerdi. Şah, İtalyan gazeteci Oriana Fallaci'ye, ömrü boyunca peygamberlerden, İmam Ali'den ve bizzat Tanrı'dan "mesajlar" ve "vahiyler" aldığını söylemişti.[55] "Bana eşlik eden" diye övünmüştü, "başkalarının göremediği bir kuvvet var, o benim esrarengiz kuvvetim. Mesajlar alırım. Dini mesajlar (...) eğer Allah var olmasaydı, onu yine de icat etmek gerekecekti." Şah'ın düşmesine yol açan nedenin dindar halkı için fazla laik olduğu sıkça dile getirilmiştir. Bu doğru olsaydı, laik teriminin anlamını yeniden tanımlamak gerekirdi.

Ulemanın Diriliş Partisi'ne tepkisi keskindi. Buna karşılık olarak Kum kentindeki Feyziye Başmedresesi kapatıldı. 250 öğrencisi orduya alındı, kısa bir süre sonra da içlerinden biri hapishanede öldü. Önde gelen müctehidler Diriliş Partisi'nin anayasaya, İran'ın çıkarlarına ve İslam'ın ilkelerine aykırı düştüğünü bildiren fetvalar yayımlıyorlardı.[56] Yalnızca pazarlarla çiftçileri değil İran'ın tamamını ve İslam dinini yok etmek üzere tasarlanmış olduğu gerekçesiyle Humeyni bu partinin *haram* olduğunu açıkladı.[57] Fetvanın yayımlanmasından birkaç gün sonra SAVAK onunla bağlantılı kimseleri topladı, aralarında yaklaşan devrimde liderlik roü oynayacak kişiler de vardı. İran'da daha önce hiç bu kadar din adamı aynı anda hapise atılmamıştı.

Dolayısıyla Diriliş Partisi asıl amacının tam tersine sonuçlara yol açmıştı. Rejime istikrar kazandırmak, monarşiyi güçlendirmek ve İran toplumunun genelinde Pehlevi devletini sağlamlaştırmak için kurulmuştu. Bunu kamuoyunu harekete geçirerek, hükümetle halk arasında köprü kurarak, devlet dairesi çalışanları, fabrika işçileri ve küçük çiftçiler üzerinde denetimi pekiştirerek ve en cesur adam olarak da devlet iktidarını pazarlara ve din kuruluşlarına yayarak yerine getirmeye çalışmıştı. Gelgelelim sonuç felaket oldu. İstikrar getirmek bir yana rejimi zayıflattı, monarşiyi ülkeden iyice kopardı ve kamuoyunun öfkesini kabarttı. Kitlesel seferberlik

kitlelerin güdülmesine yol açmış, bu da kitlesel hoşnutsuzluğu getirmişti. Örgütlerin tekel altına alınması, sıkıntı ve istekleri siyasal arenaya aktarabilecek yolları toplumsal güçlerden yoksun bırakmıştı. Halkın katılımına yönelik çağrılar hükümetin "fiilen bize karşı olmayanlar bizden yanadır" yerine "fiilen bizden yana olmayanlar bize karşıdır" anlayışını benimsemesine yol açtı. Eskiden görüşlerini yüksek sesle dile getirmedikleri sürece kendi hallerine bırakılan muhalifler artık partiye üye olmaya, hükümet lehine dilekçelere imza atmaya, hatta 2.500 yıllık monarşiyi öven sözler söyleyerek sokaklarda yürüyüş yapmaya zorlanıyordu. Dahası, pazarların ve din kuruluşlarının işlerine beklenmedik bir biçimde burnunu sokan rejim, böyle yapmakla geçmişte kendisiyle geleneksel toplum arasında var olmuş pamuk ipliği gibi birkaç köprüyü de atmıştı. Yalnızca ulemayı tehdit etmekle kalmamış, aynı zamanda binlerce dükkân sahibinin, atölye sahibinin ve küçük işadamının da öfkesini üstüne çekmişti. Kısaca, Diriliş Partisi yeni bağlar kurmak bir yana olanları da kopardı. Bunu yaparken de nice tehlikeli düşmanı kışkırtmıştı. Rejime istikrar kazandırması için Huntington'a başvuruldu, ama o da zaten zayıf olan rejimin istikrarını iyice bozmakla kaldı. Şah keşke "İşi oluruna bırak" diyen Sir Robert Walpole'un ünlü deyişine kulak verseydi...

VI

İslam Cumhuriyeti

Devrimler şaşmaz bir biçimde daha güçlü devletler üretirler.
De Tocqueville

Devletimizi kuvvetlendirmeliyiz. Sadece Marksistler devletin kuruyup gitmesini ister.
Hüccetü'l-islam Rafsancani

İslam Devrimi (1973-79)

Acaba şöyle ya da böyle yapılsaydı devrim önlenebilir miydi diye bir sürü spekülasyon yapılmıştır: Eğer şah muhalefeti ezme ya da yatıştırma konusunda daha kararlı olsaydı; eğer kanser olmasaydı; eğer eski etkili danışmanları hayatta olsaydı; eğer yüksek teknolojili silahlara daha az, kitle denetim aygıtlarına daha çok para harcasaydı; eğer generalleri birlik duygusu gösterseydi; eğer insan hakları örgütleri başının etini yemeselerdi; eğer CIA 1950'lerden sonra ülkeyi yakın takibe alsaydı; eğer Beyaz Saray kendilerini sansürleyen diplomatları duymazlıktan gelseydi de kuşkucu akademisyenlerin şiddetli uyarılarına kulak assaydı; eğer son evrelerde Washington ya şahı destekleme ya da Humeyni'ye el uzatmayı deneme konusunda daha tutarlı olsaydı... Hezimetin he-

men ardından Washington kendine şu soruyu soruyordu: "İran'ı kim kaybetti?" Kimi Başkan Carter'ı suçluyordu, kimi CIA'yi, kimi şahı, kimi de onun generallerini.[1] Oysa bu spekülasyonlar, güvertedeki iskemleler başka türlü dizilseydi acaba *Titanic* yine de batar mıydı, diye tartışmak kadar anlamsız.

Devrimin patlak vermesinin nedeni son dakikada yapılan şu ya da bu siyasal yanlış değildi. Onlarca yıldır İran toplumunun derinlerinde birikmiş aşırı baskıların yanardağ gibi patlamasıydı. 1977 yılına gelindiğinde toplumun hemen her kesimine yabancılaşmış olan şah böyle bir yanardağın üstünde oturmaktaydı. Aydınlara ve kentli işçi sınıfına inatla karşı çıkarak kendi sonunu hazırladı. Bu muhalefet yıllar içerisinde şiddetlendi. Şah, cumhuriyetçilik çağında monarşi, şahlık ve Pehlevilik gösterisi yapıyordu. Milliyetçilik ve anti-emperyalizm çağında iktidara gelmesi CIA-MI6 işbirliğiyle Musaddık'ın, diğer bir deyişle İran milliyetçiliğinin simgesinin devrilmesinin doğrudan sonucuydu. Tarafsızlık çağında bağlantısızlar hareketi ve Üçüncü Dünyacılık'la alay ediyor, bunun yerine kendini Basra Körfezi'nde Amerika'nın jandarması olmaya adıyor ve Filistin ve Vietnam gibi hassas konularda açıkça ABD'den yana tavır alıyordu. Demokrasi çağındaysa, Şah, düzenin, disiplinin, kılavuzluğun, krallığın ve Tanrı'yla kişisel iletişim kurmanın erdemlerini yüceltiyordu.

Şah yalnızca var olan düşmanlıkları körüklemekle kalmamış yenilerini de yaratmıştı. Onun Beyaz Devrim'i geçmişte genel olarak monarşiye, özellikle de Pehlevi rejimine kilit destek sağlamış toprak sahibi aşiret reislerinden ve kırsal kesimin ileri gelenlerinden oluşan sınıfı bir hamlede silip süpürmüştü. Beyaz Devrim'i gerekli köy hizmetleriyle güçlendirmeyen şah, orta ölçekli arazi sahiplerinden kurulu yeni sınıfı yüzüstü bırakmış oluyordu. Bunun sonucunda başı derde girdiğinde, rejimi desteklemesi gereken tek sınıf, hezimetini kenardan seyretmekle yetindi. Kırsal kesimde yaşam koşullarının iyileştirilmemesine bir de hızlı nüfus artışı eklenince, topraksız köylülerin şehirlere toplu göçü baş gösterdi. Böylece şehirlerde bir gecekondu yoksulları ordusu doğdu: Yaklaşan devrimin koçbaşlarıydı bunlar. Dahası 1975'te Diriliş Partisi'nin

kurulması pek çoklarının, özellikle de pazar esnafıyla onların yakın müttefiki ruhani sınıfın gözünde geleneksel orta sınıfa karşı açık bir savaş ilanıydı. Bu durum en sessiz ve siyaset dışı din adamlarının bile en çok ses getiren ve en faal muhalifin, yani Humeyni'nin kollarına atılmalarına neden oldu. Şah bir yandan ülkenin çoğuna yabancılaşsa da, giderek büyüyen devletinin ona toplum üzerinde mutlak denetim yetkisi verdiğine güveniyordu. Kapıldığı bu izlenim inşa etmekten gurur duyduğu sağlam görünüşlü barajlar kadar aldatıcıydı. Muazzam görünüyorlardı, sapasağlam, modern ve yıkılmaz. Oysa yetersiz, savurganlık timsali, tortularla tıkalı ve kolaylıkla bozulabilen yapılardı. Onca kalabalık hükümet personeline rağmen devlet bile son tahlilde sağlıksız olduğunu kanıtladı. Ülkenin geri kalanı gibi devlet memurları da greve giderek devrime katılmışlardı. Devletin kendisini sarsmadan şahın, Pehlevilerin ve bütün monarşi kurumunun tarihin çöplüğüne gönderilemeyeceğini biliyorlardı. Şah'ı devletten tamamen bağımsız bir kişilik olarak görüyorlardı. Devlet çarkının dişlileri gibi değil, toplumun üyeleri, daha doğrusu aylıklı orta sınıfın geri kalanıyla ortak sıkıntıları olan yurttaşlar gibi hareket ediyorlardı.

1976 yılında, Pehlevi hanedanlığının ellinci yıldönümünde sürgündeki muhalefet tarafından Paris'te yayımlanan bir gazetede bu sıkıntılar özetlenmişti.[2] İslam Cumhuriyeti'nin gelecekteki cumhurbaşkanı Ebul Hasan Beni Sadr tarafından kaleme alınmış "Elli Yıllık İhanet" başlıklı makale, siyasal, ekonomik, kültürel ve toplumsal konularda işlediği günahlardan dolayı rejime elli ayrı suçlama yöneltiyordu. Bunların arasında hem 1953 hem de 1921 askeri darbeleri, temel yasaların çiğnenmesi ve Meşruti Devrim'le alay edilmesi, 19. yüzyıl sömürgeciliğinin tortusu kapitülasyonları tanıma, Batı'yla askeri ittifaklar kurma, muhalifleri katletme ve silahsız protestoculara, özellikle de 1963 Haziran'ındaki gösterilere katılanlara ateş açma, silahlı kuvvetlerdeki yurtsever subayları ayıklama, başta tarım ürünleri pazarı olmak üzere ekonomiyi yabancı tarım işletmelerine açma, liderlik kültüyle tek partili devlet kurma, dini gasp etme ve din kuruluşlarını ele geçirme, "kültürel emperyalizmi" yayarak ulusal kimliği önemsiz kılma, şaha tapın-

manın, ırkçılığın, Aryenizmin ve Arap karşıtlığının propagandasını yaparak "faşizmi" tırmandırma, daha yakın tarihte de topluma büsbütün egemen olma amacıyla tek parti devletini tesis etme vardı. "Bu elli yıl" diye vurgulanmıştı makalede, "tam elli vatan hainliği suçu içermektedir."

Bu dertler 1977'de, şah sıkı polis denetimlerini biraz olsun gevşetince ortaya döküldü. Böyle davranmasının bir nedeni Jimmy Carter'ın başkanlık seçimlerine yönelik kampanyasında Sovyetler Birliği kadar İran'ın da içinde olduğu bazı ülkelerde yaşanan insan hakları sorunlarını gündeme getirmesiydi. Diğer bir nedense Londra'da yayımlanan *Sunday Times* gibi büyük gazetelerin İran'daki işkence, keyfi tutuklama ve toplu hapsedilme olayları hakkında yazılar yayımlamaları; ama daha önemlisi, Uluslararası Hukukçular Komisyonu gibi saygın kurumlar dahil, birçok insan hakları örgütünden gelen baskılardı. Uluslararası Af Örgütü'nün tanımıyla "dünyada insan haklarını en çok ihlal edenlerden biri" olma damgasını silmeye çalışan şah, Uluslararası Hukukçular Komisyonu'na, hapishaneleri Kızıl Haç'a açacağına, yabancı avukatların duruşmalara katılabileceğine, az tehlikeli siyasal tutukluların affedileceğine, en önemlisi de bütün sivillerin diledikleri savunma avukatlarıyla birlikte açık mahkemelerde yargılanacağına dair söz verdi.[3] Ne kadar ufak çaplı olsa da, bu hakların tanınması sağlam görünen rejimde gedikler açmıştı. Şah bu ayrıcalıkları tanırken herhalde fırtınayı atlatabileceğine güveniyordu. Her halükârda kamuoyunun ağırlıklı desteğinin arkasında olduğunu düşünerek kendini kandırıyordu. Uluslararası Hukukçular Komisyonu'nun temsilcisiyle yaptığı özel görüşmede ona karşı olanların yalnızca "nihilistler" olduğunu söyleyerek böbürlenmişti.[4]

Kapıyı azıcık aralık bulan muhalefet sesini duyurma fırsatını kullandı. 1977 güzünde medrese öğrencileri, pazar esnafı ve eski siyasal liderlerin yanında avukatlar, yargıçlar, aydınlar, akademisyenler ve gazetecilerden oluşan orta sınıf kökenli örgütler ortaya çıkıyor ya da yeniden görünüyor, bildirilerle bültenler yayımlıyor ve Diriliş Partisi'ni açıkça kınıyorlardı. Bu huzursuzluk ortamı Ekim ayında Tahran'daki Endüstri Üniversitesi yakınlarında kısa

süre önce yeniden faaliyete geçen, Yazarlar Derneği ve Alman hükümeti destekli Goethe Enstitüsü tarafından düzenlenen on şiir okuma gecesinde iyice tırmanmıştı.[5] Hepsi tanınmış muhalifler olan yazarlar rejimi eleştirmiş, son gece taşkın seyirciler sokaklara dökülerek polisle çatışmışlardı. Söylentiye göre bir öğrenci ölmüş, yetmişi yaralanmış, yüzden fazlası tutuklanmıştı. Bu protestolar ileriki aylarda, özellikle de 7 Aralık gayri resmi öğrenci gününde de devam etti. Protestolarda tutuklananlar sivil mahkemelere çıkartılarak ya salıverildiler ya da hafif cezalar aldılar. Bu durum Kum kentindeki medrese öğrencileri dahil birçoklarına açık bir mesajdı.

Ocak 1978'de hükümet yanlısı *İttilaat* gazetesi umulmadık bir bomba patlatınca işler daha da sarpa sardı. Yayımlanan başyazıda özellikle Humeyni, genel olarak da ruhani liderler sınıfı feodalizm, emperyalizm ve elbette komünizmle işbirliği yapan "kara irticacılar" olarak suçlanmaktaydı. Ayrıca Humeyni'nin gençliğinde şarap ve tasavvuf şiirleriyle dolu hovarda bir yaşam sürdüğü, aslında İranlı olmadığı, dedesinin Keşmir'de yaşadığı ve akrabalarının "Hindi" soyadını kullandığı iddia ediliyordu.[6] Bu başyazının tek açıklaması rejimin kendi iktidarını fazla abartması olabilirdi. Tarihte aptallığın rolünü asla küçümsememek gerekir. Sonraki iki gün Kum'daki medrese öğrencileri yerli pazarcıları kepenk indirmeye ikna edip yaşlı din adamlarının, özellikle de Büyük Ayetullah Şeriatmedari'nin desteğini almaya çalışarak sokakları ele geçirdiler ve sonunda polis karakoluna yürüyerek güvenlik güçleriyle çatıştılar. Devletin tahminlerine göre bu "trajedi" iki cana mal olmuştu. Muhalefetse "katliamda" 70 ölü, 500 yaralı olduğunu tahmin etmişti. İzleyen on üç ay boyunca yaşanan bütün çatışmalarda olduğu gibi bunda da verilen zayiat sayıları arasında büyük farklılıklar vardı. Çatışmanın ertesinde rejim, medrese öğrencilerinin protestosunun nedeninin Rıza Şah'ın kadınların peçesini yasaklamasının yıldönümü olduğunu ileri sürdü. Oysa medreselerin gönderdiği dilekçelerde bu yıldönümünün adı bile geçmiyordu. Onların istediği başyazı için özür dilenmesi, siyasi mahkûmların serbest bırakılması, Humeyni'nin geri dönmesi, Feyziye Medresesi'nin yeniden açılması, Tahran'daki üniversite öğrencilerine yönelik fiziksel saldırılara son

verilmesi, başta basın özgürlüğü olmak üzere ifade özgürlüğü, yargı bağımsızlığı, emperyalist devletlerle bağların koparılması, tarımın desteklenmesi ve Diriliş Partisi'nin derhal kapatılmasıydı.[7] 1978 boyunca başlıca talepleri bunlardı. Kum'da yaşanan olaydan hemen sonra Şeriatmedari halktan ölülerin kırkı çıkana dek işbaşı yapmamalarını ve camiye namaza gitmelerini istedi.

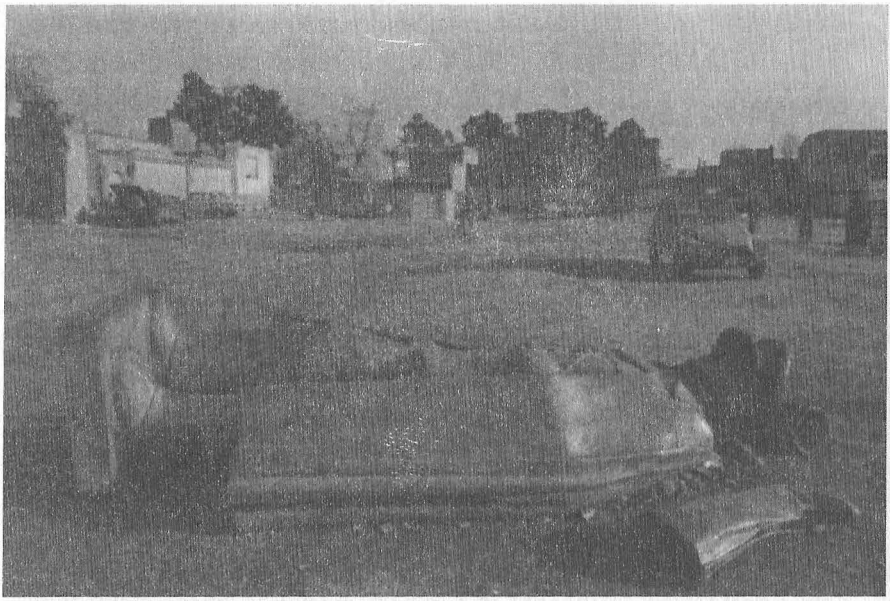
Kum olayı kırkar gün süren üç büyük krizlik bir döngüye yol açmıştı, her biri öncekinden daha şiddetliydi. Şubat ortalarında patlak veren ilk kriz, başta Şeriatmedari'nin memleketi Tebriz olmak üzere büyük şehirlerde şiddetli çatışmalara sahne oldu. Devlet şehirde kontrolü yeniden kazanmak için tanklarla, helikopterlerle müdahale ediyordu. Mart ayının sonlarındaki ikinci kriz, Yezd ve İsfahan'da kayda değer maddi hasara yol açtı. Şah, yurtdışı gezisini iptal etmek ve çevik kuvvetin başına kendi geçmek zorunda kaldı. Mayıs'taki üçüncü kriz, yirmi dört kasabayı sarstı. Kum kentinde polis saygısızca Şeriatmedari'nin evine girerek, ona sığınmış iki medrese öğrencisini öldürdü. Yetkililere göre kırk gün gösterilerinde ölenlerin sayısı 22, muhalefete göre 250'ydi.

Bunlara eklenen ve yine kan dökülen iki ayrı olay gerilimi iyice tırmandırdı. 1953 darbesinin yıldönümü olan 19 Ağustos'ta işçi kenti Abadan'da bulunan büyük bir sinema salonunda yangın çıkmıştı, 400 kadın ve çocuk yanarak can verdi. Kamuoyu hiç geciktirmeden yerel emniyet müdürünü suçladı; çünkü müdür önceki görev yeri olan Kum'da Ocak ayında halka ateş açılması emrini vermişti.[8] Şehir dışındaki toplu cenaze töreninin ardından, ölenlerin akraba ve arkadaşlarından oluşan 10.000 kişilik bir kalabalık "Şahı yakın, Pehlevilere son" diye bağırarak Abadan'a yürüdüler. *Washington Post* muhabiri yürüyüşçülerin tek bir mesaj verdiklerini bildiriyordu: "Şah gitmeli."[9] *Financial Times* muhabiri de rejimden çıkar sağlayanların bile yangının SAVAK tarafından çıkarıldığı kuşkusu taşımalarına şaşırmıştı.[10] Onlarca yıllık güvensizliğin bedeli ağırdı.

İkinci katliam 8 Eylül günü şahın sıkıyönetim ilan etmesinin hemen ardından yaşandı. Bütün sokak gösterileri yasaklanmış, muhalefet liderlerinin tutuklanması için emir çıkarılmış ve askeri vali

olarak Tahran'a şahin bir general atanmıştı. Tahran şehir merkezindeki Jale Meydanı'ndaki kalabalığın etrafını saran komandolar onlara dağılmalarını bildirdiler, emirleri yerine getirilmeyince de rasgele ateş açtılar. 8 Eylül günü bundan böyle, 1905-06 Rus Devrimi'ndeki Kanlı Pazar'ı çağrıştıracak şekilde Kara Cuma diye anılacaktı. Avrupalı gazeteciler Jale Meydanı'nın "atış poligonuna" benzediğini, askerlerin geride "kan gölü" bıraktıklarını bildiriyorlardı. Ama asıl hasar uzlaşma olasılığının ortadan kalkmasıydı.[11] Britanyalı bir gözlemci, şahla halk arasındaki uçurumun artık kapanamayacağına işaret etmişti, bunun nedeni hem Kara Cuma hem de Abadan yangınıydı.[12] Bir İtalyan gazetesi için devrim sırasında muhabirlik yapmaya koşan Fransız filozof Michel Foucault, Jale Meydanı'nda vurulanlar 4.000 civarında diye bildirmişti. Kurbanların ailelerine tazminat ödeyen Şehit Aileleri Vakfı, sonradan o gün şehir genelinde ölen "84" kişinin isimlerini yayımladı.[13] Ertesi haftalarda üniversite ve liselerde başlayan boykotlar petrol sanayiine, pazarlara, kamu ve özel sektördeki fabrikalara, bankalara sıçradı; demiryolları, liman işletmeleri ve resmi dairelerde grevlere dönüştü. Merkezi hükümetin gözbebeği Planlama ve Bütçe Teşkilatı dahil bütün ülke greve gitmişti.

Muhalefet asıl tokadını 11 Aralık 1978 tarihinde, Muharrem ayının can alıcı günü Aşura sırasında, muhalefet temsilcilerinin hükümetle –Humeyni adına– yaptıkları görüşmelerde bir uzlaşmaya varıldığı zaman indirecekti. Hükümet askeri gözden uzaklaştırmayı ve şehrin kuzeyindeki varlıklı mahallelere çekmeyi kabul etmişti. Muhalefet önceden belirlenen yollarda yürüyüş yapmaya ve doğrudan şahı hedef alan sloganlar atmamaya rıza göstermişti. Aşure gününde düzenli dört tören alayı Tahran'ın batısındaki geniş Şahyad Meydanı'nda buluştular. Yabancı muhabirler kalabalığın iki milyonu aştığını tahmin ediyordu. Mitingde alkışlar eşliğinde İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, Humeyni'nin geri dönmesi, emperyalist güçlerin ülkeden kovulması ve "muhtaç kitleler" için sosyal adalet uygulanması yönünde çağrıda bulunma kararı alındı.[14] Bütün gösterilerde olduğu gibi bunda da *velayet-i fakih* terimi ağza alınmamaya özen gösteriliyordu. *New York Times* verilen

6 Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin heykeli devrim sırasında Humeyni'nin karargâhının yakınlarında yere devrilmiş. Tahran, Şubat 1979.

7 Devrim sırasında askerlerin önünden geçen bir kadın. Tahran, 1978.

mesajın açık seçik ortada olduğunu yazmıştı: "Hükümet kanun ve düzeni korumaktan acizdi. Ancak kenara çekilip dini liderlerin yönetimi devralmasına izin verebilirdi. Muhalefet, bu mitingle bir anlamda halihazırda alternatif bir hükümetin bulunduğunu gözler önüne sermişti."[15] *Christian Science Monitor* da benzer bir yaklaşımla, "Başkentte dev bir insan dalgası kabararak hiçbir mermi ya da bombayla verilemeyecek mesajı açıkça haykırdı: 'Şah Gitmeli.'"[16] Pek çok kimse bu mitingi gerçek bir halk oylaması gibi görmüştü.

1 Şubat günü Humeyni sürgünden döndü, iki hafta sonra da Şah ülkeyi terk etti. Humeyni'yi karşılayan üç milyonu aşkın kalabalık onu havaalanından helikopterle alarak Behişti Zehra mezarlığına götürüp "devrim uğruna şehit olan on binler" için dua etmeye zorladı. Yeni rejim çok geçmeden şehit sayısını 60.000 olarak açıkladı. Gerçek rakam herhalde 3.000'in biraz üstündeydi.[17] Şehit Aileleri Vakfı sonradan 1963 Haziran'ından başlayarak bütün devrim hareketi boyunca ölenler hakkında bir araştırma yaptırdı, ama sonuçlarını yayımlamadı. Araştırmadaki rakamlara göre 1977 Ekim'iyle 1979 Şubat'ı arasında geçen on dört ayda 2.781 gösterici ölmüştü. Kurbanların çoğu başkentten, daha çok da Tahran'ın güneyindeki işçi mahallelerindendi.[18] Şah rejimine öldürücü darbe 9-11 Şubat arasında, Halkın Fedaileri ve Halkın Mücahitleri örgütleri tarafından desteklenen harp okulu öğrencileriyle teknisyenlerin Jale Meydanı yakınlarındaki ana hava üssündeki Saray Muhafızları'yla çatıştıkları zaman indirildi. Komutan tarafsızlığını ilan ederek askerlerini kışlalarına çekti. *Le Monde* gazetesinin haberinde Jale Meydanı çevresinin Paris Komünü'nü çağrıştırdığı, hele halkın cephanelikleri basıp silahları dağıtmasıyla buna daha çok benzediği yazıyordu.[19] *New York Times,* "Bir yıldan fazla bir zaman önce siyasal kriz patlak verdiğinden beri ilk kez binlerce sivilin ellerinde makineli tüfekler ve başka silahlarla sokaklarda boy gösterdiğini" belirtmişti.[20] Tahran'da yayımlanan bir gazete de aynı doğrultuda, "On yaşındaki çocuklardan yetmiş yaşındaki emeklilere kadar binlerce insana silah dağıtıldığını" bildiriyordu.[21] Dramın son perdesi 11 Şubat gü-

nü öğleden sonra Tahran Radyosu'nun yaptığı tarihsel anonstu: "Burası İran'ın sesi, gerçek İran'ın sesi, İslam Devrimi'nin sesi." İki gün süren sokak çatışmaları 53 yıllık hanedanlığın ve 2.500 yıllık monarşinin sonunu getirmişti. Pehlevilerin kendi devletlerini desteklemek için kullandığı üç temel dayanaktan biri olan ordu felce uğramış, bürokrasi devrime katılmıştı, saray patronajı ise büyük bir şaşkınlık içindeydi. Halkın sesinin Pehlevi monarşisinden daha kudretli olduğu kanıtlanmıştı.

İslam Anayasası (1979)

Devrimden sonra yapılması gereken ilk iş 1906 temel yasalarının yerini alacak yeni bir anayasa taslağının hazırlanmasıydı. Bu durum *velayet-i fakih* kavramını kurumsallaştırmaya kararlı Humeyni ve yandaşlarıyla Charles de Gaulle'ün Beşinci Cumhuriyeti'ni örnek alan bir anayasa isteyen resmi Başbakan Mehdi Bezirgân ve onun Müslüman liberal laik destekçileri arasında dengesiz bir mücadeleye yol açtı. Bezirgân ve yandaşları adı İslami ama içeriği demokratik bir cumhuriyet tasavvur ediyordu. Bu çelişki aynı zamanda çifte hükümetin varlığına da işaret etmekteydi. Bir tarafta Bezirgân'ın başında bulunduğu ve Musaddık'ın milliyetçi hareketinden kalma emektar dostlarla dolu Geçici Hükümet vardı. Bazı kabine üyeleri Bezirgân'ın Kurtuluş Hareketi'ne üyeydiler, diğerleri de daha laik Ulusal Cephe'den gelmişlerdi. Humeyni'nin bu Geçici Hükümet'i kurmasının nedeni devlet bürokrasisinin, silahlı kuvvetlerin ve bakanların kuşkularını gidermekti. Onun tek istediği şahı uzaklaştırmaktı, bütün devleti dağıtıp parçalamak değil. Diğer tarafta, her zamankinden çok daha sağlam duran gölge ruhani hükümet yer alıyordu. Devrimin son günlerinde Humeyni tarafından Tahran'da Devrim Konseyi ve Merkezi Komite kurulmuştu. İlkinin görevi Geçici Hükümet'e bekçilik yapmaktı. İkincisi yerel komitelerle onların ülke genelindeki camilerin çoğuna yayılmış olan gözcülerini (*pasdar*) kanatlarının altına almıştı. Aynı zamanda bu birimlerden diğer dini liderlerle, özellikle de Şeriatmedari'yle yakın ilişki içindeki kimseleri temizliyordu. Şahın tahttan

indirilmesinden hemen sonra Humeyni ülke çapında yapılan geçici yargılamaları denetlemek için Devrim Mahkemesi'ni ve vilayet başkentlerine cuma imamlarını atamakla görevli Kum'daki Merkez Camii Bürosu'nu kurmuştu. İlk defa merkezi din kurumu taşradaki cuma imamlarının denetimini ele geçirmiş oluyordu. Diğer bir deyişle, gölge devlet bu kez resmi olanı gölgede bırakmıştı. Bezirgân, "Kâğıt üstünde yetki hükümetin elinde; oysa gerçekte yetkiyi elinde tutan Humeyni, onun Devrim Konseyi, devrimci komiteleri ve kitlelerle ilişkisi" diye şikâyet ediyordu.[22] "Elime bir bıçak tutuşturdular" diye eklemişti, "ama bu bıçağın yalnızca sapı bende. Keskin ucuysa başkalarının elinde."

Bezirgân ile Humeyni'nin ilk sürtüşmesi daha Mart ayının başlarında ülkede İslam Cumhuriyeti'nin kurulması konusunda "evet" ya da "hayır" oylamasının hazırlıkları yapıldığı sırada yaşandı. Bezirgân halkın önüne üçüncü bir oy pusulasında yer alan Demokratik İslam Cumhuriyeti seçeneğini de koymaktan yanaydı. Humeyni bunu şu gerekçeyle reddetti: "Ülkenin ihtiyacı olan İslam Cumhuriyeti, ne Demokratik Cumhuriyet ne de Demokratik İslam Cumhuriyeti. Batılılara ait 'demokratik' terimini ağzına alma. Böyle bir taleple ortaya çıkanlar İslamiyet hakkında hiçbir şey bilmiyorlar demektir."[23] Sonra da ekledi: "İslam'ın önüne demokratik gibi bir sıfat koymaya gerek yok. Çünkü İslam her şeydir, her şey anlamına gelir. Zaten kusursuz olan İslam sözcüğünün yanına başka bir sözcük eklemek hazin."[24] 1 Nisan günü yapılan referandumda oyların yüzde 99'u İslam Cumhuriyeti'ne evet demişti. Toplam yirmi bir milyon seçmenden yirmi milyonu oy vermişti. Böylece yeni türetilen dinsel çağrışımlı adıyla *Meclis-i Hibregân* (Bilirkişiler Meclisi) denen, 73 kişiden oluşan bir seçici meclis kurulması için zemin oluşmuştu. Ağustos ayında ülke bu delegeleri seçmek üzere sandığa gitti. Adayların hepsi Merkezi Komite, Merkez Camii Bürosu ve yeni kurulmuş Tahran Militan Ruhaniler Birliği (*Camia-yı Ruhaniyan-ı Mübariz-i Tahran*) tarafından sıkı denetiminden geçirilmekteydi. Seçimlerde Humeyni yandaşlarının ezici zafer kazanması hiç şaşırtıcı değildi. Kazananlar arasında on beş ayetullah, kırk hüccetü'l-islam ve on bir tane

de din adamı olmayan, ama Humeyni'yle yakın ilişkili kimse bulunuyordu. Bilirkişiler Meclisi İslam Anayasası'nın taslağını hazırlamak için kolları sıvadı.

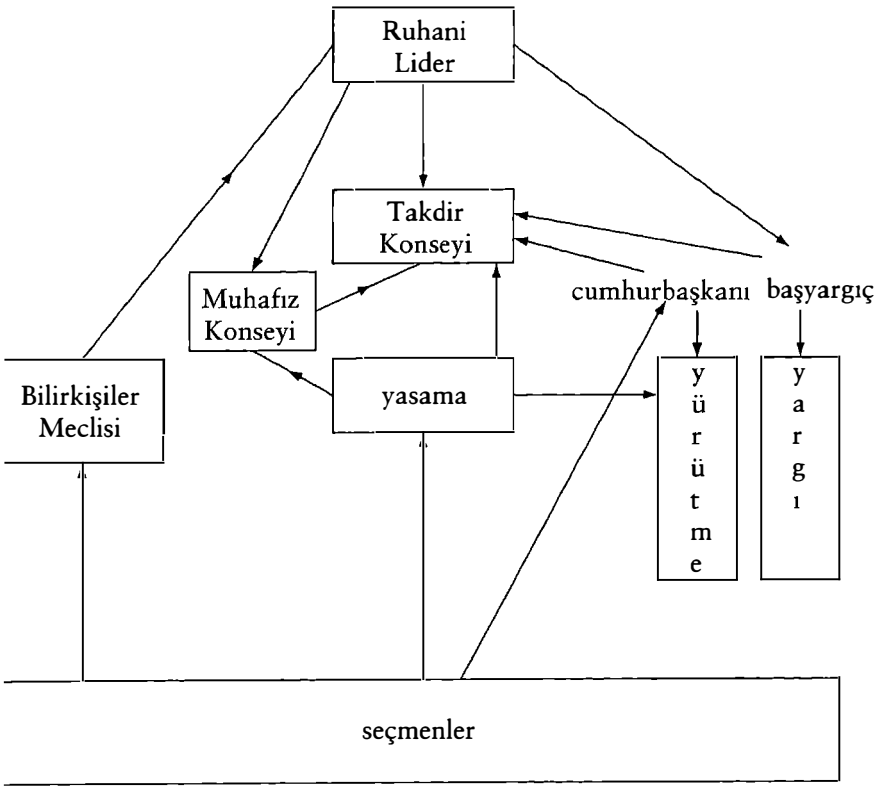
Sonuçta, Humeyni'nin *velayet-i fakih*'i ile Bezirgân'ın Fransız Cumhuriyeti sistemi, ilahi haklar ile insan hakları, teokrasi ile demokrasi, hakkın sesi ile halkın sesi, ruhani otorite ile halk egemenliği arasında karma bir düzen –bir taraf daha ağır bassa bile– ortaya çıktı! Belge 175 maddeden oluşuyordu, Humeyni'nin ölümüyle birlikte 40 kanun değişikliği yapıldı.[25] Belge Mehdi gelene dek yürürlükte kalacaktı. Giriş bölümünde Allah'a, İlahi Adalet'e, Kuran'a, Kıyamet Günü'ne, Hz. Muhammed'e, On İki İmam'a, Mehdi'nin gelişine ve en geçerlisi de Humeyni'nin *velayet-i fakih* kavramına inanç vurgulanıyordu. Her türlü otoriter, sömürgeci ve emperyalist düşünceye karşı çıkıldığının altı çiziliyordu. Humeyni'ye adanmış tanıtıcı maddelerde Büyük Fakih, Ruhani Lider, Devrim Rehberi, İslam Cumhuriyeti'nin Kurucusu, Müstezefin'in İlham Kaynağı ve en etkilisi de Ümmet'in İmamı gibi unvanlar göze çarpıyordu. Şiiler daha önce Günahsızlık çağrıştıran bu kutsal unvanı asla yaşayan biri için kullanmamışlardı. Humeyni ömür boyu Ruhani Lider ilan edilmişti. Onun ölümünden sonra Bilirkişiler Meclisi tarafından yerine üstün bir dini lider getirileceği ya da böyle biri yoksa üç veya beş fakihin bir araya geleceği bir Liderlik Konseyi'nin kurulacağı karara bağlanmıştı. Ayrıca, eğer görevlerini yerine getirmeyi beceremezlerse azledilebilecekleri de belirtilmişti. Anayasa gereği ulusal bayrağın üç rengi korunurken, üzerine "Allahüekber" ifadesi eklendi.

Anayasanın Ruhani Lider'e tanıdığı yetkiler geniş kapsamlıydı. "İslam'ın çıkarlarını belirleme," "İslam Cumhuriyeti'nin genel ilkelerini saptama," "politikaların uygulanmasını denetleme" ve "yürütme, yasama ve yargılama arasında arabuluculuk yapma" hakkı vardı. Af ilan edebilir, cumhurbaşkanlarını azledebilir, aynı zamanda bu göreve gelecek adayları inceleyebilirdi. Başkomutan olarak savaş ve barışa karar verebilir, silahlı kuvvetlerini seferberliğe çağırabilir, komutanları atayabilir ve ulusal güvenlik konseyini toplayabilirdi. Dahası, resmi devlet yapısı dışında pek çok yük-

sek rütbeli memuru göreve getirebilirdi, bunların arasında ulusal radyo-televizyon kurumu genel müdürü, cuma imamı makamının başı, Pehlevi Vakfı'nın yerini almış Müstezefin Vakfı gibi yeni dini kurumların başkanları ve onun aracılığıyla ülkenin önde gelen iki gazetesi *İttilaat* ve *Kayhan*'ın yayın yönetmenleri de bulunuyordu. Üstüne üstlük başyargıcın yanı sıra alt derecedeki mahkeme yargıçlarını, devlet savcısını ve en önemlisi on iki üyelik Gözetim Konseyi'nin altı din adamını atama yetkisi de ondaydı. Gözetim Konseyi anayasanın ya da şeriatın ruhuna aykırı gördüğü, yasama organından geçen kanun taslaklarını veto edebilirdi. Bunun yanında Meclis dahil kamu görevine gelecek adayları da inceleme yetkisine sahipti. Sonradan kanunla yapılan değişiklikle Ruhani Lider'in yetkilerine, Meclis ile Gözetim Konseyi arasındaki anlaşmazlıklara arabuluculuk edecek Takdir Konseyi'ni tayin etmek de eklendi.

Humeyni şahların bile hayal edemediği anayasal yetkilerle donatılmıştı. 1906 devriminin sonucu meşruti monarşiydi; 1979 devrimiyse Il Duce'ninkiyle eşdeğerde bir iktidar getirdi. Humeyni'nin önde gelen müritlerinden birinin dediği gibi, eğer demokrasiyle *velayet-i fakih* arasında tercih yapmak zorunda kalsaydı, ikincisini seçmekte tereddüt etmezdi, çünkü o Allah'ın sesiydi.[26] Humeyni anayasanın hiçbir şekilde demokrasiye ters düşmediğini savunuyordu, "çünkü" demişti, "halk ruhanileri seviyor, ruhanilere inancı tam ve ruhanilerin kılavuzluğunu istiyor." Sonra da eklemişti: "Ruhani otoritenin cumhurbaşkanıyla diğer devlet görevlilerinin çalışmalarını denetlemesi, hata yapmadıklarından ya da kanuna ve Kuran'a aykırı hareket etmediklerinden emin olması yerinde bir davranıştır."[27] Birkaç yıl sonra Humeyni, İslami hükümetin "Allah tarafından Hz. Peygamber'e verilmiş ilahi bir varlık" olmasına dayanarak Şiilerin daha önceden reddettikleri bir Sünni kavramı olan *maslahat* (kamu yararını gözetme) gerekçesiyle herhangi bir yasayı askıya alabileceğini açıklayacaktı. "İslam hükümeti" demişti, "namaz kılma, oruç tutma ve hacca gitme gibi tali hükümlerden üstündür. İslam'ı korumak için hükümet herhangi bir tali hükmü veya hepsini tecil edebilir."[28] Ruhani Lider'in yetkilerini saydıktan

sonra anayasada şöyle denmişti: "Ruhani Lider kanun huzurunda toplumun diğer bütün üyeleriyle eşittir."

Şekil 2 İslam Anayasası Çizelgesi

Bunun yanında anayasada demokrasiye bazı önemli ayrıcalıklar da verilmişti. Kadınlar dahil bütün yetişkinler olarak tanımlanan seçmenlere gizli ve doğrudan oylamayla cumhurbaşkanını, Meclis'i, vilayet ve yerel konseyleri, aynı zamanda Bilirkişiler Meclisi'ni seçme hakkı tanınıyordu. Seçmen yaşı önce on altı diye saptandı, sonra on beşe indirildi, derken 2005 yılında yeniden on altıya çıkarıldı. Dört yılda bir seçilen ve iki dönemle sınırlanan cumhurbaşkanı "yürütmenin başı" ve "Ruhani Lider'den sonra gelen en yüksek devlet görevlisi" diye tarif edilmekteydi. Kabineye baş-

kanlık eder, bakanların yanında bütün büyükelçileri, valileri, belediye başkanlarını ve Ulusal Banka'nın, Ulusal İran Petrol Şirketi'nin ve Planlama ve Bütçe Teşkilatı'nın müdürlerini atardı. Yıllık bütçeyle iç ve dış politikaların uygulanmasından da o sorumluydu. Erkek olacağı varsayılan kişinin "İslam Devrimi'nin ilkelerine bağlı" bir Şii olması gerekliydi.

Yine dört yılda bir seçilen Meclis de "milletin temsilcisi" olarak tanıtılıyordu. Devletin bütün işlerini ve yürütmeyle yargılama hakkındaki her türlü şikâyeti soruşturmaya, cumhurbaşkanının seçtiği bakanları onamaya ve bu onamayı her an geri çekmeye, cumhurbaşkanıyla kabine bakanlarını sorgulamaya, bütün bütçeleri, kredileri ve uluslararası antlaşmaları onaylamaya, yabancı danışmanların göreve getirilmesine onay vermeye, kapalı toplantılar yapmaya, her konuyu tartışmaya, üyelerine dokunulmazlık sağlamaya, kendi iç çalışmalarını düzenlemeye ve sıkıyönetim ilanının haklı olup olmadığına karar vermeye yetkiliydi. Meclis anayasada değişiklik yapmak için üçte iki çoğunlukla referanduma gitmeyi de tercih edebilirdi. Aynı zamanda yargının hazırladığı listeden Gözetim Konseyi'nin diğer altı üyesini seçebilirdi. Meclis'teki vekil sayısı 270 olarak saptanmıştı, ancak her on yılda bir yapılan genel sayımın sonucuna bağlı olarak bu rakamın artabileceği koşulu getirilmişti. Resmen tanınmış dini azınlıklara, Ermenilere, Süryanilere, Yahudilere ve Zerdüştilere bağımsız üyelik tahsis edilmişti.

Vilayetin yanı sıra kasaba, mahalle ve köy düzeyindeki yerel konseyler kendi idari bölgelerinde valilerle belediye başkanlarına yardımcı olurlardı. Konseylere hem İran'da hem Rusya'da 1905-06 döneminde yapılan devrimlerle ilişkili radikal çağrışımlar yapan *şûra* adı verilmişti. Gerçekten de Halkın Mücahitleri ve Halkın Fedaileri tarafından düzenlenen gösteriler kendilerini de anayasaya dahil etmeleri konusunda Bilirkişiler Meclisi'ne baskı yapmıştı. Nihayet, ırk, etnik köken, inanç ve cinsiyet gözetmeksizin bütün yurttaşlara temel insan hakları ve kişisel özgürlükler tanınacağına dair güvence verildi: basın, ifade, ibadet özgürlüğü, örgütlenme ve dilekçe hakkı, temyiz hakkı, keyfi tutuklanmadan, işkenceden, gözaltından ve telefonun dinlenmesinden korunma

hakkı. Zanlıya yakalama emrinin gösterilmesi ve yirmi dört saat içinde sivil mahkemeye çıkarılması gerekmekteydi. Yasa önünde "adil mahkemede yargılanıp suçu kanıtlanana dek suçsuz" olarak kabul edilirdi.

Anayasada bu demokratik maddelerin bulunmasını açıklamak gerekir. Devrim yalnızca İslam bayrağı altında yürütülmemiş, aynı zamanda "özgürlük, eşitlik ve sosyal adalet" taleplerine karşılık olarak gerçekleştirilmişti. Ülkenin Meşrutiyet Devrimi'ne kadar uzanan uzun bir halk mücadelesi tarihi vardı. Pehlevi rejimi kişisel özgürlükleri ve insan haklarını çiğnemekle eleştirilmişti. Başta hukukçularla insan hakları örgütleri olmak üzere laik kesim, devrimde kendi üstüne düşeni yerine getirmişti. En önemlisi de devrimin kendisi tabandan gelen kitlesel mitingler, genel grevler ve sokak gösterileriyle halkın doğrudan katılımı sayesinde yürütülmüştü. Bağnaz tutucular bu demokratik ayrıcalıkların fazla olduğundan şikâyetçiydiler. Kendi aralarında, İslam Cumhuriyeti kavramının nihai *imamet* yolunda yalnızca bir geçiş evresi olduğunu söyleyerek avunuyorlardı.

Anayasada yığınla popülist söz de verilmişti. Yurttaşlara emeklilik hakkı, işsizlik yardımı, sakatlık maaşı, sosyal konut, sağlık hizmetleri, ev sahipliği ve ücretsiz ilköğretimin yanında ücretsiz ortaöğretim hakkı vaat edilmekteydi. Bunun dışında ev sahibi olmanın özendirileceği, yoksulluğun, işsizliğin, ahlaksızlığın, tefeciliğin, istifçiliğin, özel tekellerin ve erkeklerle kadınlar arasındaki başta olmak üzere eşitsizliğin kaldırılacağı, ülkenin gerek tarım gerekse sanayi alanında kendi kendine yeter hale getirileceği, iyiliğin telkin edileceği, kötülüğün yasaklanacağı ve "dünyadaki ezilenlerin (*müstezefin*) ezenlere (*müstekebin*) karşı mücadelesine" yardım edileceği de verilen sözlerin arasındaydı. Ulusal ekonomi, kamu ve özel sektörler diye sınıflandırılmıştı. Büyük sanayiler ilkinin, ama tarım, hafif sanayi ve çoğu hizmetler ikincisinin altında yer alıyordu. Özel mülkiyete "meşru olduğu sürece" tam saygı gösterilirdi. Bireysel ve toplumsal haklar konusunda bol güvence verilmesine rağmen, anayasada hayra alamet olmayan tuzaklar da vardı: "Bütün yasa ve yönetmelikler İslam'ın ilkeleriyle uyum

içinde olmalıdır," "Gözetim Konseyi bütün ilkeleri belirleme yetkisine sahiptir" ve "Bütün yasalar ayrıntılı olarak incelenmek üzere Gözetim Konseyi'ne gönderilecektir. Gözetim Konseyi yasa içeriğinin İslami kurallara ve anayasa ilkelerine aykırı olmadığını temin edecektir" gibi...

Bezirgân'ın hazırladığı ön taslakta yapılan düzeltmeler yalnızca laik grupları değil, aynı zamanda Geçici Hükümet'i ve başından beri Humeyni'nin *velayet-i fakih* anlayışına çekinceli yaklaşmış olan Şeriatmedari'yi hayrete düşürmüştü. Bezirgân'la birlikte Geçici Hükümet'in yedi üyesi Humeyni'ye bir dilekçe göndererek, sunulan anayasa önerisinin halk egemenliğini ihlal ettiği, gereken mutabakata uzak kaldığı, ülkeyi *ahundizm* (aksakallılar, mollalar rejimi) tehlikesine soktuğu, ulemayı "egemen sınıf" haline getirdiği ve gelecek kuşakların bütün eksikliklerin sorumluluğunu İslam'a yükleyecekleri için dini baltaladığı gerekçesiyle Bilirkişiler Meclisi'ni dağıtmasını rica ettiler.[29] Bilirkişiler Meclisi tarafından yerine getirilen faaliyetlerin "devrime karşı devrim" olduğundan şikâyet ederek kendi hazırladıkları anayasa taslağını kamuoyuna duyurma tehdidinde bulunuyorlardı. Eğer halka böyle bir seçenek sunulmuş olsaydı, olasılıkla Bezirgân'ın taslağını kabul ederdi. Humeyni'nin yakın müritlerinden biri daha sonra Bezirgân'ın Bilirkişiler Meclisi'ni saf dışı bırakma "komplosu" içine girdiğini, böylelikle bütün İslam Devrimi'ni bozmayı hedeflediğini iddia edecekti.[30]

İşte tam bu can alıcı noktada, Başkan Carter şahın kanser tedavisi için ABD'ye girmesine izin verdi. Humeyni'nin bilgisinde ya da bilgisi dışında gelişen bu durum, 400 üniversite öğrencisinin –sonradan İmam'ın İzinde Müslüman Öğrenciler adını aldılar– ABD Büyükelçiliği'nin duvarlarına tırmanarak 444 gün süren ünlü rehine krizini başlatmalarına yol açmıştı. Öğrenciler büyükelçiliğin CIA tarafından karargâh olarak kullanıldığına ve orada 1953 darbesini yeniden canlandırma planları yapıldığına inanıyorlardı. 1953 heyulası hâlâ İran'ın başına musallattı. Humeyni'nin işgalcilere rehineleri salıvermeleri talimatını vermeyeceğini anlayan Bezirgân istifa etmekte gecikmedi. Dış dünyanın

gözünde rehine olayı kusursuz bir uluslararası krizdi. İran açısından sa genel olarak anayasa üstüne bir iç çekişmeydi. Humeyni'nin müritlerinin itiraf etmekte gecikmedikleri üzere, Bezirgân ile "liberaller" de gitmeliydi; "çünkü İmam'ın yolundan çıkmışlardı."[31] Rehineleri ellerinde tutanlar büyükelçilik işgalini İkinci İslam Devrimi olarak kutluyorlardı.

Humeyni bu yeni kriz ortamında anayasayı referanduma sundu. Halk oylaması Aşura'nın hemen ertesinde 2 Aralık günü yapıldı. Humeyni seçmenleri, "çekimser" ya da "hayır" oyu kullananların Amerikalılarla suç ortaklığı yapmış olmakla kalmayacağı, aynı zamanda İslam Devrim şehitlerine saygısızlık da etmiş olacakları konusunda uyarmıştı. Ona göre ulema İslam demekti, anayasaya karşı çıkanlar, özellikle de laik "entelektüeller" ise "şeytan" ve "emperyalizm" ile eşdeğerdi. Humeyni ayrıca bölünmüşlük belirtilerinin Amerika'yı İran'a karşı saldırıya geçmeye kışkırtacağı uyarısında da bulunmuştu. Kafakola alınan Bezirgân, yandaşlarından "evet" oyu vermelerini istedi, aksi takdirde "anarşi" çıkacağını söyledi.[32] Fakat laik gruplar, daha çok da Halkın Mücahitleri ile Halkın Fedaileri ve Ulusal Cephe, referanduma katılmayı reddetti. Sonuç beklendiği gibiydi: "evet" oylarının oranı yüzde 99'du. Öte yandan katılım oranı, özellikle Kürdistan ve Belucistan'ın Sünni bölgeleriyle Şeriatmedari'nin memleketi Azerbaycan'da bir önceki halk oylamasına göre gözle görünür şekilde azalmıştı. Önceki referandumda yirmi milyon kişi oy kullanmıştı. Bu defa sandık başına gidenlerse yalnızca on altı milyonda kaldı. Demek ki anayasayı desteklemeyenlerin oranı yüzde 17'ydi. Ulema teokratik anayasasına kavuşmuştu, fakat bu, cumhuriyetin geniş tabanlı halk desteğini aşındırmak pahasına olmuştu.

Güçlenme (1980-89)

Yıkılmasının hem kaçınılmaz hem de eli kulağında olduğuna ilişkin genel kanıya rağmen, İslam Cumhuriyeti ayakta kaldı. Başlangıçta onun ayakta kalacağını düşünenlerin sayısı azdı. Ne de olsa ister Ortadoğu'da olsun ister başka coğrafyalarda, tarih sah-

nesindeki olgunlaşmış teokrasilerin sayısı fazla değildi. Kralcılar, solcular, laik milliyetçiler, aydın kesimin üyeleri gibi din dışından pek çok kişi çağdaş dünyada yeri olmadığı görüşüyle ruhani sınıfa tepeden bakma eğilimi gösterdi. Modern bir devleti çekip çevirebileceklerini düşünmedikleriyse kesindi. Dahası, tarih boyunca siyasal göçmenler grev, protesto ya da can sıkıcı sesler gibi en küçük huzursuzluk belirtilerini bile yaklaşan fırtınanın tartışılmaz kanıtı olarak görmeye yatkın olmuşlardı: Bu ilk defa "19. yüzyılın Avrupalı sosyal filozofları" tarafından fark edilmişti. Rejime birkaç ay ömür biçilmişti, en fazla birkaç yıl sürerdi.

Oysa yeni devlet yalnızca ayakta kalmadı, aynı zamanda gücünü de pekiştirdi. Pehlevilerin hükümdarlığındaki gibi toplumun üzerine gölge gibi çöken tekil ve özerk bir varlık olmayı bıraktı. Çeşitli çıkar gruplarının söz sahibi olmak için rekabet ettikleri ve yarıştıkları bir arenaya dönüştü. Daha geniş bir toplumun ayrılmaz parçası oldu. Kendinden önceki devleti bozulmamış bir halde devralmış, yalnızca üst kademedekileri ayıkladıktan sonra yavaş yavaş, ama istikrarlı bir şekilde bütün kadrolara yayılmıştı. Hırslı projeler içeren beş yıllık planların hepsine devam edildi. Başlangıçta yalnızca Buşehr nükleer tesisi hariç tutulmuştu. Merkezi bürokrasi de büyümüştü: 1979'da 304.000 devlet memurunun çalıştığı bakanlık sayısı yirmiyken, 1982 yılında 850.000 devlet memurunu istihdam eden 26 bakanlık vardı. 2004'teyse bir milyon devlet memurunu barındıracak kadar genişlemişti.[33] Yeni bakanlıklar arasında istihbarat, devrim muhafızları, ağır sanayi, yükseköğretim, yeniden inşa kampanyası ve İslami rehberlik de vardı. 1979 yılında Bezirgân devrimle ülkeyi Pehlevi döneminin başlıca mirası olarak gördüğü hantal bürokrasiden kurtarma vaadinde bulunmuştu.[34] Oysa İslam Devrimi ötekiler gibi bürokrasiyi artırıyordu. Pehlevilerin hükümranlığında geçen onlarca yıl gibi bu büyümenin kaynağı, dalgalanmalara rağmen 1980'ler boyunca yılda ortalama 15 milyar dolar, 2000'lerin başlarında da yılda 30 milyar dolar getirisi olan petrol gelirlerinin düzenli akışıydı.

8 İslam Cumhuriyeti'nin pulları

8.1 İslam Devrimi'nin öncüleri anısına basılmış pullar. Soldan sağa Fazlullah Nuri, Ayetullah Müderris, Küçük Han ve Nevvab Safevi.

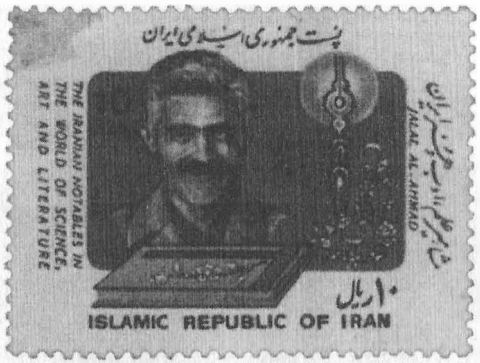

8.2 Ayetullah Kâşani için basılmış pul

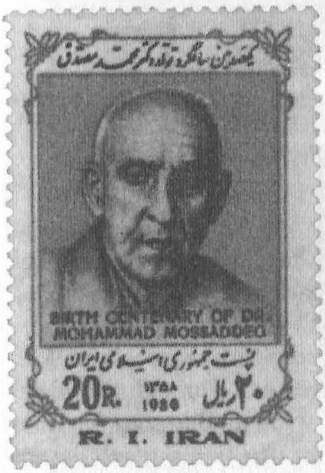

8.3 Ayetullah Behişti ve yetmiş iki şehit anısına iki pul

8.4 Bezirgân hükümeti tarafından Âli Ahmed, Şeriati, Musaddık ve Dehhüda anısına basılmış pullar

8.5 1980'lerde İslam Devrimi'nin yıldönümü için basılmış pullar

پست جمهوری اسلامی ایران
20 Rls.
۲۰ ریال
1987
۱۳۶۵
هشتمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی ایران
8th ANNIVERSARY OF THE VICTORY
OF THE ISLAMIC REVOLUTION OF IRAN
ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN

پست جمهوری اسلامی ایران
ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN
1988
نهمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی ایران
9th ANNIVERSARY OF THE VICTORY
OF THE ISLAMIC
40 Rls. REVOLUTION OF IRAN ۴۰ ریال

30
R.
R. I. IRAN

İran-Irak Savaşı devlete genişleme gücü sağlıyordu. Büyük olasılıkla, kritik öneme sahip Şattü'l-arap'ın denetimini yeniden ele geçirmek uğruna Saddam Hüseyin'in başlattığı savaş tam sekiz yıl sürdü. İran 1983 Mayıs'ında Irak'ı geri püskürterek "Cihat, Zafere Kadar Cihat" ve "Kudüs'e Giden Yollar Bağdat'tan Geçer" sloganları eşliğinde düşman topraklarına girdi. İran I. Dünya Savaşı'ndan kalma siper savaşına ve topyekûn seferberlik stratejisine başvuruyordu. O dönemde İran'ın bir milyondan fazla can kaybı verdiği düşünülmekteydi. Ancak bir hükümet yetkilisi daha sonra, savaşta ölenlerin sayısını 160.000 olarak açıklayacaktı.[35] Başkaları bu sayıya savaşta aldıkları yaralardan ölen 30.000 kişiyi, şehirlerin bombalanmasında ölen 16.000 sivili ve çoğu siperlerde uğradıkları gaz ve kimyasal saldırılarda aldıkları kalıcı yaraları ömür boyu taşıyan 39.000 kurbanı da ekler. Ayrıca 23.000 kişinin TSKB (I. Dünya Savaşı'nda "gülle şoku" diye bilinen Travma Sonrası Kişilik Bozukluğu) çektiği tahmin edilmiştir. Savaşın uzun süreli etkilerinin hissedilmesi şaşırtıcı olmamalı.

Savaş sırasında milisler *Sipah-i Pasdaran-ı İnkılab-ı İslami* (İran Devrim Muhafızları Ordusu) adıyla tam donanımlı bir askeri kuvvete dönüştüler. Kendilerine ait bakanlıkları olan Devrim Muhafızları'nın sayısı 120.000'i buluyordu ve kendilerine ait küçük deniz ve hava birimlerine sahiptiler. Bundan başka *Besic-i Müstezefin* (Ezilmişlerin Sefer Hazırlığı) diye bilinen destek gücünü oluşturan 200.000 kadar genç ve yaşlı gönüllüyü denetimleri altına almışlardı. Yeni rejim, profesyonel savaş gücü olarak eski ordunun büyük bölümünü korumuş, yalnızca üst rütbedekileri ayıklamakla yetinmişti. Ayrıca komünistlerin komiserlik sistemini dine uyarlayarak, 270 din görevlisini kilit bölükleri denetlemekle ödevlendirmişti.[36] Düzenli ordudaki asker sayısı 370.000'di. Bir kez daha adı değiştirilerek Savunma Bakanlığı diye anılan Savaş Bakanlığı'nın idaresindeydi. SAVAK ile Saray Muhafızları kuşkusuz lağvedilmişti. İlkinin yerine çok daha geniş kapsamlı bir İstihbarat Bakanlığı getirildi. İkincisinin yeriniyse Devrim Muhafızları arasından seçilen 2.000-5.000 kişilik Kudüs Gücü aldı. Bu durumda silahlı kuvvetlerde artık yarım milyondan fazla personel bulunmak-

Tablo 13 *Petrol gelirleri, 1977-94*

Yıl	Gelir (milyar $)
1954	60
1977-78	23
1978-79	21
1979-80	19
1980-81	13
1981-82	12
1982-83	19
1983-84	19
1984-85	12
1985-86	15
1986-87	6
1987-88	10
1988-89	9
1989-90	10
1990-91	17
1991-92	16
1992-93	15
1993-94	19

Kaynak: Stockholm International Peace Research Institute, *World Armaments and Disarmament: Year Book for 1977* (Cambridge: MIT Press, 1977), s. 228-29.

taydı: 370.000 düzenli asker, 120.000 Devrim Muhafızı ve 200.000 kadar yedek gönüllü. Rehine krizi gibi Irak Savaşı da rejime oldukça etkili bir birleştirici güç kazandırmıştı. Rejimle ilgili sağlam çekinceleri olanlar bile ulusal tehlike söz konusuyken hükümeti desteklemeye hazırdılar. Dolayısıyla ortada hem yurtsever bir savaş, hem de esin kaynağı din olan devrimci bir savaş vardı. Sinema endüstrisi *Ufuk* ve *Dayatılan Savaş* gibi uzun metrajlı birkaç filmle cephede ölenlerin şahadetini yüceltiyordu.

Savaşla birlikte devlet birçok bakımdan büyüyordu. Ekonomi Bakanlığı yoksulların gereksinimlerini karşılamak adına her türlü temel madde için karne çıkardı. Fiyat kontrolü uygulamasını başlattı, gıda kooperatifleri açtı ve ithalatı kısıtladı. Hatta her türlü dış ticareti kamulaştırmaya bile çalıştı. Sanayi Bakanlığı altmış

dört girişimcinin terk ettiği fabrikaları devraldı.[37] Devrimin ortasında Merkez Bankası'ndaki bir komite tarafından, zimmetine muazzam miktarlarda para geçirmiş 177 milyonerin listesi yayımlanmıştı.[38] Liste abartılı olmakla birlikte bilinen şüphelilerin adlarını veriyordu, aralarında sarayla ilişkileri ve düşük faizli devlet kredileri sayesinde iş dünyasına girmiş Emini, Alam, İmami, Zülfikâri, Davalu, Diba ve Fermanferma aileleri de vardı. Onlar şahtan önce kaçmışlardı İran'dan. Devrimle birlikte âyanın da sonu gelmiş oluyordu. Hükümet, çalışanların işlerine devam edebilmeleri için onların yatırımlarını devletleştirmişti. Yayımlanan liste, Pehlevi döneminin sonunda kimin kim olduğu hakkındaki gerçeklere ışık tutuyordu; Cemşid Amuzegar ve Huşeng Ensari gibi bakanlar, Cihanbani, Tufanyan ve Üveysi gibi generaller de listedeydi. Onların yanında kendi kendini yetiştirmiş işadamları da bulunuyordu. İçlerinde Habib Elkanyan ve Hücabir Yezdani gibi Yahudi ya da Bahai kökenlerden gelme kimseler vardı. İşin ilginç yanı, eski rejimin önde gelen liderleri devrimin gazabından kurtulabildiler. Sonunda devletin eline çoğu borçlu durumda olan 2.000'den fazla fabrika geçmişti.[39]

Adalet Bakanlığı artık Yüce Mahkeme'den bölgesel mahkemelere, yerel ve devrim mahkemelerine kadar bütün hukuk sistemine egemendi. Şeriatın alışılagelmiş yorumlarına göre yerel yargıçlar mahkeme kararlarında son söz hakkına sahipti. Oysa yeni yapılanma doğrultusunda son söz temyiz sistemiyle merkezi devlete bırakılmıştı. Doğrusunu isterseniz, devrim, Pehlevi yargı sistemini korumuş oluyordu. Yalnızca laik öğrenim görmüş yargıçların yerine medreselerde öğrenim görmüş olanları getirmiş ve şeriatın daha başka özelliklerini, özellikle kısas maddelerini devlet yasalarına aktarmıştı.

Benzer bir yaklaşımla İslami Rehberlik Bakanlığı "kültür emperyalizmine" karşı "Kültür Devrimi"ni başlattı. Öneri sahipleri bunun Üçüncü İslam Devrimi olduğunu ilan ettiler. Böyle bir söylemin kaynağı, toprak reformuna her yeni madde eklendiğinde ona yeni devrim adını veren eski rejimdi. Yeni rejim Aile Koruma Yasası'nı değiştirerek kızların evlenme yaşını yeniden on üçe indir-

di, mahkeme izni gerekmeksizin erkeklerin eşlerini boşamasına olanak tanıdı. Kadınlar yargı sisteminden, laik öğretmenlerse öğretim sisteminden çıkarıldı. Bahailer hükümet mevkilerinden uzaklaştırıldı, ibadet yerleri kapatıldı, liderleri tutuklanarak bazıları idam edildi. Herkes için "kamuda İslami kurallara göre giyinme" yönetmeliği çıkarıldı. Erkekler kravat takmaktan caydırıldı, kadınların başörtüsü takıp uzun mantolar giymeleri, tercihen de çarşafa bürünmeleri zorunlu kılındı. Bu kurallara uymayanlara para cezaları veriliyor, hatta fiziksel cezalar uygulanıyordu. Rejim aynı zamanda halkı hacca gitmeye, hem yalnızca alışılagelmiş hac yerlerine değil, On İki İmam'ın sözüm ona son yıllarda göründüğü Kum kenti yakınlarındaki Cemkeran'da bulunan dilek kuyusunu ziyaret etmeye de teşvik ediyordu. Sonradan, bir gelenek haline gelen Cemkeran ziyareti, gözde hac yerlerinden biri oldu.

Rejim gazetelerden kitaplara, radyo televizyon yayınlarına kadar pek çok şeye sansür uyguluyor, monarşiyi ve laik kahramanları öven anlatımları yok etmek için kitapları yeniden yazdırıyordu. Avrupalı isimlerin kullanılmasını yasakladı, halka açık alanlarda önceki, hatta çok eski krallara ait ne varsa kaldırttı. Safeviler tarafından İsfahan'da yaptırılmış ünlü Şah Camii'nin adı artık İmam Camii'ydi. Cadde ve meydanlardan Pehlevileri çağrıştıranların adları değiştirildi. Rıza Şah tarafından isimlendirilen şehirlere yeniden eski adları verildi. Örneğin Pehlevi limanı yeniden Enzeli, Rızaiye şehri Urmiye, Şahi de Aliabad olmuştu.

Rejim aynı zamanda ruhani sınıfı göklere çıkaran toplu bir basın-yayın kampanyası da başlattı. Örneğin, basılan pul dizilerinde ulemanın son devrim sırasında olduğu kadar, tarih boyunca oynadığı önemli rollerin de altı çiziliyordu. Adına pul basılanlar arasında 1909'da meşrutiyetçiler tarafından asılan müctehid Fazlullah Nuri, Rıza Şah'ın lafını esirgemeyen muhalifi Ayetullah Müderris, başında sarıkla resmedilen Cengeli lideri Küçük Han, birkaç siyasetçiye suikast düzenlemiş ve Musaddık'ı öldürme girişiminde bulunmuş İslam Fedaileri'nin kurucusu Nevvab Safevi, 1953'e kadar Musaddık'ı desteklemiş Ayetullah Kâşani ve 1982'de Halkın Mücahitleri tarafından bombalanan Bilirkişiler Meclisi'nin Başkanı

Ayetullah Behişti de vardı. Resmi açıklamaya göre atılan bomba Behişti ile "onun yetmiş iki arkadaşının" canını almıştı. Din adamı olmayanlara yalnızca dört pul ayrılmıştı, onların tasarımları da Bezirgân'ın kısa dönemli yönetimi sırasında yapılmıştı. Bunlar: Musaddık, 1906 devriminin ünlü yazarı Dehhüda ve İslam'a dönüşü ilk önerenler olan Şeriati ile Âli Ahmed'di. Dahası devrimin yıldönümünde basılan pullar, insan figürleri geriye çekildiği için, giderek soyutlaşıp stilize edilmişti. Genel hedef İran'ı İslamlaştırmaktı. Aşırılık yanlıları Nevruz'un bile resmi takvimden çıkarılmasını, antik Persepolis harabelerinin umumi tuvalet olmasını istiyorlardı. Onlara göre İslamiyet öncesi İran'a saygı gösterildiğine dair en küçük bir işaret bile putperestlik, *şirk, cahiliye* ve *taguti* demekti.

İslam Cumhuriyeti yalnızca bakanlıkları genişletmekle kalmamış, aynı zamanda yarı-resmi pek çok dini vakıf kurmuştu. Pehlevi Vakfı'nın halefi Müstezefin Vakfı'nın, eski rejimin zenginleştirdiği elli kadar milyonerin mülküne el koymasıyla serveti ikiye katlanmıştı.[40] Irak'la süregelen savaş yüzünden resmi adı Ezilmişler ve Sakatlar Vakfı (*Bünyad-ı Müstezefin vü Canbazan*) olarak değişmişti. 1980'lerin sonunda toplam 20 milyar doları aşan mal varlığı 140 fabrika, 470 büyük tarım şirketi, 100 inşaat firması, 64 maden ve 250 ticari şirketi kapsıyordu. Ayrıca adı Zem Zem Kola olarak değiştirilen Coca Cola fabrikasının ve artık *İttilaat* ve *Kayhan* diye anılan *Hyatt* ve *Hilton* otellerinin sahibiydi. Keza, hepsine belirli görevler verilmiş diğer vakıflar da, haczedilmiş malların idaresini ele geçirerek devlet desteği ve resmi rakamların çok altındaki döviz kurları sayesinde büyüdüler. Alavi Vakfı, Şehitler Vakfı, Hac Vakfı, Konut Vakfı, Savaş Mültecileri Vakfı ve İmam Humeyni Yayınları Vakfı, 400.000'i aşkın çalışanı istihdam ediyordu.[41] Bunların bütçelerinin toplamı, merkezi hükümetin bütçesinin yarısı kadardı. Üstelik Meşhed'deki İmam Rıza, Kum'daki Fatima ve Rey'deki Abdülazim gibi uzun zamandır varlık gösteren türbelerin toplam gayrimenkul varlığı 8 milyar dolara yaklaşmıştı. Devlet içinde devlet ya da yalnızca Ruhani Lider'e hesap veren dinsel tımarlar haline gelmişlerdi.

Rejim pazarla iyi ilişkiler içindeydi. O kadar ki önde gelen iki Amerikalı toplumbilimci, rejimi bir "burjuva" cumhuriyeti olarak tanımlıyorlardı.[42] Ticaret Odası zekât vermek konusunda kayıtlara geçmiş ithalat ve ihracatçılarla doluydu. Oda başkanı Ticaret Bakanı olarak hizmet vermekteydi. Diğer bakanların pazarda ve din kuruluşlarında yakınları vardı. Şahın kapattığı Loncalar Kurulu yeniden canlanarak Pazar Loncaları İslami Birliği adını aldı. Kapsamı da genişleyerek hem dükkânlardaki hem atölyelerdeki ücretli çalışanlara uzandı. 1965 yılında Başbakan'a suikast düzenlemek suçundan hapse atılan liderleri, parlamentoda İslami Koalisyon Topluluğu adı altına bir grup oluşturdu. Yönetim Kurulu Başkanı Habibullah Askerevladı, Ticaret Bakanı'nın kardeşiydi. Mesai arkadaşları arasında Müstezefin Vakfı genel müdürü, Evin Cezaevi müdürü ve çimento, şeker ve pamuk alım satımı yapan bir şirketler topluluğunun yöneticisi bulunuyordu.[43] Antepfıstığı üreticisi ve geleceğin cumhurbaşkanı Rafsancani de ilk yıllarda topluluğa üyeydi. Sağlam ilişkileri olan diğer pazarcılar kazançlı sözleşmelere ve herkesin elde etmek için can attığı dövizle ithalat lisansına sahiptiler. Gözetim Konseyi'nde yer alan muhafazakâr yargıçlar, dış ticaretin devletleştirilmesinin yanında toprak mülkiyetine sınırlama getirmek üzere düzenlenen reform taslağını da veto etmişlerdi. Ayrıca eskiden ileri gelenlerin görüş alışverişinde bulunma yeri, daha yakın tarihteyse şah tarafından atanmışların kulübünden farksız olan Meclis'te, artık mülk sahibi orta sınıfın temsilcileri yer almaktaydı. Örneğin, Birinci İslam Meclisi'ndeki vekillerin yüzde 70'inden fazlası orta sınıftandı. Bu kişilerin babalarına bakıldığında, 63'ü din adamı, 69'u çiftlik sahibi, 39'u esnaf ve 12'si tacirdi.[44]

Bu arada Humeyni İslam dininin mülkiyeti kutsal saydığını, ruhani sınıfın özel mülkiyete saygı göstereceğini ve anayasanın ekonomi içinde özel sektöre ayrı bir rol verdiğini vurgulayacak kadar ileri gitmişti. 1981'de Sekiz Maddelik Bildiri'yi yayınlayarak yetkililere "ev, dükkân, atölye, çiftlik ve fabrika dahil menkul ve gayrimenkul sahiplerine" saygı göstermeleri talimatını verdi.[45] Tüccar ve esnaf liderlerine hitaben yaptığı konuşmada, camilere

ve medreselere parasal yardım yaptıkları, tarih boyunca İslam dinini destekledikleri ve son devrimde kilit bir rol üstlendikleri için onları övmüştü. "Önceki liderler" diye devam ediyordu, "pazarlara ayak basmaya cesaret edemezlerdi. Ama artık işler değişti. Cumhurbaşkanıyla pazarcılar kardeş."[46] Humeyni, vasiyetinde, gelecek kuşaklara serbest girişimciliğin "ekonominin çarkını" döndürdüğü ve refahın yoksullar dahil herkese "sosyal adalet" getireceği gerekçesiyle özel mülkiyete saygı gösterilmesini nasihat etmişti. "İslam" diye buyuruyordu, "komünizmden çok farklıdır. Biz özel mülkiyete itibar ederken, komünizm her şeyi paylaşmaktan yanadır. Buna kadınlarla eşcinseller de dahil."[47] Humeyni'den sonra Ruhani Lider olan Ali Hamaney de aynı anlayışı sürdürerek İslam dininin pazara saygılı olduğunu, Kuran-ı Kerim'in ticareti övdüğünü, iş faaliyetleriyle hırsızlığı, yozlaşmayı, açgözlülüğü ve sömürüyü ilişkilendirenlerin Müslümanlar değil sosyalistler olduğunu savundu. "Pazar" demişti, "İslam Devrimi'ne yardım etti ve İslam Cumhuriyeti'ni destekleyerek onun kalesi olmaya devam etmektedir."[48] Londra'da yayımlanan *Economist* dergisinin sözlerini aktarırsak: "Pazar, rejimle yakın ilişki içinde, camiler yaptırarak, mebus ve cumhurbaşkanı olmaya aday muhafazakârlara maddi yardımda bulunarak, ileride gerçekleşecek ihalelerde avantaj elde etmekte."[49]

Yeni rejim pazarların ötesindeki kırsal kesime de el uzatmıştı. Toprak mülkiyetine sınır getirmemiş olmakla birlikte, 850.000 hektardan fazla haczedilmiş tarım işletmesi arazisini Gürgen, Mazenderan ve Huzistan'daki köylü ailelerine dağıttı.[50] Yeni çiftçilerin oluşturdukları kooperatiflerin sayısı 10.000'i geçiyordu. Rejim tarafından çiftçilere başka yardımlar da yapıldı. Tarım ürünlerinin fiyatları artırılarak tahıl üretiminde ülkenin kendi kendine yetmesine destek olundu, Yeniden İnşa Kampanyası vilayetlere taşındı, köylü sınıfı arasında ateşli bir okuma yazma kampanyası başlatıldı, köylere yol, su, elektrik ve daha önemlisi sağlık ocakları ulaştı. Sonraki on yıllık dönemde de devam eden bu strateji köylüleri çiftçi yaparak, kırsal kesimi dönüştürdü. Çok geçmeden çiftçilerin çoğu yalnızca yollara, okullara, sağlık ocaklarına, elektrik ve suya

ulaşmakla kalmayıp radyo, buzdolabı, telefon, televizyon, motosiklet, hatta pikaplara da sahip olmuştu. Günlük yaşamdaki büyük değişikliklerin bir kilit göstergesi vardı: Devrim arifesinde doğan bebeklerde sağ kalma oranı yüzde 56'nın altındayken, 20. yüzyılın sonunda bu oran yüzde 70'e yaklaşmıştı.

Rejim, işçi sınıfına da ek olanaklar sundu. Yıllık bütçenin dörtte biri yoksul nüfusa ödenek olarak ayrılmıştı. Ekmek, pirinç, şeker, peynir, yakıt ve yemeklik yağ yardımları doğrudan verilirken; elektrik, temizlik ve su için dolaylı yardım yapılırdı. İşçi Evi kuruldu, Çalışma Yasası yürürlüğe girdi. Bu yasayla grev yapma ve bağımsız sendikalar kurma hakkı tanınmasa da, fabrika işçilerine önemli ayrıcalıklar verildi: İş günü sayısı altıya sabitlendi, diğer bir deyişle 48 saat oldu; ücretlerin cuma günleri ödenmesi, asgari ücretin miktarı, 12 günlük yıllık izin ve bir tür iş güvenliği yönetmeliği karara bağlandı. İşçi Evi *Kâr ve Kârger* adlı bir gazete çıkarıyor, Tudeh Parti'sinden kalma sloganlarla her yıl 1 Mayıs gösterileri düzenliyordu. Bazı istatistikler, bu dönemde ülke genelinde yaşanan temel değişikliklere işaret etmektedir: Okula giden çocukların oranı yüzde 60'tan 90'a yükselmiş, bebek ölümleri binde 104'ten 25'e inmiş, yıllık nüfus artışı en yüksek oranına çıkmış, böylece 1976'da 34 milyon olan toplam nüfus 1989'da 50 milyon, 2000 yılındaysa 70 milyon olmuş; en önemlisi de okuma yazma oranı ikiye katlanarak altı ilâ yirmi dokuz yaş grubu arasında okur-yazar olmayan neredeyse kalmamıştı. Bunun anlamı, tarihte ilk kez Azeriler, Kürtler, Gilaniler ve Mazenderaniler dahil nüfusun çoğunun Farsça konuşup okuyabilmesiydi.[51]

Nihayetinde İslam Cumhuriyeti kendini sağlama alırken hem cezalandırma hem ödüllendirme yöntemini kullanıyordu. Cumhurbaşkanı Beni Sadr tarafından desteklenen Halkın Mücahitleri'nin 1981 Haziran'ında kalkıştığı hükümeti devirme girişimi, aralarında Bilirkişi Meclisi'nin ve Yüce Mahkeme'nin başkanı, devrim mahkemelerinin başyargıcı, jandarma komutanı, *Kayhan* gazetesinin yayın yönetmeni, kabineden dört bakan, Meclis'teki yirmi sekiz vekil, iki cuma imamı ve yeni cumhurbaşkanı Muhammed Recai'nin de bulunduğu seçkin kimselere karşı düzenle-

nen suikastlarla sonuçlandığı zaman, rejim Jakobenleri aratmayacak bir terör estirdi. Suikast girişimlerinde Humeyni'nin en yakın iki danışmanı Hüccetü'l-islam, geleceğin Ruhani Lider'i Ali Hamaney ile Meclis başkanı, yine gelecekteki cumhurbaşkanlarından Hüccetü'l-islam Ali Ekber Haşimi Rafsancani yaralanmışlardı. Hamaney'in Musaddık'ın ölüm yıldönümünde yaptığı konuşmada söyledikleri yaşanacak kötülüklerin habercisiydi: "Allende'nin tersine bizler, CIA'in ortadan kaldırabileceği liberaller değiliz."[52]

Şubat 1979 ile Haziran 1981 arasında geçen yirmi sekiz ayda devrim mahkemeleri 497 siyasal muhalif hakkında "karşı devrimci" oldukları ve "nifak tohumları ektikleri" gerekçesiyle idam hükmü verdi.[53] İçlerinde eski Başbakan Hüveyda, kabinenin biri "kültürel emperyalizmi" beslemekle suçlanan altı bakanı, üç SAVAK müdürü ve 90 ajan, İsrail adına casusluk yapmakla suçlanan 33 Bahai ve 1 Yahudi; 35 general, 25 albay, 20 binbaşı ve 125 astsubay bulunuyordu. 1981 Haziran'ından 1985 Haziran'ına kadar geçen dört yılda devrimci mahkemeler tarafından 8.000'den fazla kişi infaz edildi. Asıl hedef Halkın Mücahitleri örgütü olmasına rağmen, başkalarının peşine de düştüler. Bunların arasında Mücahitler'e karşı olanlar bile vardı. Kurbanlardan kimi Halkın Fedaileri örgütü üyesi, kimi Kürt, kimi de Tudeh'i, Ulusal Cephe'yi ve Şeriatmedari'yi destekleyenlerdi. Şeriatmedari, Bezirgân'ın yandaşları ve Tudeh liderleri televizyona çıkıp eski görüşlerinden vazgeçtiklerini söylemeye zorlandılar. Demek ki devrime katılmış olanlar şah yanlılarından çok daha fazla bedel ödemiş oluyorlardı. Diğerleri gibi bu devrim de kendi çocuklarının başını yemişti. Bunun yanında rejim, eşi benzeri görülmedik bir adım atarak Humeyni'yi öldürmek üzere komplo düzenlemek gibi bir suç uydurarak Şeriatmedari'ye meslekten men cezası verdi.

1988 yılında Humeyni BM'in arabuluculuğuyla ateşkesi kabul edip savaşa son verdikten hemen sonra, son bir kez daha kan döküldü. "Zehirli tastan içmek" dışında seçeneği olmadığını açıklamıştı Humeyni. Dört hafta kadar kısa bir sürede büyük cezaevlerinde kurulan özel mahkemeler Uluslararası Af Örgütü'nün "vic-

dan mahkûmları" diye tanımladığı 2.800 mahkûmu idam etti.[54] Halkın Mücahitleri'nin eski üyeleri örgüte hâlâ gizlice sempati duydukları şüphesiyle asıldı. Solcular Allah'a, Peygamber'e, Kuran'a ve Kıyamet Günü'ne artık inanmadıkları gerekçesiyle "dinden döndüler" diye öldürüldüler. Cesetleri *Kâfiristan* ve *Lanetabad* diye bilinen ıssız bir alana atıldı. Bu görülmedik kıyımın akla yatan tek açıklaması vardı. Ölmek üzere olan Humeyni, ardında toplu kıyımın kanında vaftiz edilmiş havariler bırakmak istiyordu. Katliam onların cesaretini ölçerek gönülsüzleri gerçek inananlardan, imanı zayıf olanları kendini tamamen dine adamışlardan, iradesizleri kararlılardan ayıklamıştı. Böylelikle Humeyni'nin hareketi içerisindeki dindar halkçılarla dışarıdaki laik radikaller arasındaki bağlar kopacaktı. Bazı yandaşları Toprak Reformu Yasası kadar Çalışma Yasası'na da daha radikal maddeler konması için Tudeh Partisi'yle işbirliği yapmak gibi tehlikeli bir anlayışa heveslenmişlerdi. Humeyni çömezlerini Batı'ya karşı iyice birleştirmek için Salman Rüşdü aleyhindeki ünlü ve eşi görülmemiş fetvasını yayımladı. *Şeytan Ayetleri* adlı kitabında Peygamber'i hicvettiği, dolayısıyla "mürtet" olduğunu kanıtladığı gerekçesiyle Müslüman Hintli bir ailede doğmuş Britanya'da yaşayan Rüşdü'nün şeriat gereği öldürülebileceğini ilan etmişti. 1988 katliamı hedeflenen sonucu doğurmuştu. Birkaç ay içerisinde devrimin başından beri bir sonraki Ruhani Lider olmaya hazırlanan Büyük Ayetullah Hüseyin Muntazeri gelişmeleri protesto ederek istifasını vermiş ve sıradan bir adam olarak yaşam süreceği Kum kentine yerleşmişti. Bir süre sonra 1989 Haziran'ında Humeyni öldüğünde, kurduğu cumhuriyeti güvenli ellere bıraktığından emindi.

Karşı Devrim (1989-2005)

İktidarın el değiştirmesi yumuşak oldu. Humeyni'nin ölüm döşeğindeyken atadığı yirmi beş üyeden oluşan Anayasal Reform Konseyi, Hamaney'i bir sonraki Ruhani Lider olarak belirlemiş ve anayasanın ilk metninde değişiklikler yapmıştı. Kıdemli müctehid-

lerin devrime desteklerinin zayıf olması ve yetiştirilen vâris Muntazeri'nin doğru yoldan sapmasından dolayı, cumhuriyet liderliğinin ya seçkin bir fakihin ya da kıdemli fakihler konseyinin elinde olması ön koşulu Konsey tarafından kaldırıldı. Ruhani Lider'in "dürüstlük," "dindarlık," "cesaret," "yönetici yetenekleri" ve "çağın siyasal sorunlarında deneyim sahibi olmak gibi" gerekli nitelikleri taşıyan medrese eğitimi almış bir din adamı da olabileceğine karar verildi. Delegelerden biri *velayet-i fakih* içerisinde ille de *fakih* olması gerekmediğini bile ileri sürmüştü.[55] Konsey, Hamaney'i Ruhani Lider olarak tayin ederken, resmi yayın organlarıyla birlikte hem ona hem de Hüccetü'l-islam Rafsancani dahil yakın meslektaşlarına ayetullah diye hitap etmeye başladı. Cumhuriyetin takma adı "ayetullahlar rejimi"ydi. Oysa hüccetü'l-islamlar rejimi demek daha doğru olurdu. Lidere artık Yüce Fakih diye hitap edilmekten vazgeçilmiş, yerine Ruhani Lider denmeye başlanmıştı.

Reform Konseyi, anayasada daha pek çok değişiklik yapmıştı. *Meclis-i Milli* artık *Meclis-i İslami* olarak anılacaktı. Üye sayısı seksen altıya çıkarılan Bilirkişiler Meclisi'ne yılda en az bir kere toplanma ve Ruhani Lider'in "hem zihni hem de fiziki olarak zor vazifelerini ifa etmeye muktedir" olup olmadığını belirleme yetkisi verildi. Bilirkişiler Meclisi'nin kendisi altı yılda bir halk tarafından seçiliyordu. Reform Konseyi ayrıca devletin üç temel kurumu olan silahlı kuvvetler, istihbarat servisi ve Gözetim Konseyi'nin temsilcilerinden başka Ruhani Lider tarafından atanmış üyeleri de bulunan Takdir Konseyi'ni daimi bir yapıya kavuşturdu. Diğer bir deyişle Takdir Konseyi bundan böyle siyasal ağırlığı olan, yaklaşık kırk üyeye sahip bir âyan meclisiydi. 1989 Temmuz'unda Humeyni'nin ölümünden yedi hafta sonra Reform Konseyi anayasa değişikliklerini halk oylamasına sundu. Aynı referandumda Rafsancani, cumhurbaşkanlığı için ona göre daha az tanınmış Hamaney'e karşı adaydı. Sonuç beklendiği gibi çıktı. Değişikliklere yüzde 97 oranında evet oyu verilmişti. Rafsancani yüzde 94 oyla cumhurbaşkanı oldu. Ne var ki seçimlere katılım oranı yüzde 55'in altında kalmıştı. Bu oran, daha önceki referanduma katılımdan yüzde 20 daha azdı.

Hamaney ve Rafsancani'nin iki başlı yönetimi karşı devrimi kışkırttı. Televizyondan yayımlanan bir vaazda Hamaney, halka İmam Ali'nin başarılı bir çiftlik sahibi olduğunu, İslam dini uğruna savaşmadığı zamanlar arazisini özenle ekip biçmek üzere topraklarının başında kaldığını belirtmişti. Ayrıca İmam Ali'nin dış görünümüne önem verdiğini ve vaaz verirken en iyi giysilerini giydiğini de sözlerine eklemişti.[56] Kendi de *müstezefin* sınıfından olan İmam Ali, sonradan çiftlik sahibi olmuştu. Diğer yandan, Rafsancani, "çocuksu işleri bırakmanın zamanı geldiğini" ve "aşırılıkların, kabalıkların ve sorumsuz davranışların" suçlularının çok olduğunu, artık devrimin uygun ve sağlıklı şekilde ilerlemesi için zamanın çoktan gelip çattığını açıkça dile getiriyordu.[57] Ekonomiyi liberalleştirmek için ivedi önlemler alınmakta, ancak halkın gözünde laik aydınlar, Bezirgân ve Batı dünyasıyla ilintili olan "liberal" etiketinden özenle kaçınılmaktaydı. Zaten Humeyni de liberalizmi "Batı vebasının" ayrılmaz bir parçası olarak sık sık lanetlemişti. İki yeni lider gıda ürünlerinin karneyle alınmasına son verdiler, fiyat kontrollerini gevşettiler ve bütçeyi denkleştirmeye çalıştılar. Üstesinden pek gelememekle birlikte bürokrasiyi budadılar. Aynı zamanda Ağır Sanayi Bakanlığı'nı Sanayi, Yükseköğretim Bakanlığı'nı Eğitim, Devrim Muhafızlarını Savunma ve Yeniden İnşa Bakanlığı'nı İslami Rehberlik Bakanlıklarıyla birleştirerek yirmi beş olan toplam bakanlık sayısını yirmi bire indirmeyi başardılar. Buna ek olarak kıtlığı ortadan kaldırmak için temel maddelerin yanında tüketim malları da ithal ettiler, istifçiliğe karşı yürütülen kampanyayı durdurdular, bazı gayrimenkulleri eski sahiplerine geri verdiler, daha az kâğıt para basma yoluna gittiler, resmi dolar kuruyla karaborsa arasındaki uçurumu daralttılar, ulusal borsayı yeniden canlandırdılar, beş serbest ticaret bölgesi açtılar, iş dünyasının vergilerini indirdiler ve en önemlisi de, şahın son yıllarında gayrisafi milli hasılanın yüzde 17'si gibi yüksek bir orana sahip savunma bütçesini kısarak GSMH'nın yüzde 2'si oranına çektiler.[58] Böylelikle kaynaklar eğitim, sağlık, elektriklendirme, kırsal yollar, kentsel yenilenme, kent parkları ve Tahran metrosu gibi kalkınma programlarının yanı sıra çelik, otomotiv, petrokimya gibi sermaye

yoğun projelere akmaya devam ediyordu. Hatta nükleer program bile yeniden devreye sokuldu. Petrolün fiyatı geniş dalgalanmalar gösterse de bu programlar iki lidere güç kazandırmıştı.

Rejimin en çarpıcı başarısı doğum kontrolü alanındaydı. Daha önceden nüfus artışını özendiren devlet, 1989 yılında geri adım atarak İslam dininin iki çocuklu ailelerden yana olduğunu duyurdu. Özellikle kadınlar için doğum kontrol klinikleri açıldı, prezervatifler ve doğum kontrol hapları dağıtıldı, geniş ailelere yapılan para yardımları kaldırıldı, cinsel eğitim okul müfredatına sokuldu ve yeni evlilere zorunlu kurslar açıldı. Aynı zamanda kadınlar kocalarıyla evlilik sözleşmeleri imzalayarak onun ikinci eş almamaya söz vermesini ve boşanma halinde malların eşit paylaşımını kabul etmesini sağlamaya özendiriliyorlardı. 1989 ile 2003 yılları arasında yıllık nüfus artışı yüzde 3,2 gibi yüksek bir orandan yüzde 1,2'ye düştü. Yine bu yıllar arasında doğurganlık oranı, yani bir kadının ömrü boyunca doğurduğu ortalama çocuk sayısı 7'den 3'e indi. BM bu rakamın 2012 yılında 2'ye düşeceğini beklemekte, bu da ülkedeki nüfus artış oranının sıfıra inmesi demektir. İran uyguladığı nüfus kontrolü programındaki başarısıyla BM'nin övgüsünü almış bulunmakta. Kampanya başarısını, devletin kitle iletişim araçları, okuma yazma kampanyası ve köy sağlık ocakları aracılığıyla kırsal nüfusa ulaşabilmesine borçluydu.[59] Evlilik yaşının erkekler için ortalama otuza, kadınlar içinse yirmi altıya yükselmesinin de bu başarıya katkısı vardı.

Ne var ki Pekin'e yaptığı resmi gezi dönüşünde Rafsancani, ekonomik kalkınmada Çin'in örnek alınması fikrini ortaya atınca Hamaney ile yolları ayrılmış oluyordu. Rafsancani gıda, yakıt ve gazyağında devlet desteğinin kesilmesinden, dini kuruluşlara yapılan mali yardımların azaltılmasından, bu vakıfların devlet tarafından denetlenmesinden, 1979'da devletleştirilmiş şirketleri özelleştirmekten, bunlardan daha önemlisi kârın serbest dolaşımına izin vererek yabancı ve sürgündeki sermayeyi İran'a çekmekten, yurtdışında yaşayan yurttaşların başka devletlerin yurttaşlığına geçmesinin kabul edilmesinden, yabancı ve sürgündeki yatırımcılar için konferanslar düzenlenmesinden ve Amerikan Conoco şirketiyle

imzalanan 1 milyar dolarlık sözleşme gibi yabancı petrol şirketlerine bölgesel ayrıcalıklar tanınmasından söz ediyordu. Ortaya attığı bir başka fikir de Çalışma Yasası'nın hafifletilerek fabrika sahibi olmayı daha kârlı hale getirmek, ayrıca yabancılara şirketlerin yüzde 45'ine sahip olma izni veren yeni Yatırım Yasası taslağını hazırlamaktı. Bu önerilerine yalnızca Hamaney ile Gözetim Konseyi değil, Meclis'teki çoğunlukla pazarın önde gelenleri de karşı çıktılar.

Rehine krizinin etkileri sürerken, Rafsancani'nin İran'ı bölgede hem Amerika'ya hem de İsrail'e karşı başlıca tehdit olarak görmeye devam eden ABD hükümetiyle karşı karşıya gelmesi de ilginçti. İran'da 20 milyon dolardan fazla yatırım yapmaya cüret eden yabancı ve Amerikan petrol şirketlerini cezalandırmakla tehdit eden İran'a uygulanacak yaptırımlar yasası Amerikan Kongresi'nden geçmişti. Yabancı yatırımların kurumasıyla birlikte 1991'de varili 20 dolarken 1994'te 12 dolara düşen petrol fiyatları da İran'ın dış borçlarını artırmış, döviz girdisi zora girmiş ve dolayısıyla ekonomik daralmayı getirmişti. Devrimden önce dolar karşısında değer kaybederek 1'e 7 olan riyalin değeri, 1989'da 1'e 1.749, 1995'teyse 1'e 6.400 olmuştu. Diğer yanda işsizlik oranı yüzde 30'a ulaşmıştı. Şeker, pirinç ve yağ fiyatları üçe, ekmeğinki altıya katlandı. Sürgünde yaşayanlar İslam Cumhuriyeti'nin sonunun yaklaştığını tahmin ediyorlardı.

Oysa ekonomik kriz devrimin değil ama reformun yolunu açtı. Rafsancani'nin iki dönemlik cumhurbaşkanlığı sona ermişti. Anayasa gereği tekrar aday olması yasaktı. Gözetim Konseyi hiç de alışıldık olunmayan bir yanlış hesaplamayla, pek tanınmamış, yumuşak mizaçlı eski kültür bakanı Hüccetü'l-islam Seyyid Muhammed Hatemi'nin muhafazakâr, gösterişli ve tanınmış Meclis Başkanı'na karşı aday olmasına izni verdi. Muhafazakâr aday 1978'den beri ulusal politikanın önde gelmiş isimlerinden biri olmasının yanı sıra, egemen çevrelerin çoğunun da desteğini almıştı: Bunlar arasında başlıca dini kurum olan Militan Ruhaniler Birliği, Ticaret Odası, Çiftçiler Birliği, Lonca ve Esnaf Birliği, İslam Koalisyonu Topluluğu, Cuma İmamları Dairesi, büyük vakıfların başkanları, en

büyük medreseler ve elbette Devrim Muhafızları vardı. Londra'da yayımlanan *Economist* dergisi de dahil olmak üzere çoğu gözlemci onun kazanacağına kesin gözüyle bakıyordu. Hatemi'nin arkasındaki örgütlü destekse Militan Ruhaniler Derneği'nden ayrılmış Militan Ruhaniler Birliği, İslami Öğrenciler Derneği, İşçi Evi'yle ilişkili yeni kurulmuş İşçi Partisi, Rafsancani tarafından yakın zamanda kurulmuş bir parti olan *Kâr-güzaran-i Sazendegi* (Yapılandırma Partisi), Rafsancani'nin kızının yayın yönetmenliğini yaptığı *Zen* (Kadınlar) gazetesi, yarı resmi Kurtuluş Hareketi ve ekonomik politikalarda radikal ama kültürel konularda görece liberal olan entelektüellerle teknokratlar çevresinin oluşturduğu İslam Devrimi'nin Mücahitleri Örgütü ile sınırlıydı.

Hatemi'nin başlıca artısı liberal kimliğiydi. Seyyid olması da işe yarıyordu. Rafsancani'nin yönetiminde kültür bakanlığı yaparken sansürü gevşetmiş, *İttilaat* ve *Kayhan* gazeteleri tarafından "namussuz ve ahlaksız filmlerle kitapları" yaymakla suçlanmıştı. Katı sansürün "durgun ve gerici bir ortam" yarattığından şikâyet ederek 1992'de sessizce bakanlık görevinden istifa etmiş ve Ulusal Kütüphane'ye müdür olmuştu. Bir yandan da Tahran Üniversitesi'nde Batı siyasal düşüncesi konusunda dersler veriyordu. Davranışlarıyla devrimci bir din adamından çok, üniversite profesörünü andırıyordu. Rafsancani, Cumhurbaşkanlığı kampanyasını "sivil toplumu" desteklemek, "hasta ekonomiyi" iyileştirmek ve "uygarlıklar çatışmasının" yerine "uygarlıklar arası diyalogu" tesis etmek temaları üstüne kurmuştu. Bireysel özgürlüklerin, ifade özgürlüğünün, kadın haklarının, siyasal çoğulculuğun ve en çok da hukukun egemenliğinin hâkim olduğu açık bir toplumun önemi üstünde ısrarlı duruyordu. Süpermarketleri geziyor, halk otobüslerine biniyor ve karısıyla küçük özel otomobillerinde seyahat ediyordu. Kampanyasının yöneticileri onun Almanca bildiğini, devrimden önce Hamburg'daki İran Camii'ni idare ettiğini vurguluyorlardı. Ayrıca yazdığı felsefe kitaplarında Hume, Kant, Descartes, Locke, Voltaire ve Montesquieu gibi Batılı düşünürlere övgüler yağdırdığının altını çiziyorlardı. "İran tarihinin özü" demişti Hatemi, "demokrasi mücadelesidir."[60]

Hatemi seçmenlerin yüzde 80'inin katıldığı seçimlerde oyların yüzde 70'ini tereyağından kıl çeker gibi aldı. Bir önceki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde katılım oranı yüzde 50'de kalmıştı. Hatemi'ye gösterilen destek, bölge ve sınıf ayrımlarını aşmış, hatta Devrimci Muhafızlar ve Kum'daki medrese öğrencileri bile ona oy vermişti. Fakat asıl destek modern orta sınıftan, üniversite öğrencilerinden, kadınlardan ve kentteki işçilerden geliyordu. Reform yanlıları cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazandıkları ayın adını verdikleri *Hurdad* (Mayıs) gazetesini çıkarmak için derhal kolları sıvadılar. Çok geçmeden *Hurdad* hareketi olarak adlarını duyurmuşlardı. Hatemi'nin tıp doktoru olan kardeşi *Müşakerat* (Katılım) gazetesini ve İslami İran Katılım Partisi'ni kurdu. *Hurdad* ve *Müşakerat* kısa sürede köklü *Kayhan* ve *İttilaat* gazetelerinin tirajlarını geride bırakmıştı.

Reform yanlısı bu gazeteler kendilerinden sonra gelen başka gazetelerle birlikte kamuoyundaki tartışmaların bütün seyrini değiştirdiler. Önceki yıllarda kamuoyunun gündeminde yer almış kilit kavramlar şunlardı: *emperyalizm, müstezefin, cihad, mücahid, şehid, hiş* (soysop), *inkılab* (devrim) ve *garbzedegi* (Batılılaşma hastalığı). Şimdiki kilit terimlerse *demokrasi, çoğulculuk, moderniyat, azadi* (kurtuluş), *beraberi* (eşitlik), *cemm-i medeni* (sivil toplum), *hukuk-u beşer* (insan hakları), *müşakerat-ı siyasi* (siyasal katılım), *güft-ü-gû* (diyalog) ve yeni türetilen yepyeni bir sözcük *şehrvendi* (yurttaşlık) olarak sıralanabilir. Bu durum en az 1979 devrimi kadar önemli bir dönüm noktasıydı. Çoğu siyaset hayatına militan devrimciler olarak atılmış bulunan yeni aydınlar yalnızca Rousseau, Voltaire ve Montesquieu'den değil Hume, Kant ve Descartes'dan da özgürce alıntılar yapıyorlardı. Bazı bakımlardan saatler Meşrutiyet Devrimi'ne geri alınmıştı. Fakat bu aydınlar 20. yüzyıl başlarındaki tarihe pek önem vermediklerinden yurttaşlarının pek çoğu gibi rastlantılardan habersizdiler. Onların kamuoyundaki söyleminde İslam kadar İran, Şii İslamiyet kadar İslamiyet öncesi Persia, Muharrem ve Ramazan ayları kadar petrol şirketinin devletleştirilmesi ve Nevruz gibi günlerdeki ulusal bayramlar da ön plana çıkıyordu. Milliyetçilik göründüğü kada-

Tablo 14 *Cumhurbaşkanları, 1980-2007*

	Görev Dönemi	Doğum Yeri ve Yılı	Öğrenim Yeri	Mesleği	Babasının Mesleği	Siyasal Geçmişi	Bildiği Yabancı Diller
Beni Sadr, Seyyid Ebul Hasan	Haziran 1980-Haziran 1981	Hemeden, 1993	Tahran Üniversitesi	Aydın	Ayetullah	Ulusal Cephe	Arapça, Fransızca
Recai, Muhammed Ali	Temmuz-Ağustos 1981	Kazvin, 1933	Öğretmen Okulu	Matematik öğretmeni	Küçük esnaf	Mahkûm 1963, 1975-78	Yok
Hamaney, Seyyid Ali	Ağustos 1981-Temmuz 1989	Meşhed, 1934	Meşhed Medresesi, Kum	Hüccetü'l-islam	Din adamı	Mahkûm 1963, 1975	Türkçe, Arapça
Rafsancani, Haşimi Ali Ekber	Temmuz 1989-Mayıs 1997	Rafsancan, 1934	Kum Medresesi	Hüccetü'l-islam ve işadamı	İşadamı	Mahkûm 1963, 1975	Arapça
Hatemi, Seyyid Muhammed	Mayıs 1997-Temmuz 2005	Erdekan, 1943	Medrese ve Tahran Üniversitesi	Hüccetü'l-islam	Ayetullah		Arapça, Almanca
Ahmedinejad, Mahmud	Temmuz 2005-	Tahran yakınlarında bir köy, 1956	Tahran Endüstri Üniversitesi	Üniversitede öğretim görevlisi	Demirci		Yok

rıyla, en azından, İslamiyet öncesi İran ve İslamiyet arasında uygun bir sentez yaratmayı başarmıştı: Şii İslam.

Reform yanlıları 1997 zaferini aynı ölçüde önemli üç başka çarpıcı zaferle taçlandırdılar. İlk olarak, 1999 yılında yapılan ve içlerinde 5.000 kadının da yer aldığı 334.000 adayın vilayet, şehir ve köy meclislerindeki 115.000 sandalye için yarıştığı yerel seçimleri oyların yüzde 75'ini alarak kazandılar. Daha sonra, 2000 yılındaki parlamento seçimlerinde oyların yüzde 80'iyle Meclis'teki 290 sandalyeden 195'ini aldılar. (Hatemi'nin kardeşi Tahran'daki aday listesinin başındaydı.) Ve son olarak da 2001'de, Hatemi aldığı oy sayısını iki milyon daha artırıp seçmenlerin yüzde 80 desteğiyle ikinci kez cumhurbaşkanlığına seçildi. Sandık başına giden seçmenlerin oranı yüzde 67'ydi. Cumhurbaşkanı artık kabineye kendi yandaşlarını sokabilirdi. *The Economist* dergisinin yorumu, "İran bir İslam devleti olmasına, dinin ve dinsel simgelerin etkisinde kalmasına rağmen, giderek ruhaniler sınıfına karşı gelen bir ülkedir. Bir anlamda dinin halka sergilenmeksizin var kabul edildiği ve ruhban sınıfına yönelik kuşkuların beslendiği Katolik ülkelere benziyor. İranlılar başlarındaki mollalarla dalga geçme, onlarla ilgili hafif şakalar yapma eğilimi göstermekte; artık yatak odalarından çıkmak istedikleri kesin. En çok da siyasal molla takımından hoşlanmıyorlar."[61] Ruhaniler sınıfı, diye devam ediyordu yazı, nüfusun yüzde 70'inden fazlasının günlük ibadetlerini yerine getirmediklerinden, cuma günleri camilere gidenlerin yüzde 2'nin altında kaldığından şikâyet ediyor.[62] Diğer bir deyişle, halktan gördükleri desteğin verdiği coşkuyla reform yanlıları yerel meclislerin denetimini elde etmekle kalmamış, aynı zamanda ulusal hükümetin yasama ve yürütme kollarını da ele geçirmişlerdi. Muhafazakâr çekirdekten gelen adayların seçmenlerden aldıkları oy oranı yüzde 25'in altındaydı. Bu kesim için onların sağlam "tabanı" denilebilir.

Hatemi hem dış ilişkileri hem de iç siyaseti geliştirmek için bu zaferlerden yararlandı. Ekonominin devlet egemenliğinde olmasıyla ilgili hassas konuya değinmemeye özen gösteriyordu. Bunun bir nedeni işçilerin desteğini kaybetmek istememesi, diğeri de vakıflar-

la pazarların ayrıcalıklarını kurcalamanın İran siyasetinin üçüncü yolunu vurmakla eşanlamlı olduğunu Rafsancani'nin ağır deneyiminden öğrenmiş olmasıydı. Böylelikle Hatemi bu ana ekonomik engelin çevresinden dolanarak 1997'de 10 dolar olan petrolün varilinin, onun şansına 2003'te 65 dolara çıkmasıyla artan gelirleri belirli alanlara akıttı. Devlet eğitim, elektriklendirme, konut, kırsal yapılanma ve nükleer tesislere ilişkin kalkınma programlarını geliştirmeye devam ediyordu. 2000 yılına gelindiğinde nüfusun yüze 94'ü sağlık hizmetlerinden yararlanabiliyor ve temiz su bulabiliyor; altıyla yirmi dokuz yaş arasındakilerin yüzde 97'si okuma yazma biliyordu. Doğumda ölüm oranı Ortadoğu ülkeleri arasında en düşük duruma gelmişti, üniversite öğrencilerinin yüzde 63'ü, fakültelere kaydolanların yüzde 54'ü ve doktorların yüzde 45'i kadınlardan oluşuyordu. Hükümet aynı zamanda petrol gelirlerinin bir kısmını acil durumlar için ayırmıştı.

Hatemi dışişlerinde dünyayla ilişkileri iyileştirmek için kampanya başlattı. Tokyo, Moskova, Madrid ve Roma'nın yanı sıra, Panteon'da gömülü Rousseau, Zola ve Victor Hugo'nun mezarlarına çelenk bıraktığı Paris'i ziyaret etti. Mahkemelerin artık taşlama (*recm*) cezası vermeyecekleri ve fiziksel cezalar vermekten kaçınacakları konusunda uluslararası hukukçulara güvence verdi. Uygarlıklar arası diyalog konulu bir konferansa ev sahipliği yaptı. Ayrıca, Avrupa Birliği İnsan Hakları Komisyonu'nun delegelerini ağırladı. CNN televizyonuna verdiği mülakatta, Batı'ya, özellikle de Amerika'ya duyduğu hayranlığı itiraf etmişti. "Amerikan uygarlığının sırrı" diyordu, "Plymouth Kayası'nda gizlidir."[63] Dahası, Amerikan büyükelçiliğindeki öğrenci işgali için "pişmanlığını" dile getirdi. Yabancıları İran'a, özellikle de petrol araştırması, petrol rafinerisi ve petrol boru hattı alanlarına yatırım yapmaya çağırdı. Eğer Filistinliler böyle bir çözümü kabul ederlerse İran'ın Filistin için iki devletli çözüme rıza göstereceğini belirtirken, selefleriinden açıkça ayrılıyordu. Bahailere dayatılan kısıtlamaları gevşeten Hatemi, aynı zamanda İsrail adına casusluk yaptıkları iddiasıyla suçlanan bir grup Yahudiyi bağışlaması için Hamaney'i sessizce ikna etti. Bundan başka İran'ın Rüşdü aleyhindeki fetvayı uy-

gulamak gibi bir niyeti olmadığı konusunda İngiltere'ye güvence verdi.

Bunun karşılığında İngiltere 1979 yılından beri kesilmiş olan tam diplomatik ilişkileri yeniden başlattı. Başkan Clinton ekonomik ambargoyu gevşeterek İran'a sağlık ve tarım ürünleri ihracatıyla İran'dan halı ve antepfıstığı ithalatına izin verdi. ABD Dışişleri Bakanı, 1953 darbesi için neredeyse özür bile diledi. Birleşmiş Milletler'de Avrupalı on beş ülke İran'ı eleştirici beyanat vermekten kaçındılar. BM insan haklarını ihlal eden ülkeler listesinden İran'ı çıkardı. ABD'nin onayı olmasa da Dünya Bankası sağlık hizmetleri ve kanalizasyon sistemi için İran'a 232 milyon dolar kredi verdi. Avrupalı, Rus ve Japon firmalar, yine Amerika'nın onayı olmaksızın petrol, doğalgaz ve otomobil sanayilerine 12 milyar dolar yatırım yapmayı kabul ettiler. Tahran borsasına avro cinsinden para akıyordu. Uluslararası Para Fonu da (IMF) mali reformları, özellikle de denk bütçesi nedeniyle 2003 yılında İran'ın notunu yükseltti.

İç politikada, Meclis'teki liberaller yüzden fazla reform taslağını yasalaştırdı. Bunların içinde uyutmamak, gözleri bağlamak ve hücre hapsi dahil her türlü işkencenin ve fiziksel şiddetin kesinlikle yasaklanması, siyasal mahkûmların avukatlık hizmeti alma, aileleriyle haberleşme ve en az on yıl deneyimli yargıçların başkanlığındaki mahkemelerde yargılanma hakkı, hakaret ve sansürle ilgili sorunlarla başa çıkmak için yargıdan bağımsız özel basın mahkemesinin kurulması, jüri önünde görülen davalarda bütün zanlılar için yargıçlarla savcıların kesinlikle ayrılması, bariz bir şekilde siyasete karışan ve hukuki yetkilerini aşan aktivist yargıçların görevden alınması için cumhurbaşkanına yetki verilmesi de vardı. Seçimlere nezaret etme ve adayları inceleme yetkisinin de Gözetim Konseyi'nden alınarak İçişleri Bakanlığı'na verilmesine çalışılıyordu. "Anayasa" deniyordu, "Gözetim Konseyi'ne seçimlere nezaret etme yetkisi tanımıştı ama seçimlere ayar çekme ve karışma yetkisi vermemişti." Bazı vekiller anayasanın demokratik niteliklerini güçlendirmek için referanduma gitmenin gerekli olduğunu açıkça dile getirmekteydiler.

Liberal mebuslar kadınların desteğini almak için de atağa kalktılar. Kadınların devlet bursuyla yurtdışında öğrenim görmelerine, çarşafa girmek yerine başlarını örtmelerine ve okula giden kızların renkli giysiler giymelerine izin verdiler. Hatta şeriatın geleneksel yorumuna doğrudan ters düşen yasaları da yürürlüğe soktular. Mahkemede tanıklığı kabul edilenler ve tazminat alma hakkı olanlar konusunda erkeklerle kadınlar, Müslüman olanlarla olmayanlar arasında yapılan her türlü ayrımı kaldırdılar. Kızların evlenme yaşını on beşe çıkardılar. Yargı sisteminin kapılarını kadınlara yeniden açtılar. Boşanma mahkemelerinde kadınlara eşit haklar ve yedi yaşın altındaki çocukların velayetini alma hakkı tanıdılar. Daha önce Ortadoğu'da hiçbir ülke şeriatın temel ilkelerine böyle göz göre göre meydan okuyan özgür bir parlamentoya sahip olmamıştı. Birleşmiş Milletler'in Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrıncılığın Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme'sini bile imzaladılar. Bu arada ABD'nin bu eşitlikçi sözleşmeyi imzalamayı hâlâ reddettiğini belirtmekte yarar var. İnsan hakları avukatı Şirin Ebadi Nobel Barış Ödülü'nü kazandığı zaman Humeyni'nin gözdelerinden Ayetullah Yusuf Senai de kadın haklarına tam destek verdiğini açıklayınca liberallerin davası daha da güçlendi. Senai hukukun cinsiyet ayrımı yapmaması, kadınların cumhurbaşkanı, baş yargıç, hatta Ruhani Lider olma hakkına sahip olması gerektiğine inanıyordu.

Reformcular yurtta ve yurtdışında siyasal suikastlara son vermeyi başardılar. Rejim muhaliflerinin "seri katilleri" oldukları saptanmış bir grup muhbiri İstihbarat Bakanlığı'ndan ayıkladılar, ama elebaşları üstlerini ele vermeye vakit bulamadan "intihar etti". Reform yanlıları Humeyni'nin halefi olmak üzere yetiştirilen Ayetullah Müntezeri üzerindeki denetimleri de gevşetmişlerdi. Hapishanelere parlamento komisyonları göndererek bazı cezaevi müdürlerini görevden aldılar, daha fazla siyasal mahkûmu serbest bıraktılar, diğerlerinin de koşullarını iyileştirdiler. Orta sınıf gençliğini, daha çok da kızları müzik dinledikleri, film seyrettikleri, uydu anteni kullandıkları, başlarını sıkı sıkıya örtmedikleri ve özel partiler verdikleri için taciz eden gönüllü ahlak zabıtalarına, *besic* milislerine sınırlama getirdiler. Partiye gidenlerden biri, "Eskiden ka-

pı zilinin çaldığını duyunca korkudan donar kaldırdık. Şimdi geç kalanlardan birinin geldiğini biliyoruz" diye şaka yapmıştı.[64] Avrupalı gazeteciler *besic* milislerinin kuzeydeki orta sınıf banliyölerinde azalırken, güneyin kenar mahallelerinde sorun olmaya devam ettiğini bildiriyordu: "İşçi sınıfının yaşadığı varoşlarda hem dindarlıkları ve yurtseverlikleri nedeniyle hem de zengin çocuklarının fiyakasını bozdukları için hâlâ rağbet görüyorlar."[65]

Reformcular devlet fonlarını da sivil toplum kuruluşlarına aktarıyorlardı. Bunlar, yerel dernekler, tiyatrolar ve kültür merkezlerinin yanı sıra, sayıları beşten yirmi altıya çıkmış ve toplam tirajları 1,2 milyondan 3,2'ye fırlamış günlük gazetelerdi. Yayımlanan dergi sayısı 778'den 1.375'e, hepsi birlikte 118 milyon satan yeni kitaplar 14.500'den 23.300'e çıkmıştı. Oysa 1986 yılında toplam satışı 28 milyonun altında kalan yeni basılmış kitap sayısı ancak 3.800'dü.[66] Tahran belediyesinin çıkardığı 460.000 tirajlı *Hemşehri* İran'ın reklamlarla ayakta duran ilk günlük gazetesiydi. Tüketici piyasası sonunda İran'a girmişti. Liberaller en önemli kültürel başarılarına, Cannes ve Venedik'te kazandıkları ödüllerle uluslararası sinema çevresinde ulaştılar. *İki Kadın*, *Saklı Yarı*, *Gilane*, *Kutsanmışların Evliliği*, *Kirazın Tadı*, *Sarhoş Atlar Zamanı*, *Masumiyet Anı* ve *Bir Zamanlar Sinema* gibi filmler toplumsal sorunları, özellikle de kadınlarla çocukların, yoksullarla savaş gazilerinin dramını işliyordu. En ünlü yönetmenlerden biri Devrim Muhafızları'nın eski bir üyesiydi. Devlet, sinema endüstrisine elbette büyük miktarda ödenek ayıracaktı.

Muhafazakârlar misilleme yapmakta gecikmediler. Muhafızlar Konseyi şeriatın ve anayasanın ihlal edildiği gerekçesiyle reform yasası taslaklarını veto ediyordu. Yargı organı giderek daha çok gazeteyi kapatıyordu, sonunda altmış yayın kuruluşunu yasaklayarak "büyük basın katliamı"nı yaptı. Aynı zamanda yeni aydınlara karşı "dinsizlik" suçlaması getiriyordu. Bir tarihçi, İslam dinine Protestan reformu gerektiğini savunduğu için azarlandı. Kuran'da ne *velayet-i fakih* ne de On İki İmam'ın öğretileriyle ilgili ipuçlarıyla karşılaştığını yazan bir gazeteci hapse atıldı. Bir başkası peçenin İslamiyet öncesinden geldiğini ve köklerinin eski çağlardaki putpe-

rest uygarlıklara uzandığını belirttiği için tutuklandı. Başka biri de İranlıların çoğunluğunun Washington'a güvenmemekle birlikte ABD ile ilişkilerin iyileşmesinden yana olduklarını gösteren kamuoyu yoklamasını yayımladığı için hapsedildi. Franklin D. Roosevelt'in parmağıyla aksakallı Yüce Mahkeme yargıcının tepesine bastırdığını gösteren Yeni Düzen karikatürünü (http://www.iranian.com/Satire/Cartoon/2003/January/protest.html) yeniden yayımlayan bir gazete yasaklandı. Rafsancani'nin kızının yayın yönetmenliğini yürüttüğü *Zen* de yasaklanan gazeteler arasındaydı. Yayımladığı karikatürde bir koca, soyguncuya yalvarıyordu. Altyazıdaysa şeriata göre kadının "kan parası"nın erkeğinkinin yarısı olduğu yazıyordu. Kurtuluş Hareketi *velayet-i fakih* kavramına içtenlikle inanmadığı gerekçe gösterilerek yasadışı ilan edildi. Rafsancani'nin kol kanat gerdiği Tahran belediye başkanı düzmece mali yolsuzluk suçlamaları yüzünden yargılandı. Ayrıca milislerin desteklediği Devrimci Muhafızlar, Tahran Üniversitesi'nde bir protesto gösterisi düzenleyerek yüzden fazla kişinin yaralanmasına yol açtılar, öğrenci yatakhanelerini arayarak altını üstüne getirdiler. Hatemi 7 Aralık gününde yakaladığı fırsatı değerlendirdi, hem öğrenci gününü kutlayacak hem de böyle çatışmaların demokrasiye zarar verdiği ve aşırılıkların doğuşuna zemin hazırladığı uyarısında bulunacaktı.[67] Üstelik Gözetim Konseyi, içlerinde 87 mebusun da bulunduğu 2.000 adayın yaklaşan Meclis seçimlerine katılmasına yasak getirmişti. Yasaklanan mebuslar şikâyet ediyorlardı: "Bizim yaptığımız devrim İslamiyet adına özgürlük ve bağımsızlık getirdi. Fakat şimdi ulusal haklarımız İslam adına çiğneniyor."[68]

Reform yanlıları bir darbe daha aldılar. Bu, beklenmedik bir yerden, Amerika Birleşik Devletleri'nden geliyordu. Ocak 2002'de Başkan Bush'un bir konuşmasında yaptığı "şeytan ekseni" tanımı İran'ın yüzüne bir tokat gibi çarpmıştı. Dünya barışına karşı en büyük tehdit olarak İran'ın adını veren Bush, ülkeyi nükleer silahlar üretmeyi amaçlamak ve Birleşik Devletler'i hedef alan uluslararası terörizme para yardımı yapmakla suçlamıştı. Bunun yanı sıra "seçilmemiş liderleri" İran halkını özgürlüklerden yoksun bıraktıkları için itham ediyordu. Bush'un arkasından ulusal güvenlik danışma-

nı İran'ın "totaliter" bir kâbus olduğunu ilan etti. Afganistan sorunuyla ilgili olarak Taliban'ın devrilmesi ve Kabil'de yeni bir hükümetin göreve getirilmesi için ABD Dışişleri Bakanlığı'yla İran, kapalı kapılar ardında sessizce işbirliği yaptıkları için onun bu konuşması şok etkisi yarattı. Danışmanın kullandığı ifadeler, Dışişleri Bakanlığı kadar İran'ı da afallatmıştı. Tahran'daki Batılı muhabirlerden biri şöyle bildiriyordu: "Hatemi, şeytan eksenine işaret ettiği konuşmasıyla İran'ı uzun bir kriz batağına sokarak kendine muhalif olanların ekmeğine yağ süren ve ulusal reform umutlarını ortadan kaldıran Bush'u suçluyor."[69] Bir İngiliz istihbarat analisti de "muhafazakârların eline koz verdiği, Amerikan karşıtlığını pekiştirdiği ve reform yanlılarının susturulmasına yardım ettiği" için Bush'un demecinin zarar verici olduğunu savunuyordu.[70] Bir Amerikalı gazetecinin yorumuysa şöyleydi: "Başkan Bush şeytan ekseninin bir parçası olarak İran'ın adını vermekle muhafazakârların imdadına yetişti. Böylelikle reform yanlıları savunmaya çekildiler."[71] *New York Times* gazetesinin haberinde, "Başkan Bush tarafından İran, Amerika'ya saldırmayı hedefleyen uluslararası terör şebekesinin parçası olarak ilan edildiğinden bu yana, İran'daki muhafazakârlar ülkedeki reform hareketlerini bastırmak için Amerika'ya duyulan nefreti yeniden canlandırarak moral buldular. Bu da Cumhurbaşkanı Hatemi'nin demokrasiyi desteklemek adına hazırlanan reform gündemini korumasını zorlaştırıyor."[72] Harvard Üniversitesi'ni ziyaret eden yeni İranlı aydınlardan biri, "Bu demeç muhafazakârları değişimden yana olanlara daha çok baskı yapmak için yüreklendirdi" diye yakınıyordu.[73] Bir başkası da demecin "Muhafazakârlara özgüven verdiğine ve yeniden iktidara gelme çabalarına ivedilik duygusu aşıladığına" değinmişti.[74] Demecin doğurduğu en ciddi sonuçsa, diğer olumsuzluklarla birlikte reform hareketini bölmesi oldu. Başta Hatemi olmak üzere kimileri sistemin içinden hâlâ reform çıkabileceğinde ısrarlıydılar. Diğerleriyse daha militan bir kampanyaya, hatta halk oylamasına gerek duyulduğundan söz ediyorlardı. Öte yandan reform umutlarının boşa çıktığını düşünen bazılarıysa aktif politikadan çekildiler. Liberal coşku buhar olmuştu.

Buysa muhafazakârlara peşpeşe birkaç seçimi kazanma fırsatı verdi: 2003 belediye, 2004 Meclis ve 2005 cumhurbaşkanlığı seçimleri. Her üç kampanyada da liberal Ruhaniler Derneği, İslami İran Katılım Partisi, Yapılandırma Partisi ve İşçi Evi'ne karşı muhafazakâr Militan Ruhaniler Birliği ve İslami Koalisyon Topluluğu galip geldi. Muhafazakârların kazanmasının bir nedeni yüzde 25 oranındaki tabanlarını korumuş olmaları, bir başka nedeniyse ulusal güvenlik sorununa dayanarak bağımsızları yanlarına çekmeleriydi. Ama en önemli neden, çok sayıda kadın, yüksekokul öğrencisi ve aylıklı orta sınıf üyelerinin sandık başına gitmemesiydi. Meclis seçimlerine katılım devrimden beri görülen en düşük oranda, yüzde 51'in altında kalmıştı. Tahran'da bu oran yüzde 28'di.

Cumhurbaşkanlığı seçimlerini pek de tanınmamış bir aday, Mahmud Ahmedinejad gerek ulusal güvenliği sağlamlaştırmak gerekse Humeyni döneminin halkçı vaatlerini yerine getirmek vaatleriyle kazandı. Kendini, yeni türetilmiş iki kavram olan *usulgâr* (ilkeci) ve *abadgâr* (mimar) kadar *müstezefin* olarak da tanıtan Ahmedinejad, başta öğretmenlerle kamu işçilerininki olmak üzere ücretlilerin maaşlarını yükseltmeye, yoksulluğu azaltmaya, işsizliği ve kötü konut koşullarını durdurmaya, yeni evlilere ikramiye dağıtmaya, halk kitlelerine, özellikle savaş gazilerine "sosyal adalet" getirmeye söz vermişti. Ama hepsinden önemlisi, pek çokların bütün siyasal yapıyı tehlikeye attığına inandığı habis rüşvetçi hücreleri ortadan kaldırma sözünü öne çıkarıyordu. Halk kitlelerinin "yeni kapitalistler" (*sermayedaran-ı nev*) tarafından olduğu kadar "bin ailenin" kalıntıları tarafından da "talan" edildiklerini savunuyordu. Ahmedinejad'a göre borsa "kumar yatağıydı." Başlıca muhalifi Rafsancani'yi bile itham etmekten çekinmemişti. Onu Petrol Bakanlığı'nı kendi çiftliğine çevirmek ve kendini ülkenin en zengin adamı kılmakla suçluyordu. Ahmedinejad'ın kendi dairesinden yapılan televizyon yayınında düşük orta sınıftan bir aile yaşamı sürdüğünün görülmesi onun popülist söylemini desteklemişti. Ayrıca babasının, tıpkı *Şehname*'nin başkahramanı Gâve gibi demirci olmasının da etkisi vardı. İslam Devrimi'yle gelen bü-

tün değişikliklere rağmen İran'da sınıf kimliği hâlâ sapasağlam ayaktaydı. Daha önceki iki cumhurbaşkanlığı seçimlerine göre katılım oranı epey düşük seviyede kaldıysa da, reformcuların bölünmesi sayesinde Ahmedinejad seçimlerde rakiplerini silip süpürdü. Muhafazakârların kazanmasının nedeni kendi sınırlı kemikleşmiş tabanlarını genişletmelerinden çok, reform yanlılarını bölmeleri ve sandık başına gitme heveslerini kırmalarıydı. Seçim politikası bütün karmaşık yönleriyle İran'a girmiş bulunuyordu.

Günümüzde İran

İran 21. yüzyıla, Ortadoğu genelinde olmasa bile Basra Körfezi'nde büyük bir bölgesel güç olarak girdi. Ayrıca, yaklaşık 70 milyonluk nüfusuyla bölgenin en büyük ülkesi. Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nde (OPEC) kilit role sahip ve dünyanın üçüncü büyük petrol üreticisi. Aynı zamanda dünyanın üçüncü ve hatta belki de ikinci en büyük petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip. Bu da hidrokarbon çağı sürdükçe İran'ın önemini sürdüreceği anlamına geliyor. İran geçen yüzyılda güçlü bir merkezi devlet kurmuş bulunuyor, kolları başkentten uzaktaki vilayetlere uzanan, şu ya da bu şekilde hemen her yurttaşla ilişkiye geçen bir devlet bu. Devletin denetiminde muazzam bir yurttaş ordusu var. Bu güç her ne kadar bir taarruz savaşı gerçekleştirecek donanıma sahip olmasa da, savunmada etkili olacağı kesin. Bölgedeki diğer bazı ülkelerin tersine İran "başarısız" bir devlet olarak değerlendirilip görmezden gelinemez. Özellikle petrol gelirleri sayesinde yurttaşlarına saygın bir yaşam standardı getirmiş, bebek ölümlerini düşürmüş, yaşam süresini ve okuma yazma oranını artırmış, kadınlar dahil yüksekokul öğrencilerinin sayısını makul bir düzeye çıkarmış ve çoğu yurttaşını elektrik, temiz su ve modern ulaşım araçlarının yanında buzdolabı, telefon, radyo, televizyon ve otomobil gibi tüketim mallarıyla buluşturmuş bulunuyor. Şimdilerde geleneksel girişimci orta sınıfın yanı sıra yüksek aylıklı orta sınıfa ve eğitimli işçi sınıfına da sahip. Pek çok yönüyle İran artık bir Üçüncü Dünya ülkesi değil.

Üstelik İran halkı, sadece Şiilik ve İslamiyet öncesi kültür miraslarından kaynaklanmayan, aynı zamanda geçmiş yüzyılda karşılaştığı Batılı emperyalist tehdit, Meşrutiyet Devrimi, Musaddık'ın başını çektiği milliyetçi hareket, travmatik 1953 darbesi, Pehlevi dönemi ve elbette İslam Devrimi'yle Irak'a karşı savaşta yaşanan korkunç olaylardaki deneyimlerden elde ettiği ulusal kimlik duygusuyla birbirine kenetlenmiş durumda. İranlı kimliği yalnızca ortak tarih, ortak coğrafya, ortak dil ve ortak dinle değil, aynı zamanda yakın geçmişin ortak deneyimleriyle de biçimlendi. Bunların arasında 1979'dan beri yapılan dokuz cumhurbaşkanlığı ve yedi parlamento seçimini de sayabiliriz. Tarih, farklı etnik kökenlerden gelenleri, köylüleri ve çoğu Farsça bilmeyen kimseleri tam anlamıyla İranlı yurttaşlara dönüştürdü. Bu ulusal kimlik artık yalnızca Kürtler, Türkmenler ve Belucilerin yaşadığı Sünni bölgelerde sorgulanmakta. Bölgedeki diğer pek çok devletin tersine İran, emperyalist harita mühendisliğinin ürünü değildir.

İran'ın bölgesel bir güç olarak ortaya çıkışı, onu bölgedeki diğer büyük bir güçle karşı karşıya getirdi. Bu güç, çok önceden Türkiye ve Körfez şeyhliklerine konuşlanan, ama yakın dönemde özellikle de Irak'la Afganistan'ın son işgalinden sonra Kafkasya ve Orta Asya'ya askeri üsler kuran Amerika Birleşik Devletleri. ABD-İran ilişkileri bölgedeki –Irak, Afganistan ve Lübnan'daki– Şiilerin iç ve dış tehditlere karşı İran'ı başlıca koruyucu olarak görmeleriyle iyice çetrefil bir hal almış durumda. ABD ile İran arasındaki düşmanlık, yakın zamanlarda nükleer teknoloji gibi şiddetli bir tartışma konusuna odaklanmış bulunuyor. İran hararetle böyle bir teknolojiyi geliştirme hakkı olduğunda ısrar ediyor ve uluslararası hukuktan alıntı yaparak, alternatif enerjiler aramanın gerekliliğini ve gelişmekte olan ülkelerin bilimi kuşanarak modern dünyaya girme hakkından feragat edemeyeceğini savunuyor. İran ayrıca, nükleer programını daha da genişletmek istemesine rağmen, silah üretimine girmeye niyeti olmadığını da ekliyor. ABD de aynı hararetle İran'a nükleer teknolojinin, hatta bazılarına göre nükleer bilgilerin bile emanet edilemeyeceğinde diretiyor, çünkü ABD'ye göre İran'ın bu programla kitle imha silahları üretmekten başka bir

niyeti yok. ABD, böyle silahların bir yandan uluslararası hukuk kurallarını ihlal ederken, diğer yandan da bölgedeki bütün dengeleri bozacağını, İsrail, Suudi Arabistan ve Körfez şeyhliklerine yakın tehdit oluşturacağını ileri sürüyor. Elbette İran'ın Amerika'nın Ortadoğu'daki varlığını tehdit etmesi de cabası. Gelecek on yıl büyük ihtimalle bu tartışmanın nasıl çözüme ulaşacağını bizlere gösterecek. Bu çözüm ise, ya taraflardan birinin geri adım atmasıyla olacak ya iki devlet aynı tehlikeli bölgede bir arada yaşamayı öğrenip uzlaşmaya varacak ya da sürtüşme böyle devam ederse, Avrupa'nın Otuz Yıl Savaşları'nı aratmayacak büyüklükte bir felaket yaşanacak.

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 1-9)

1 Geleneksel nüfusbilimciler İran'ın 1900'deki toplam nüfusunun 10 milyondan az olduğunu tahmin etmektedirler. Bu tahminde bulunurken İran'da ilk kez 1956'da yapılan genel nüfus sayımını esas alarak geriye giderler. Ancak geçmişe dönük bu tahminlerde 1917-21 dönemindeki savaş, kıtlık, kolera ve grip salgınında kaybedilen insanlar göz önünde bulundurulmamaktadır. O dönemin kayıplarıyla ilgili abartılı tartışmalar için *bkz.* M. G. Majd, *The Great Famine and Genocide in Persia, 1917-1919* (New York: University Press of America, 2003). Daha geleneksel bir tahmin için *bkz.* C. Issawi, *Economic History of Iran, 1800-1914* (Chicago: Chicago University Press, 1971), s. 26-34. Morgan Shuster maliye başdanışmanı olarak konuyla doğrudan ilgiliydi ve 1912'deki toplam nüfusun 12 milyondan fazla olduğunu tahmin etmişti. *Bkz.* M. Shuster, *The Strangling of Persia* (New York, 1912). Aynı şekilde Britanyalı mali danışman J. Balfour 1917-20 arasındaki kayıpları en az 2 milyon olarak hesaplamıştı. Ona göre 1920'deki nüfus 13 milyondu. *Bkz.* J. Balfour, *Recent Happenings in Persia* (Londra, 1922), c. 20.

2 A. Mounsey, *A Journey through the Caucasus and the Interior of Persia* (Londra, 1872), s. 329.

3 Hale, *From Persian Uplands* (Londra, 1920), s. 30.

4 F. M. Cevanşir (F. Mizani), *Hamasi-yi Dad* (Adalet Destanı) (Tahran, 1980).

5 A. Şeriati, *Mecmua-ı Asar* (Toplu Eserler) (Aachen: Husseinien-e Ershad Publications, 1977), c. xxii.

6 S. Nacefabadi, *Şehid-i Cavid* (Ebedi Şehit) (Tahran, 1981).

7 A. Rızai, *Nasihat-ı Hüseyini* (Hüseyin'in Hareketi) (Springfield, Montana: Liberation Movement of Iran Publications, 1975).

8 E. J. Hobsbawm, "From Social History to the History of Society," *Daedalus*, c. 100 (Kış 1971), s. 20.

I. "HANEDANLIK ZORBALARI": KAÇARLARIN EGEMENLİĞİNDE DEVLET VE TOPLUM
(Sayfa 11-45)

1 G. Curzon, *Persia and the Persian Question* (Londra, 1892), I, s. 433.

2 R. Şeyhülislami,*The Structure of Central Authority in Qajar Iran, 1871-96* (Atlanta: Scholars Press, 1997), s. 191-92.

3 A. Ashraf ve A. Banuazizi, "Classes in the Qajar Period," *Encyclopedia Iranica* içinde (Costa Mesa, Calif.: Mazda, 1999), c. V, s. 667-77.

4 A. Lambton, *Islamic Society in Persia* (Oxford, 1954), s. 1-32; Lambton, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship," *Studia Islamica*, c. 17 (1962), s. 91-119.

5 M. Ensari, "Land and the Fiscal Organization of Late Qajar Iran," Princeton Üniversitesi Ortadoğu Ekonomi Tarihi konulu konfernsta sunulan yayımlanmamış bildiri, 1974, s. 3.
6 M. Shuster, *The Strangling of Persia* (New York, 1912), s. 277-81.
7 Curzon, *Persia and the Persian Question,* II, s. 480-85.
8 M. Mirzayi, *Tarih-e Berigard ve Diviziyun-e Kazak* (Kazak Tugayı ve Bölüğünün Tarihçesi) (Tahran, 2004).
9 Military Attaché, "Memorandum on the Persian Army," FO 371/Persia 1907/34-2762
10 J. Morier, *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor* (Londra, 1812), s. 242.
11 Curzon, *Persia and the Persian Question,* I, s. 602.
12 P. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia* (New York, 1902), s. 259.
13 M. Eminü'd-devle, *Hatırat-ı Siyasi* (ed. H. Fermanfermayen) (Tahran, 1962), s. 77.
14 *A.g.e.,* s. 258.
15 A. Mustavfi, *Tarih-i İdari ve İçtimai-yi Devriye-yi Kaçariyye veya Şerh-i Zendigâni-yi Men* (Kaçar Devrinin İdari ve Sosyal Tarihi veya Kendi Hayatım), 3 cilt. (Tahran, 1943-45), I, s. 99-100.
16 W. Floor, "Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran," *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925* içinde (ed. E. Bosworth ve C. Hillenbrand) (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983), s. 130.
17 J. Malcolm, *The History of Persia* (Londra, 1829), II, s. 438-54.
18 A. Saidi-Sirjani (ed.), *Vaka-yi İttifâkiyyât* (Yaşanmış Olaylar) (Tahran, 1982), s. 1-243.
19 M. Devlatabadi, *Tarih-i Muasır,* c. I (Çağdaş Tarih) (Tahran, 1957), s. 327.
20 A. Piemontese, "An Italian Source for the History of Qajar Persia," *East and West* içinde, c. 19, No. 1-2 (Mart-Haziran 1969), s. 170.
21 Curzon, *Persia and the Persian Question,* I, s. 391-432.
22 H. Kudsi (Azimü'l-Vazi), *Kitab-ı Hatırat-ı Men* (Hatıralarım), c. I (Tahran, 1963), s. 36.
23 A. Amanat, *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 19-20.
24 Curzon, *Persia and the Persian Question,* I, s. 411.
25 Mustavfi, *Administrative and Social History,* I, s. 259.
26 M. Bamdad, *Tarih-i Rical-i İran* (İran Devlet Adamlarının Tarihi), 6 cilt. (Tahran, 1968).
27 A. Eşref, "Social Hierarchy in the Qajar Era,"*Kitab-ı Agâh* içinde, c. I (1981), s. 71-98.
28 S. Benjamin, *Persia and the Persians* (Boston, 1887), s. 441.
29 L. Diba, *Royal Persian Paintings: The Qajar Epoch* (Londra: Tauris, 1998), s. 92.
30 Benjamin, *Persia and. the Persians,* s. 384.
31 On iki gibi yetmiş iki ve yetmiş üç sayıları Yahudilik ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslamiyet'te de güçlü bir anlama sahiptir. Nuh'un Gemisi'ne binerken yanına aldığı oğullarının sayısına işaret eder, her bir oğul gelecekte dünyanın "milletlerini," Babil kulesini yıkmak için yaratılacak dilleri; Yehova'nın adlarını; Mısır'dan Çıkış ve Tanrı'yla buluşmak için dağa tırmanışı öncesinde Musa'nın danıştığı Yahudi büyüklerini; İsa'nın dünyaya gönderdiği havarileri; Hz. Muhammed'in Hicret'i başlatmadan önce görüşmeler yaptığı Medine delegelerini; Hicret'e katılan sahabeyi; İslam dininin büyüyen ağacını oluşturacak "kollarını" temsil etmektedir. Gerçek müminlerin gözünde 72-73 sayıları Tanrı'nın gizli elinin varlığı demektir.

32 E. Sykes, *Through Persia on a Side-Saddle* (Londra, 1901), s. 154.
33 P. Chelkowski (ed.), *Ta'ziyeh: Ritual and Drama in Iran* (New York: New York University Press, 1979), s. 20.
34 Benjamin, *Persia and the Persians,* s. 379.
35 Curzon, *Persia and the Persian Question,* II, s. 499.
36 A. Piemontese, "The Statutes of the Qajar Order of Knighthood," *East and West* içinde, c. 19, No. 3-4 (Eylül-Aralık 1969), s. 431-73.
37 M. Hume-Griffith, *Behind the Veil in Persia* (Londra, 1909), s. 46.
38 A. Kesrevi, *Tarihçe-i Şir ü Hurşid* (Arslan ve Güneş'in Tarihçesi) (Tahran, 1934), s. 1-33.
39 J. Luft, "The Qajar Rock Reliefs," *Iranian Studies* içinde, c. 36, No. 1-4 (2001), s. 31-49.
40 E. Stack, *Six Months in Persia,* 2 cilt. (New York, 1882), I, s. 105; W. Ousely, *Travels in the Various Countries of the East,* c. II (Londra, 1819), s. 115.
41 E. Browne, *Literary History of Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1914), c. II, s. 143.
42 Malcolm, *History of Persia,* II, s. 324-25.
43 P. Cox, "The Qashqai Tribes," FO 371/1912-1447.
44 Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia,* s. 399.
45 M. İtimadü's-sultani, *Mir'ât-ı el-Bülend-i Nassırî* (Nassırî Büyüklerinin Aynası) (Tahran, 1877), s. 270.
46 H. Garrod, "Tour of Tribal Areas of Fars," FO 371/Persia 1944/34-40180
47 C. Gault, "Report on the Bakhtiaris," FO 371/Persia 1944/34-6816.
48 Stack, *Six Months in Persia,* II, s. 280.
49 L. Sheil, *Glimpses of Life and Manners in Persia* (Londra, 1858), s. 100.
50 Benjamin, *Persia and the Persians,* s. 170-73, 471.
51 J. Fraser, *Historical and Descriptive Narrative Account of Persia* (Edinburgh, 1834), s. 303.
52 J. Fraser, *A Winter's Journey from Constantinople to Tehran,* c. II (Londra, 1838), s. 289.
53 F. Forbes-Leites, *Checkmate* (New York, 1927).
54 P. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia* (New York, 1902), s. 400.
55 Mustavfi, *Administrative and Social History,* III, s. 67.
56 M.-J. Good, "Social Hierarchy and Social Change in a Provincial Iranian Town," doktora tezi, Harvard University (1976), s. 58.
57 Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia,* s. 400.
58 H. Rabino, *Mazandaran and Astarabad* (Londra, 1928), s. 20-30; Hindistan Bürosu, *Who's Who in Persia* (Simla: Government Press, 1923).
59 C. Davies, "A History of the Province of Fars during the Later Part of the Nineteenth Century," doktora tezi, Oxford University (1985).
60 A. Şabani, *Hezâr Famil* (Bin Aile) (Tahran, 1987).
61 R. Binning, *A Journal of Two Years' Travel in Persia,* 2 cilt (Londra, 1857), II, s. 47-8.
62 Rabino, *Mazandaran and Astarabad,* s. 20-30.
63 C. Gault, "A Report on the Isfahan Province," FO 371/Persia 1945/34-6218.
64 Rabino, *Mazandaran and Astarabad,* s. 99.
65 C. and E. Burgess, *Letters from Persia, 1828-1855* (ed. B. Schwartz) (New York, 1942), s. 48.
66 C. MacGregor, *Narrative of a Journey through the Province of Khurasan,* 2 cilt (Londra, 1879), I, s. 277.

67 Burgess, *Letters from Persia,* s. 65.
68 Stack, *Six Months in Persia,* II, s. 250.
69 N. Deryabandari, *Kitab-ı Mustatâb-ı Aş-pezî,* 2 cilt (Güzel Yemek Pişirme Kitabı) (Tahran, 1990).
70 G. Thaiss, "Religious Symbolism and Social Change," *Scholars, Saints, and Sufis* içinde (ed. N. Keddie) (Berkeley: University of California Press, 1972), s. 349-66.
71 Davies, "A History of the Province of Fars," s. 389.
72 W. Ouseley, *Travels in Various Countries of the East,* c. III (Londra, 1812), s. 401.
73 M. Imami, "The First Tahran Census," *'Ulûm-i İçtimaî* içinde, c. I, No. 3 (Şubat 1970), s. 76-94.
74 Malcolm, *History of Persia,* II, s. 429.
75 M. Tahvildar-ı Isfahan,*Cografiye-yi İsfahan* (İsfahan Coğrafyası) (Tahran, 1963), s. 88-90.
76 Sheil, *Glimpses of Life and Manners in Persia,* s. 325.
77 A. Kesrevi, *Tarih-i Pensed Sali-yi Huzistan* (Huzistan'ın Beş Yüz Yıllık Tarihi) (Tahran, 1950), s. 131-51.
78 A. Şamim, *İran dar Devr-i Saltanat-ı Kaçar* (Kaçar Hanedanlığında İran) (Tahran, 1963), s. 296.
79 A. Kesrevi, *Tarih-i Meşruti-i İran* (İran Meşrutiyetinin Tarihi) (Tahran, 1961), s. 130-35, 171-73, 109-97, 490-94. Şeyhi cemaati Kirman'da da önemli bir yere sahipti. 1900'de Kirman dolaylarını dolaşan Percy Sykes şehrin nüfusunun 49.000'i bulduğunu söylerken; bunların 37.000'i Şii, 6.000'i Şeyhi, 3.000'i Bahai, 60'ı Azali, 1.700'ü Zerdüşti, 12.000'i Sufi, 70'i Sünni, 70'i Yahudi ve 20'si Hindu olduğunu; Tebriz, Kirman ve Hemedan'da yoğunlaşan ülke genelindeki Şeyhi nüfusunun da 50.000'i geçtiğini tahmin eder. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia,* s. 195-96.
80 Benjamin, *Persia and the Persians,* s. 379.
81 A. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia* (Oxford: Oxford University Press, 1954), s. 161-62.
82 J. Malcolm, *Sketches of Persia* (Londra, 1845), s. 156.
83 Gault, "Report on the Bakhtiaris."
84 *A.g.m.*
85 Mustavfi, *Administrative and Social History,* I, s. 20.
86 C. A. De Bode, *Travels in Luristan and Arabistan,* c. I, (Londra, 1845), s. 181.
87 F. Barth, *Nomads of South Persia: The Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy* (Boston: Little, Brown, 1961), s. 88.

II. REFORM, DEVRİM VE BÜYÜK SAVAŞ
(Sayfa 47-84)

1 A. Eşref, *Mavane-i Tarih-i Reşad-i Sanayidari der İran* (İran'daki Kapitalist Kalkınmanın Önündeki Tarihsel Engeller) (Tahran, 1980).
2 N. Muzafferi, "Grafting Constitutionalism: Ali Ekber Dehhuda and the Iranian Constitutional Revolution," Doktora tezi. Harvard Üniversitesi (2001), s. 112.
3 H. Takizade, "The term *Mashruteh,*" *İttilaat-e Mahaneh,* c. 7, No. 5 (Ekim 1952), s. 3-4.
4 T. Atabaki, "Disgruntled Guests: Iranian Subaltern on the Margins of the Tsarist Empire," *International Instituut voor Sociale Geschiedenis,* c. 48 (2003), s. 401-26.

5 I. Bishop, *Journeys in Persia and Kurdistan,* c. 1 (Londra, 1891), s. 267.
6 G. Curzon, *Persia and the Persian Question,* 2 cilt (Londra: Longmans, 1892), I, s. 1-5.
7 *A.g.e.,* I, s. 404.
8 *A.g.e.,* II, s. 604.
9 M. Ensari, "Fiscal Organization and Financial Stringency in Iran, 1800-1925," yayımlanmamış bildiri, University of Chicago (1974), s. 19.
10 Curzon, *Persia and the Persian Question,* I, s. 480.
11 C. Issawi, *Economic History of Iran, 1800-1014,* (Chicago: Chicago University Press, 1971), s. 370.
12 A. Kesrevi, *Tarih-i Meşruti-i İran,* (İran Meşrutiyetinin Tarihi) (Tahran, 1961), s. 49-58.
13 Britanya Hükümeti, *Correspondence Respecting the Affairs of Persia* (Londra: Government Printing House, 1909), c. 1, No. I, s. 1.
14 M. Tafreshi-Husseini, *Ruzname-i Ahbar-i Meşrutiyet vü İnkılab-i Iran* (İran Devrimi ve Anayasası hakkında Günlük Haberler) (Tahran, 1973), s. 2.
15 M. Melikzade, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran* (İran Meşrutiyet Tarihi), 6 c.. (Tahran, 1949), II, s. 41.
16 Kesrevi, *Tarih-i Meşruti-i İran,* s. 85.
17 A. Necmabadi, *The Daughters of Quchan* (Syracuse: Syracuse University Press, 1998).
18 Britanya Hükümeti, *Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* c. I, No. I, s. 3-4.
19 Kesrevi, *Tarih-i Meşruti-i İran,* s. 110.
20 Tafreshi-Husseini, *Daily News,* s. 40.
21 M. Hirevi-Horasani, *Tarih-i Paydeyiş-i Meşrutiyet-i Iran* (İran Anayasasının Yaratılış Tarihi) (Tahran, 1953), s. 50.
22 Britanya Hükümeti, *Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* c. I, No. I, s. 4.
23 E. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909* (Londra: Frank Cass, 1910), s. 137.
24 Gerek seçim yasası gerekse temel yasalar için *bkz a.g.e.,* s. 353-400.
25 E. Browne, *Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1914), s. 56.
26 Z. Şecii, *Nümayandegân-ı Meclis-i Şûra-ı Milli* (Ulusal Danışma Meclisi Üyeleri) (Tahran, 1965), s. 176.
27 Britanya Temsilciliği, "Report on the National Assembly," FO 371/Persia 1907/ 34-301.
28 H. Siyah, *Hatırat-ı Hacı Siyeh* (Hacı Siyah'ın Anıları) (Tahran, 1945), s. 565-67.
29 Mustavfi, *Administrative and Social History,* c. 2, s. 75. Ayrıca *bkz.* Hindistan Bürosu, *Who's Who in Persia* (Simla: Government Control Press, 1923), II.
30 Britanya Temsilciliği, "Memorandum on the New Cabinet," FO 371/Persia 1907/ 34-312.
31 W. Olson, *Anglo-Iranian Relations during World War I* (Londra: Cass, 1984), s. 14-16.
32 Mustavfi, *Administrative and Social History,* I, s. 563.
33 İran Hükümeti, *Müzâkerât-ı Meclis-i Şûra-yı Milli* (Meclis Müzakereleri), Birinci Meclis, s. 385-400.
34 Melikzade, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran* (İran Meşrutiyet Tarihi), IV, s. 59.
35 H. Razavani (ed.), *Levahik-i Aga-i Şeyh Fazlullah Nuri* (Şeyh Fazlullah Nuri'nin Belgeleri) (Tahran, 1983), s. 30-31.

36 H. Kudsi, *Kitab-ı Hatırat-ı Men* (Anılarımın Kitabı) (Tahran, 1963), s. 157.
37 Hirevi-Horasani, *History of the Genesis of the Iranian Constitution,* s. 126.
38 A. Dehhüda, "Charivari," *Sur-i İsrafil* (İsrafil'in Borusu), 30 Aralık 1907.
39 Hindistan Bürosu, *Who's Who in Persia,* s. 341.
40 Britanya Temsilciliği, "Annual Report for 1908," FO 371/Persia 1909/956-2836.
41 H. Berberian, *Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911* (Boulder: Westview Press, 2001).
42 M. Shuster, *The Strangling of Persia* (New York, 1912), s. 45.
43 N. Hamdani, *Pederim Settar Han* (Babam Settar Han) (Tahran, 1960), s. 73.
44 J. Hone ve P. Dickenson, *Persia, in Revolution* (Londra, 1910), s. 27.
45 Hindistan Bürosu, *Who's Who in Persia,* s. 201.
46 A. Amir, "Iranian Cabinets from the Time of the Constitutional Revolution to the Present," *İttilaat-ı Heftici,* c. I, No. 10-c. 2, No. 6 (Mart 1948-Ağustos 1950).
47 Britanya Elçiliği, "Monthly Report for June 1910," FO 371/Persia 1919/34-950.
48 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1912)," FO 371/Persia 1913/ 34-1728.
49 Britanya Konsolosu, "Report on the Bakhtiari Tribe," O 371/ Persia 1944/34-40181.
50 Britanya Hükümeti, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* c. III (Londra: Government Printing House, 1914), s. 135-36.
51 Britanya Hükümeti, *Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* c. I, s. 39; *Further Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* c. I, s. 20.
52 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1925)," FO 371/Persia 1926/34-11500.
53 Britanya Elçiliği, "General Situation Report," FO 371/Persia 1914/4-2059.
54 Britanya Hükümeti, *Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* I, s. 39, 189; *Further Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* I, s. 152, 169.
55 Shuster, *Strangling of Persia,* s. 56.
56 Britanya Hükümeti, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* III, s. 137.
57 Britanya Hükümeti, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* I, s. 152.
58 Britanya Siyasal Temsilcisi, "Report on the Qashqai Tribe," FO 371/Persia 1912/34-1447.
59 Britanya Siyasal Temsilcisi, "Report on the Persian Gulf," FO 371/Persia 1912/34-1418.
60 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1913)," FO 371/Persia 1914/34-2173.
61 Britanya Elçiliği,*Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* No. 2, s. 146.
62 Britanya Elçiliği, Letter to the Foreign Minister (23 Eylül 1912), FO 371/Persia 1912/34-1447.
63 D. Fraser, *Persia and Turkey in Revolt* (Londra: Blackwood, 1910), s. 36.
64 Britanya Genel Konsolosu, "Memorandum on the Sheikh of Mohammerah," FO 371/Persia 1909/34-715.
65 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1912)," FO 371/Persia 1913/34-1728.
66 Fraser, *Persia and Turkey in Revolt,* s. 258.
67 Britanya Konsolosluğu, "Report on the Bakhtiari Tribe," FO 371/Persia 1944/34-40181.
68 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1912)," FO 371/Persia 1913/ 34-1728.
69 Britanya Elçiliği, "Report on the Bakhtiari Khans," FO 371/Persia 1914/34-2073.
70 H. Takizade, "List of Members of the Second Majles," *Kaveh,* 15 Temmuz 1918.
71 Z. Şecii, *Nümayendigân-i Meclis-i Şûra-i Milli* (Ulusal Danışma Meclisi Üyeleri) (Tahran, 1964), s. 176.
72 Moderate Party, *Meramname-i Fırka* (Parti Programı) (Tahran, tarihsiz).

73 Britanya Hükümeti, *Correspondence Respecting the Affairs of Persia,* II, s. 55.
74 Britanya Hükümeti, *Correspondence Respecting Recent Affairs of Persia,* II, s. 56.
75 T. Atabaki, "The Ottomans' Secret Service Activities in Iran," yayımlanmamış tez, St. Antony's College (1998), s. 1-14.
76 Britanya Elçiliği, "General Situation Report on Persia," FO 371/Persia 1914/34-2059.
77 Olson, *Anglo-Iranian Relations,* s. 153.
78 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1922)," FO 371/Persia 1923/34-10848. Bu yıllık raporda ayrıca 1913-1922 dönemi de ele alınmıştır.
79 H. Balfour, *Recent Happenings in Persia* (Londra, 1922), s. 25.
80 M. Donohoe, *With the Persian Expedition* (Londra: Arnold, 1919), s. 120.
81 H. Nicholson, *Curzon: The Last Phase* (Londra: Constable, 1934), s. 3.
82 A. Wynn, *Persia in the Great Game* (Londra: Murray, 2003), s. 316.
83 D. Gilmour, *Curzon* (Londra: Papermac, 1995), s. 515.
84 Britanya Hükümeti, *Documents on British Foreign Policy, 1919-1934* (Londra: Government Printing House, 1948), Birinci Seri, c. IV, s. 1125-26.
85 Nicholson, *Curzon,* s. 129.
86 Hindistan Bürosu, "Mesopotamia Police Report (27 Mayıs 1929)," FO 371/Turkey 1929/44-5074.
87 M. Ferruh, *Hatırat-ı Siyasi-i Ferruh* (Ferruh'un Siyasal Anıları) (Tahran, 1969), s. 15-17.
88 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1922)," FO 371/Persia 1923/34-10848.
89 Britanya Elçiliği, *Documents on British Foreign Policy,* c. XIII, s. 657, 720.
90 Britanya Elçiliği, *Documents on British Foreign Policy,* c. XIII, s. 274-75.
91 General Dickson, *Documents on British Foreign Policy,* c. XIII, s. 585.
92 Britanya Elçiliği, "Memorandum on Persia," *Documents on British Foreign Policy,* c. XII, s. 721.

III. RIZA ŞAH'IN DEMİR YUMRUĞU
(Sayfa 85-127)

1 Britanya Hükümeti, *Documents on British Foreign Policy, 1919-1934* (Londra: Government Printing House, 1948), birinci seri III, s. 745.
2 E. Ironside, *High Road to Command* (Londra: Leo Caper, 1972), s. 161.
3 Hindistan Bürosu, "Persian Situation in 1921," *India Office*/Political and Secret Library/10/907.
4 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1922)," FO 371/ Persia 1925/34-10848.
5 Britanya Hükümeti, *Documents on British Foreign Policy,* XII, s. 731.
6 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1922)," FO 371/Persia 1925/34-10848.
7 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1922)," FO 371/Persia 1925/34-10848.
8 J. Şehri, *Tahran-ı Kadim* (Tahran, 1978), s. 43.
9 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1925)," FO 371/Persia 1926/ 34-11500; E.P. Elwell-Sutton, *Persian Oil* (Londra: Lawrence and Wishart, 1955), s. 74; J. Bharier, *Economic Development in Iran, 1900-1970* (Londra: Oxford University Press, 1971), s. 158.
10 A. Millspaugh, *The American Task in Persia* (New York: Century, 1925), s. 23.

11 *A.g.e.*, s. 186.
12 *A.g.e.*, s. 126.
13 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1923)," FO 371/Persia 1925/ 34-10848.
14 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1935)," FO 371/Persia 1936/ 34-20052.
15 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1922)," FO 371/Persia 1925/34-10848.
16 Savaş Bürosu, "Memorandum on Persian Forces (Ağusts 1941)," FO 371/Persia 1941/34-27206.
17 Britanya Elçiliği, "Persian Attitudes to the War," FO 371/Persia 1940/34-24582.
18 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1937),"*India Office*/Political and Secret Library/12/3472A.
19 D. Amini, *Polis der Iran* (İran Polisi) (Tahran, 1947).
20 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1937)."*India Office*/ Political and Secret Library/12/3472A.
21 Britanya Temsilciliği, "Biographies of Leading Personalities in Persia," FO 371/Persia 1940/34-24582.
22 1927'de genel valilerin istisnasız hepsi ya ordu subaylarıydı ya da rütbeleri olan kıdemli devlet memurları. *Bkz.* Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1927)," FO 371/ Persia 1928/34-13069.
23 Britanya Konseyi, "Report on Isfahan Province," FO 371/Persia 1945/34-45426.
24 D. Wilber, *Reza Shah Pahlavi* (Princeton: Exposition Press, 1975), s. 243-44.
25 Britanya Temsilciliği, "Report on Seizures of Land by the Shah," FO 371/Persia 1932/34-16077.
26 Britanya Temsilciliği, "Acquisition of Land by the Shah," FO 371/Persia 1935/34-18992.
27 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1927)," FO 371/Persia 1928/34-13069.
28 Britanya Temsilciliği, "Biographies of Leading Personalities in Persia," FO 371/Persia 1940/34-24582.
29 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1934)," FO 371/Persia 1935/34-18995.
30 M. Bahar, *Tarih-i Muhtasar-ı Ehzab-ı Siyasi-yi Iran* (İran'daki Siyasal Partilerin Kısa Tarihi) (Tahran, 1944), s. 306.
31 Şecii, *Nümayendigân-i Meclis-i Şûra-i Milli* (Ulusal Danışma Meclisi Üyeleri), s. 176.
32 İran Cumhurbaşkanlığı Bürosu, *Esnad ez İntihabat-ı Meclis-i Şûra-yı Milli Devre-yi Pehlevi-yi Aval* (Birinci Pehlevi Döneminde Ulusal Danışma Meclisi Seçimleriyle İlgili Belgeler) (Tahran, 1999), s. 37-44.
33 İran Cumhurbaşkanlığı Bürosu, Meclis Seçimleriyle İlgili Belgeler, s. 53.
34 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1926)," FO 371/Persia 1927/34-12296.35 H. Kasrevi, "Trials," *Perçem*, 28 Temmuz 1942.
36 Britanya Temsilciliği, "Biographies of Leading Personalities in Persia," FO 371/Persia 1940/34-24582.
37 A. Marin-Defteri, "Memoirs from Previous Elections," *Khvandaniha*, 5 Nisan 1956.
38 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1927)," FO 371/Persia 1928/34-13069.
39 Britanya Temsilciliği, "Biographies of Leading Personalities in Persia," FO 371/Persia 1929/34-13483.
40 F. Fermanferma, *Hatırat-ı Mahabis* (Cezaevi Anıları) (ed. M. Ettehadieh) (Tahran, 1976).
41 Britanya Temsilciliği, "Biographies of Leading Personalities in Persia," FO 371/Persia 1929/34-13483.
42 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1927)," FO 371/Persia 1928/34-13069.

43 C. Schayegh, "Modern Civilization is Paradoxical: Science, Medicine, and Class in the Formation of Semi-Colonial Iran, i900-i940s," doktora tezi, Columbia Üniversitesi (2003), s. 201.
44 H. Filmer, (J. Childs), *The Pageant of Persia* (Londra, 1936), s. 368.
45 *A.g.e.*, s. 378.
46 Anonim, "Education in Iran," *İranşehr*, c. 3, No. I (Aralık 1924), s. 56-58.
47 Millspaugh, *The American Task in Persia*, s. 100-12.
48 D. Menashri, *Education and the Making of Modem Iran* (Ithaca: Cornell University Press, 1992), s. 110.
49 B. Moazemi, "The Making of the State, Religion and the Islamic Revolution in Iran (1796-1979)," doktora tezi, New School University (2003), s. 270.
50 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1934)," FO 371/Persia 1935/34-18995.
51 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1933)," FO 371/Persia 1934/34-17909.
52 K. Beyat, "The Cultural Academy and Changes of Place Names in Iran," *Nashreh-e Danesh*, No. II (1990-91), s. 12-4.
53 H. Kazımzade, "The Formation of the National Heritage Society," *İranşehr*, c. 3, No. 10 (Ağustos 1925), s. 12-14.
54 M. Husseini, "Prisons and Imprisonment in Iran," *Ganjieh*, c. I, No. 2-3 (Güz-Kış 1991), s. 44-58.
55 Gh. Forutan, *Hizb-i Tudeh der Sahne-yi İran* (İran'ın Sahnesinde Tudeh Partisi) (yayımlanmamış tez, tarihsiz), s. 242.
56 A. Deşti, *Eyyam-ı Mahbus* (Cezaevi Günleri) (Tahran, 1954).
57 F. Richards, *A Persian Journey* (Londra: Jonathan Cape, 1932), s. 190.
58 F. Bohrer (ed.), *Sevruguin and the Persian Image: Photography of Iran, 1870-1930* (Seattle: University of Washington Press, 1999), s. 29.
59 Iranian Government, "Registered Doctors in Tahran," *Müzâkerât-ı Meclis-i Şura-yı Millî* (Meclis Müzakereleri), 14. Meclis, 1 Ocak 1945.
60 B. Good, "The Social History of Maragheh: Health Care, Stratification, and Reform," doktora tezi, Harvard University (1976), s. 49.
61 Şehri, *Tahran-ı Kadim*, s. 151.
62 *A.g.e.*, s. 1-10.
63 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1928)," FO 371/Persia 1929/34-13799.
64 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1937), *India Office*/Political and Secret Library/12/3472A.
65 A. Millspaugh, *Americans in Persia* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 1946), s. 34, 84.
66 A. Lambton, "The Situation in Iran (Mayıs 1941)," *India Office*/Political and Secret Library/12/3405.
67 Dışişleri Bakanlığı'na Büyükelçilik Mektubu (26 Haziran 1945), *Foreign Relations of the United States* (Washington, DC: Government Printing Office, 1958-79), 1945, c. VIII, s. 385.
68 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1924)," FO 371/Persia 1925/34-1048.
69 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1927)," FO 371/Persia 1928/34-13079
70 Britanya Konsolosluğu, "Report on the Events in Mashad," FO 371/Persia 1935/34-18997.
71 Britanya Temsilciliği, "Report on the Situation in Iran (5 Ocak 1935)," FO 371/34-18992.
72 Britanya Elçiliği, Letter of 7 February 1936, FO 371/Persia 1936/34-20048.

73 Britanya Elçiliği, Letter of 7 February 1936, FO 371/Peria 1936/34-20048.
74 Britanya Elçiliği, "Annual Report on Persia (1937)," *India Office*/Political and Secret Library/12-3472A.
75 A. Kesrevi, "The Case for the Accused," *Perçem,* 16 Ağustos 1942.
76 A. Kesrevi, "Concerning Reza Shah Pahlavi," *Perçem,* 23-25 Haziran 1942.
77 Millspaugh, *Americans in Persia,* s. 5.
78 A. Lambton, "The Situation in Iran (Mayıs 1941),"*India Office*/Political and Secret Library/12/3405.
79 Britanya Elçiliği, "Annual Report on Persia (1937),"*India Office*/Political and Secret Library/12/3472A.

IV. MİLLİYETÇİ ARA DÖNEM (Sayfa 129-161)

1 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1941),"*India Office*/Political and Secret Library/12/3472A.
2 Birleşmiş Milletler, *Supplement to the World Report: Economic Conditions in the Middle East* (New York: UN Publishing House, 1953), s. 79.
3 Savaş Bakanlığı, "Memorandum on the Reorganization of the Persian Army," FO 371/Persia 1941/34-27251. Britanya Büyükelçisi, "Conversations with the Shah," FO 371/Persia 1942/34-31385. Şah, Bullard'a, "halkının hiçbir ideali olmadığını" ve geniş bir ordu kurarak kendisinin onlara idealler verebileceğini söylemişti.
4 *A.g.y.*
5 *A.g.y.*
6 Britanya Elçiliği, 16 Aralık 1943, FO 371/Persia 1943/34-35077.
7 Dışişleri Bakanlığı, "The Merits and Demerits of the Shah," FO 371/Persia 1943/ 38-35072.
8 H. Kuhi-Kirmani, *Ez Şehrivar 1320 to Facia-yı Azerbaycan* (Ağustos 1941'den Azerbaycan Trajedisine Kadar) (Tahran, 1944), I, s. 118.
9 İran Hükümeti, *Meclis Müzakereleri*, 13. Meclis, 29 Kasım 1941-16 Haziran 1942.
10 Britanya Elçiliği, 10 Temmuz 1943, FO 371/Persia 1943/34-35072.
11 Britanya Konsolosluğu, Kirmanşah'ta, Aylık Rapor (Ekim), FO 371/Persia 1942/34-31402.
12 Britanya Elçiliği, 7 Haziran 1943, FO 371/Persia 1943/34-55070.
13 Britanya Elçiliği, "Annual Report for Persia (1941),"*India Office*/Political and Secret Library/12-3472A.
14 Britanya Elçiliği, 10 Nisan 1942, FO 371/Persia 1942/34-31285.
15 R. Bullard, *Letters from Persia* (Londra: Tauris, 1919), s. 147.
16 Hindistan Bürosu, *Who's Who in Persia* (1922).
17 A. Sepehr, "Qavam al-Saltaneh after August 1941," *Salname-i Dünya,* c. 15 (1959), s. 55-56.
18 N. Shabstari, "Qavam al-Saltaneh," *Vazife,* 25 Şubat 1946.
19 Britanya Elçiliği, 31 Ağustos 1943, FO 371/Persia 1943/34-35073.
20 Britanya Elçiliği, "Monthly Reports for February (1943)," FO 371/Persia 1943/34-35070.

21 Britanya Elçiliği, "Leading Personalities in Persia (1947)," FO 371/Persia 1947/34-62035.
22 Şecii, *Nümayendigân-i Meclis-i Şûra-i Milli* (Ulusal Danışma Meclisi Üyeleri), s. 176.
23 Dışişleri Bakanlığı, Comment on 10 April 1942 Memorandum, FO 371/Persia 1942/34-31385.
24 Britanya Konsolosluğu, Tebriz, 9 Temmuz 1943, FO 371/Persia 1943/34-35098.
25 Britanya Büyükelçiliği, "Leading Personalities of Persia (1947)," FO 371/Persia 1947/34-62035.
26 Britanya Konsolosluğu, İsfahan, 15 April 1943, FO 371/Persia 1943/34-31412.
27 Britanya Konsolosluğu, İsfahan, "Report on Isfahan," FO 371/Persia 1945/34-45476.
28 Başyazı, "End of the Tehran Elections," *Merdüm,* 6 Şubat 1944.
29 I. İskenderi, *Hatırat-ı Siyasi*, c. II (ed. B. Amir-Khosravi ve F. Azarnov) (Fransa: 1986), s. 1-5,12-13. Ayrıca *bkz.* I. İskenderi, *Yadmendeha* (Anılar) (Almanya, 1986), s. 98-99.
30 Dışişleri Bakanlığı Yorumları, 23 Ekim 1941, FO 371/Persia 1941/42-27155.
31 Tudeh Party, "Party Program," *Rehber,* 5-7 Eylül 1944.
32 *New York Times,* 15 Haziran 1945.
33 Britanya Büyükelçisi, 13 Haziran 1946, FO 371/Persia 1946/34-52664.
34 Amerikan Büyükelçisi, 31 Mayıs 1946, *Foreign Relations of United States* (Washington, DC, 1946), vii, s. 490.
35 Britanya Kabinesi, "Notes on the Report of the Parliamentary Delegation to Persia," FO 371/Persia/1946/34-52616.
36 Britanya Büyükelçiliği, 29 Mayıs 1946, FO 371/Persia 1946/34-52714.
37 Britanya Büyükelçiliği, 18 Nisan 1946, FO 371/Persia 1946/34-52673.
38 Britanya Büyükelçiliği, "Political Activity for the Majles Election," FO 371/Persia 1943/34-35074.
39 Britanya Konsolosluğu, Meşhed, "Six Monthly Reports (Temmuz-Aralık 1943)," FO 371/Persia 1944/34-40184.
40 Britanya Çalışına Ataşesi, "The Tudeh Party and the Iranian Trade Unions," FO 371/Persia 1947/34-61993.
41 Britanya Askeri Ataşesi, 10 Haziran 1946, FO 371/Persia 1946/34-52710.
42 Britanya Konsolosluğu, İsfahan, 4 Şubat 1944, FO 371/Persia 1944/34-40163.
43 Britanya Büyükelçisi, "Memorandum on the Present Situation in Persia," *India Office*/L/P&S/12-3491A.
44 Tudeh Party, "Petition in Support of Tudeh Candidates in the Majles Elections," *Merdüm,* 6 Aralık 1943.
45 *The Times,* 24 Ekim 1947.
46 Britanya Büyükelçisi, 25 Ekim 1944, FO 371/Persia 1944/34-6058.
47 İskenderi, *Hatırat-ı Siyasi*, II, s. 87-98.
48 J. Hassanov, "South Azerbaijan - 1945," Bakû arşivlerinde İran'la ilgili belgeleri ele alan yayımlanmamış tez.
49 Britanya Konsolosluğu, Hürremşehr, "Report on Tudeh Activities in the Oil Industry," F. 371/Persia 1946/34-52714.
50 M. Musaddık, "Proposal for Reform of the Electoral Law," *Ayandeh,* c. 3 (1944), s. 61-63.
51 M. Musaddık, Speech, *Parliamentary Debates,* 14. Meclis, 2 Haziran 1944.

52 Britanya Büyükelçiliği, "Leading Personalities in Persia (1952)," F. O. 416 /Persia 1952/105.
53 J. Emami, *Meclis Müzakereleri,* 16. Meclis, 3 Kasım 1951.
54 Dışişleri Bakanlığı, "Memorandum," FO 371/*Persia* 1957/127074.
55 M. Musaddık, "Speech to the Nation," *Bahter-i Emruz,* 27 Temmuz 1953.
56 Britanya Petrol Bakanlığı, Memorandum on Persian Oil, FO 371/Persia 1951/98608.
57 Britanya Dışişleri Bakanlığı, Memorandum on the Persian Oil Crisis, FO 371/Persia 1951/91471.
58 Britanya Büyükelçisi, "Memorandum to London," FO 371/Persia 1951/91606.
59 Britanya Büyükelçisi, "Comparison between Persian and Asian Nationalisms in General," FO 371/Persia 1951/91464.
60 *Washington Post,* 11 Temmuz 1951.
61 FO 248/Persia 1951/1527.
62 FO 248/Persia 1951/1528.
63 Dışişleri Bakanlığı, Memorandum, FO 371/Persia 1952/98608.
64 D. Acheson, *Present at the Creation* (New York: Norton, 1969), s. 680-81.
65 FO 371/Persia 1952/98602.
66 D. Wilber, "Overthrow of Premier Mossadeq of Iran," yayımlanmamış CIA raporu, 1954. Ayrıca *bkz.* http://cryptome.org/cia-iran-all.htm.
67 S. Marigold, "The Streets of Tehran," *The Reporter,* 10 Kasım 1953.
68 *New York Times,* 20 Ağustos 1953.
69 President Eisenhower, "Address to the Nation," *Declassified Documents/1978l* White House/Belge 318.

V. MUHAMMED RIZA ŞAH'IN BEYAZ DEVRİMİ (Sayfa 163-201)

1 H. Beblawi ve G. Luciani (ed.), *The Rentier State* (Londra: Helm, 1987).
2 Dışişleri Senato Komitesi, *US Military Sales to Iran* (Washington, DC: US Printing Office, 1976), s. 5.
3 ABD Kongresi Ortak Komitesi, *Economic Consequences of the Revolution in Iran* (Washington, DC: US Printing Office, 1980), s. 76.
4 E. Bayne, *Persian Kingship in Transition* (New York: American Universities Field Staff, 1968), s. 186.
5 J. Kraft, "The Crisis in Iran," *The New Yorker,* 18 Aralık 1978.
6 *A.g.m.*
7 F. Fitzgerald, "Giving the Shah Everything He Wants," *Harper's Magazine,* Kasım 1974.
8 R. Graham, *Iran: The Illusion of Power* (New York: St. Martin's Press, 1979), s. 143.
9 Fitzgerald, "Giving the Shah Everything He Wants."
10 B. Mahsudoğlu, *In Sou-e Zahan, An Sou-e Mardmak* (Zihnin Bu Yüzü, Öğrencinin Öbür Yüzü) (Tahran, 1998), s. 307.
11 W. Branigin, "Pahlavi Fortune: A Staggering Sum," *Washington Post,* 17 Ocak 1979.
12 A. Crittenden, "Bankers Say Shah's Fortune is Well Above a Billion," *New York Times,* 10 Ocak 1979.
13 Britanya Büyükelçisi, 19 Nisan 1955, FO 371/Persia 1955/114807.

14 Britanya Büyükelçiliği, "Leading Personalities in Persia (1947)," FO 416/105.
15 A. Alam, *The Shah and I* (New York: St. Martin's Press, 1992).
16 W. Holden, "Shah of Shahs, Shah of Dreams," *New York Times Magazine,* 26 Mayıs 1974.
17 Z. Şecii, *Vezarat vü Veziran der İran,* c. 1 (İran'da Bakanlıklar ve Bakanlar) (Tahran, 1975).
18 Z. Şecii, *Nümayendigân-i Meclis-i Şûra-i Milli* (Ulusal Danışma Meclisi Üyeleri) Tahran, 1964).
19 M. Pevlevi, *Mission for My Country* (Londra: Hutchinson, 1961), s. 173.
20 A. Tahiri, "Historic Interview with His Imperial Majesty," *Kayhan International,* 10 Kasım 1976.
21 R. Loeffler, "From Tribal Order to Bureaucracy: The Political Transformation of the Boir Ahmadi," yayımlanmamış tez, 1978.
22 E. Rouleau, "L'Iran à l'heure de l'embourgeoisement," *Le Monde,* 4-9 Ekim 1973.
23 Bu istatistiklerin başlıca kaynağı 1956, 1966 ve 1976 yıllarında yapılan nüfus sayımlarıdır. *Bkz.* Planlama ve Bütçe Teşkilatı, *Salname-i Emar-i Keşvar* (Yıllık Ulusal İstatistikler) (Tahran, 1956, 1966, 1976).
24 Uluslararası Çalışma Örgütü, "Employment and Income Policies for Iran," yayımlanmamış rapor, Cenevre, 1972, Ek C, s. 6.
25 Kraft, "Crisis in Iran."
26 A. Mansur, "The Crisis in Iran," *Armed Forces Journal International,* Ocak 1979, s. 33-34.
27 F. Kazımi, *Poverty and Revolution in Iran* (New York: New York University Press, 1980), s. 25.
28 Graham, *Iran,* s. 25.
29 Fitzgerald, "Giving the Shah Everything He Wants."
30 T. Şeriati, Giriş, A.Şeriati, *Ebu Zerr: Hüdaperest-i Sosyalist* (Ebu Zerr: Allah'a İbadet Eden Sosyalist) (Tahran, 1989), s. iii.
31 Anonim, "Commemoration of Dr. Shariari's Emigration," *İttilaat,* 17 Mayıs 1978.
32 Hüseyniye-i İrşad, *Mecmua-ı Asar ez Birader Şehit Ali Şeriati* (Şehit Kardeşimiz Ali Şeriati'nin Toplu Eserleri), 35 cilt. (Solon, Ohio: Muslim Student Association, 1977).
33 A. Şeriati, *Ders-i İslamşinas* (İslam Dersleri) (Houston: Muslim Student Association, tarihi belirsiz). Ders II, s. 98-99.
34 Hüseyniye-i İrşad, *Toplu Eserleri,* x.
35 R. Humeyni, *Velayet-i Fakih: Hükümet-i İslami* (Hukukçunun Himayesi: İslam Devleti) (Tahran, 1978).
36 M. Kadivar, *Endişi-i Siyasi der İslam* (İslam'da Siyasal Düşünce) (Tahran, 1998); *Nazariye-i Devlet der Fıkh-ı Şia* (Şii Hukukunda Devlet Düşünceleri) (Tahran, 1998); ve *Hükümet-i Velayet* (Velayet Hükümeti) (Tahran, 1998).
37 R. Humeyni, "Konuşma," *İttilaat,* 2 Aralık 1985.
38 İran Halkının Kurtuluşu Cephesi, *Mecmua ez Mekteb, Sukhanrani-ha, Peyham-ha ve Raftari-ha-ye İmam Humeyni* (İmam Humeyni'nin Toplu Öğretileri, Konuşmaları, Mesajları ve Eylemleri) (Tahran, 1979).
39 Rouleau, "L'Iran à l'heure de l'embougeoisement."
40 K. Musevi, "The Beginnings of the Rastakhiz Party," yayımlanmamış tez, St. Antony's College, Oxford, 1982.
41 S. Huntington, *Political Order in Changing Societies* (New Haven: Yale University Press, 1968).

42 Fitzgerald, "Giving the Shah Everything He Wants," s. 82.
43 Resurgence Party, *The Philosophy of Iran's Revolution* (Tahran, 1976).
44 Tahiri, "Historic Interview..." *Kayhan International,* 10 Kasım 1976.
45 P. Vieille ve A. Bani-Sadr, *L'analyse des élections nonconcurrentielles* (Analysis of the Non-Competitive Elections) (Paris, 1976), s. 1.
46 P. Azr, "The Shah's Struggle against the Guilds," *Dünya,* c. 2 (Aralık 1975), s. 10-14.
47 M. Pevlevi, *Answer to History* (New York: Stein and Day, 1982), s 156.
48 P. Balta, "Iran in Revolt," *İttilaat,* 4 Ekim 1979.
49 J. Kendall, "Iran's Students and Merchants Form an Unlikely Alliance," *New York Times,* 7 Kasım 1979.
50 A. Masud, "The War against Profiteers," *Dünya,* No. 3 (Ocak 1976), s. 6-10.
51 Balta, "Iran in Revolt."
52 E. Rouleau, "Iran: Myth and Reality," *The Guardian,* 31 Ekim 1976.
53 N. Cage, "Iran: Making of a Revolution," *New York Times,* 17 Aralık 1978.
54 Anonim, "The *Nationalization* of Religion," *Mücahid,* No. 29 (Mart 1975), s. 6-10.
55 O. Fallaci, *Interviews with History* (Boston: Houghton Mifflin, 1976), s. 262-87.
56 A. Ruhani, "Proclamation," *Mücahid,* No. 30 (Mayıs 1975), s. 7.
57 R. Humeyni, "Proclamation," *Mücahid,* No. 29 (Mart 1975), s. 1-2.

VI. İSLAM CUMHURİYETİ
(Sayfa 203-254)

1 Bu gibi tartışmaların ayrıntılı bir özeti için *bkz.* S. Bakhash, "Who Lost Iran?", *New York Review of Books,* 14 Mayıs 1981 ve W. Daughterly, "Behind the Intelligence Failure in Iran," *International Journal of Intelligence and Counter Intelligence,* c. 14, No. 4 (Kış 2001), s. 449-84.
2 Başyazı, "Fifty Years of Treason," *Khabarnameh* (Newsletter), No. 46 (Nisan 1976).
3 Uluslararası Af Örgütü, *1974-75 Yıllık Raporu* (Londra: Uluslararası Af Örgütü, 1975); Uluslararası Hukukçular Komisyonu, *İran'da İnsan Hakları ve Hukuk Sistemi* (Cenevre: Uluslararası Hukukçular Komisyonu, 1976); W. Butler, "İran Askeri Mahkeme İşleyiş Kurallarında Önerilen Değişiklikler Hakkında Genelge," Uluslararası Hukukçular Komisyonu'na yazılmış yayımlanmamış bildiri, 1977.
4 W. Butler, "30 Mayıs 1977 tarihinde İran Şahı'yla yapılan Özel Görüşme," Uluslararası Hukukçular Komisyonu'na yazılmış yayımlanmamış genelge.
5 N. Pakdaman, "On Şiir Okuma Gecesi: İran Devrimi'nin Başlangıcındaki Bir Olayın Değerlendirilmesi," *Kankash,* No. 12 (Güz 1995), s. 125-206.
6 Başyazı, "İran ve Kara ve Kızıl İrticacılar," *İttilaat,* 7 Ocak 1978.
7 Center of Kum Seminaries, "Declaration," *Mücahid,* No. 53 (Ocak 1978).
8 Devrimden sonra bir grup bağlantısız dini fanatik kundakçılıktan suçlu bulundu. *Bkz.* Ş. Nabavi, "Abadan, 19 Ağustos, Sinema Rex," *Cheshmandaz,* No. 20 (Bahar 1999), s. 105-27.
9 W. Branigin, "Abadan Moon Turns Sharply Against the Shah," *Washington Post,* 26 Ağustos 1978.
10 A. McDermouth, "Peacock Throne Under Pressure," *Financial Times,* 12 Eylül 1978.
11 J. Gueyras, "Liberalization is the Main Casualty," *The Guardian,* 17 Eylül 1978.

12 D. Harney, *The Priest and the King: An Eyewitness Account of the Iranian Revolution* (Londra: Tauris, 1999), s. 25.
13 E. Baki, "Figures for the Dead in the Revolution," *Emruz,* 30 Temmuz 2003.
14 Belge, "Resolution Passed by Acclamation in the Ashura Rally," *Khabarnameh,* 15 Aralık 1978. A. Ashraf ve A. Banuazizi, "The State, Classes and Modes of Mobilization in the Iranian Revolution," *State, Culture and Society,* c. I, No. 3 (Bahar 1985), s 23.
15 R. Apple, "Reading Iran's Next Chapter," *New York Times*, 13 Aralık 1978.
16 T. Allway, "Iran Demonstrates," *Christian Science Monitor*, 12 Aralık 1978.
17 A. Ashraf ve A. Banuazizi, "The State, Classes and Modes of Mobilization in the Iranian Revolution," *State, Culture and Society,* c. I, No. 3 (Bahar 1985), s 23.
18 Baki, "Figures for the Dead in the Revolution."
19 P. Balta, "L'action décisive des groupes de guerilla," *Le Monde*, 13 Şubat 1979.
20 Y. İbrahim, "Scores Dead in Tehran," *New York Times,* 11 Şubat 1979.
21 *Kayhan*, 11 Şubat 1979.
22 O. Fallaci, "Interview with Mehdi Bazargan," *New York Times*, 21 Ekim 1979.
23 *İttilaat*, 1 Mart 1979.
24 O. Fallaci, "Interview with Khomeini," *New York Times*, 7 Ekim 1979.
25 İslam Cumhuriyeti, *Kanuni Esasi-i Cumhuri-i İslami-i İran* (İran İslam Cumhuriyeti Anayasası) (Tahran: Government Printing House, 1989), s. 1-79.
26 H. Momazeri, *İttilaat*, 8 Ekim 1979.
27 Fallaci, "Interview with Khomeini."
28 R. Humeyni, "Government is an Absolute Authority Entrusted by Divinity to the Prophet," *Kayhan-ı Havai*, 19 Ocak 1988.
29 *İttilaat*, 19 Eylül 1979; ayrıca *bkz.* A. İntizam, "Letter to the Court," *İttilaat,* 30 Haziran 1980.
30 *İttilaat,* 8 Mart 1980.
31 *Kayhan,* 7 Kasım 1979. Ayrıca *bkz.* "Interview with Sheikh Ali Tehrani" *Iran Times*, 20 Temmuz 1984.
32 *İttilaat,* 24 Kasım 1979.
33 Islamic Republic of Iran, "Government Employees," www.sci.or.ir/english/sel/f3/F19.HTM.
34 M. Bezirgân, "The State Should be Given Back to the Nation," *İttilaat,* 10 Mayıs 1979.
35 Hükümet sözcüleri 160.000 ölüyü şöyle sınıflandırdılar: 79.664 gözcü, 35.170 düzenli ordu askeri, 5.061 jandarma, 2.075 İnşa Kampanyası üyesi, 1.006 devrim komitesi üyesi, 264 polis ve 11.000 sivil – bu sonuncuların çoğu hava saldırılarında can vermişti. Resmi rakamlar sonradan gaz ve kimyasal silah saldırılarından ölenlerin sayısını vermez. Resmi rakamlar için *bkz. Iran Times*, 23 Eylül 1988.
36 *Iran Times*, 16 Nisan 1982.
37 *Iran Times*, 4 Ocak 1980.
38 Anonim, "Millions Plundered," *İranşehr,* c. I, No. 6 (Aralık 1978).
39 Anonim, "The Economy is too Dependent on Oil," *Economist*, 16 Ocak 2003.
40 S. Maloney, "Politics, Patronage, and Social Justice: Parastatal Foundations and Post-Revolutionary Iran," doktora tezi, Fletcher School, 2000.
41 J. Amuzegar, *Iran's Economy under the Islamic Republic* (Londra: Tauris, 1993), s 100.
42 L. Binder, "Iran's Unfinished Revolution," *Economic Consequences of the Revolution in Iran* içinde (Washington, DC: ABD Kongresi Ortak Ekonomi Komitesi, 1980),

s. 22-46; M. Fischer, "Islam and the Revolt of the Petit Bourgeoisie," *Deadalus*, c. III, No. 2 (Kış 1982), s. 101-25.

43 A. Keshavarzian, "Bazaar under Two Regimes," doktora tezi, Princeton University, 2003.

44 İslami Meclis, *Esna-yi ba Meclis-i Şûra-yı İslami*, c. II (İslami Meclis Rehberi) (Tahran, 1992), s. 205.

45 R. Humeyni, "Eight Point Declaration," *İttilaat*, 16 Aralık 1981.

46 R. Humeyni, "Address to Merchants," *İttilaat*, 17 Ocak 1981.

47 R. Humeyni, "Complete Text of the Last Will and Testament," *Kayhan-ı Havai*, 14 Haziran 1989.

48 A. Hamaney, "Speech," *Iran Times*, 18 Aralık 1988.

49 Economist Intelligence Unit, *Iran Risk Analysis* (Londra: The Economist, 2003), s 10.

50 A. Şirazi, *Islamic Development Policy: The Agrarian Question in Iran* (Londra: Lynne Rienner, 1993), s. 194-95.

51 B. Houchard, *Atlas d'Iran* (Paris: Reclus, 1998), s. 60.

52 A. Hamaney, "Speech," *Ittilaat*, 6 Mart 1981.

53 İdamlarla ilgili rakamlar için *bkz.* E. Abrahamian, *Tortured Confessions: Prisons and Public Recantations in Modern Iran* (Berkeley: University of California Press, 1999) s. 124-29.

54 Uluslararası Af Örgütü, *Iran: Violations of Human Rights* (Londra: Amnesty Press, 1991), s. 12. Ayrıca *bkz.* İnsan Hakları İzleme Örgütü, "Pour Mohammadi and the 1988 Prison Massacres," *Human Rights Watch Report*, Aralık 2005.

55 A. Cenati, "Speech," *Kayhan-ı Havai*, 24 Mayıs 1989.

56 A. Hamaney, "The Economy and Society," *Kayhan-i Havai*, 11 Ekim 1989.

57 H. Rafsancani, "Put Away Childish Things," *Iran Times*, 21 Ekim 1988.

58 Anonim, "A Survey of Iran: The Children of the Revolution," *The Economist*, 18 Ocak 1997.

59 J. Larsen, "Iran's Birth Rate Plummeting at Record Pace," *The Humanist*, Ocak-Şubat 2003; H. Hoodfar, "Devices and Desires," *Middle East Report*, Eylül-Ekim 1994.

60 M. Hatemi, "Address to Students," *National Radio Agency*, 23 Aralık 2001.

61 *The Economist*, 9 Şubat 2000.

62 *The Economist*, 16 Ocak 2003.

63 M. Hatemi, "Trust is Basis of Dialogue among Civilizations," *İttilaat*, 9 Ocak 1998.

64 W. Samii, "Iran Report: White House Backs ILSA Renewal," *Radio Free Europe*, 11 Haziran 2001.

65 J. Borger, "Iran's Moral Enforcers Beat a Retreat," *Guardian Weekly*, 3 Mayıs 1998.

66 BBC, 21 Mart 2001.

67 M. Hatemi, "Address to Students" *IRNA*, 23 Aralık 2001.

68 G. İsfendiyari, "Reformist Fire Unprecedented Criticism," *Radio Free Europe*, 18 Şubat 2004.

69 C. de Bellaigue, "Big Deal in Iran," *New York Review of Books*, 28 Şubat 2004.

70 D. Neep, "Dealing with Iran," www.rusi.org.

71 W. Mason, "Iran's Simmering Discontent," *World Policy Journal*, c. 19, No I (Bahar 2002), s. 71-80.

72 N. MacFarquhar, "Millions in Iran Rally Against the US," *New York Times*, 12 Şubat 2002.

73 B. Slavin, "New Attitudes Color Iranian Society," *USA Today*, 1 Mart 2005.

74 K. Yasin, "US Hard-Line Helped Bring About Reformists' Demise in Iran," *Eurasia Insight*, 10 Mart 2004.

KAYNAKÇA

Ashraf, A., "Social Hierarchy in the Qajar Era," *Kitab-ı Agâh,* c. I (1981), s. 71-98.

Ashraf, A. ve Banuazizi, A., "Classes in the Qajar Period," *Encyclopaedia Iranica* içinde (Costa Mesa, Calif.: Mazda, 1991), c. V, s. 667-77.

Ashuri, D., *Ferheng-i Siyasi* (Siyaset Sözlüğü) (Tahran, 1979).

Ayin, A., *Vazıhname-i Siyasi-İctimai* (Siyasal ve Toplumsal Terimler Sözlüğü) (Tahran, 1980).

Bamdad, M., *Tarih-i Rical-i İran* (İranlı Devlet Adamlarının Tarihi), 6 c. (Tahran, 1968).

Benjamin, S., *Persia and the Persians* (Boston, 1887).

Binning, R., *A Journal of Two Years' Travel in Persia,* 2 c.. (Londra, 1857).

Bruk, S. I., "The Ethnic Composition of the Countries of Western Asia," *Central Asian Review,* c. VII, No. 4 (1960), s. 417-20.

Burgess, C. ve E., *Letters from Persia, 1828-1855;* (ed. B. Schwartz) (New York, 1942).

Carr, E. H., *What is History?* (Londra: Penguin, 1962).

Cevanşir, F. M. (F. M Mizani), *Hamasi-yi Dad* (Adalet Destanı) (Tahran, 1980).

Chelkowski, P., *Ta'ziyeh: Ritual and Drama in Iran* (New York: New York University Press, 1979).

Curzon, G., *Persia and the Persian Question,* 2 c.. (Londra: Longmans, 1892).

Davies, C., "A History of the Province of Fars during the Later Nineteenth Century," Doktora tezi, Oxford University (1985).

Diba, L., *Royal Persian Paintings: The Qajar Epoch* (Londra: Tauris, 1998).

Devletabadi, Y., *Hayat-ı Yahya* (Kendi Hayatım) (Tahran, 1982).

Eminü'd-devle, M, *Hatırat-ı Siyasi* (Siyasal Anılar) (ed. K. Fermanferma) (Tahran, 1962).

Emirahmedi, H., "Transition from Feudalism to Capitalist Manufacturing and the Origins of Dependency Relations in Iran," Doktora tezi, Cornell University (1982).

Ensari, M., "Land and the Fiscal Organization of Late Qajar Iran," Princeton Üniversitesi'nde düzenlenen "Ortadoğu Ekonomi Tarihi" konulu konferansta sunulan yayımlanmamış bildiri, 1974.

Field, H., *Contribution to the Anthropology of Iran* (Chicago: Field Museum of Natural History, 1939).

Forbes-Lekes, F., *Checkmate* (New York, 1927).

Good, M.-J., "Social Hierarchy and Social Change in a Provincial Iranian Town," Doktora tezi. Harvard University (1976).

Grigor, T., "Cultivat(ing) Modernities: The Society for National Heritage, Political Propaganda, and Public Architecture in Twentieth-Century Iran," Doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology (2004).

Hale, F., *From Persian Uplands,* (Londra, 1920).

Itimadü's-sultani, M., *Mir'at-ı el-Buldan-ı Nassıri* (Nassıri İllerinin Aynası) (Tahran, 1877).

Kirmani, Nazımü'l-islam, *Tarih-i Bidari-yi İrani* (İran Uyanışının Tarihi), 3 c.. (Tahran, 1946).

Kesrevi, A., *Tarihçe-i Şir ü Hurşid* (Arslan ve Güneşin Tarihçesi) (Tahran, 1934)

_____ *Tarih-i Hecdeh Salih-i Azerbaycan* (Azerbaycan'ın Seksen Yıllık Tarihi) (Tahran, 1967).

_____ *Tarih-i Meşruti-i İran* (İran Meşrutiyetinin Tarihi) (Tahran, 1961).

_____ *Tarih-i Pensed Sali-yi Huzistan* (Huzistan'ın Beş Yüz Yıllık Tarihi) (Tahran 1950)

_____ *Zendigâni-yi Men* (Hayatım) (Tahran, 1946).

Kudsi, H., *Kitab-ı Hatırat-ı Men* (Hatıralarım), c. I (Tahran, 1963).

Landor, A., *Across Coveted Lands* (New York, 1903).
MacGregor, C., *Narrative of a Journey through the Province of Khurasan,* 2 c. (Londra, 1879).
Majd, M. G., *The Great Famine and Genocide in Persia, 1917-1919* (New York: University Press of America, 2003).
Malcolm, J., *History of Persia,* 2 c. (Londra, 1829).
Melikzade, M., *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran* (İran Meşrutiyet Tarihi), 6 c.. (Tahran, 1949).
Moazemi, B., "The Making of the State, Religion and the Islamic Revolution in Iran (1796-1979)," Doktora tezi. New School University (2003).
Mustavfi, A. *Tarih-i İdari vü İctimai-yi Devriye-yi Kaçariye ya Şerh-i Zendigâni-yi Men* (Kaçar Devrinin İdari ve Sosyal Tarihi veya Kendi Hayatım), 3 Cilt. (Tahran, 1943-45).
Nacefabadi, S., *Şehid-i Cavid* (Ebedi Şehit) (Tahran, 1981).
Piemontese, A., "An Italian Source for the History of Qajar Persia," *East and West,* c. XIX, No. 1-2 (Mart-Haziran 1969), s. 147-75.
_____ "The Statutes of the Qajar Orders of Knighthood," *East and West,* c. XIX, No. 3-4 (Eylül-Aralık 1969), s. 431-73.
Rabino, H., *Mazandaran and Astarabad* (Londra, 1928).
Rızai, A., Rızai, *Nasihat-ı Hüseyini* (Springfield, Montana: Liberation Movement of Iran Publications, 1975).
Schayegh, C., "Modern Civilization is Paradoxical: Science, Medicine, and Class in the Formation of Semi-Colonial Iran, 1910-1940s", Doktora tezi, Columbia University (2003).
Stack, E., *Six Months in Persia,* 2 c. (New York, 1882).
Şecii, Z., *Nümayendigân-i Meclis-i Şûra-i Milli* (Ulusal Danışma Meclisi Üyeleri) (Tahran, 1964).
_____ *Vezaret vü Veziran der İran,* c. I (İran'da Bakanlıklar ve Bakanlar) (Tahran, 1975).
Şeriati, A., *Mecmua-ı Asar* (Toplu Eserler) (Aachen: Husseinien-e Ershad Publications, 1977).
Tahvildar-ı İsfahan, M., *Coğrafiye-yi İsfahan* (İsfahan Coğrafyası) (Tahran, 1963).

Başka okuma önerileri

GENEL KONULAR

Avery, P., *Modern Iran* (Londra: Benn, 1965).
Bakhash, S., "Historiography of Modern Iran," *American Historical Review*, c. 96, No. 5 (Aralık 1991), s. 1479-96.
Beck, L., *The Qashaqa'i of Iran* (New Haven: Yale University Press, 1986).
Bharier, J., *Economic Development in Iran, 1900-1970* (Oxford: Oxford University Press, 1971).
Bosworth, E. ve Hillenbrand, C. (ed.), *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925*; (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983).
Cole. J., *Modernity and the Millennium: The Genesis of the Baha'i Faith in the Nineteenth Century* (New York: Columbia University Press, 1998).

Daniel, E., *The History of Iran* (Londra: Greenwood Press, 2001).
Fisher, W. B., *Cambridge History of Iran: The Land of Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), c. I.
Garthwaite, G., *Khans and Shahs: A Documentary History of the Baktiyari in Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).
_____ *The Persians* (Oxford: Blackwell, 2004).
Hourcade, B., Mazurek, H., Taleghani, M., ve Papol-Yazdi, M., *Altas d'Iran* (Paris: RECLUS, 1998).
Issawi, C., *Economic History of Iran, 1800-1914* (Chicago: Chicago University Press, 1971).
Kashani-Sabet, F., *Frontier Fictions: Land, Culture, and Shaping the Iranian Nation, 1804-1946* (Princeton: Princeton University Press, 2000).
Keddie, N., *Iran: Religion, Politics and Society* (Londra: Cass, 1980).
_____ (ed.), *Religion and Politics in Iran* (New Haven: Yale University Press, 1983).
Koohi-Kamali, F., *The Political Development of the Kurds in Iran* (New York: Palgrave, 2003).
Limben, J., *Iran: At War with History* (Londra: Croom Helm, 1987).
Meshkoob, Sh., *Iranian Nationality and the Persian Language* (Washington, DC: Mage, 1992).
Sanasarian, E., *Religious Minorities in Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
Smith, P., *The Babi and Baha'i Religions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).
Vaziri, M., *Iran as Imagined Nation* (New York: Paragon, 1993).

MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Afary, J., *The Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911* (NewYork: Columbia University Press, 1996).
Afshari, M., "The Historians of the Constitutional Movement," *International Journal of Middle East Studies*, c. 25, No. 3 (Ağustos 1993), s. 477-94.
_____ "The Pishivaran and Merchants in Precapitalist Iranian Society," *International Journal of Middle East Studies*, c. 15, No. 2 (Mayıs 1983), s. 133-55.
Algar, H., *Mirza Malkum Khan* (Berkeley: University of California Press, 1973).
_____ "The Oppositional Role of the Ulama's Power in Modern Iran," *Scholars, Saints and Sufis* (ed. N. Keddie) (Berkeley: University of California Press, 1972), s. 211-30.
_____ *Religion and State in Iran, 1785-1906* (Berkeley: University of California Press, 1969).
Arjomand, S., "The Ulama's Traditionalist Opposition to Parliamentarianism: 1907-1909," *Middle Eastern Studies*, c. 17, No. 2 (Nisan 1981), s. 174-85.
Ashraf, A., "The Roots of Emerging Dual Class Structure in Nineteenth-Century Iran," *Iranian Studies*, c. 14, No. 1-2 (Kış-Bahar 1981), s. 5-28.
Bakhash, S., "Center-Periphery Relations in Nineteenth-Century Iran," *Iranian Studies*, c. 14, No. 1-2 (Kış-Bahar 1981), s. 29-52.
Balfour, H., *Recent Happenings in Persia* (Londra, 1922).
Beyat, M., *Iran's First Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1991).

_____ *Mysticism and Dissent: Socioreligious Thought in Qajar Iran* (Syracuse University Press, 1982).
Berberian, H., *Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911* (Boulder: Westview Press, 2001).
Browne, E., *The Persian Revolution of 1905-1909* (New York: Barnes and Noble, 1910).
_____ *Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1914).
Fisher, J., *Curzon and British Imperialism in the Middle East* (Londra: Cass, 1999).
Gilbar, G., "The Opening of Qajar Iran," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 49, Kısım I (1986), s. 76-89.
Gilmour, D., *Curzon* (Londra: Papermac, 1995).
Haeri, A., *Shi'ism and Constitutionalism in Iran* (Leiden: Brill, 1977).
Keddie, N., "Iranian Politics, 1900-1905: Background to Revolution," *Middle Eastern Studies*, c. 5, No. 1-3 (1969), s. 3-31, 151-67, 234-50.
_____ *Qajar Iran and the Rise of Reza Shah* (Costa Mesa: Mazda, 1966).
_____ *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-92* (Londra: Frank Cass, 1966).
Lambton, A., *Qajar Persia* (Austin: University of Texas Press, 1988).
Majd, M., *The Great Famine and Genocide in Persia, 1917-1919* (New York: University Press of America, 2003).
Martin, V., *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1905* (Syracuse University Press, 1989).
Muzafferi, N. "Grafting Constitutionalism: Ali Akbar Dehkhoda and the Iranian Constitutional Revolution," Doktora tezi. Harvard University (2001).
Necmabadi, A., *The Daughters of Quchan* (Syracuse: Syracuse University Press, 1998).
_____ *Women with Mustaches and Men without Beards: Gender and Sexual Anxieties in Iranian Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2005).
Olson, W., *Anglo-Iranian Relations during World War I* (Londra: Cass, 1984).
Safiri, F., "The South Persian Rifles," Doktora tezi, Edinburgh University (1976).
Shuster, M., *The Strangling of Persia* (New York, 1912).
Stanwood, F., *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia* (Londra: Ithaca Press, 1983).
Şeyhülislami, R., *The Structure of Central Authority in Qajar Iran, 1871-96* (Atlanta: Scholars Press, 1997).
Tavakoli-Targhi, M., *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography* (New York: Palgrave, 2001).

PEHLEVİ DÖNEMİ

Akhavi, Sh., *Religion and Politics in Contemporary Iran* (Albany: State University of New York Press, 1980).
Amirsadeghi, H., *Twentieth Century Iran* (Londra: Heinemann, 1977).
Amuzegar, J., *The Dynamics of the Iranian Revolution: The Pahlavi Triumph and Tragedy* (Albany: State University of New York Press, 1991).
Atabaki, T., *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran* (Londra: Tauris, 1993).
Azimi, F., *Iran: The Crisis of Democracy, 1941-1953* (New York: St. Martin's Press, 1989).
Banani, A., *Modernization of Iran* (Stanford: Stanford University Press, 1961).

Bayne, E., *Persian Kingship in Transition* (New York: American Universities Field Staff, 1968).
Binder, L., *Iran: Political Development in a Changing Society* (Berkeley: University of California Press, 1962).
Chehabi, H., "Staging the Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation-Building under Reza Shah," *Iranian Studies*, c. 26, No. 3-4 (Yaz-Güz 1993), s. 209-30.
Clawson, P., "Knitting Iran Together: The Land Transport Revolution," *Iranian Studies*, c. 26, No. 3-4 (Yaz-Güz 1993), s. 235-50.
Cronin, S. (ed.), *The Making of Modern Iran* (Londra: Tauris, 2003).
Dorman, W. ve Farhang, M., *The US Press and Iran* (Berkeley: University of California Press, 1987).
Ehlers, E. ve Floor, W., "Urban Change in Iran, 1920-1941," *Iranian Studies*, c. 26, No. 3-4 (Yaz-Güz 1993), s. 251-76.
Enayat, H., *Modern Islamic Political Thought* (Londra: Macmillan, 1982).
Ensari, A., *Modern Iran since 1921* (Londra: Longman, 2003).
Ghani, C., *Iran and the Rise of Reza Shah* (Londra: Tauris, 1998).
Gheissari, A., *Iranian Intellectuals in the Twentieth Century* (Austin: University of Texas Press, 1998).
Hooglund, E., *Land and Revolution in Iran* (Austin: Texas University Press, 1980).
Jacvqz, J. (ed.), *Iran: Past, Present and Future* (New York: Aspen Institute, 1975).
Karshenas, M., *Oil, State and Industrialization in Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
Katouzian, H., *The Political Economy of Modern Iran* (New York: New York University Press, 1981).
Ladjevardi, H., *Labor Unions and Autocracy in Iran* (Syracuse: Syracuse University Press, 1985).
Lambton, A., *The Persian Land Reform* (Oxford: Clarendon Press, 1969).
Lenczowski, G. (ed.), *Iran under the Pahlavis* (Stanford: Hoover Institution, 1978).
Matthee, R., "Transforming Dangerous Nomads into Useful Artisans," *Iranian Studies*, c. 26, No. 3-4 (Yaz-Güz 1993), s. 313-36.
Menashri, D., *Education and the Making of Modern Iran* (Ithaca: Cornell University Press, 1992).
Milani, A., *The Persian Sphinx: Amir Abbas Hoveyda* (Washington, DC: Mage, 2000).
Millspaugh, A., *The American Task in Persia* (New York: Century, 1925).
_____ *Americans in Persia* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 1946).
Paidar, P., *Women and the Political Process in Twentieth-Century Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).
Perry, J., "Language Reform in Turkey and Iran," *International Journal of Middle East Studies*, c. 17, No. 3 (Ağustos 1985), s. 295-311.
Ramazani, R., *Iran's Foreign Policy, 1941-1973* (Charlottesville: Virginia University Press, 1975).
Rezun, M., *The Soviet Union and Iran* (Londra: Westview Press, 1988).
Upton, J., *The History of Modern Iran: An Interpretation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968).
Wilber, D., *Reza Shah Pahlavi* (New York: Exposition Press, 1975).
Yar-Shaker, E. (ed.), *Iran Faces the Seventies* (New York: Praeger, 1971).
Zonis, M., *Majestic Failure: The Fall of the Shah* (Chicago: University of Chicago Press, 1991).

İSLAM DEVRİMİ VE CUMHURİYETİ

Adelkhah, F., *Being Modern in Iran* (New York: Columbia University Press, 2000).
Afary, J. ve Anderson, K., *Foucault and the Iranian Revolution* (Chicago: Chicago University Press, 2005).
Amuzegar, J., *Iran's Economy under the Islamic Republic* (Londra: Tauris, 1993).
Bakhash, S., *The Reign of the Ayatollahs* (New York: Basic Books, 1984).
Bakhtiari, B., *Parliamentary Politics in Revolutionary Iran* (Gainesville: University Press of Florida, 1996).
Bashuriyeh, H., *The State and Revolution in Iran* (Londra: Croom Helm, 1984).
Beyat, A., *Street Politics: Poor People's Movements in Iran* (New York: Columbia University Press, 1997).
_____ *Workers and Revolution in Iran* (Londra: Zed Books, 1987).
Behrooz, M., *Rebels with a Cause: Failure of the Left in Iran* (Londra: Tauris, 1999).
Bellaigue, C., *In the Rose Garden of the Martyrs: A Memoir of Iran* (New York: HarperCollins, 2005).
Brumberg, D., *Reinventing Khomeini* (Chicago: Chicago University Press, 2001).
Burucerdi, M., *Iranian Intellectuals and the West* (Syracuse: Syracuse University Press, 1996).
Chehabi, H., *Iranian Politics and Religious Modernism* (New York: Cornell University Press, 1990).
Dabashi, H., *Iran: A People Interrupted* (New York: New Press, 2007).
_____ *Theology of Discontent: The Ideological Foundation of the Islamic Revolution in Iran* (New York: New York University Press, 1993).
Ebadi, S., *Iran Awakening: A Memoir of Revolution and Hope* (New York: Random House, 2006).
Ensari, A., *Iran, Islam and Democracy* (Londra: Royal Institute of International Affairs, 2000).
Ercümend, S., *The Turban for the Crown* (New York: Oxford University Press, 1988).
Farhi, F., *States and Urban-Based Revolutions* (Chicago: Illinois University Press, 1990).
Fischer, M., *Iran from Religious Dispute to Revolution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980).
Gheissari, A. ve Nasr, V., *Democracy in Iran* (New York: Oxford University Press, 2006).
Green, J., *Revolution in Iran* (New York: Praeger, 1982).
Harney, D., *The Priest and the King: An Eyewitness Account of the Iranian Revolution* (Londra: Tauris, 1999).
Hooglund, E. (ed.), *Twenty Years of Islamic Revolution* (Syracuse: Syracuse University Press, 2002).
Howard, R., *Iran in Crisis?* (Londra: Zed Books, 2004).
İhtişami, A., *After Khomeini* (Londra: Routledge, 1995).
Kâzımi, F., *Poverty and Revolution in Iran* (New York: New York University Press, 1980).
Keddie, N., *Iran and the Muslim World* (Londra: Macmillan, 1995).
_____ *Modern Iran: Roots and Results of Revolution* (New Haven: Yale University Press, 2003).
Kurzman, C., *The Unthinkable Revolution in Iran* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004).
Martin, V., *Creating an Islamic State* (Londra: Tauris, 2000).
Matin-asgari, A., *Iranian Student Opposition to the Shah* (Costa Mesa: Mazda, 2002).

Mir-Hosseini, Z., *Islam and Gender: The Religious Debate in Contemporary Iran* (Princeton: Princeton University Press, 1999).
Mirsepassi, A., *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
Moaddel, M., *Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution* (New York: Columbia University Press, 1993).
Moin, B., *Khomeini* (Londra: Tauris, 1999).
Mottahedeh, R., *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (New York: Simon and Schuster, 1983).
Muzafferi, N., *Strange Times, My Dear: The Pen Anthology of Contemporary Iranian Literature* (New York: Arcadia Press, 2005).
Nabavi, N., *Intellectuals and the State in Iran* (Gainesville: University Press of Florida, 2003).
Parsa, M., *Social Origins of the Iranian Revolution* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1989).
Rahnema, A., *An Islamic Utopian: A Political Biography of Ali Shari'ati* (Londra: Tauris, 1998).
Rahnema, A. ve Behdad, S. (ed.), *Iran after the Revolution* (Londra: Tauris, 1991).
Rahnema, A. ve Nomani, F., *The Secular Miracle: Religion, Politics and Economic Policy in Iran* (Londra: Zed Books, 1990).
Richard, Y., *Shi'ite Islam* (Oxford: Blackwell, 1995).
Sairapi, M., *Persepolis: The Story of a Childhood* (New York: Pantheon, 2002).
Schirazi, A., *The Constitution of Iran* (Londra: Tauris, 1997).
_____ *Islamic Development Policy: The Agrarian Question in Iran* (Londra; Lynne Rienner, 1993).
Sciolino, E., *Persian Mirrors* (New York: Free Press, 2000).
Takeyh, R., *Hidden Iran: Paradox and Power in the Islamic Republic* (New York: Council on Foreign Relations, 2006).
Vahdat, F., *God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter with Modernity* (Syracuse: Syracuse University Press, 2002).
Varzi, R., *Warring Souls: Youth, Media, and Martyrdom in Post-Revolution Iran* (Londra: Duke University Press, 2006).
Yaghmaian, B., *Social Change in Iran* (Albany: State University of New York Press, 2002).

DİZİN

Abadan 76, 80, 104, 118, 144, 208
Abadan sinema yangını 208, 209
Abdülazim Türbesi 21, 26, 27, 53, 56, 149, 231
Ahmed Şah xv, 71, 82, 86, 88, 134, 137, 146
Ahmedinejad, Mahmud xii, xv, 243, 251, 252
Aile Koruma Yasası 177, 199, 229
Alâ, Hüseyin 135, 170
Alam, Esadullah xv, 170, 171
Âli Ahmed, Celal xvi, 146, 153, 231
anayasa maddeleri
  1906 59, 64, 65, 68
  1925 değişiklikleri 65, 92, 100
  1949 değişiklikleri 64, 151
  1979-80 169, 212, 215, 216, 220
  1989 değişiklikleri 232, 236, 237, 240
Anglo-Iranian Oil Company 127, 145, 147, 151, 155, 161
Anglo-Persian Oil Company 53, 73, 74, 76
Arani, Taki xvi, xvii
Araplar 16, 25, 29, 35, 37, 39, 80, 123
  ayrıca bkz. Şeyh Hazal
Arya Mihr (Aryen Güneşi) 164, 196
aşiretler 4, 8, 12, 15-18, 20, 25-37, 39-44, 69, 71, 74, 75-78, 81, 92, 98, 104, 108, 110, 116, 120-123, 126, 130, 133, 137, 138, 140, 148, 176, 204
Aştiyan 14
Aştiyani ailesi 33, 34, 121, 137, 138, 170
ayrıcalıklar/imtiyazlar 50, 64, 81, 103, 116, 148, 151, 206, 234, 240
Azerbaycan'ın özerkliği (1945) 147
azınlık dilleri 3, 25, 28, 40, 42
azınlık dinleri 55, 77, 111, 112, 217
Babiler 24, 68
Bahailer 24, 25, 35, 68, 153, 178, 193, 230, 245
Bahar, Muhammed Taki (Melikü'ş-şuara) xvi, 42
Bahtiyariler 25
  Kaçarlar döneminde 29-31, 34, 42
  Meşrutiyet Devrimi sırasında 70, 72, 75, 80
  Rıza Şah yönetiminde 140, 148
  Rıza Şah'tan sonra 123
bayrak 40, 64
Behazin 146
Behbehani, Ayetullah Abdullah xvii, 59, 63, 70, 77, 99
Behbehani, Ayetullah Muhammed xvii, 160
Behişti, Ayetullah 231
Bekir Han 70
Beluciler 16, 23, 25, 29, 35, 123, 253
Beni Sadr, Ebul Hasan xii, xvi, 205, 234, 243
Beyat, Murteza 135, 136, 152
Bezirgân, Mehdi xvi, 212-214, 219-221, 224, 231, 235, 238
Birleşik Devletler, Amerika 104, 151, 159, 161, 195, 204, 220, 240, 245, 246, 249, 250, 253, 254
Bozorg Alevi xvii, 146
Britanya 236
  19. yüzyıl İran'ında 18, 43, 50-53
  Meşrutiyet Devrimi'nde 56, 57, 59, 61, 63, 66, 67
  1909-21 döneminde 72-76, 79-84
  1921 darbesinde 86-88, 91, 93-97, 99-104, 114, 120, 124, 125
  1941-46 döneminde 129, 131, 132, 135, 140-154
  1953 darbesinde 157-161, 168, 170, 178
Browne, Edward 27, 61, 62, 72

Bullard, Reader 129, 131, 133, 134, 137, 144, 147
bürokrasi
Kaçarlar yönetiminde 12, 13, 20, 27
Meşrutiyet Devrimi'nde 4
Muhammed Rıza Şah yönetiminde 132, 133, 163, 167, 169
Rıza Şah yönetiminde 90, 95
İslam Cumhuriyeti'nde 212, 221, 238
Burucerdi, Ayetullah Hüseyin xvii
Buyer Ahmediler 16, 25, 28, 29, 43, 80, 122, 123, 148, 175
Büyük Uygarlık 173, 196, 199

Carter, Jimmy 204, 206, 219
Cem, Mahmud 122
Cengeliler (Orman Adamları) 80, 82, 92, 101, 142
ayrıca bkz. Küçük Han
CIA 157, 160, 161, 169, 203, 204, 208, 219, 235
Cihanbani, General 122, 229
Curzon, Lord xvii, 12, 15, 17, 19, 52, 53, 72, 81-83, 86

Çaharmahal 16, 30, 35, 43, 71, 73, 123, 141
çalışma yasaları 150, 234, 236, 240
Çehar Leng 30, 31, 35, 42, 43, 123
Çubek, Sadık 146, 168

Darü'l-fünun 18, 39, 54, 60, 63, 66, 82, 101
Daver, Ali Ekber 101, 102, 115, 117, 134
Dehhüda, Ali Ekber xviii, 49, 50, 62, 63, 156, 231
Deşt-i Kebir Çölü 28, 35
Deşti, Ali 117
Devletşahi ailesi 121
Devrim Muhafızları 221, 227, 228, 238, 241, 248
Dezful Barajı 176
Diba, Abdul Hasan 102
Diba, Farah 102, 173
din kuruluşları
Kaçarlar yönetiminde 13, 21, 32
1906 anayasasında 60-66
Muhammed Rıza Şah yönetiminde 175, 178, 182, 190, 191, 197-201
Rıza Şah yönetiminde 111-113, 116, 125, 126
İslam Cumhuriyeti'nde 205, 213, 215, 232, 239
Diriliş Partisi 196-201, 204, 206, 208

Ebadi, Şirin xviii, 247
Ebu Zerr 188, 190
Elkanyan, Habeb 229
"elli üçler" xvii, 142, 153
Emini, Ali 169-171, 175
Emini, Ebulkasım 138
Eminü'd-devle 17, 19, 33, 138
Eminü's-sultani 19
Ermeniler
19. yüzyılda 18, 24, 25, 35, 39
Meşrutiyet Devrimi'nde 55, 57, 62, 68, 69, 71, 72, 79, 94
İslami Meclis'te 153, 217
Eşki, Mirzazade 99
Eşref, Prenses xviii, 122, 156
Ezeliler 26, 77

Fallaci, Oriana 200
Fanon, Franz 189
Farduz, General 166
Fatimi, Hüseyin xviii
Fazlullah Nuri, Şeyh xix, 59, 68, 71, 230
Fedaiyan-i Halk (Halkın Fedaileri) 194, 211, 217, 220, 235
Fedaiyan-i İslam (İslam Fedaileri) xxii, 153, 154, 172, 194, 230
Fedakâr, Taki 140, 141
Ferhengistan (Kültür Akademisi) 114
Fermanferma, Abdül Hüseyin 33, 72
Fermanferma, Firuz (Nusredü'd-devle) xviii, 101, 102, 104, 115, 117
Fermanferma, Muzaffer Firuz 137, 138
Ferruhi-Yezdi, Muhammed 99
Feth Ali Şah 20, 26, 33, 72, 92, 122, 152

Fevziye, Kraliçe 122, 131
Feyziye Medresesi 21, 200, 207
Firdevsi 2, 26, 27, 115, 119
ayrıca bkz. Şehname
Fitzgerald, Frances 167, 187
Foucault, Michel 9, 209
Furugi, Ali 134, 136

garbzedegi (Batılılaşma hastalığı) 193, 242
gazeteler 3, 56, 62, 69, 81, 82, 99, 148, 149, 156, 183, 199, 206, 230, 241, 242, 248, 249
göçebe nüfus 3, 7, 175
Guevara, Che 8, 189, 190
Gülistan Antlaşması (1813) 50
Güney Persia Alayı 80, 84, 87, 90, 92
Gürcüler 35

Hacir, Abdül-Hüseyin 134, 136, 154
Hafız 27, 114, 119
Haim, Samuel 99
Hâletbari, Rahman 139
Halil Maliki 153
Hamaney, Ayetullah xii, xix, 233, 235-240, 243, 245
Hamseler 28, 33
Hatemi, Muhammed xii, xix, 240-245, 249, 250
Heft Leng 30, 32, 35, 42, 43, 123
Hekimi, İbrahim 134-136, 149
Hidayet, Sadık xvii, 146
Hikmet, Serdar Fehir 138
Hiyabani, Şeyh 80, 82, 92
hukuk sistemi
  Kaçarlar yönetiminde 17, 20
  Rıza Şah 50, 116, 126
  İslam Cumhuriyeti'nde 229, 247
Humeyni, Ayetullah xvii, xv, xvi, xix-xxiii, xxv
  dönüşü 207, 209, 211-213
  fikirleri 187, 191-194, 200, 215, 219
  ölümü 214
  unvanları 5, 214
Huntington, Samuel 195, 201
Hüveyda, Abbas 171, 172, 196, 235

Irak Savaşı 227, 228
Ironside, General 83, 86

İkbal, Manuçer 170-172
İngiliz-İran Antlaşması (1919) 81, 82, 84, 86, 102, 137, 140, 151
İngiliz-Rus Antlaşması (1907) 66
İran'ın sınırları 2
İran-ı Nevin Partisi 195, 196
İranlı Öğrenciler Konfederasyonu 188, 194
işçi sendikaları 89, 148, 197
İskenderi, Irac 142, 143, 147, 148
İskenderi, Süleyman xx, 77, 79, 142

Jale Meydanı 38, 209, 211

Kaab aşireti *bkz.* Seyh Hazal
Kaçarlar
  din sistemleri 15, 20, 21, 29, 32
  öğretim sistemleri 18, 19
  vergi sistemleri 12, 14, 15, 24, 28, 30, 33, 36, 37, 40
  yargı sistemleri 12
kadınların konumu/hakları 58, 62, 68, 78, 124, 126, 132, 148, 150, 177, 199, 200, 218, 230, 239, 247, 252
kapitülasyonlar 50, 51, 77, 87, 103, 187, 205
Kara Cuma (Kanlı Cuma) 209
Karagözlüler 25, 137, 176
Kâşani, Ayetullah xxi, 153, 154, 160, 230
Kaşkaylar 25, 29, 33, 43, 44, 75, 80, 123, 138, 148
Kasr Cezaevi 117
Kazaklar
  Meşrutiyet Devrimi'nde 58, 61, 66, 69
  1909-21 döneminde 71, 74, 80
  1921 darbesinde 86, 87, 92, 95, 101
  Nasreddin Şah yönetiminde 16, 39
kethüda (kâhya, muhtar) 17, 27, 29, 30, 36-38, 41, 44, 70, 121, 141, 183
kelanter (icra memuru) 29, 37

Kerbela 6-8, 21, 22, 59, 82, 113, 124, 189, 190
ayrıca bkz. Muharrem
Kesrevi, Ahmed xxi, 40, 41, 126, 154
Kevam, Ahmed xxi, xxv, 104, 136, 137, 148, 152, 153
Kevamü'l-mülk 33, 34, 44, 104, 122, 134, 138, 170
köylüler 2, 13, 17, 31-33, 35-37, 68, 81, 92, 98, 104, 120, 122, 133, 139-143, 149, 168, 175, 183, 184, 186, 194, 199, 204, 233, 253
Küçük Han 80, 92, 230
Kum 59, 74, 112, 113, 123, 132, 149, 200, 207, 208, 230, 236
Kürt özerkliği (1945) 147
Kürtler 24, 25, 28, 29, 34, 35, 42, 79, 80, 134, 148, 234, 235, 253

Lahuti, Binbaşı 92
Liakhoff, Albay 69, 71
lûtiler (kabadayı) 38, 40, 58, 68, 70, 110

Mansur, Ali 135, 170
Mansur, Hasan 170-172
Masonlar 56, 178
Mazenderan 14, 16, 33-35, 55, 70, 85, 86, 95, 97, 144, 233, 234
Merdüm Partisi 172, 195, 196
Meşhed 3, 21, 37, 53, 55, 58, 69, 79, 80, 92, 103, 104, 112, 116, 123-125, 132, 134, 135, 145, 149, 176, 188, 189, 198, 231
Mesud, Ekber 140, 141
MI6 160, 161, 169, 204
Millspaugh, Arthur 90, 91, 103, 111, 120
Mission for My Country (Vatanım İçin Yaptıklarım) 172
misyonerler 3, 55, 111, 112
Mücahidin-i Halk (Halkın Mücahitleri) 194, 211, 217, 220, 230, 234-236
Müderris, Ayetullah xxii, 230
Muhammed Ali Şah 19, 63, 66, 71
Muhammed Rıza Şah xv, xxi, xxiv, xxv
evliliği 173
kabineler üzerindeki denetimi 131, 167-170
parlamentolar üzerindeki denetimi 131, 169, 170, 172
silahlı kuvvetler üzerindeki denetimi 131, 164-167
suikast girişimi (1949)
tahta çıkışı 130, 163
Muharrem 3, 6, 7, 22, 23, 38, 40, 41, 57, 58, 69, 113, 124, 182, 190, 209, 242
Muhbirü'd-devle 18, 19, 69
Mukaddem ailesi 33, 34, 176
Musaddık, Muhammed xvi, xviii, xxi, xxii, xxv, 137, 139, 150, 152-154, 156, 158-161, 170, 188, 204, 212, 230, 231, 235, 253
petrolün devletleştirilmesi 154, 155
şahın yetkilerine karşı çıkması 151, 152
Müşirü'd-devle (Pirnia) 65, 66
Müşirü'd-devle 19, 55, 78, 115, 137, 138
Mustavfi, Abdullah 17, 67
Mustavfi'l-memalik 14, 66, 72, 78, 115
mustavfiler (muhasebeciler) 12, 14, 15, 17, 19, 20, 26, 27, 33, 37, 57, 62, 65-67, 74, 90, 121, 137, 152
müstezefin (uysallar) 190, 193, 218, 238, 242, 251
Müstezefin Vakfı 215, 231, 232
Muzaffereddin Şah 19, 56, 61, 63, 66, 138

Nasreddin Şah 5, 13, 16, 19, 20, 22-24, 27, 34, 43, 53-56, 66, 110, 135, 138, 170
Nasrü'l-mülk, Ebul Kasım (Karagözlü) 72, 137
Nevruz (Yeni Yıl) 14, 26, 124, 150, 172, 231, 242
Nevvab Safevi, Mücteba xxii, 230
nüfus 2, 3, 6, 7, 24, 25, 27-29, 31, 32, 37-40, 61, 62, 81, 92, 96, 119, 144, 175, 177, 183, 186, 192, 197, 204, 234, 239, 244, 245, 252
nükleer program 1, 239, 253

Nur 14
Nuşin 146, 150

okuma yazma 3, 175, 177, 186, 233, 234, 239, 245, 252
Okuma Yazma Ordusu 177, 178, 199

öğretim sistemi 111, 112

pazarlar 48, 52, 57-60, 62, 63, 68, 71, 124, 153, 160, 178, 182, 190, 191, 193, 197-201, 205-207, 232, 233, 240, 245
Pehlevi Vakfı 169, 170, 215, 231
Pers adının İran olarak değişmesi 114
petrol 51, 53, 72, 74, 76, 77, 80, 91, 118, 123, 129-131, 144-147, 150-160, 164, 176, 182, 184, 187, 188, 198, 209, 239, 240, 242, 245, 246, 252
  İslam Cumhuriyet'indeki gelirler 221, 228, 245, 252
  Muhammed Rıza Şah dönemindeki gelirler 165, 169, 173, 185, 186
  Rıza Şah dönemindeki gelirler 74, 90
Pişeveri, Cafer 147

Rafsancani, Ali Ekber Haşimi xii, xiii, xxiii, 232, 235, 237-241, 243, 245, 249, 251
Razmara, General 134, 136, 154
Recai, Muhammed 234, 243
Rıza Şah xi, xix, xxi-xxv
  tahttan indirilmesi 126, 127, 129, 130, 134
  kabineler üzerindeki denetimi 96, 100, 135
  parlamentolar üzerindeki denetimi 98
  taç giymesi 88
  darbesi 85-87
  ölümü 130, 149
  ilk yılları 90-95
  anıtmezarı 149
  serveti 96, 97, 149
Roosevelt, Kermit 160, 249

Rüşdü, Salman 236, 245
ruşenfikren (aydın görüşlü) 49, 182
Rusya 49, 51-53, 56, 57, 58, 65, 67, 69, 73, 74, 80-83, 87, 92, 101, 217

Sadr, Muhsin 135, 136
Said, Muhammed 135, 136
Saidi, Gulam Hüseyin 146, 168
Samsamu's-saltanat (Bahtiyari) 43, 70-72, 76
sanayi işçileri 184
Sangalaci, Şeriat 113
saray patronaj sistemi 163, 169, 212
Saray Muhafızları 16, 72, 166, 211, 277
SAVAK 166, 167, 172, 189, 195, 196, 198, 200, 208, 227, 235
Savledü'd-devle (Kaşkayi) 75, 92, 122, 138
seçim yasaları 61, 72, 98, 151, 155
Sefid Rud 16, 85
Senato 64, 78, 100, 149, 156, 170
Serdar Esad (Bahtiyari) xxiii, 70-73, 76, 123
Settar Han 70, 78, 79
Seyyid Ziya (Tabatabai) xxiii, 86, 88, 139
Shuster, Morgan 14, 74, 79, 90
silahlı kuvvetler
  1906 devriminden sonra 63
  İslam Cumhuriyeti'nde 205, 212, 214, 227, 237
  Muhammed Rıza Şah yönetiminde 130-132, 149, 151, 154, 156
  Nasreddin Şah yönetiminde 12, 16-18
  Rıza Şah yönetiminde 91, 92, 95, 104
Simko, İsmail 92, 122
sinemalar 3, 7, 111, 113, 118-120, 125, 146, 168, 187, 208, 228, 248
Sipahdar, Muhammed Veli (Sipahsalar) xxiv, 33-35, 70-72, 77, 78, 80, 86, 90, 96, 137, 139
Sovyet-İran Antlaşması (1921) 86
soyadları/aile adları 65, 92, 101, 104, 137, 207
Sufi tarikatları 29, 38, 40

Süheyl, Ali 134, 136
Sünniler 6, 21, 23, 29, 35, 75, 188, 215, 220, 253
Süreyya, Kraliçe 132, 173
Süryaniler 24, 25, 55, 72, 79

Şahbanu (Hanım Şah) 22, 102, 173
Şahsevenler 16, 25, 28, 69, 70, 75
Şahruh, Keyhüsrev 99
Şahyad Anıtı 173, 209
Şamlu, Ahmed 146
Şehname 2, 3, 6, 26, 27, 38, 78, 88, 150, 251
Şems, Prenses 122
şeriat (İslam hukuku) 17, 24, 49, 50, 65, 68, 69, 78, 116, 154, 192, 199, 215, 229, 236, 247, 248, 249
ayrıca bkz. yargı sistemi
Şeriati, Ali xxiv, 187-191, 194, 231
Şeriatmedari, Ayetullah 207, 208, 212, 219, 220, 235
Şerif-İmami, Cafer 170, 171
Şeyh Hazal 33, 71, 75, 76, 91, 122
Şeytan Ekseni demeci 249, 250

Tabatabai, Ayetullah Muhammed Sadık xxiv, 59, 63, 69, 70, 77, 79, 138
Tahran 2-4, 7, 12, 15-19, 21, 22, 24, 26, 30, 34, 37-39, 41, 42, 51, 53-59, 61, 62, 68, 69, 71, 72, 74-76, 79-81, 83-87, 92-95, 97, 103, 111, 112, 114, 117, 119, 121, 122, 126, 132, 135, 141, 144, 146, 148, 149, 151-153, 159, 160, 176, 182, 185-187, 189, 199, 206, 207, 209, 211-213, 238, 241, 244, 246, 248-251
Tahran Üniversitesi 19, 112, 153, 199, 241, 249
Takizade, Hasan xxiv, 63, 77, 78, 115, 134, 149
takvim 6, 110, 199, 231
Talekani, Ayetullah xxv
Taşnak Partisi 69
Tebriz 3, 33, 37, 38, 40, 42, 53-56, 62, 63, 69, 70, 71, 75, 77, 79, 80, 92, 103, 104, 119, 132, 134, 148, 176, 208
Tekke-yi Devlet (Devlet Tiyatrosu) 22, 39
telgraf 13, 15, 18, 19, 38, 53, 54, 60, 69, 73, 95, 96, 101, 103, 117, 119
Tengsir 168
Timurtaş, Abdül Hüseyin 101, 102, 115, 134, 139
Top Meydanı 54, 68, 71, 119
toprak reformu 77, 121, 148, 149, 170, 175, 176, 183, 186, 229, 236
toprak sahipleri/toprak ağaları 62, 66, 67, 73, 96, 98, 101, 122, 123, 133, 137, 140, 141, 184, 204
ve toprak reformu 175, 183
parlamentoda 138, 172
Kaçarlar yönetiminde 12, 20, 21, 31-37
Trans-İran Demiryolu 103, 129, 176
Tudeh Partisi 140, 142, 144, 145, 147, 159, 161, 234, 236
Türkmençay Antlaşması (1828) 50
Türkmenler 16, 23, 25, 35, 39, 75, 253
tütün krizi 54

Ulusal Cephe 152, 155, 161, 188, 194, 212, 220, 235
Ulusal İran Petrol Şirketi 168, 217
ulusal kimlik 2, 126, 150, 205, 253
Ulusal Parti 152, 153
Uluslararası Hukukçular Komisyonu 206

Üçüncü Yol Partisi 153

velayet-i fakih (hukukçunun himayesi) 187, 191-193, 209, 212, 214, 215, 219, 237, 248, 249
vilayetler 5, 16, 18, 19, 42, 50, 54, 60-62, 76, 83, 84, 92, 95, 123, 144, 167, 186, 233, 252
Vüsuk, Hasan (Vüsuku'd-devle) xxv, 82, 83, 102, 104, 137

Wassmus, Wilhelm 80

Yahudiler 24, 25, 39, 40, 62, 72, 153, 217
Yazarlar Derneği 207
Yeprem Han 70, 71, 78, 79, 94

Yezdanpenah, General 95
yollar 3, 4, 7, 51, 53, 75, 79, 97, 103, 104, 120, 122, 129, 176, 197, 198, 238
Yuşic, Nima 146

Zahidi, General xxv, 95, 160, 161, 169-171
Zend ailesi 43, 44
Zerdüştiler 13, 24-26, 38, 39, 55, 62, 72, 99, 110, 217
Zillü's-sultan 16, 19, 27, 33, 42, 51, 70, 80, 140
zorunlu askerlik (1925) 77, 92, 104, 125, 126
zurhaneler (spor salonları) 3, 38, 160

"Ervand Abrahamian, Tocqueville'in Fransa için yaptığını, İran için gerçekleştirmiş."
Edward Mortimer, Salzburg Küresel Semineri Başkan Yardımcısı

İran 20. yüzyıla öküz ve tahta sabanla girdi. Yüzyıldan çıktığında çelik fabrikaları, trafik kazaları sayısında dünyanın önde gelen ülkelerinden biri olma ünü ve pek çoklarını dehşete düşüren bir nükleer programı vardı. *Modern İran Tarihi*, doğu komşumuzda 20. yüzyılda yaşanan ve ülkemizle hem ilginç farklılıklar, hem de düşündürücü benzerlikler gösteren bu inanılmaz değişimin öyküsünü anlatıyor.
Ervand Abrahamian, esas olarak, 20. yüzyıl İran'ının siyasal tarihine odaklanıyor: Kaçarlar döneminden Rıza Şah'a, Musaddık'tan darbelere, CIA ve MI6 komplolarına, en sonunda da Humeyni'ye, İslam Devrimi'ne ve İslam Cumhuriyeti'ne kadar uzanan süreci, bugüne bağlanan neden-sonuç ilişkileri içinde gözler önüne seriyor. Üstelik bunu, ancak konuyu çok iyi bilen bir uzmanın sahip olabileceği özlü bir anlatımla, okuyucuyu hiç sıkmadan yapmayı başarıyor. İran yakın tarihi ve İran siyaset sahnesinin 20. yüzyıldaki en önemli aktörleri hakkında aradığınız temel bilgilere İngilizcesi Cambridge University Press tarafından yayımlanmış bu kitap aracılığıyla kolayca ulaşacaksınız.

Ervand Abrahamian, City University of New York bünyesindeki Baruch College and Graduate Center'da tarih profesörüdür. Yayımlanmış bazı eserleri: *The Iranian Mojahedin* (1989), *Khomeinism* (1993), *Tortured Confessions* (1999).

9 789944 885676

KDV dahil fiyatı
26 TL